
UDC 93/99 (058)

ISSN 2744-1172 (Online)

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi 51, Sarajevo, 2022.

UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

PRILOZI CONTRIBUTIONS

51

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK/EDITOR-IN-CHIEF

Sedad Bešlija

sedad.beslija@iis.unsa.ba

SEKRETAR/SECRETARY

Sanja Gladanac-Petrović

sanja.gladanac@iis.unsa.ba

REDAKCIJA/EDITORIAL BOARD

Adnan Busuladžić, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet (Bosna i Hercegovina)

Aladin Husić, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut (Bosna i Hercegovina)

Ali Erken, Marmara Universitesi (Turska)

Carl Bethke, Universitat Leipzig (Njemačka)

Emily Joan Greble, Vanderbilt University (Sjedinjene Američke Države)

Heike Karge, Universitat Regensburg (Njemačka)

Max Bergholz, Concordia University (Sjedinjene Američke Države)

Muhamed Nametak, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Safet Bandžović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Sanja Gladanac-Petrović, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju (Bosna i Hercegovina)

Sara Bernasconi, Universitat Zurich (Švicarska)

Stefano Petrunaro, Università Ca' Foscari Venezia (Italija)

Sanda Ullen, Universitat Wien (Austrija)

Petar Todorov, Institut za nacionalna istorija (Sjeverna Makedonija)

Naučna gledišta u časopisu *Prilozi* odraz su stavova autora, a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj časopisa *Prilozi* štampan je uz djelimičnu finansijsku podršku Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo i Fondacije za izdavaštvo Sarajevo.

SADRŽAJ

Uvodna riječ	11
--------------------	----

ČLANCI I RASPRAVE

Enes Dedić

Odluke Velikog vijeća Dubrovačke Republike o Osmanskom Carstvu i Osmanlijama (1417–1496)	17
---	----

Sedad Bešlija

O društveno-političkim prilikama u kadiluku Ljubinje u 17. stoljeću (do početka Bečkog / Morejskog rata)	81
---	----

Faruk Taslidža

Rehabilitacija degradiranog Mustafa-paše Daltabana u Bosni ratne 1698. godine	111
--	-----

Amir Džinić

O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća	129
--	-----

Amina Lila / Merjema Imamović

Slučaj srpske škole u Kumanovu u svjetlu dokumenata Osmanskog arhiva	181
--	-----

Sead Vrana

Balkansko ratno vazduhoplovstvo i njegova borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine	197
--	-----

Dženita Sarač-Rujanac

Svjetlo u tunelu: Električna energija i elektrifikacija u Bosni i Hercegovini do sredine 1970-ih godina	247
--	-----

PRIKAZI

- Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS*, ur. Edin Veletovac. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2021, 274. (Dženana Kurtović)..... 299
- Esad Kurtović, Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, I/1-3. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351. (Enes Dedić)..... 303
- Enes Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402–1459)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 479. (Lamija Keso)..... 306
- Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606–1645)*. Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022, 233. (Sedad Bešlija) 312
- Kemal Bašić, *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 418. (Alen Nuhanović)..... 316
- Life on the Ottoman Border*, ur. Vjeran Kursar. Zagreb: FF Press, 2022, 374. (Vedrana Šimić)..... 323
- Bajro Agović, *Turbeta i sahat-kule u Crnoj Gori*. Podgorica: Almanah, 2015, 105. (Enes Pelidija) 331
- Amir Brka, *Kenotaf za ubijene tešanjske Rome*. Sarajevo, Tešanj: Udruženje za modernu historiju, Centar za kulturu i obrazovanje, 2022, 221. (Mirza Džananović) 334
- Džemail Ibranović, *Porodica Korkut*. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, 2022, 312. (Omer Merzić) 338

Nikola Mijatov, <i>Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945 – 1953</i> . Beograd: Čigoja štampa, Institut za savremenu istoriju, 2020, 507. (Alen Borić)	341
<i>Jugoslavija: poglavlje 1980–1991</i> . Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 963. (Edin Huseinović)	349
Zlatko Jovanović, <i>A Cultural History of the 1984 Winter Olympics. The Making of Olympic Sarajevo</i> . Palgrave Macmillan (e-book), 2021, 265. (Aida Ličina Ramić)	357
<i>IDEJE o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina</i> , ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, 186. (Nedim Pustahija).....	363
INDEKS AUTORA	371
UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA	373

CONTENTS

Editor's Foreword	11
-------------------------	----

ARTICLES AND TREATISES

Enes Dedić

Deliberations of the Major Council of the Republic of Ragusa on the Ottoman Empire and the Ottomans (1417–1496)	17
---	----

Sedad Bešlija

On Social and Political Circumstances in the Kaza of Ljubinja in the 17th Century (until the Outbreak of the Wars of the Holy League/Morean War)	81
--	----

Faruk Taslidža

The Rehabilitation of the Degraded Mustafa Pasha Daltaban in Bosnia During the War in 1698	111
--	-----

Amir Džinić

On Socio-Political Circumstances in Smederevo Sanjak and Bosnian Eyalet at the End of the 18th and the First Decades of the 19th Century	129
--	-----

Amina Lila / Merjema Imamović

The Case of the Serbian School in Kumanovo in the Light of Documents from the Ottoman Archive	181
---	-----

Sead Vrana

Balkan Air Force and Its Combat Engagements in Bosnia and Herzegovina	197
--	-----

Dženita Sarač-Rujanac

Light in the Tunnel: Electricity and Electrification in Bosnia and Herzegovina until the mid-1970s	247
--	-----

BOOK REVIEWS

Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS, ed. Edin Veletovac. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2021, p. 274. (Dženana Kurtović) 299

Esad Kurtović, Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, I/1-3. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv Sarajevo, 2021, p. 1351. (Enes Dedić) 303

Enes Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402–1459)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, p. 479. (Lamija Keso)..... 306

Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606–1645)*. Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022, p. 233. (Sedad Bešlija) 312

Kemal Bašić, *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, p. 418. (Alen Nuhanović) 316

Life on the Ottoman Border, ed. Vjerran Kursar. Zagreb: FF Press, 2022, p. 374. (Vedrana Šimić) 323

Bajro Agović, *Turbeta i sahat-kule u Crnoj Gori*. Podgorica: Almanah, 2015, p. 105. (Enes Pelidija) 331

Amir Brka, *Kenotaf za ubijene tešanske Rome*. Sarajevo, Tešanj: Udruženje za modernu historiju, Centar za kulturu i obrazovanje, 2022, p. 221. (Mirza Džananović) 334

Džemail Ibranović, *Porodica Korkut*. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, 2022, p. 312. (Omer Merzić) 338

Nikola Mijatov, <i>Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945 – 1953</i> . Beograd: Čigoja štampa, Institut za savremenu istoriju, 2020, p. 507. (Alen Borić)	341
<i>Jugoslavija: poglavlje 1980–1991</i> . Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, p. 963. (Edin Huseinović)	349
Zlatko Jovanović, <i>A Cultural History of the 1984 Winter Olympics. The Making of Olympic Sarajevo</i> . Palgrave Macmillan (e-book), 2021, p. 265. (Aida Ličina Ramić)	357
<i>IDEJE o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina</i> , ed. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2021, p. 186. (Nedim Pustahija)	363
LIST OF CONTRIBUTORS	371
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	373

Uvodna riječ

Bosanskohercegovačka periodika iz oblasti humanističkih nauka posljednjih nekoliko decenija ima vlastiti razvojni put. Predstoje ozbiljne analize broja, forme, kvaliteta i međunarodnog rejtinga naučnih časopisa koji primarno pokrivaju polje historije, jezika i književnosti. Danas se letimičnim pregledom može zaključiti da se istraživački historiografski rezultati objavljuju u više bosanskohercegovačkih gradova u preko tri-deset časopisa lokalnog ili šireg karaktera, od kojih, svaki pojedinačno, ima svoje mjesto u različitim krugovima historičara. Takva situacija nalaže pokušaj sistematskog i strateškog pristupa prema pitanju postojanja i daljnjeg razvoja navedenih časopisa.

U takvim okolnostima, *Prilozi* Instituta za historiju – jedan od dva naučna časopisa Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu – koji je sada već obilježen kao vodeći bosanskohercegovački naučni časopis iz oblasti historije s polustoljetnom tradicijom publikovanja, ima imperativ zadržati dostignute naučne standarde, a na urednicima i saradnicima koji učestvuju u kreiranju sadržaja svakog novog broja ostaje stalna obaveza promišljanja o njegovoj daljnjoj domaćoj i međunarodnoj poziciji, imajući u vidu prethodnu napomenu i zahtjeve vremena u kojem se nalazimo.

Stoga, rad na pripremi i finalizaciji konačnog sadržaja 51. izdanja *Priloga*, predstavljao je još jedan ozbiljan uređivački izazov. Za ovogodišnji broj pristiglo je ukupno deset radova koji su prošli potrebnu proceduru dvostruke slijepe recenzije i uredničko-redakcijskih konsultacija. U konačnici, stručni posao koji je odrađen i uokviren u broj koji je pred vama, pokazuje da potencijal i dalje postoji, a da put očuvanja i dodatnog podizanja naučnih i tehničkih standarda časopisa nema alternativu. Važno je napomenuti da, možda, malo veću obimnost nekoliko radova opravdava njihov kvalitet, inovativnost i izvornost prezentiranih istraživačkih rezultata.

Prvi broj *Priloga*, iza jubilarnog, donosi sedam izvornih naučnih radova koji osvjetljavaju nove, do sada potpuno skrivene ili nedovoljno sagledane i interpretirane stranice prošlosti Bosne i Hercegovine i jugoistočne Evrope. Autori i autorice su uložili hvale vrijedan trud koji će čitaoci sigurno prepoznati. Prvi rad potpisuje Enes Dedić, a riječ je o transkripciji odluka Velikog vijeća Dubrovačke Republike koje se odnose na veze s Osmanskom Državom. Autor analizira 17 svezaka fonda *Acta Consilii Maioris* iz Državnog arhiva u Dubrovniku koje se odnose na vremenski period od 1415. do 1506. godine. Dedić je ovim radom učinio veliku uslugu medijavelistima skraćujući im put do dubrovačkog arhivskog blaga bez kojeg nema valjane i naučno potkrijepljene historiografije o srednjem vijeku. Slijede četiri rada koja se odnose na osmansko razdoblje bosanskohercegovačke i balkanske historije. U prvom od njih Sedad Bešlija piše o ukupnim društveno-političkim prilikama u kadiluku Ljubinj tokom 17. stoljeća do izbivanja Velikog bečkog rata / Morejskog rata. U radu se nalaze podaci o različitim aspektima političkog, privrednog, obrazovnog i kulturnog života u jednom pograničnom i ne tako sigurnom kraju u navedenom razdoblju. Faruk Taslidža se fokusira na jedan zanimljiv proces u toku Bečkog rata. Naime, riječ je o aktivnostima bosanskog namjesnika Mustafa-paše Daltabana krajem navedenog rata koji se našao na procjepu između ratnih dejstava i aktivnosti na očuvanju granica Bosanskog ejaleta, s jedne, i vlastite pozicije i karijere, s druge strane. U sljedećem radu, Amir Džinić metodološki inovativno, ali i hrabro, nastoji uporediti društveno-političke prilike u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu u veoma kritičnom historijskom razdoblju na kraju 18-og i početkom 19-og stoljeća. Pri tome, obuhvata širi spektar tema koje imaju lokalni karakter, ali i korelaciju između dvije lokalne sredine, zatim odnos centralnih vlasti i periferije te međunarodni kontekst događaja. Amina Lila i Merjema Imamović pišu o jednom prosvjetno-političkom događaju koji se desio u jeku borbe za kulturno-političku dominaciju na Balkanu u 19. stoljeću, tačnije nastojanja Bugarske, Srbije i Grčke da u svoju korist riješe tzv. *makedonsko pitanje*. Na meti se našla

i srpska škola u Kumanovu čiji je status rješavan u okviru osmanskog pravnog sistema. Sljedeći rad koji se nalazi na stranicama ovog broja *Priloga* odnosi se na historiju Drugog svjetskog rata, a u njemu Sead Vrana detaljno, primarno na osnovu britanske i jugoslavenske arhivske građe, piše o tri faze savezničkih borbenih aktivnosti iznad Bosne i Hercegovine posebno se osvrćući na formiranje Balkanskog ratnog vazduhoplovstva (BAF) u junu 1944. godine. Autor prati ulogu koju je BAF imao u podršci Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim jedinicama u posljednjoj fazi antifašističkog oslobođenja zemlje. Posljednji rad napisala je Dženita Sarač-Rujanac koja tematizira pitanje električne energije i elektrifikacije u Bosni i Hercegovini do sredine 1970-ih godina. Autorica navedeno pitanje obrazlaže u kontekstu socijalističkog razvoja i industrijalizacije zemlje, donoseći niz konkretnih podataka o stepenu elektrifikacije pojedinih naselja i domaćinstava te dovodeći ih u vezu s privrednim i ustavnim reformama koje su paralelno bile na dnevnom redu političkih elita u SR Bosni i Hercegovini.

Drugi dio sadržaja *Priloga* pruža priliku stručnoj i široj čitalačkoj javnosti da se upozna s novijim naslovima pretežno bosanskohercegovačke historiografije od antičkih vremena do posljednje decenije 20. stoljeća. Uvjereni smo da će trinaest prikaza različitih monografija, zbornika radova i zbirki izvora koje su ponudili uglavnom mlađi historičari biti inspiracija za cjelovito čitanje prikazanih djela.

Glavni i odgovorni urednik

Dr. Sedad Bešlija

U Sarajevu, 18. 12. 2022.

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 323+321.728 (495 Dubrovačka republika) " 1417/1496 "

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.17

Izvorni naučni rad

Primljen: 26. 7. 2022.

Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Enes Dedić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

enes.dedic@iis.unsa.ba

Odluke Velikog vijeća Dubrovačke Republike o Osmanskom Carstvu i Osmanlijama (1417–1496)*

Apstrakt: U radu je donesena transkripcija odluka Velikog vijeća Dubrovačke Republike koje se odnose na Osmanlije i osmansku Državu. Pored toga, pažnja je posvećena historijatu, sistemu bilježenja i osnovnim karakteristikama Velikog vijeća Dubrovačke Republike. Vremenski period koji je ovom prilikom uzet u obzir, omeđen je 1415. godinom kada je započeto zasebno bilježenje odluka triju dubrovačkih vijeća, te kraj 15. stoljeća. Analiza 17 svezaka fonda *Acta Consilii Maioris* iz Državnog arhiva u Dubrovniku, koji se odnose na vremenski period od 1415. do 1506. godine, ukazuje kako prva odluka vezana za Osmanlije potiče iz 1417, a posljednja iz 1496. godine. U odlukama ovog vijeća najveći broj informacija vezanih za Osmanlije tiče se diplomatskih misija, određivanja poklona osmanskim sultanima, pašama, vezirima i poklisarima, te odlukama vezanim za sigurnost dubrovačkih trgovaca koji se nalaze na teritoriji Osmanske Države.

Ključne riječi: Dubrovačka Republika, Veliko vijeće, odluke, Osmansko Carstvo, Državni arhiv u Dubrovniku, 15. stoljeće.

* Članak je rezultat rada na projektu "Srednjovjekovna bosanska vlastela" finansiranog od strane Ministarstva za nauku, visoko obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo.

Abstract: The paper contains a transcription of the deliberations of the Major Council of the Republic of Ragusa that relate to the Ottomans and the Ottoman state. In addition, attention is paid to the historiography, recording system, and basic characteristics of the Major Council of the Republic of Ragusa. The time period taken into account on this occasion is limited to 1415, when separate recordings of the deliberations of the three Ragusan councils began, and the end of the 15th century. An analysis of 17 volumes of the *Acta Consilii Maioris* fund from the Dubrovnik State Archives, which refer to the time period from 1415 to 1506, indicates that the first deliberation related to the Ottomans dates from 1417, and the last from 1496. In the deliberations of this council, the largest amount of information related to the Ottomans concerns diplomatic missions, decisions on gifts to the Ottoman sultans, pashas, viziers, and envoys, and deliberations related to the safety of Ragusan merchants who were on the territory of the Ottoman state.

Keywords: Republic of Ragusa, the Major Council, deliberations, Ottoman Empire, Dubrovnik State Archives, 15th century

Vijeća Dubrovačke Republike predstavljaju iznimno značajne fondove za istraživanje srednjovjekovne historije svih zemalja u neposrednom dubrovačkom okruženju s kojima je imala frekventne odnose. Uzrok tome je u najvećoj mjeri bila razgranata dubrovačka trgovinska djelatnost sa zemljama u unutrašnjosti poluotoka, ali i s udaljenijim državama. U dubrovačkom političkom sistemu, odluke su donesene kroz djelatnosti triju vijeća: Velikog vijeća, Malog vijeća i Vijeća umoljenih. Serije ovih vijeća obuhvataju vremenski period od početka 14. stoljeća do sloma Dubrovačke Republike – 1808. godine. Odluke sva tri vijeća su tokom 14. i početkom 15. stoljeća zapisivane zajedno u seriju *Reformationes* koja sadrži 34 sveska, a najstariji svezak potiče iz 1301. godine. Odluke su zapisivane hronološki, onako kako su usvajane. Radi bolje preglednosti, od 1378. godine odluke Velikog vijeća su zapisivane u zaseban segment sveske. Od 1415. godine došlo je do razdvajanja

bilježenja odluka svih vijeća, te su odluke Velikog vijeća zapisivane u seriju *Acta Consili Maioris* (1415–1808) koja obuhvata 67 svezaka. Za usvajanje određene odluke bila je potrebna većina glasova prisutnih vijećnika. Glasanje se vršilo ubacivanjem kuglica u kutije, a kako bi Veliko vijeće moglo zasjedati, minimalno je moralo biti prisutno 60 vijećnika. Svi ponuđeni prijedlozi su zapisivani, rezultat glasanja bilježen je uz usvojenu odluku, dok je odbijeni prijedlog prekršten. Prilikom izbora dužnosnika predlagana su tri kandidata, te je svaki vijećnik glasao za ili protiv svakog od kandidata. Kod imena kandidata koji su imali više negativnih glasova upisivana je nula, a kod kandidata koji bi dobili natpolovičnu podršku, upisivao se broj pozitivnih glasova. Uz ime izabranog kandidata upisivalo se i da li je prihvatio ili odbio dužnost. Vijeća su učestalo donosila odluke da se pojedino pitanje riješi u okvirima djelovanja drugog vijeća, a vremenom je dolazilo i do mijenjanja nadležnosti pojedinih vijeća. Veliko vijeće je predstavljao najviši organ vlasti, odlučivalo je o izboru dužnosnika (različitih funkcija u političkom sistemu Dubrovačke Republike, te poslanstava), davalo saglasnost za uvoz i izvoz dobara i pružanje različitih usluga, donosilo širi spektar odluka o diplomatskim misijama, određivalo visinu iznosa diplomatskih poklona vladarima, vlastelinima i drugim činovnicima susjednih zemalja, kao i njihovim poslanicima koji su dolazili u Dubrovnik. Vremenom su najznačajnije nadležnosti Velikog vijeća prenesene na Vijeće umoljenih.¹

Odluke Velikog vijeća su pisane na latinskom jeziku uz korištenje skraćenica uobičajenih za srednjovjekovnu latinsku pisarsku praksu. Sačuvani dokumenti iz ove serije su u dobrom stanju i prilično čitki. Dio odluka Velikog vijeća ranije je objavljivao kroz publiciranje ispisa iz serije *Reformationes* koje su priredili: Ivan Tkalčić, Josip Gelcich,

¹ Josip Gelčić, “Dubrovački arhiv”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 22 (1910): 545-555; Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, књ. I (Београд: Српска академија наука, 1951), 3-6; Nella Lonza i Zdravko Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392* (Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005), 7-13.

Mihailo Dinić, Zdravko Šundrica te Nella Lonza.² Određene odluke Velikog vijeća iz 15. stoljeća objavljene su u djelima Nikole Jorge, Danka Zelića i Ane Plosnić Škarić.³

Odnosi Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva postali su frekventniji u 15. stoljeću sukladno tome kako se Osmanska Država postepeno širila na teritorije drugih zemalja na prostoru jugoistočne Evrope. Dubrovačka trgovina, kao glavna privredna djelatnost, uveliko je ovisila od državnih odnosa s vladarima i vlastelom iz dubrovačkog zaleđa. Vremenom su Osmanlije sve više uticale na sigurnost puteva i kontrolirali određene oblasti, što je neminovno vodilo do ostvarivanja značajnijih diplomatskih kontakata i pregovora. Dubrovačke vlasti su kroz odluke vijeća kreirali vanjskopolitičku orijentaciju, između ostalih i prema Osmalijama. Analiza odluka Velikog vijeća ukazuje kako su ovi kontakti najaktivniji i najizraženiji u hronološkom okviru od 1430. do 1452. godine. Posebno se izdvajaju krizni periodi u kojima su dubrovačka poslanstva upućivana na osmanske dvorove poput perioda Konavoskog rata između Dubrovačke Republike i bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića, period četrdesetih i pedesetih godina 15. stoljeća kada su Dubrovčani na sve načine nastojali izbjeći plaćati harač osmanskom sultanu, te vrijeme sukoba s bosanskim vlastelinom hercegom Stjepanom Vukčićem početkom pedesetih godina.

Transkripcija i analiza odluka Velikog vijeća vezanih za Osmanlije ukazuje kako su kroz djelatnost ovog državnog tijela u najvećoj mjeri razma-

² Ivan Tkalčić i Josip Gelcich, *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*, sv. I-V (Zagreb: Jugoslovenska akademija nauka i umjetnosti, 1879–1897); Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, knj. I; Михаило Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике*, knj. II (Београд: Српска академија наука и уметности, 1964); Lonza i Šundrica, *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*; Nella Lonza, *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397* (Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011).

³ Nicolae Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle*, Vol. II (Paris: Ernest Leroux, 1899); Danko Zelić i Ana Plosnić Škarić, *Dubrovnik: Civitas et Acta Consiliorum 1400–1450* (Zagreb: Hrvatska zaklada za znanost–Institut za povijest umjetnosti, 2017).

trane odluke o širem spektru dubrovačkih diplomatskih misija, prijemu osmanskih poklisara i činovnika u Dubrovniku, određivanju visine poklona za osmanske velikodostojnike i poklisare. Iz odluka o slanju dubrovačkih poslanika na dvor osmanskih sultana ili činovnika koji su upravljali određenim oblastima, kristališe se kako su vijećnici vodili posebno računa o izboru svojih vlastelina za poslanike, broju članova poslanstva, dužini trajanja poslanstva, njihovim slugama, konjima za prijevoz, novčanim iznosima koje mogu potrošiti u svrhu diplomatske misije i svim ostalim uslovima koji su bili potrebni za ova putovanja. Posebna pažnja posvećivana je kod odlučivanja o novčanim sredstvima koje je poslanstvo moglo potrošiti na osmanskim dvorovima u svrhu čašćenja vladara, velikih vezira i drugih velikodostojnika s kojima bi vodili pregovore, a koji su bili od iznimne važnosti za dubrovačku trgovinu. Uobičajeno su birana dva poslanika za jednu diplomatsku misiju. U određenim okolnostima donesene su i odluke o upućivanju na osmanski dvor jednog ili više dubrovačkih vlastelina koji bi se u tom trenutku zadesio na prostoru Srpske Despotovine ili neke druge oblasti, kako bi se ubrzao proces. Odlazak u diplomatsku misiju kod Osmanlija tokom 15. stoljeća nije predstavljao nimalo jednostavan angažman za dubrovačke vlastelinae zbog nedefinisanih državnih odnosa između Dubrovačke Republike i Osmanskog Carstva. U tom kontekstu se posmatraju i informacije o odbijanju brojnih vlastelina da budu dio ovih poslanstava uprkos činjenici da su izabrani na tu dužnost. Dubrovačke vlasti su kroz odluke vijeća određivale rigorozne novčane kazne za odbijanje ovakvih dužnosti bez posebnog opravdanog razloga. Pored navedenih, također su u manjem broju slučajeva razmatrane i odluke o povlačenju dubrovačkih trgovaca na prostor Republike iz područja Bosne, Srpske Despotovine i Osmanskog Carstva u vrijeme neposrednih opasnosti po njihovu sigurnost, o podršci u sukobima koje su Ugari vodili protiv Osmanlija. Nakon osmanskih osvajanja zemalja i oblasti u neposrednom dubrovačkom zaleđu, kroz Veliko vijeće su razmatrane i odluke o dozvoli osmanskim činovnicima da izvoze i prevoze vino preko dubrovačkog teritorija.

Dubrovačke vlasti su imale razvijen sistem diplomatskog djelovanja koje je učestalo uključivalo čašćenje poslanika, vladara, vlastelina i drugih političkih faktora u njihovom neposrednom okruženju po čijim teritorijama su se dubrovački trgovci kretali i trgovali. Posebnu pažnju u djelatnosti Velikog vijeća zauzimalo je pitanje diplomatskih poklona i čašćenja osmanskih vladara, vezira, paša, krajišnika, te ostalih činovnika i njihovih poklisara koji su donosili vijesti od svojih gospodara u Dubrovnik. Kroz ovu vrstu odluka, zrcali se i odnos prema najistaknutijim osmanskim velikodostojnicima s kojima su dubrovačke vlasti ostvarivale najfrekventniju komunikaciju. U najvećem obimu ta je komunikacija bila uvjetovana dubrovačkom karavanskom trgovinom, za čije je nesmetano djelovanje bilo nužno obezbijediti naklonost činovnika koji su od tridesetih godina 15. stoljeća imali značajna uporišta i moć na teritorijima koje su pripadale prostoru dubrovačkog trgovačkog kruga. U tom kontekstu je nužno posmatrati i činjenicu da se kroz djelatnost Velikog vijeća učestalije susreću osmanski krajišnici, paše i ostali činovnici koji su djelovali na tom području. Odluke o osmanskim sultanima – Muratu II i Mehmedu I, direktno su vezane za diplomatsku komunikaciju najviše državne razine, a koja je uključivala i najvažnije pitanje – plaćanja godišnjeg harača od strane dubrovačkih vlasti osmanskim sultanima. Diplomatske misije na dvorovima osmanskih sultana bile su popraćene odlukama kojima se dozvoljavaju veći novčani izdaci za sultane i vezire u iznosima i do 800 zlatnih dukata. Od osmanskih funkcionera kroz odluke Velikog vijeća spominju se Hamza-beg, vojvoda Ishak-beg, njegovi sinovi vojvoda Isa-beg Isaković i vojvoda Barak-beg, vojvoda Ismael, vojvoda Daut-beg, Nazum beg i drugi neimenovani dostojanstvenici. Za navedene osmanske vojvode Veliko vijeće je izglasavalo poklone u tkaninama, srebrenini, drugim predmetima ili novcu. Visina poklona je ovisila od više faktora poput ranga činovnika, ozbiljnosti trenutne situacije na terenu, zahtjevima prema toj osobi i slično. Vijećnici su vojvodu Isaka nagrađivali u predmetima ili novcu u iznosu od 60 do 120 dukata te 400 perpera, vojvodu Baraka sa 100 dukata te 400 perpera, vojvodu

Isa-bega od 100 dukata te 150 do 500 perpera, vojvodu Ismaela 40 perpera, vojvodu Daut-bega 100 perpera, pašu Rumelije sa 50 dukata te 200 perpera. Imena većine osmanskih poklisara nisu ostala zabilježena u odlukama vijeća, poznati su pojedinci poput Brajana, Vratka, Ali-bega, Dmitra, Aguba. Najčešće su usvajane odluke o davanju darova poklisarima u tkaninama vrijednosti 30–60 perpera.

Analiza odluka dubrovačkog Velikog vijeća iz vremenskog perioda 1417–1496. godine ukazuje kako su diplomatski odnosi Republike s Osmanskim Carstvom u početku stoljeća bili manjeg intenziteta, te su se pojačavali od tridesetih godina 15. stoljeća sukladno političkim i geostrateškim promjenama na prostoru jugoistočne Evrope. Djelatnost Velikog vijeća u vezi s Osmanlijama kretala se u uobičajenim okvirima djelokruga ovog tijela. Predlagane odluke odnosile su se na definiranje svih parametara dubrovačkih poslanstava upućenih na dvorove osmanskih vladara i činovnika, odlučivanje o visini i vrijednosti poklona osmanskim velikodostojnicima, brizi za dubrovačke trgovce koji su se nalazili na prostoru Osmanskog Carstva u kriznim situacijama, te u manjem broju slučajeva za usluge koje su dubrovačke vlasti činile Osmanlijama.

Acta Consilii Maioris I (1415–1419)

14. 7. 1417, f. 76v.

Sa strane: “Pro donando oratori Turchi.”

“Prima pars est de donando hinc ambaxiatori domini Turchi Chamsabech.” Captum per LVIII, contra 5.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando valorem yperperis quinquaginta in illis rebus que videbuntur domino Rectori et Paruo consilio.” Captum per LV, contra VIII.

“Secunda est de donando valorem yperperis sexaginta. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris II (1419–1423)

21. 5. 1420, f. 29.

Sa strane: “Fallo.”

“Prima pars est de induciendo supra his que consulta puntialiter sunt pro factis Isach Theucri. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de deliberando. [Prekriženo]”

24. 5. 1420, f. 29.

Sa strane: “Pro enseniando Isaach voyuoda Theucri.”

“Prima pars est de enseniando parte et sumptibus dominii nostri voyuodam Isaach Theucrum.” Captum per LXXXVII, contra VIII.

“Secunda pars est de non enseniando ipsum Isaach. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de enseniando predictum usque ad summam yperperorum quadringentorum.” Captum per LVIII.

“Secunda est de enseniando eundem Isaach usque ad quantitatem yperperorum quingentorum. [Prekriženo]”

3. 11. 1420, f. 41v.

Sa strane: “Pro dono Isach.”

“Prima pars est de donando Isach voiuode Theucro de denaris nostri comunis in rebus que videbuntur presenti consilio.” Captum per LIII, contra X.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando sibi valorem ducatos sexaginta.” Captum per XLVIII, contra XIII.

“Secunda pars est de donando sibi valorem ducatos quinquaginta. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro dono Braiani Theucri.”

“Prima pars est de donando Braiano Theucro nuntio dicti voiuode Isach.” Captum per XLVIII, contra XIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando sibi valorem yperperorum quadraginta.” Captum per XLI, contra XXII.

“Secunda pars est de donando sibi valorem yperperorum triginta tamen. [Prekriženo]”

12. 12. 1422, f. 105v.

Sa strane: “Pro Manoli Visomatii Theucro.”

“Prima pars est de concedendo gratis Manoli visomatti Theucro bastasios et magazenos pro grano quod nunc conduxit in Ragusio exonerando et ponendo in eis.” Captum per LV, contra XII.

“Secunda pars est de non dando sibi bastasios et magazenos ut supra. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris III (1423–1428)

11. 6. 1426, f. 117v.

Sa strane: “Pro voiuoda Isach.”

“Prima pars est de donando voiuode Isach.” Captum per LXI, contra XIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando sibi centum viginti ducatos.” Captum per XLVIII, contra XXV.

“Secunda pars est de donando eidem ducatos centum. [Prekriženo]”

21. 4. 1427, f. 165.

Sa strane: “Pro donando Barach voiuede et suis oratoribus.”

“Prima pars est de donando huic voiuede Barach Theucro filio Isaach Theucro et similiter de donando istis oratoribus suis qui sunt in Ragusio.” Capta per LXX, contra XVII.

“Secunda pars est de non donando eis. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eadem causa.”

“Prima pars est de donando Barach predicto in pannis valorem ducatorum centum.” Captum per LX, contra XVIII.

“Secunda pars est de donando eidem ut supra valorem auri nonaginta. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eadem causa.”

“Prima pars est de donando oratoribus istius Barachi ambobus valorem ypperperorum centum in pannis.” Capta per LXI, contra XVII.

“Secunda pars est de donando eis in pannis valorem ducatos octuaginta. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris IV (1428–1433)

9. 8. 1430, f. 97-98.

Sa strane: “Pro ambassiatam ad imperatorem Teucrorum.”

“Prima pars est de mittendo ambaxiatam ad imperatorem Teucrorum.” Captum per LXVII, contra XVIII.

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eadem.”

“Prima pars est de mittendo duos nobiles.” Captum per LXXVIII, contra VII.

“Secunda pars est de mittendo unum. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro salario eorum ambaxiatorum.”

“Prima pars est de dando dictis ambaxiatoris ituris ad imperatorum Teucrorum pro tribus mensis pro eorum salario ad yperperorum III^c pro quolibet eorum et qualibet diem qua de pluri staret in dicta ambaxiata.” Captum per LXX, contra XV.

“Secunda pars de dando ut supra ad yperperorum CC. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro famulis.”

“Prima pars est de dando dictis ambaxiatoris famulos X equestres et equos XVI.”

“Secunda pars est de dando famulis VIII equestres, quatuor peditus et equos XIII. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro salario famulorum.”

“Prima pars est de dando famulis ituris cum dictis ambaxiatoris ad rationem mensis ad yperperorum IIII° pro quolibet et duplum expenditori.” Captum per XLIII, contra XLII.

“Secunda pars est de dando ut supra ad yperperorum IIII° cum dimidio et duplum expenditori. [Prekriženo]” [97]

Sa strane: “Pro expensis.”

“Prima pars est de limitando expensas dictis ambaxiatoris.” Captum per LXIII, contra XXI.

“Secunda pars est de non limitando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eisdem expensis.”

“Prima pars est de limitando dictas expensas ipsis ambaxiatoris ad yperperorum XII quolibet die et si minus expenderit teneantur restituere comuni nostro per sacramentum.” Captum per LX, contra XXV.

“Secunda pars est de limitando ut supra ad yperperorum XV. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro pena eorum.”

“Prima pars est de augendo penam dictis ambaxiatoris ultra penam statuti et qui vadant per plateam non habeant excusationem.” Captum per LXXXIII, contra I.

“Secunda pars est de non augendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eadem pena.”

“Prima pars est de augendo dictam penam unicuique dictorum ambaxiatorum [Prekriženo: pro] de yperperis VI^c. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de augendo ut supra cuilibet eorum de yperperis VIII^c.” Captum LVI, contra XXVIII. [97v]

Sa strane: “Pro massaricis eorum.”

“Prima pars est de dando cuilibet dictorum ambaxiatorum pro massariciis quas ex suis secum ferre teneantur ad yperperorum decem.” Captum per LXVIII, contra XVI.

“Secunda pars est ad yperperorum VIII. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro confectionibus deferendis.”

“Prima pars est de dando dictis ambaxiatoris pro confectionibus donandis et secum deferendis ultra suprascriptis eorum expensas yperperis quadraginta.” Captum per LXX, contra XV.

“Secunda pars est de dando ut supra pro dictis confectionibus yperperis XXX. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donis.”

“Prima pars est de mittendo dictos ambaxiatoris cum donis.” Captum per LXXX, contra V.

“Secunda pars est de mittendo ut supra sine donis. [Prekriženo]”

Sa strane: “Libertas pro inueniendis denariis et expeditione eorum ambaxiatorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio suo cum Consilio rogatorum pro expeditione supradicte ambaxiate reperiendi denarios et accipiendi eos ad prode consuetum de quinque pro centenario ad rationem anni obligandi comune nostrum secundum usum cum clausulis et cautelis opportunis et expedendi et dandi denarios dictis ambaxiatorum tam pro expensis quam salariis ipsorum et famulorum et faciendi eis comissionem prout dicto domino Rectori et consiliis videbitur et circa predicta omnia faciendi contrafacere posset presens consilium cum plena libertate et auctoritate.” Captum per LXXXI, contra IIII.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

“Electio suprascriptorum duorum ambaxiatorum facta per scrutinum more solito

Ser Petrus de Lucharis ballotte 37, contra 33, extra XV

Ser Georgius de Goze ballotte 45, contra 28, extra 12”

Ispod: “Habuerunt terminum ad dberandum usque per totam diem veneris proxime futuris.” [98]

29. 8. 1430, f. 99v.

Sa strane: “De dando libertatem domino Rectori et Consilio minori ac Consilio rogatorum expediendi ambaxiatam ituram ad imperatorem Teucrorum etc.”

“Prima pars de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio et Consilio rogatorum quod pro augmentatione nostre ciuitatis possint expediendi ambaxiatam ituram ad imperatorem Teucrorum tam pro donis quam pro promissionibus fiendis quam etiam pro omnibus aliis opportunis pro bono nostre rei publice tamquam facere possit presens consilium [Prekriženo: rogatorum] prout ipsi domino Rectore et suo consilio videbitur.” Capta per LXIII, contra I.

“Secunda pars est de non dando ut supra. [Prekriženo]”

3.10. 1430, f. 103v.

“Electio quatuor consiliariorum ad Consilium rogatorum loco ser Marini de Gradi, ser Clementis de Resti, ser Palladini de Gondola qui iuit comes Stagni, ser Petri de Lucari et ser Georgi de Goze qui iuerunt ambaxiatam ad Teucrum.

Ser Marinus Ra. de Goze ballotte 00

Ser Vita Cle. de Goze ballotte 00

Ser Nicola de Prodanello ballotte 00

Ser Daniel de Sorgo ballotte 00

Ser Nicola Si. de Goze ballotte 00

Ser Johannes de Lucha ballotte 00

Ser Nicola Jo. de Caboga ballotte 00

Ser Junius Mat. de Gradi ballotte 00

Ser Michael Na. de Proculo ballotte 00

Ser Nicola Ste. de Lucari ballotte 00

Ser Michael de Bocignolo ballotte 00

Ser Johannes Si. de Goze ballotte 00.”

30. 6. 1431, f. 143v.

Sa strane: “Pro largiendo nuncis Ysach voyuode.”

“Prima pars est de largiendo nuncio Ysach voyuode Teucri.” Captum per LXVII, contra I.

“Secunda pars est de non largiendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando suprascripto nuncio yperperos treginta in panno.” Captum per LX, contra VIII.

“Secunda pars est de largiendo yperperos viginti quinque in panno. [Prekriženo]”

21. 7. 1431, f. 145v.

Sa strane: “Pro remittendo unum ex ambaxiatoribus ad Portam imperatoris Teucrorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori, consilioque suo cum Consilio rogatorum possendi pro seruiciis et negociis domini nostri remittere ad Portam imperatorum Teucris unum ex ambaxiatorum nostrorum qui ad ipsum imperatori Teucris fuerunt videlicet aut ser Petrum de Lucaris aut ser Georgium de Goze qui inter se concordantes esse debeant de altero ipsorum qui ire debeat. Et si concordantes esse non possent ponere debeant sortes inter se et cui sors tetigeat ille talis ire debeat. Et recedere et prosequi viagium suum infra unum diem a die qua receperit commissionem sibi faciendam sub pena yperperos mille. Et qui iturus habere debeat pro suo reparatione pro duobus mensibus iperperis ducentos. Et si ultra duos menses steterit habere debet ad iperperum unum pro qualibet die. Et accipere debeat ex equis ipsorum ambaxiatorum nouem ex melioribus cum sex famulis equestribus in quibus intelligatur et sit unus expeditor. Et habeant salarium iuxta solitum. Et habere debeat pro expensis qualibet die ad iperperorum octo. Et si minus expenderet restituere teneatur comuni nostro secundum consuetudinem. Et faciendi commissionem ipsi ambaxiatori et expendendo ipsum omnibus opportunis prout ipsi domino Rectori et consiliis melius videbitur cum eadem met libertate qua posset presens consilium.”

Captum per LXXIII, contra II.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

3. 11. 1431, f. 160.

Sa strane: “Pro ambaxiata mittenda ad dominum Teucrorum.”

“Prima pars est de mittendo ambaxiatam nostram ad dominum Teucrorum.” Captum per CVIII, contra IIII.

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “De mittendo duos nobiles.”

“Prima pars est de mittendo duos nobiles nostros.” Captum per CVIII, contra III.

“Secunda pars est de mittendo solummodo unum. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro uno mittendo ad dominum Theucrorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio suo cum Consilio rogatorum possendi mittere ad Portam domini Theucrorum unum bonum hominem ex mercatoribus nostris Sclauonie et imponendi sibi penam. Et faciendi expensam et sibi comissionem prout ipsis domino Rectori et consiliis videbitur. Et expediendi ipsum omnibus opportunis cum illa libertate qua posset presens Maius consilium.”

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

5. 11. 1431, f. 160-161.

Sa strane: “Salarium ambaxiatorum.”

“Prima pars est de dando ambaxiatoribus nostris ituris ad Portam Teucrorum presentibus mensis pro eorum salario ad yperperos CCC^{os} pro quolibet eorum et yperperum unum pro quolibet eorum et quolibet die qua de pluri starent in dictam ambassiatam.” Captum per CI, contra VI.

“Secunda pars est de non dando dictis ambassiatoris. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro famulis et equis ambaxiatorum.”

“Prima pars est de dando dictis ambaxiatoribus famulos decem equestres et equos sexdecim.” Captum CI, contra VI.

“Secunda pars est de dando famulos octo equestres, quatuor pedites et equos quatuordecim. [Prekriženo]”

Sa strane: “Salarium famulorum.”

“Prima pars est de dando famulis ituris cum dictis ambaxiatoris in mense et ratione mensis ad iperperorum quatuor pro quolibet et duplum expeditori. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de dando ad yperperorum quatuor cum dimidio pro quolibet et duplum expeditori.” Captum per LXXXII. [160]

Sa strane: “Limitatio expensis ambaxiatoris.”

“Prima pars est de limitando expensis dictis ambaxiatoris.” Per C, contra VII.

“Secunda pars est de non limitando eas. [Prekriženo]”

“Limitatio ut supra.”

“Prima pars est de limitando expensis dictis ambaxiatoris ad iperperorum duodecim pro quolibet die et si minus expendent id nostro communi restituere teneantur.” Per LXXXII, contra V.

“Secunda pars est de limitando ad iperperorum dictam ut supra. [Prekriženo]”

“Prima pars est de augendo penam dictis ambaxiatoribus ultra penam statuti et qui vadit per plateam non habeat excusationem.” Captum per CVI, contra I.

“Secunda pars est de non augendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pena ambaxiatoris.”

“Prima pars est de augendo ut supra cuilibet ypsorum de yperperis [Prekriženo: octingentis] sexcentis. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de augendo ut supra cuilibet ipsorum de iperperis VIII^c.” Per LXXXIII.

Sa strane: “Donum ipsorum ambaxiatoris pro confectionibus.”

“Prima pars est de dando dictis ambaxiatoribus pro confectionibus secum portandis et donandis.” Captum per CV, contra II.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando ipsis ambaxiatoris predictis confectionibus secum portandis et donandis iperperis XL^a.” Captum per C, contra VII.
“Secunda pars est de dando tamen iperperis XXX. [Prekriženo]”

“Prima pars est de mittendo dictos ambaxiatoris cum donis.” Captum per CVI, contra I.

“Secunda pars est de mittendo sine donis. [Prekriženo]”

Sa strane: “Donum dandam imperatori Theucrorum.”

“Prima pars est de donando imperatori Omorat et sue curie in denariis et rebus usque ad summam et amonitantiam ducatos auri septingentis secundum quod videbitur domino Rectori et suo Minori consilio.” Captum per LXXXVIII.

“Secunda pars est de donando ut supra solummodo in denaris et rebus ducatos auri sexcentos. [Prekriženo]” [160v]

“Prima pars est de dando cuilibet dictorum ambaxiatorum pro masaritias quas secum ferre teneantur ad iperperorum decem.” Captum per CI, contra VI.

“Secunda pars est de dando ad iperperorum octo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Eos ambaxiatoris ab eunde.”

“Prima pars est quod ambaxiatori scripti elligendi ad eundum ad Portam Teucrorum a die qua acceptauerunt ambaxiatam usque ad dies decem recedere hinc debeant et ire ad viagium suum sub pena ducatos auri centum pro quolibet eorum.” Captum per LIIII.

“Secunda pars est quod modo et forma predictis sub dicta pena usque ad octo dies a die qua acceptauerunt ipsam eorum ambaxiatam recedere debeant. [Prekriženo]”

Sa strane: “Libertas faciendi comissionem ipsis ambaxiatoribus et accipiendi denarios in comune pro expedicione eorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio suo cum Consilio rogatorum faciendi et ordinandi comissionem dictis ambaxiatoribus ituris et expediendi eos. Et pro expedicione eorum reperiendi et accipiendi denarios in comune nostrum ab illis de quibus videbitur ad prode consuetum de quinque pro centenario in ratione anni. Et obligandi ipsa de causa comune nostrum secundum usum cum solemnitatibus et cautelis opportunis. Et pro predictis omnia alia necessaria faciendi cum illa met libertate et auctoritate quibus posset presens Maius consilium.” Capta per CV, contra II.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]” [161]

5. 11. 1431, f. 161.

“Refutavit. Eodem die. Ser Benedictus Marini de Gondola electus fuit per scrutinium ambaxiator ad Portam imperatoris Theucrorum.”

7. 11. 1431, f. 161v.

Sa strane: “1431 die XVII nouembris contrascriptus ser Matheus de Crosis acceptavit ambaxiatam coram domino Rectori et eius consilio.”

“Matheus de Crosis electus fuit ambaxiator ad Portam imperatorum Omorat per scrutinium more solito et remansit eum.” Ballotte LVI, contra CXIII.

“Die XV nouembris 1431 datum fuit terminus suprascripto ser Matheo ad deliberandum si acceptare vult electionem suprascriptam usque per totam diem sabati proxime futuris die VIII nouembris 1431 que erit die XVII presentis mensis.”

“Electio secundi ambaxiatoris ituri ad Portam imperatoris Omorat factam per scrutinium more solito.”

Sa strane: “Nota quod contrascriptus ser Marinus electus fuit die VIII nouembris 1431 hora decimaseptima cum dimidia.”

“Ser Marinus Mi. de Restis ellectus fuit et remansit per ballotte LIII°, contra L.”

Ispod: “Die 14. nouembris 1431. ser Nicola Mi. de Resti frater et procurator scripti ser Marini de Resti ut apperet in procurationis cancelarie die 23. marcii 1422 refutauit dicto nomine domino Rectori et eius Minori consilio scriptam ambaxiatam ad quam ellectus erat et soluit penam yperperorum 800 ut apperet ad intratam camerariorum presentis mensis. Et ipsi met camerari scilicet ser Jacobus de Prodanello, ser Jacobus P. de Lucari et Stefanus P. de Sorgo confessi fuerunt illos habuisse et recepisse. Renuntiando.”

7. 11. 1431, f. 161v.

Sa strane: “Pro ser Marino Ni. de Restis de electione ambaxiate sue pars ista successit infrascriptam.”

“Prima pars est quod ser Marinus [Prekriženo: Marini] Micha. de Restis elligi potuit ambaxiator ad Portam Theuceri non obstante quod absens fuerit a ciuitate Ragusi. Que pars si capta fuerit mitti debeat pro ipso ser Marino et ei defferre sacramentum quod causa deffugiendi et euitandi [Prekriženo: suprascriptum] ellectionem de eo factam non exuit ciuitatem et districtum nostrum. Quod si sacramento suo firmauerit franchus sit ab ipsa ellectione de eo factam. Et hoc secundum formam ordinis nostri scripti in libro viridi ad capitula 66. [Prekriženo]”

Sa strane ispod: “Cassum qui non habuerunt locum nec ad partitum posite fuerunt.”

“Secunda pars est quod elligi non potuit ad suprascriptam ambaxiatam. Eo quia fuit extra districtum nostrum. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem ista pars processit scriptam.”

“Prima pars est de induciando supra facte ellectionis facte de ser Marino Michaelis de Restis pro ambaxiatore ad Portam Theuceri. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de deliberando.” Captum per LXVIII, contra XXXVIII.

Sa strane: “Pro ser Marino Mi. de Restis ellecto ambassiatore.”

“Prima pars est pro electione facta de ser Marino Mi. de Restis electi ambaxiatore ad Portam Teucuri de sequendo ordinem scriptum in libro viridi ad capitula 66 de hic qui elligi possimus.” Per LVII, contra LII.

“Secunda pars est de consulendo aliter. [Prekriženo]”

15. 11. 1431, f. 162v.

“Ellectio secundi oratoris ad imperatorem Omorat Teucrorum per scrutinium loco ser Marini Mi. de Restis qui reffutauit et soluit penam Paladinus Ja. de Gondola remansit cum ballotte XLVIII, contra XLVI, extra XVIII

absolutus fuit propter infirmitatem ut infra se per partem de eo captam.”

“Ellectio unius consilarii loco ser Ruschi de Poza qui iuit extra districtum

Ser Marinus de Prodanello ballotte

Ser Nicola Jo. de Poza ballotte LXVIII, contra XLII

Ser [Prekriženo: Juni] Michael de Crieua ballotte.”

Sa strane: “Eodem die refutauit. Renuntiando coram domino Rectore et soluit penam que non posita est ad intratam comunis presentis mensis nouembris.”

16. 11. 1431, f. 162v.

Sa strane: “Pro excusatione ser Palladini de Gondola ab eius ambassiatata.”

“Prima pars est de habendo ser Palladinum de Gondola ambassiatorum nostrum ellectum ad Portam Teucrorum excusatam a dicta sua ambassiatata pro eius infirmitate pro qua inpotens est juxta relationem quatuor nostrorum medicorum eorum sacramento factam domino Rectori et eius Minori consilio.” Captum per LXXVI, contra XVIII, extra XVII.

“Secunda pars est de non excusando eum. [Prekriženo]”

“Ellectio unius ambaxiatoris ad imperatorum Teucrorum facta per scrutinium more solito loco ser Paladini de Gondola liberati in presenti consilio ab ellectio heri de ipso facta.”

Sa strane: “Die XVIII nouembris 1431. refutauit et ellegit confine ordines coram domino Rectore.”

“Ser Dobre de Binzola remansit electi cum ballotte LIII, contra XLVIII.”

Ispod: “Eodem die datum fuit terminum suprascripto ser Dobre usque ad diem dominicham proxime futurum que erit die XVIII presentis mensis cum acceptandum vel reffutandum.”

20. 11. 1431, f. 163.

Sa strane: “Pro additione faciendi salario ambaxiatorum ad Portam Teucrici.”

“Prima pars est de addendo ambaxiate iture ad Portam Teucrum videlicet salario ambaxiatorum. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de sequendo ad ellectionem ambaxiatorum ipsius ambaxiate.” Capta per XLVII, contra LXVIII, extra VII.

“Ellectio oratoris secundi ituri ad Portam Omorat imperatorum Teucrorum loco ser Dobre de Binzola qui refutauit et dixit ire velle a confine Melite facta per scrutinium more solito.”

“Ser Marinus Ju. de Georgio remansit ambaxiator ut supra.” Per ballotte LVIII, contra XLVII.

Ispod: “Eadem die datus fuit sibi ser Marino terminus ad delliberandum usque per totam diem crastinam si acceptare vult dictam ambaxiatam an ne.”

Sa strane: “1431. die XXI nouembris constrascriptus ser Marinus Ju. de Georgio acceptauit coram domino Rectori ser Johanne de Volzio.”

Sa strane: “Pro ser Sigismundo de Georgio.”

“Prima pars est de faciendo gratiam ser Sigismundo de Georgio confinato per cazamortuos quia venit a loco suo pestium. Quia ser Marino fratre suo acceptante ambassiatam ad quam electus est ipse ser Sigismundus illico Ragusium venire et stare possit non obstante confine sibi dato et ordinibus in contrarium existentibus.” Captum per LXXXIII, contra XXIII.

“Secunda pars est de non faciendo ipsam gratiam. [Prekriženo]”

29. 11. 1431, f. 164v.

Sa strane: “Pro terminus ambassiatoris ad Teucram prorogando.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum prorogandi terminum ambassiatoris nostris ituras ad Portam Teucri. In casu qui fortunale temporis regnaret per quod recedere non possent de Ragusio. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem.” Captum per LXXII, contra XXVIII.

1. 12. 1431, f. 164v.

Sa strane: “Pro recessu ambaxiatori ad Teucrum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio quia quia propter tempestatem et in temperiam temporis ambaxiatori nostri ad Teucrum hodie hinc recedere ut supra possunt pro prosequendo viagium suum possendi prorogare terminum recessus dictorum ambaxiatorum usque per totam diem lune proxime futuram qua die recedere hinc debeant et sequi viagium eorum. Et si ante ipsum terminum tempus aptarent quod possint dominus Rector et Minus consilium eos cogere ad recedendum et eundum ad dictum suum viagium. Et che sub pena restructiuas alias sibi impositis.” Captum per LVIII, contra III.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

24. 3. 1432, f. 267v.

Sa strane: “Pro donando Turcimanno.”

“Prima pars est de donando Turcimanno qui fuit cum ambaxiatoribus nostris ad Portam imperatoris Teucrorum.”

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando dicto Turcimanno yperperis XXX^a. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de donando ut supra yperperis quinquaginta.” Per LVII, contra VII.

19. 6. 1433, f. 286.

Sa strane: “Pro Ismael Teucro.”

“Prima pars est de donando Ismael Teucro voyuode contrate olim Tanus Ducayni.” Ballotte LXXX.

“Secunda est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando Ismael predicto in pannis yperperis quadraginta.” Ballotte LXXXI.

“Secunda pars est de donando sibi solummodo in pannis yperperis XXX. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris V (1434–1435)

17. 3. 1436, f. 65v-66.

Sa strane: “Pro donando Barach Teucro.”

“Prima pars est gratia redendi beniuolium Barach Teucrum mercatoribus nostris qui de eo dubitant de faciendo eidem donum expensis nostri comunis.” Captum per LXXVI, contra XII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando eidem Barach in illis rebus de quibus domino Rectorii et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum videbitur yperperos quingentos.” Captum per LXV, contra XXIII.

“Secunda pars est de donando modo predicto eidem Barach yperperos CCCC°. [Prekriženo]” [65v]

Sa strane: “Comissione doni mittendis et expensis.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum possendi mittere dictum donum ipsi Barach per unum ex nostris hic de populo faciendi expensam in mittendo ipsum ab yperperis centum infra. Et faciendo comissionem ipsi ituro cum dono et expediendi ipsum prout opus fuerit et eis videbitur cum plena auctoritate et libertate huius consilii.” Captum per LXXXV, contra III.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]” [66]

22. 3. 1436, f. 67.

Sa strane: “Pro donando Casnatano Teucro.”

“Prima pars est de donando Chasnathano bech Theucro.” Captum per CI, contra XI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando suprascripto Casnatano ducatorum quinquaginta.” Captum per LXXXV, contra XVII.

“Secunda pars est de donando ducatos treginta. [Prekriženo]”

31. 3. 1436, f. 69.

Sa strane: “Pro dono Teucri.”

“Prima pars est de donando ambaxiatori voiuede Barach Teucri.” Captum per LXXVI, contra VIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando eidem yperperos LXX in illis rebus de quibus videbitur domino Rectori et suo consilio. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de donando ut supra yperperos LX.” Captum per LXVII, contra XVII, extra 2.

14. 12. 1436, f. 108v.

Sa strane: “Pro dono Teucri.”

“Prima pars est de donando Teucro nuncio voiuede Isach.” Per LXXVI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem Teucro.”

“Prima pars est de donando dicti Teucro in panno yperperis quadraginta. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de donando in panno yperperis XXX^a.” Per LXVI.

22. 12. 1437, f. 172-172v.

“Prima pars est de donando vayuede Turcho Ysach.” Captum per ballotte LXXVIII, contra XII.

“Secunda est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto voyuede Ysach yperperis quadringentos in panis.” Captum per ballotte LVIII.

“Secunda pars est de donando prefato vayuede yperperis trecentos quinquaginta in pannis ut supra. [Prekriženo]” [172]

“Prima pars est de donando nuntio prefati vayuede Ysach Turcho.” Captum per ballotte LXXXII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto nuntio yperperis triginta in pannis.”
Captum per ballotte LXXVIII.

“Secunda pars est de donando yperperis quadraginta ut supra in pannis.
[Prekriženo]” [172v]

Acta Consilii Maioris VI (1440–1442)

3. 6. 1440, f. 35.

Sa strane: “Pro donando Esebech Teucro.”

“Prima pars est de donando voyuode Esebech Teucro.” Per LXX, contra II.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando dicto voyuode Esebech in illis rebus et raubis que Minori consilio videbuntur usque ad yperperis sexcentos.”
Per LII, contra XX.

“Secunda pars est de donando ut supra dicto voyuode yperperis quingentos. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donando ambaxiatori dicti Esebech.”

“Prima pars est de donando ambaxiatori Turcho dicti voyuode Esebech.”
Per LXXI, contra I.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando dicto ambaxiatori Turcho in eo quid videbitur Minori consilio yperperis trecentos.” Per L, contra XXII.

“Secunda pars est de donando sibi ut supra yperperis CCL^a. [Prekriženo]”

20. 9. 1440, f. 50v.

Sa strane: “Pro mittendo ambaxiatam magno domino Theucro.”

“Prima pars est de mittendo ambaxiatam magno domino Teucro pro incumbentibus opportunitatibus domino nostro.” Per LX, contra XXXIII.

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Mittantur duo nobiles.”

“Prima pars est de mittendo duos nostros nobiles ambaxiatores ad dictum dominum Teucrum.” Per LXXXVII, contra VII.

“Secunda pars est de mittendo unum solum nobilem. [Prekriženo]”

Sa strane: “Mittantur cum donis.”

“Prima pars est de mittendo dictam ambaxiatam cum donis.” Per LXXXVIII, contra V.

“Secunda pars est de mittendo eam sine donis. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donando Casnataro Teucro.”

“Prima pars est de donando Casnataro ambaxiatori magni Teucri.” Per LVIII, contra VI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donando Casnatharo ambaxiatori Teucro.”

“Prima pars est de donando dicto Casnataro ambaxiatori ut supra inter ipsum et famulos eius ducatos auri CL^{ta} inter ducatos auri et alias res que videbitur domino Rectori et eius Minori consilio.” Per XXXVIII, contra XXV.

“Secunda pars est de donando ut supra ducatos auri C. [Prekriženo]”

23. 9. 1440, f. 51.

Sa strane: “Limitatio salarii ambaxiatori Teucri famulorum, equorum pene et aliorum opportunum pro ambaxiatori Teucri.”

“Prima pars est quia ambaxiatores elligendi et mittendi ad dominum

Omorat imperatorem Teucrorum habere debeant pro dicta met ambaxiatorum eorum illud met salarium famulos equestres et pedestres et equorum minime limitationem expensarum pro eo tempore et sub illis met pena modis, formis et condicionibus in omnibus et per omnia secundum partes alias captas in Consilio rogatorum sub die quarto nouembris 1431, quoniam fuit missa ambaxiata ad dictum dominum Teucrum saluo et excepto dono eidem fiendo quod reseruatur in alio consilio.” Captum per LXVIII.

“Secunda pars est de mittendo dictam ambaxiatam aliter alio modo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donando imperatorum Teucrorum Omorath.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum de donando prelibato domino Omorath imperatori Teucrorum et suis viseriis et aliis de sua curia usque ad summam ducatorum auri octingentorum in illis donis, argenterii et rebus de quibus et prout dicto domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum videbitur.” Per LVII, contra XVIII.

“Secunda pars est de donando ut supra usque ad summam solummodo ducatorum auri septingentorum. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro expeditione ambaxiatorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum quod pro opportunitate dicte ambaxiate possint ad inuenire denarios [Prekriženo: ad] necessarios ad prode de quinque pro centenario a quibusconque personis et undequamque prout ipsi domino Rectori et dicto suo consilio cum Consilio rogatorum melius videbitur possendo obligare comune nostrum et eius bona [Prekriženo: ab] illis a quibus leuarentur denarii ad prode ut supra cum illis clausulis et solemnitatibus opportunis et consuetis. [Prekriženo: Exceptuando ab hic libertate quod non possint accipi denarios aliqui de causa dicta de depositis comunis nec de mileo

comunis]. Et de pluri possint etiam dicta decausa accipere et leuare de denaris depositorum nostri comunis exceptuando denarios, milii et depositorum mortalitatis qui non intelligantur nec intelligi debent in presenti libertate.” Per LXXII, contra III.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

26. 9. 1440, f. 51v.

Sa strane: “Pro comissione danda ambaxiatorum ad imperatorem Turchum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum dandi et faciendi comissionem ambaxiatoribus nostris elligendis et mittendis ad dominum Omorath imperatorem Teucrorum prout ipsi domino Rectori et consilio suo cum Consilio rogatorum videbitur et placuerit pro bono statu et conseruamento nostre rei publice non possendo tamen aliquo modo supponere Ragusium ad aliquod tributum seu censum dandum ipsi imperatori neque ad aliquod suum dominum.” Per ballotte omnes.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

“Ellectio duorum ambaxiatorum ad imperatorem Teucrum facta per scrutinum more solito

Ser Nicola Si. de Goze ballotte LIIII, contra XLVII.”

“Habuerunt terminum ad deliberando de acceptando vel refutando per totam diem dominicam 9 octobris.”

“1440 die dominica 9 octobris ser Nicola Si. de Goze electi ambaxiatori ut supra se presentauit coram domino Rectori et renuntias ambaxiatam scriptam ex nunc eligens confinia iuxta formam ordinum superinde loquentium videlicet ad Melitam.”

28. 9. 1440, f. 52.

“Ellectio alterius ambaxiatoris ad imperatorem Teucrum

Ser Nicola Pa. de Gondola ballotte XLVIII, contra XLVIII. [Prekriženo]”

“Ellectio alterius ambaxiatoris ad imperatorem Teucrum
Ser Nicola de Georgio ballotte XLVIII, contra XLVI, extra VIII
Ser Nicola Pa. de Gondola ballotte XLVIII, contra XLVIII, extra VI.”

“Reballotacio supracriptorum propter paritatem ballotarum
Ser Nicola de Georgio ballotte XLIII, contra LII, contra VIII
Refutauit. Ser Nicola Pa. de Gondola ballotte XLVIII, contra XLVIII
extra VI.”

Sa strane: “Habuit terminum per totam dominica diem 9 octobris.”
Sa strane i ispod: “Die dominica 9 octobris. Ser Nicolla Pa. de Gondolla
et ultrascriptus ser Nicolla de Goze ambasiatores ellecti ut supra se
presentantes coram domino Rectori renuntiauerunt ellecte ambassiate
eorum elligentes ex nunc confinia iuxta formam ordinum superinde
loquentium.” [52]

17. 10. 1440, f. 56.

“Ellectio duorum ambasiatorum ad imperatorem Teucrum factam per
scrutinum more solito
Ser Jacobus de Sorgo ballotte LVIII, contra LVII.”

22. 10. 1440, f. 57.

“Ellectio alterius ambaxiatoris fieri restantis mittendi ad Teucrorum
imperatorum factam per scrutinium more solito
Ser Nicolinus de Baxilio. Remansit per ballotte LXII, contra LVII.”
Sa strane: “Habuint terminum per totum diem mercuri proxime futuris.”
Ispod: “Die mercurii predicto. Refutauit ser Nicolinus de Baxilio et
elegit confine Melite iuxta ordines.”

29. 10. 1440, f. 58.

“Ellectio unius ambaxiatorum ad Portam Tucri restantis fieri loco ser
Nicolini de Basilio qui refutauit.
“Acceptauit. Ser Steffanus de Benessa ballotte LXIII, contra LVII.”

Sa strane: “Datum est temporis sibi usque ad diem proxime futurum.”

7. 12. 1440, f. 68.

“Prima pars est de donando ambaxiatorum Esebech Teucri.” Captum per L, contra XII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto ambaxiatorum in capicis panni ad yperperorum quinquaginta.” Per LIII, contra VIII.

“Secunda pars est donando eidem ad yperperorum XL^a in panno ut supra. [Prekriženo]”

8. 3. 1441, f. 88.

Sa strane: “Fida datam mercatorum Ragusinis uniuersalis.”

“Prima pars de affidando omnes et singulos mercatores nostros Ragusinos existentes tam in partibus Bosne, Rassie et Sclauonie quam in tenutis Turchorum veniendi Ragusium et eius districtum cum omnibus suis rebus, mercantiis, bonis et auere, ibique standi, morandi et pernoctandi indeque discedendi tute libere et secure cum impedimento et molestia reali et personali omnino cessante. Et hoc usque per totum mensis maii proxime futuris non rumpendo primum viagium. Et hanc fidam non intelligantur habere mercatores illi qui sunt in Ragusium scilicet solummodo illi eam habeant qui decetero ab hodierna die venient.” Per LXXXXVII, contra VII.

“Secunda pars est de non dando dictam fidam. [Prekriženo]”

Sa strane ispod: “Die dicto cridatus per Luxam riuerium.”

29. 5. 1441, f. 110v.

Sa strane: “Fida datam nostris mercatoribus.”

“Prima pars est de affidando omnes et singulos mercatores nostros Ragusinos qui a die saluiconductis [Prekriženo: dati] et fide date et concessione die VIII marci proxime preteriti venerunt huc Ragusium

tam de partibus Bossine, Rassie et Sclauonie quam de tenutis Turchorum quod cum personis et arniixiis eorum tantum tute et libere et sine impedimento aliquo sibi aliqualiter inferendi possint et valleant stare, morari et pernoctare in Ragusio et eius pertinentiis et ab hinc ad libitum suum discedere usque per totum mensem septembris proxime futuros. Et similiter de affidando emendo et singulos mercatores nostros in dictis partibus existentes possendi venire Ragusium et eius districtum et pertinentias cum personis et arnixiis suis tamen. Et ibidem stare, morari et pernoctare et ab hinc discedere tute, libere et secure et sine impedimento usque per totum dictum mensem septembris proxime futuris.” Per ballotte omnes, contra I.

“Secunda pars est de non dando dictam fidam. [Prekriženo]”

Sa strane ispod: “Proclamato in locis solitis die 30 maii 1441.”

1. 6. 1441, f. 112.

“Prima pars est de donando Agub ambaxiatori basse Teucri Romanie.”

Per LXXXXV, contra XVIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto Agub ambaxiatori nostri yperperos centum.”

“Secunda pars est de donando eidem unam petiam panni veronensis et ducatos auri decem.”

4. 7. 1441, f. 118-119.

Sa strane: “Ambasiata mittenda ad bassam Romanie.”

“Prima pars est de mittendo ambaxiatam nostram ad bassam Romanie in partibus Sclauonie.” Per ballotte LXXXII, contra XIII.

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

Sa strane: “Uno de populo mittendo.”

“Prima pars est de mittendo in dicta ambaxiata unum ex nobilibus

nostris. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de mittendo unum ex popularibus nostris.” Per ballotte LXIII, contra XXIII.

Sa strane: “Mittatur cum pena.”

“Prima pars est de mittendo dictum ambaxiatorem cum pena.” Per ballotte LXXXII, contra VI.

“Secunda pars est de mittendo ipsam ambaxiatam sine pena. [Prekriženo]”

Sa strane: “Limitacio pene.”

“Prima pars est de ponendo penam dicto ambaxiatori iperperorum quadringentorum.” Per ballotte LXXI, contra XXVII.

“Secunda pars est de ponendo penam yperperorum CCC. [Prekriženo]”

Sa strane: “Salarium ambaxiatori.”

“Prima pars est de dando de sallario dicto ambaxiatori yperperum centum quinquaginta pro duobus mensibus. Et si de pluri ultra dicto duos menses steterit quod habere debeat yperperum unum singulum die qua de pluri steterit. [Prekriženo]”

“Secunda pars est quod habere debeat de sallario pro dictis duobus mensibus yperperum centum. Et si de pluri steterit quod habere debeat yperperum unum singulum die mensis dictum est.” Per ballotte LIII, contra XLI.

Sa strane: “Quantitas equorum et famulorum.”

“Prima pars est de dando dicto ambaxiatori equos quinque et famulos tres.” Per ballotte LXXIII, contra XXI.

“Secunda pars est de dando equos quatuor et famulos tres. [Prekriženo]”
[118]

Sa strane: “Salarium famulorum.”

“Prima pars est de dando de sallario famulis suprascripte ambaxiate ad ypperperorum quatuor cum dimido singulo mense et pro quolibet eorum. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de dando de sallario suprascriptis famulis ad ypperperorum quatuor pro quolibet eorum singulo mense.” Per ballotte LXXIII, contra XXIII.

Sa strane: “Expensa oris limitanda.”

“Prima pars est de limitando expensam oris suprascripti ambaxiatori.” Per ballotte LXXXII, contra XII.

“Secunda pars est de non limitando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Limitacio suprascripte expense.”

“Prima pars est de dando dicto ambaxiatori pro expensis oris sui famulorum et equorum ad iperperis tres cum dimidio singula die cum hoc quod si minus expendire quod totum id quid super esset restituere debeat comuni nostro. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de dando pro dictis expensis ad iperperis tres singula die cum condicione suprascripta.” Per ballotte LXVIII, contra XX.

Sa strane: “Quia mittatur cum donis.”

“Prima pars est de mittendo dictum ambaxiatum cum donis.” Per ballotte LXXXII, contra XI.

“Secunda pars est de mittendo sine donis. [Prekriženo]”

Sa strane: “Limitaciones doni.”

“Prima pars est de mittendo donatum dicto basse in illo quid videbitur domino Rectori et suo Minori consilio ypperperos quadringentos.” Per ballotte XLVIII, contra XLV.

“Secunda pars est de mittendo donatum modo predicto eidem basse ypperperos sexcentos. [Prekriženo]” [118v]

Sa strane: “Quia ambaxiator de populo elligendo in Consilio rogatorum.”
“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum possendo elligere dictum ambaxiatorem.” Per ballotte LIIII, contra XXXVIII.

“Secunda pars est de elligendo illum in presenti consilio. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro expedicione dicti ambaxiatori comissione et denaris repperiendis.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum possendi facere comissione dicti ambaxiatori et etiam possendi repperire pecuniam necessariam pro expedicione ipsius ad prode de quinque pro centenario obligando comune nostrum et bona ipsius cum solucione consuetum et opportunum. Et etiam expediendo ipsum ab hinc prout opus fuerit.” Per ballotte omnes, contra III.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]” [119]

10. 7. 1441, f. 120.

“Prima pars est de donando ambaxiatori basse de Romania qui ad nos venit.” Per ballotte CII, contra VI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto ambaxiatori in illis rebus de quibus videbitur domino Rectori et suo Paruo consilio yperperorum sexaginta.” Per ballotte LXXVIII, contra XXXIII.

“Secunda pars est de donando dicto ambaxiatori in illis rebus de quibus videbitur ipsi domino Rectori et suo Minori consilio yperperorum quinquaginta. [Prekriženo]”

20. 7. 1441, f. 121-121v.

Sa strane: “Addicio doni fiendi basse Romanie.”

“Prima pars est de addendo dono fiendo basse Romanie yperperorum

ducentos de pluri.” Per ballotte LXXXXVIII, contra VI.

“Secunda pars est de non addendo. [Prekriženo]” [121]

Sa strane: “II nobiles elligendi in Sclauoniam pro ambaxiata exponenda basse cum Petro de Primo.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum quod possint elligere duos ex nobilibus nostris in partibus Sclauonie existentibus cum quibus Petrus de Primo ellectus ambaxiator esse debeat ad exponendum ambaxiatam nostram basse Romanie.” Per ballotte LXXXXVIII, contra VII.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]” [121v]

31. 7. 1441, f. 124.

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum quod possint illos duos nobiles nostros mittere cum Petro de Primo de Sclauonia ad bassam Romanie sicut captum est aut illos deponere et non mittere prout et sicut ipsi domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum melius videbitur. Et quod etiam facere possint et dare illam comissione superinde que ipsis domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum videbitur. Et quod etiam mittendo dictos duos nobiles cum dicto Petro in ipsa ambaxiata quod dictus dominus Rector cum dicto Minori consilio ac cum Consilio rogatorum prouidere possint ipsis de expensa oris famulorum et equorum fienda pro ipsis nobilibus prout ipsis dominus Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum videbitur.” Per ballotte CVI, contra VIII.

“Secunda pars est de stando prout stamus. [Prekriženo]”

30. 8. 1441, f. 132.

Sa strane: “Gratia facta ambaxiatoris venientibus a Porta.”

“Prima pars est de faciendo gratiam ser Jacobo de Sorgo et ser Steffano de Benessa ambaxiatoribus nostris qui fuerunt ad Portam magni Turci et nunc venientibus a ciuitate Pece que ut scribunt aliquantis

perledebatur peste quod ipsi ambaxiatores cum eorum comitiua et arnixiis possint intrare et venire intra ciuitatem nostram Ragusi attento quod quinquaginta dies sunt quod ipsi recesserunt sospites ab ipsa ciuitate Pece.” Per ballotte XLV, contra VI.

“Secunda pars est de non faciendo dictam gratiam. [Prekriženo]”

Sa strane: “Gratia facta patrono nauis venientiis a Peca.”

“Prima pars est de faciendo gratiam patrono aut fratri patroni nauis qui conduxit ipsas ambaxiatas quod volente ipsi possit ad libitum suum venire et intrare ciuitatem nostrum cum X [Prekriženo: octo] sociis secum. Et similiter si quis mercator Raguseus fuerit supra ipsa nauis quod libre possit cum mercantiis et arnixis venire et intrare ciuitatem attento quod omnes in dicta nauis existentes saui sunt et dies L^{ta} sunt quod recesserunt a ciuitate Pece que aliquantis per erat signata peste.” Per ballotte LVI, contra IIII.

“Secunda pars est de non faciendo dictam gratiam. [Prekriženo]”

23. 9. 1441, f. 133-133v.

Sa strane: “Libertas tractandi et firmandi pacta et acordium cum magno imperatorum Turchorum et bassa Romanie.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum quod possint tractare et firmare pacta et acordium cum magno imperatori Teucrorum et bassa Romanie et aliis suis viseriis et consiliariis in honorando dictum imperatorem et dictos dominos bassam, viserios et consiliarios omni anno cum donis honoribus et ambassatis a ducatis mille auri inferius prout ipsi domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum melius videbitur cum clausulis capitulis et solemnitatibus oportunis. Et hoc pro redimendo nostros mercatores existentes in iurisdictionibus et tenetis dicti imperatori cum suis mercantiis et hauere. Et pro franchiciis et libertatibus ab eo imperatore obtinendis in possendo mercantizare et traficare tute et libere et secure per quecunque territoria et dictiones Teucrorum. Et pro

conseruatione statue Ragusii et nostre Rei publice et in pace viuendo et non guerichando.” Per LXXVIII, contra LV.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem.” [Prekriženo] [133]

Sa strane: “Libertas mittendi unum nobilem ambaxiatorem ad imperatorem Turchorum et bassam Romanie.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum mittendi unam personam ydoneam ex nostris nobilibus de eius voluntate sine pena aut si nobilis repperiri non posset unum de populo nostro cum pena ad magnum imperatorem Turchorum et ad bassam Romanie pro firmando secum pacta et acordium ultrascripti et de quibus arreatum fuit in presenti consilio. Et faciendi commissionem tali persone et expensam necessariam videlicet tam pro salario dicte persone iture quam pro equis et salario famulorum et aliorum opportunorum que videbuntur pro dicto domino Rectori et suo consilio cum Consilio rogatorum ac pro expedicione promissorum inueniendi et accipiendi denarios unquamque et a quibus melius videbitur eis dicta ex causa ad prode de quinque pro centenario obligando nostrum comune more solito cum ea libertate et auctoritate qua posset facere presens Maius consilium.” Per CVIII, contra LXX.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]” [133v]

28. 9. 1441, f. 135.

Sa strane: “Fida mercatorum.”

“Prima pars est de affidando omnes et singulos mercatores nostros Ragusinos tam qui a die VIII marci proxime preteriti citra venerunt Ragusium quam qui omnia venient deinceps usque per totum mensem januari proxime futuris tam de partibus Bossine, Rasie, Zente, Sclauonie quam etiam de tenutis Turchorum quod cum personis et arnixiis eorum tamen tute et libere et sine impedimendo aliquo possint et valleant venire, stare, morari et pernoctare in hac ciuitate nostra Ragusii et eius pertinenciis et ab hinc ad libitum suum discedere durante tempore presentis fide. Et hoc

non rumpendo presens viagium.” Per ballotte LXVII, contra XXVIII.

“Secunda pars est de non fidando. [Prekriženo]”

Sa strane ispod: “Die XXVIII septembris 1441 cridatis in locis consuetis.”

29. 9. 1441, f. 135v.

Sa strane: “Libertas donandi et simoniam dandi ad Portam Teucrorum.”

“Prima pars est quia cum difficillimum quinyimo impossibile quod animmo sit a Porta Teucris obtinere ea que inter dominis habere et impetrare ab imperatore Teucrorum pro liberatione nostrorum mercatorum in tenetis eius detentorum et pro franchiciis et libertatibus et aliis de quibus data est plenaria comissio ambaxiatori nostro illuc ituro. Ideo de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum possendi expendere pro dono et simoniis dandis ad dictam Portam [Prekriženo: ducatos auri septingentos] de denariis nostri comunis.” Per LXVII, contra XLV.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem [Prekriženo: de ducatis solummodo quadringentis]. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando dictam libertatem de ducatis septingentis. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de ducatis auri quadringentis.” Per LXXXVIII, contra XXVIII.

5. 12. 1441, f. 153.

Sa strane: “Libertas pro ducatos CCCC expensis ad Portam.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum per quam annuatim expendere possint de denariis nostri comunis si eis videbitur usque ducatos auri quadringentos ultra ducatos mille expendendos vigore partis Maioris consilii capte et scripte in ipso Maiori consilio sub XXIII mensis septembris proxime preteriti in honorando imperatorem Turchorum et duos bassam Romanie, vicerios et consiliarios suos omni anno cum

donis et ambaxiatis pro franchiciis et libertatibus ab ipso imperatorum optinendis ut in dicta prima libertate contentis.” Per LXXVIII, contra LXVIII.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

5. 2. 1442, f. 167v.

Sa strane: “Fida data mercatoribus.”

“Prima pars est de affidando omnes et singulos mercatores nostros Ragusinos tam qui a die VIII martii proxime preteriti citra venerunt Ragusium quam qui etiam venient deinceps usque per totum mensem marcii proxime futuris tam de partibus Bosne, Rasie, Zente quam quam [Tako] etiam de tenutis Turchorum quia cum personis, equis et arnisiis eorum tamen tute, libere et sine aliquo impedimento possint et valeant venire, stare, morari et pernoctare in hac ciuitate nostra Ragusii et eius pertinentiis et ab hinc pro libito eorum voluntatis discedere durante tempore presentis fide. Et non rumpendo presentis viagium. Ita tamen et cum hoc quod creditis predictorum affidatorum possit cartas et instrumenta contra ipsos suos debitores affidatos summare scilicet nequaquam eos arare nec molestare.” Per LXXVII, contra XXVII.

“Secunda pars est de non dando dictam fidam. [Prekriženo]”

8. 2. 1442, f. 168v.

Sa strane: “Dando nuncio voyuode Ysach.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio cum Consilio rogatorum possendi donare Vratcho nuntio voyuode Ysach Teucri.” Per ballotte CXVI, contra VI.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

Sa strane: “Libertatis doni.”

“Prima pars est de dando dictam libertatem donandi suprascripto Vratcho nuntio suprascripti vayuode in pannis iperperis triginta.” Per ballotte CXVIII, contra III.

“Secunda pars est de [Prekriženo: dando] libertatem donando suprascripti in pannis iperperis XXV. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris VII (1442–1445)

24. 3. 1442, f. 6v.

Sa strane: “Mittendo Petrum Primi cum ambaxiatoribus Turchorum.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum mittendi Petrum de Primo cum ambaxiatoribus imperatorum Turchorum ad loca ubi fuerunt detenti et detenta mercatori nostri et eorum mercanti et auere in tenutis ipsius imperatorum pro liberatione eorum. Et hoc cum illis met salario numero equorum et famulorum ac expensorum quibus antea missus fuit ad Portam.” Per LXXXIII, contra III.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

31. 3. 1442, f. 7v.

Sa strane: “Fida mercatoribus.”

“Prima pars est de prorogando affidam alias factam nostris mercatoribus videlicet de de [Tako] affidando omnes et singulos mercatores nostros Raguseos tam qui Ragusium venerunt et affidati fuerunt per totum mensem martii presentem quam qui etiam venient per totum mensem aprilis proxime venturis de partibus Bosine, Rasie, Zente et de tenutis Turchorum quia cum personis, equis, arnixiis quam eorum tamen tute libere et sine aliquo impedimento possint et valeant venire, stare, morari et pernoctare in ciuitate nostra Ragusi et eius pertinentiis et ab hinc pro libito eorum voluntatis discedere durante tempore presens fide. Et non rompendo presentis viagium. Ita tamen et cum hoc quod creditores predictorum debitorum affidatorum possint cartas et instrumenta suorum debitorum contra et supra ipsos suos debitores summare scilicet nequaue eos artare nec molestare.” Per LXXXV.

“Secunda pars est de prolongando dictam fidam per medium mensem maii proxime futurum ut supra. [Prekriženo]” Per XVIII.

“Secunda pars est de prolongando dictam fidam per medium [Prekriženo: totum] mensem maii proxime futurum ut supra.” Per CXVIII. [Prekriženo]

“Prima pars est de prorogando affidam alias datam mercatoribus nostris Ragusium que spirat per [Prekriženo: totum] mensem presentem.” Per CXVIII.

“Secunda pars est de non prorogando. [Prekriženo]”

31. 3. 1442, f. 8.

Sa strane: “Pro donando.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum donando Alibech Teucro et Dimitrio gramaticho argolico ambaxiatorum imperatorum Turchorum qui venerunt ad nostrum dominium.” Per ballotte LXXXVII, contra XXVIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro donando.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum donandi suprascriptis Allibech Teucro et Dimitrio gramaticho a ducatus sexcentis infra in illis rebus et per illum modum et formam de quibus ipsi domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum videbitur.” Per LXXX, contra XLVI.

“Secunda pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio cum Consilio rogatorum donandi scriptis ambaxiatorum a ducatis quingentis infra in illis rebus et per illum modum et formam de quibus ipsi domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum videbitur. [Prekriženo]”

17. 4. 1442, f. 12.

“Prima pars est quod cum denariis, depositi affictum comunis non sufferint ad possendo facere ducatorum auri sexcentos de quibus datam fuit libertas per presens consilium pro dono faciendo ambaxiatorum

Turchorum scilicet defficiant iperperis CCCCXIII. Ideo ibit pars de dando libertatem domino Rectori et suo Paruo consilio leuandi ex depositis comunis nostri pro suplementum dictorum ducatorum sexcentorum dictos iperperos CCCCXIII.” Per ballotte omnes, contra V.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

5. 5. 1442, f. 16.

“Prima pars est quod Petrus de Primo ambaxiator noster dum se repperiret in presenti viagio visitare debeat bassam Romanie cum donis si idem bassa veneat in partibus Sclauonie.” Per ballotte LVI, contra XLI.

“Secunda pars est de visitando cum sine donis. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicte basse per manus dicti Petri de Primo in argenteriiis ducatos auri quinquaginta.” Per ballotte LXII, contra XXXV.

“Secunda pars est de donando in argenteriiis ut supra ducatos auri XL^{ta}. [Prekriženo]”

“Prima pars est quod dictus bassa visitetur cum dono predicto expensis comunis nostri.” Per ballotte LXXV, contra XXIII.

“Secunda pars est quod visitetur expensis omnium mercatorum nostrorum. [Prekriženo]”

28. 11. 1442, f. 68.

Sa strane: “Libertas pro denariis leuandis de dohana mayori et de dohana becharie.”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio quod ut satisfieri possit debito ser Trifoni de Buchia supra comune nostrum quod factum fuit pro sanisfemendo littere cambii facti pro ambaxiatoris nostros ad Portam existenti ipse dominus Rector et eius Minus consilium dicta decausa possint accipere et leuare de denariis qui assimantur in dohana mayoris pro ponendo ad deposita et etiam denariis seconde page dohane becharie videlicet id quod supra fuerit

soluendo Anieli Cechapesse pro milio quod tenetur comuni nostro.” Per ballotte omnes, contra IIII.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

19. 12. 1442, f. 74.

Sa strane: “Pro donando Esebech Teucro.”

“Prima pars est de donando Esebech filio Isaach Teucro.” Per LXXXIII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

Sa strane: “Pro eodem.”

“Prima pars est de donando ipsi in panno perperis CL^a.” Per LXXVI.

“Secunda pars est de in panno ut supra perperis CXX^{ti}. [Prekriženo]”

4. 1. 1443, f. 77.

“Prima pars est de donando Dautbech vayuode Sitnize.” Per ballotte XLVIII, contra XVI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de mittendo donatium suprascripto vayuode per Nicolam de Forte iturum ambaxiatorum ad Portam iperperis centum in argenteriiis.” Per ballotte XLVIII, contra XXXVII.

“Secunda pars est de mittendo donatum suprascripto in argenteriiis ut supra iperperis octuaginta. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando Zabagl ambaxiatori suprascripti vayuode.” Per ballotte L, contra XXXI.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando suprascripto ambaxiatori in pannis iperperis quadraginta. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de donando supracripto ambaxiatori in pannis iperperis triginta.” Per ballotte LVIII, contra XXIII.

9. 7. 1443, f. 114v.

Sa strane: “Pro mittendo sulfurorum in Ungariam ad amonitantiā ducatos L^a infra.”

“Primaparsest de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum possendi expendere a ducatis quinquaginta infra pro emendo sulfurorum et illud mittendo serenissimo domino nostro regi Vladisslao Hungarie etc. pro opportunitate exercitus ituri contra Theucros.” Per omnes, I^a excepta.

“Secunda pars est de non dando dictam libertatem. [Prekriženo]”

12. 7. 1443, f. 116v.

Sa strane: “Accipiatur sulfurorum comunis pro mittendo in Ungaria.”

“Cum predie captum fuerit in Minori consilio de mittendo in Ungariam sulpharum a ducatos quinquaginta infra pro opportunitate exercitus Ungarorum contra Teucros et cum difficultate et miniscaro precio habere possit. Ideo prima pars est de leuando et mittendo ut supra de sulfurum nostri comunis a milliaribus quatuor inferius attento quod nostrum comune reperitur habere in satis bona quantitate. Et cum hoc quod loco dicti sulfurrum quod accipietur tantundem emi et reponi debeat in nostro comune de primo sulfare quid haberi poterit.” Per LXXIII, contra II.

“Secunda pars est de non leuando. [Prekriženo]”

14. 5. 1444, f. 175.

“Prima pars est de augendo penam capitaneo et patrono duarum galearum armandarum contra Turcos ultra penam statuti.” Per ballotte CXV, contra VIII.

“Secunda pars est de non augendo. [Prekriženo]”

“Prima pars est de augendo ipsam penam de yperperis quadringentis. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de augendo de iperperis quingentis.” Per ballotte LXXXVII, contra XXXVIII.

“Ellectio capitanei suprascriptarum galearum factam per scrutinum more solito

Jurauit. Refutauit. Ser Zupanus de Bona ballotte CVIII, contra III.”

“Ellectio patroni unus suprascriptarum galearum facta per scrutinum ut supra Jurauit. Refutauit. Ser Marinus Juni de Georgio ballotte LXXVIII, contra XXXVIII.”

29. 5. 1444, f. 180.

Sa strane: “Gratia Nichole Russinouich.”

“Prima pars est de faciendo gratiam Nicole Russinouich de Umbla quod idem Nicola sit franchus et absolutus ab eo quod inculpatus est pro homicidio inquisitione contra eum facta pro domino Rectori et eius iudices ad quam ipse Nicola cadatus non comparuit. Et hoc attento quod donum nostrum multum indiget persona ipsius Nicola in armata que peratur contra Teucros.” Per ballotte CXXII, contra X.

“Secunda pars est de non faciendo dictam gratiam. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris IX (1449–1453)

1. 3. 1449, f. 12.

“Prima pars est de donando vaiuode Isabech Teucro.” Per ballotte LV, contra XII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto vaiuode Isabech in pannis ducatos centum auri.” Per XLVII, contra XX.

“Secunda pars est de donando dicto solummodo ducatos octuaginta auri in pannis. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando Vratcho ambassatori dicti vaiuode [Prekriženo: in pannis iperperis triginta].” Per ballotte LIIII, contra XIII.

“Secunda pars est de non donando [Prekriženo: dicto solummodo iperperis XXV in pannis]. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto ambassiatori in pannis iperperis triginta.” Per ballotte LII, contra XV.

“Secunda pars est de donando solummodo iperperis XXV in pannis. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio de possendo expendere a iperperis XXX infra pro mittendo dictum donum dicto vaiuode.” Per LV, contra XII.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

14. 5. 1449, f. 30.

“Prima pars est quia cum iperperis XXX alias capti pro expensa mittendi donum Exabech Teucro sufficere possint quia ubi credebatur ipsum donum mitti in Bosina nunc oportet illud donum mittere in Uschopie ubi se repperit ipse Exabech propterea ibit prima pars de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio quod ultra dictis yperperis XXX prime libertatis ad huc expendere possint alios yperperis XXIII in mittendo ipsum donum.” Per ballotte omnes, preterquam.

“Secunda pars est de non. [Prekriženo]”

16. 2. 1451, f. 174v.

Sa strane: “Non fuerit positus.”

“Prima pars est de mittendo ad voyuodam Ysebech Teucrum. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Consilio paruo cum Consilio rogatorum mittendi unum nuncium de populo ad vayuodam Ysebech Teucrum dando sibi yperperis centum pro suo

salario et expensa [Prekriženo: et teneatur stare ibi a diebus octo infra et ducere secum famulos duos equestres suis expensis]. Et de mittendo per ipsum nuncium dicto Ysebech in dono valutam ducatorum centum in illis rebus que videbuntur prefato domino Rectori et suo consilio cum Consilio rogatorum faciendo commissionem ipsi nuncio prout ipsis domino Rectori et consilio suo videbitur cum Consilio rogatorum.” Per CXIII, contra XVI.

“Secunda est de non dando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et eius Minori consilio leuandi a depositis comunis saluo quam a depositis mortalitatis denarios opportunos pro expensa fienda pro dicto nuncio et donis predictis.” Per CXXIII.

“Secunda est de non dando. [Prekriženo]”

6. 7. 1452, f. 251.

“Prima pars est de franchando et liberando Radossauum Bogaucich Tribignaninum a summa alias lata contra ipsum pro homicidio quod commisit, et cassando ipsam summam. Ita quod tute et libere possit venire Ragusium et in suum districtum et stare, habitare et discedere pro sue libito voluntatis non obstante dicto homicidio. Et hoc contemplatus et precibus sclauī imperatoris Teucrorum.” Per LXXXII, contra XII.

“Secunda pars est de non. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris X (1453–1456)

21. 4. 1455, f. 173v-174.

“Prima pars est de donando Esebech Auranosouich et suo [Prekriženo: nuncio] ambassiatori.” Per LXXXVI, contra VII.

“Secunda pars est de non donando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando dicto Esebech iperperis trecento in illis rebus de quibus videbitur domino Rector et Minori consilio.” LXXXVIII, contra 14.

“Secunda pars est de donando ei iperperis CCL. [Prekriženo]” [173v]

“Prima pars est de donando ambassiatori Esebech Auranesuich iperperis octuaginta in illis rebus de quibus domino Rectori et Minori consilio videbitur.” Ballotte LXXXIII, contra XX.

“Secunda pars est de donando ei iperperis LX. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et Minori consilio leuandi ex deposito nostri comunis exceptis deposito mortalitatis iperperis trecentos octuaginta pro dono faciendo Esebech Auranesuich et eius ambassiatorum.” Per 94, contra 9.

“Secunda pars est de non [Prekriženo: faciendo] dando. [Prekriženo]” [174]

Acta Consilii Maioris XI (1457–1460)

22. 3. 1458, f. 34v-35.

“Prima pars est de mittendo ambassiatam magno Turco.” Per CXL, contra XXVII.

“Secunda pars est de non mittendo. [Prekriženo]”

“Prima pars est de mittendo duos ex nobilibus nostris.” Per CXXXVII, contra XXXI.

“Secunda pars est de mittendo unum. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando dictis ambassiatoribus pro tribus mensibus pro eorum salario ad iperperorum CCC pro quolibet eorum et iperperum unum pro quolibet eorum qualibet qua de pluri starent in dicta ambassiatata.” Per CXXXVIII, contra XXII.

“Secunda pars est de dando ut supra ad iperperorum CC. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando dictis ambassiatoribus famulos X equestres et equos XVI.” Per CXXXVII, contra XXX.

“Secunda pars est de dando famulos octo equestres et 47 pedites et equos XIII°. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando famulis ituris cum dictis ambassiatoribus in mense et ad rationem mensis ad iperperorum 4[÷] pro quolibet et duplum expeditori.” Per CXLIII, contra XXV.

“Secunda pars est de dando ipsis ad iperperorum 4 et duplum expeditori. [Prekriženo]”

“Prima pars est de limitando expensas dictis ambassiatoribus.” Per CLXI, contra VII.

“Secunda pars est de non limitando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de limitando ipsis ad iperperorum XII quolibet die et si minus expenderint ad eum sacramento restituere teneantur comuni nostro.” Per CXXI, contra XLVI.

“Secunda pars est de limitando ad iperperorum X in die. [Prekriženo]”
[34v]

“Prima pars est de augendo penam dictis ambassiatoris ultra penam statuti et qui vadit per plateam non habeat excusationem.” Per CXLVII, contra XXI.

“Secunda pars est de non augendo. [Prekriženo]”

“Prima pars est de augendo dictam penam unicuique dictorum ambassiatorum de iperperis VI^c. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de augendo ipsam penam de iperperis VIII^c.” Per LXXXXVI, contra LXXII.

“Prima pars est de dando dictis ambassiatoris pro massariciis quas ex suis secum portabunt ad iperperorum X pro quolibet.” Per CXXIII, contra XLIII.

“Secunda pars est de dando ad iperperorum VIII. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando dictis ambassiatoris pro confectionibus secum portandis et donandis.” Per CXXXVIII, contra XXXI.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de dando dictis ambassiatoris pro dictis confectionibus secum portandis et donandis iperperis XL.” Per CXVIII, contra XLVIII.

“Secunda pars est de dando iperperis XXX. [Prekriženo]”

“Prima pars est de mittendo dictam ambassiatam cum donis.” Per CLIII, contra XIII.

“Secunda pars est de mittendo sine donis. [Prekriženo]”

“Prima pars est de donando imperatori Turcorum et sue curie in denariis et rebus usque ad summam et amontantiam ducatorum auri trecentorum prout domino Rectori et Minori consilio videbitur. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de donando ut supra ducatos quadringentos.” Per LXXXVI, contra LXXXI.

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum leuando de quibuscunque depositis comunis nostri denariis opportunos pro expeditione dicte ambassiate et dando commissionem prout ipsis videbitur.” Per CLI, contra VIII.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]” [35]

23. 3. 1458, f. 36v.

Sa strane: “Ambo accepterunt et iurarunt.”

“Oratores ad imperatorem Turchorum per scrutinium electi

Ser Palladinus Mar. de Gondola ballotte LXXIII, contra LXIII, extra XI
Ser Palladinus Pe. de Lucharis ballotte LXXXVI, contra XXXIII, extra XI.”

24. 1. 1459, f. 83v.

“Prima pars est de donando aliquid in subsidium studii fratri Dominico de Ragusio Ordinis predicatorum qui fuit cum ambassiatoribus nostris in Turchia et secundum relationem ipsorum ambassatorum bene et laudabiliter se gessit et ipsis officiose seruiuit. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de non donando.” LXI, contra LVIII.

12. 12. 1459, f. 148v.

“Prima pars est de dando de denaris comunis nostri domino Jacobo de Gondola qui fuit ambassiator ad imperatorem Turcorum ducatos auri quinque quos ipse dominis Jacobus dedit capicibassis et prothogeris curie dicti imperatoris secundum morem dicte curie attento quod ipse pecunie expendite fuerunt in honorem domini nostri.” Per XXXV, contra 9, extra II.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

6. 8. 1460, f. 188.

“Cum sit quod Bartolus Lonchouich alias interceptus fuerit et captiuatus per Turcos et deinde efugerit ipsorum Turcorum manus ob quam fugam ipsi Turci reposeunt eundum Bartolum et minantur facere represaglias contra mercatores nostros et propterea eidem Bartolo est preclusa via ita quod non audet ire ad Turcorum loca. Et etiam alii mercatores nostri non sine discumine represagliarum tendunt ad ipsa loca Turcorum. Idcirco prima pars est de faciendo gratiam dicto Bartolo Lonchouich quod ut habeat commoditatem concordandi cum illo Turco cuius fuit captiuus possit vendere unam quartam suam terrenorum in Terris Nouis [Prekriženo: Canali]. Cum hoc quod precium in nullam rem conuerti possit nisi pro satisfaciendo et soluendo dicto Turco prout conuentum

fuerit cum ipso Turcho. Qui denarii dandi debeant mitti per manus consocium per manus cuius mercatorum nostrorum ad hoc ut in aliud non expendantur. Et ad hoc ut ab ipso Turco habeatur littera franchicie et absolutionis attento quod ut fertur dictus Turcus ad presens est pauper et res poterit secum transigi et componi pro modica summa pecunie. Per CXVIII, contra XII.”

“Secunda pars est de non faciendo dictam gratiam. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris XII (1460–1466)

30. 3. 1462, f. 69v.

“Prima pars est de affidando ab omnibus debitis omnes mercatores et subditos nostros qui fuerunt per totam diem 28 presentis in Bosna, Sclauonia, Romania et aliis tenetis Turchorum et eorum hauere quod portabit per totum mensem septembris proxime futuris. Cum hoc quod creditores dictorum mercatorum possint uti eorum iuribus contra ipsos eorum debitores ad lites et sententiam consequendam. Sed tamen non possint cum sententia nec aliter cogere ipsos debitores nec eorum hauere mobile quod secum portassent Ragusium contra alia vero bona debitorum uti possut jure suo prout melius poterunt.” Per CX, contra VIII.

“Secunda pars est de non affidando. [Prekriženo]”

13. 10. 1462, f. 90-90v.

“Per dar qualche prouidimento idoneo mediante el qual cum tempo se vegna ad satisfar alli merchadanti nostri damnificati per Turchi de li cinquemilia ducati ad essi merchadanti nostri pigliati per dicti Turchi cum quello menor [Prekriženo: sequestro] senestro che se puo tanto di tuta la citta nostra quanto uniuersalmente di la merchadanti par alli officiali sopra çio deputati chel se debia proueder in questo modo.

Primo chelli officiali alias facti ad far la auarea de li suprascripti ducati V^m debiano et siano tenuti al pui tardi per lo presente mese hauer

dechiarito et in scriptis al menor consiglio portato chi sono quelli de li dicti nostri [90] merchadanti li quali hano pagato li dicti ducati V^m alli Turchi zoe chi et quanto ad questo mettando ogni diligentia cum sacramenti et altre inquisition opportune. Et questo a çio chel chi di hauer habia et chi non die hauer non habia et la dicta dechiaration che sera portata in scriptis per li dicti ufficiali della auarea se debia poner in notaria in uno quaderno separato azo che de temp... [Ne vidi se] tempo se possa in esso quaderno notar et scriuer alla posta de ...anno [Ne vidi se] quanto el vignera ad receuer.

Item per poter schuoder li dicti ducati V^c se debia obseruar questo modo zoe che tuti quelli li quali trarano de la citta nostra tanto per terra quanto per mar panni o altre merchantie per portarle in li luogi in li quali Turchi hano dominio. Intendendo etiam in questo Sreberniza, Suonich et tuta Ussora tanto cittadini quanto forestieri et etiam quelli de li nostri li quali venderano ad forestieri de terra ferma li quali sono obligati ad pagamento de la dohana schiaua siano tenuti oltra el pagamento consueto pagar una per cento de dohana. La qual una per cento se debia recoger et assunar solum per questa caxon de restituir li dicti ducati V^m alli suprascritti damnificati. Et quelli della stima in le pollize che faciano sempre debiano de sotto le pollize far mention della dicta una per cento digando. Item per una per cento tanto quanto sera. Et li dohaneri debiano tegnir uno libro separato et uno sacho separato per la dicta una per cento. Et ogni sei mesi se debia sparter per li camerlengi tuto quello che sera recolto ad chadaun de essi partecipanti in li dicti ducati V^m per rata. Et cussi se debia obseruar fin che serano recolti et pagati li dicti ducati V^m.

Item se algun facesse alguna polliza per algun luogo non subdito allo dominio di li Turchi como e Bosna et altri luogi et poy portasse o facesse portar li panni o altre merchantie in li luogi de Turchi cada alla pena de XXV per cento. La qual pena debia andar ad conto del pagamento de li dicti ducati V^m trouandosse la verita.” [90v]

9. 2. 1463, f. 116.

“Prima pars est de concedendo ser Marco de Bona quod possit conducere Ragusium lanas suas de Turchia quas habet in Anchona tamen cum modis, structuris et conditionibus infrascriptis videlicet quod ipse ser Marcus debeat assortari facere in Anchona dictas lanas, et illam earum partem que sibi videbitur esse non inferior nec detenor lanus Sancti Mathei possit conducere Ragusium et ipsam tam vendere quam laborare ut volueritur cum hoc quod dicte lane que per ipsam conducentur debeant exonerari per manus officialium artis lane. Et videri ac examinari debeant per sex magistros intelligentes eligendos et sacramentandos per Minus consilium. Et ille ex dictis lanis que reperirentur per dictos sex magistros esse inferiores lanis Sancti Mathei sint comunis nostri tanquam lane perditas in contrabandum. Et per Minus consilium multi debeant ad vendendum in Marchiam pro dicto comuni nostro que sit misse in Marchiam non possint emi per dictum ser Marcum nec per aliquem alium eius nomine sub pena ducatorum centum cuius pene medietas sit accusatoris per cuius accusationem veritas haberetur et alia medietas comunis nostri. Pro quibus lanis conducendis Ragusium que reperirentur esse inferiores lanis Sancti Mathei dicto ser Marco non possit fieri aliqua gratia nisi per omnes consiliarios omnium consiliorum nostrorum.” Per CXII, contra XXI.

“Secunda pars est de non concedendo. [Prekriženo]”

12. 7. 1464, f. 173v.

“Prima pars est de prolongando per totum mensem septembris proxime futuris fidam alias datam mercatoribus nostris videlicet illis qui venerunt sub dicta fida [Prekriženo: et] de locis Turchorum et omnibus qui venient infra dictum tempus de locis ipsorum Turcorum et etiam mercatoribus et hominibus nostris de Narente.” Per LXXXVII, contra VII.

“Secunda pars est de non prolongando. [Prekriženo]”

Acta Consilii Maioris XIII (1466–1472)

20. 5. 1466, f. 11v.

“Prima pars est de faciendo gratiam voyuode Aghmat quod per teritorium nostrum possit portare in Tribigne a quinguis XIII° infra vini de Marchia quod fiet portari per manus Franchi Obuganouich.” Per LXXXXII, contra XIII.

“Secunda pars est de non faciendo. [Prekriženo]”

28. 11. 1466, f. 24.

“Prima pars est de dando libertatem domino Rectori et suo Minori consilio cum Consilio rogatorum donandi Nasumbech Turcho voyuode Sitnize et eius ambassatori prout ipsis et quantum melius videbitur.” Per LXXXXV, contra V.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

30. 3. 1468, f. 92.

“Prima pars est de faciendo gratiam ser Paladino de Lucharis quod pro diebus decem possit venire Ragusium non obstante confini ad quod est quia refutauit ambassiatam ad Turchos cum hoc quod dicti dies decem non computentur sibi in dicto confini.” Per CXXI, contra XX.

“Secunda pars est de non faciendo. [Prekriženo]”

27. 4. 1468, f. 94v.

“Prima pars est de prolongando ser Paladino de Lucharis terminum per dies quinque ad redeundum Stagnum ad suum confine ad quod stare debet quia refutauit ambassiatam ad imperatorem Turcorum.” Per LXXXXVI, contra XVII.

“Secunda pars est de non prolongando. [Prekriženo]”

20. 12. 1468, f. 127v.

“Prima pars est de concedendo voyuode Ismaeli quia de Stagno et Ponta possit conduci facere in Omblam quingua trecenta vini et illa transferre in Tribigne cum hoc quod dominus Rector cum Minori consilio debeant ponere unam custodiam ne dictum vinum consumantur in locis nostris.” Per CLV, contra XXII.

“Secunda pars est de non concedendo. [Prekriženo]”

30. 1. 1469, f. 135v.

“Prima pars est de faciendo gratiam Thaut Turcho quod de Stagno et Ponta possit extrahere a quinguis trecentorum infra vini et illud conducere per mare in Ombla et de Ombla per terram in Tribigne.” Per omnes, contra VI.

“Secunda pars est de non faciendo. [Prekriženo]”

2. 10. 1469, f. 159v.

“Ellectio unius consiliarii Minori consilii in loco ser Elie Pe. de Bona et qui iuit per ambassiatorum ad Turchiam

Ser Johannes Tho. de Bona ballotte 000

Refutauit. Ser Simonis Pe. de Bona ballotte LXXI, contra XLVIII, extra I.

Ser Nicola Sar. de Bona ballotte LXII, contra LVII.”

27. 4. 1470, f. 184v.

“Prima pars est de prolongando Georgio Cresman terminum per annos quinque ad emendum dominum loco domus alias sibi donate per dominium nostrum quam vendidit causa se redimendo a manibus Turchorum remanentibus plegiis obligatus prout sunt.” Per CIIII.

“Secunda pars est de non prolongando. [Prekriženo]”

8. 1. 1472, f. 256.

“Prima pars est de concedendo liberum ingressum in urbem ambassatoribus nostris qui venerunt de Turchia et eorum famulis die

lune proxime futuris si interim non emerget aliqua suspitio. Et hoc quia tunc erunt dies XL ex quo recesserunt a Porta attento quod eis dato sacramento dixerunt se aduertisse tam in eundo quam in redeundo de non tangendo in aliquo loco infecto.” Per LVI, contra XXXI.

“Secunda pars est de remittendo in arbitrium officialium cazamortorum. [Prekriženo]”

Acta Consili Maioris XIV (1477–1483)

24. 5. 1478, f. 81.

“Prima pars est de firmando capitula additionis dohanarum sine additionis solutionis mercantiarum lecta in presenti consilio.” Per LXXXX, contra LXXVII.

“Secunda pars est de non firmando. [Prekriženo]”

“Prima pars est de firmando capitula additionis temporis officialium de foris et salariatorum.” Per CXVI, contra LI.

“Secunda pars est de non firmando. [Prekriženo]”

“Per poter al meglio che se puo dar modo de acrester le intrate nostre azo che se possa supplir al pagamento de la grande quantita de denari che ne bisogna pagar ogni anno ad Turchi et ad altre spexe le qual ha el comun nostro par alli proueditori de la terra che se debia proueder in questo modo zoe.

Primo che li panni forestieri al intrar debiano pagar pui del usato una per cento.

Item che tute altre robe et mercantie al ussir per terra ferma excepto li panni Ragusei ultra el consueto debia pagar una per cento. Et etiam in questo siano inclusi quelli li quali per mare andasseno alla via de la Auallona o ad altri luogi per andar in Schiuuonia o Romania.

Item de tuti li veluti et panni de seta excepto quello che se portasse per suo uso al intrar debia pagar ultra el consueto una per cento.”

Acta Consilii Maioris XVI (1491–1498)

22. 10. 1492, f. 45.

“Prima pars est de dando confine ad Plocias aut ad Pillas ser Valentino Laur. de Sorgo qui venit de Sophia infirmus febre et fluxi ponendi carum custodiam expensis suis.” Per omnes, contra III.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

31. 12. 1493, f. 96v.

“Prima pars est de dando libertatem officialibus cazamortis quod possint dare confine ser Antonio Si. de Bona qui venit infirmus de Turchia in aliqua domo ad Plocias tamen cum custodia ponenda expensis dicti ser Antonii.” Per 90, contra 37.

“Secunda pars est de non dando. [Prekriženo]”

6. 3. 1496, f. 181.

“Prima pars est de condemnando ser Nicolinus Mar. de Gondola oratorem qui fuit in Turchia propter fallum et omissionem commissionem ei facte per literas diei VI february 1495 dirrectarum ser Martolize de Restis sit priuatus per omnes sex continuas omnibus officiis et beneficiis comunis nostrum tam intus quam extra secundum parere aduocatorum comunis. [Prekriženo]”

“Secunda pars est de faciendo aliter.” Per CLVII, contra LXXXVIII.

15. 12. 1496, f. 200.

“Prima pars est de prolongando ser Marino Dy. de Ragnina emptori dohane becharie terminum ad soluendum de ratione dicte dohane yperperos quingentos per totam XV januari proxime futuris et tanto minus quanto prius recederent oratores ituri cum charaz ad Portam cum hoc quod si non solueret in termino totum restum presens prolongatio sit nulla remanante plegiaria obligata prout erat.” Per 133, contra 39.

“Secunda pars de non prolongando. [Prekriženo]”

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik (DAD)
- Fond: *Acta Consilii Maioris*, sv. I-XVII (1415–1506)

Objavljeni izvori:

- Dinić, Mihailo. *Odluke veća Dubrovačke republike*, knj. 1. Beograd: Srpska akademija nauka, 1951. (ćir.)
- Dinić, Mihailo. *Odluke veća Dubrovačke republike*, knj. 2. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1964. (ćir.)
- Iorga, Nicolae. *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle*, Vol. II. Paris: Enest Leroux, 1899.
- Lonza, Nella, i Zdravko Šundrica. *Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392*. Zagreb, Dubrovnik: Hrvatka akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2005.
- Lonza, Nella. *Odluke dubrovačkih vijeća 1395–1397*. Zagreb, Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2011.
- Tkalčić, Ivan, i Josip Gelcich. *Monumenta Ragusina. Libri reformatio-num*, sv. I-V. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1879–1897.
- Zelić, Danko, i Ana Plosnić Škarić. *Dubrovnik: Civitas et Acta Consiliorum 1400–1450*. Zagreb: Hrvatska zaklada za znanost, Institut za povijest umjetnosti, 2017.

LITERATURA

Članci:

- Gelčić, Josip. “Dubrovački arhiv”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 22 (1910): 537-588.

Summary

Deliberations of the Major Council of the Republic of Ragusa on the Ottoman Empire and the Ottomans (1417–1496)

The Major Council represented the highest authority in the Republic of Ragusa. It decided on the election of officials (of various functions in the political system of the Republic of Ragusa), as well as envoys; gave approval for the import and export of goods and the provision of various services, made a wider range of deliberations on diplomatic missions, determined the amount of diplomatic gifts for rulers, noblemen and other officials of neighboring countries, as well as to their envoys who came to Ragusa. Over time, the most important responsibilities of the Major Council were transferred to the *Consilium Rogatorum*. From 1415, the recording of the deliberations of all councils was separated, and the deliberations of the Major Council were recorded in the series *Acta Consilii Maioris* (1415–1808), which includes 67 volumes. The deliberations of the Major Council were written in Latin using abbreviations common to medieval Latin scribal practice. The preserved documents from this series are in good condition and quite legible. Activity of the Major Council in relation to the Ottomans moved within the presented framework of its established activities. The analysis of the deliberations of the Major Council indicates that these contacts are most active and most pronounced in the chronological framework from 1430 to 1452. To the greatest extent, the deliberations cover a wider range of Ragusan diplomatic missions, the reception of Ottoman envoys and officials in Ragusa, determining the number of gifts for Ottoman dignitaries and envoys, deciding on the funds that the envoys could spend at the Ottoman courts for the purpose of honoring rulers, grand viziers and other dignitaries with whom they would conduct negotiations that were extremely important for Ragusan trade. In a smaller number of cases, they deliberated on the withdrawal of Ragusan merchants from the territory of the Ottoman Empire to the territory of the Republic at a time of

immediate danger to their safety, as well as on the support in the conflicts that the Hungarians led against the Ottomans. Special attention in the activities of the Major Council was occupied by the issue of diplomatic gifts and honoring Ottoman rulers, viziers, pashas, and other officials and their envoys who brought news from their rulers to Ragusa. Deliberations about the Ottoman sultans Murat II and Mehmet I are directly related to diplomatic communication at the highest state level, which included the most important issue of paying the annual tribute. Some of the Ottoman officials mentioned through the decisions of the Major Council are Hamza Bey, Ishak Bey, his sons Isa Bey Isaković and Barak Bey, Ismael, Daut Bey, Nazum Bey and other unnamed dignitaries. For the aforementioned Ottoman beys, the Major Council voted gifts in cloth, silver, other objects or money. The amount of the gifts depended on several factors, such as the rank of the official, the seriousness of the current situation on the ground, the demands on that person, etc.

UDK: 323.2 (497.6 Ljubinje) " 16 "
 DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.81
 Izvorni naučni rad
 Primljen: 10. 8. 2022.
 Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Sedad Bešlija

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
 sedad.beslija@iis.unsa.ba

O društveno-političkim prilikama u kadiluku Ljubinje u 17. stoljeću (do početka Bečkog / Morejskog rata)*

Apstrakt: Ovaj rad se na temelju dostupne arhivske građe i stručne literature bavi historiografskom rekonstrukcijom društveno-političkih prilika u Ljubinjskom kadiluku od početka 17. stoljeća pa sve do izbijanja Bečkog rata / Morejskog rata. Ljubinjski kadiluk je dijelio sudbinu pograničnih dijelova Hercegovačkog sandžaka. U dinamičnoj sredini izloženoj raznim napadima i nesigurnostima sa strane, zabilježeni su tragovi političkog, privrednog, obrazovnog i kulturnog života kao i koegzistencija pripadnika različitih vjera te niz legatora/vakifa koji su kroz svoje zadužbine upisali svoje ime u historiju ovog područja.

Ključne riječi: kadiluk, stanovništvo, granica, nasilje, privreda, vakufi/legati.

Abstract: Based on the available archival materials and professional literature, this paper deals with the historiographical reconstruction of socio-political circumstances in the Kaza of Ljubinje from the beginning of the 17th century until the outbreak of the Wars of the Holy League/Morean War. The Kaza of Ljubine shared the fate of the border parts of Herzegovinian Sanjak. In dynamic environment exposed to various attacks and insecurities from the

* Rad realiziran u okviru projekta prijavljenog u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu pod naslovom: "Upravno-sudska podjela Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću".

outside, traces of political, economic, educational and cultural life were recorded, as well as the coexistence of members of different religions and a series of legators/waqifs who wrote their name in the history of this area through their endowments.

Keywords: kaza, population, border, violence, economy, waqfs/endowments

Nakon izgradnje urbanog jezgra Ljubinja u drugoj polovini 16. stoljeća, nahija Ljubinje, koja je obuhvatala samo Ljubinje sa širom okolinom, podignuta je u rang kadiluka krajem istog stoljeća, a u do sada sačuvanim arhivskim izvorima prvi put se kao kadiluk spominje 1633. godine.¹

U toku 17. stoljeća, Ljubinje je, zajedno s Novim, Gabelom i Imotskim, predstavljalo jedan od “širih” hercegovačkih geografskih centara. Uz Stolac, Konjic, Ljubuški i Duvno, Ljubinje je jedan od kadiluka koji su osnovani u toku navedenog stoljeća u kojem je, uglavnom, egzistiralo 16 hercegovačkih kadiluka.

I kod istraživanja historijata Ljubinjskog kadiluka istraživači se susreću s problemom čestih promjena u upravnoj podjeli Hercegovačkog sandžaka, a koje se ne mogu do kraja ispratiti zbog vrste, ali i dostupnosti arhivskog materijala. Fenomeni poput spajanja kadiluka, dodjeljivanja jednog kadiluka kadiji drugog kadiluka u arpaluk ili ponovnog osamostaljenja nekog od kadiluka zabilježeni su i u 17.

¹ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 196. O dolasku Ljubinja pod osmansku vlast i nahiji Ljubinje do kraja 16. stoljeća vidi detaljnije: Šabanović, *Bosanski pašaluk*; Ahmed S. Aličić, preveo i priredio, *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1 i 2 (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014).

U novijim istraživanjima može se pronaći podatak da je Ljubinje od 1592. godine dobilo statut kadiluka. Haso Popara navodi: “Već prije 1591. godine Ljubinje je steklo pravni status grada (kasabe) s dvije džamije, medresom tipa Daru-l-hadis, mektebom, zavijom, hanom, bunarevima, abdesthanama i drugim objektima. Sljedeće 1592. godine Ljubinje postaje sjedištem kadiluka, kojem su pored okolnih sela, pripojeni i nahija Trebinje s okolinom, te i dio nahije Zupci iznad južnog dijela Konavla.” Haso Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubinje krajem 16. i tokom 17. stoljeća* (Mostar: Muftijstvo mostarsko, 2020), 18.

stoljeću. Tako su, naprimjer, Stolac, Ljubinja i Cernica s jedne, Ljubinja i Nevesinje s druge, te Ljubinja i Belgraddžik (Konjic) s treće strane, imali ponekad zajedničkog kadiju.² Na početku 18. stoljeća navode se sljedeće nahije u okviru Ljubinjanskog kadiluka: Ljubinja, Ljubomir, Popovo i Trebinje, premda se u 16. stoljeću posljednje dvije nahije susreću i u sastavu Novskog kadiluka.³ I u ovom slučaju, novoformirani kadiluk Hercegovačkog sandžaka proizašao je iz nahije, a sjedište mu postaje mjesto po kojem je nahija nosila ime.

Na osnovu arhivske građe, u prilici smo upotpuniti saznanja o imenima ljubinjanskih kadija i godinama u kojima su bili na tom položaju u toku 17. stoljeća, i to: Sulejman sin Muhamedov 1603, Ahmed sin Hasanov (ili Husamov) 1604. i 1605, Sulejman 1606/07, Mehmed 1612, Alija sin Kemalov i Husejin sin Mustafin 1613, Abduldželim 1616, Muhamed 1617, Sulejman sin Hasana 1619, Mehmed sin Mahmudov 1623, Alija sin Alijin 1623–1624, Osman sin hadži Muhameda 1624, Mustafa 1625, Hasan sin Memijin 1625, Mustafa 1626, Ishak i Ibrahim, sin Mahmudov 1630, Mustafa i Hasib sin Mehmedov 1631, Husejin sin Muhamedov 1631/32, Alija 1632, Mehmed sin Mehmedov 1633/34, Hasan 1634/35, Ramadan 1638, Husejin 1640, Mustafa 1641, Abdulgaffar 1642, Ahmed 1644, Alija sin Huseinov (Hasanov) 1645, Mustafa 1646, Abdalbaki 1646, Mustafa sin Ibrahima 1648, Ishak i Sulejman, sin Hasanov 1650, Ramadan 1650, Fejzullah sin Omerov 1651, Osman, Šaban i Mustafa 1655, Salih 1655, Mehmed sin hadži Ahmedov 1661–1665, Mustafa i Mehmed 1666, Šaban 1667/68, Ishak

² Hivzija Hasandedić, *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)* (Mostar: Islamski kulturni centar, 2009), 76; Jusuf Mulić, *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, knj. 2/2 (Mostar: Muzej Hercegovine, 2007), 62–63. Na jednom mjestu se navodi da je u Ljubinju oko 1675. godine bila administrativna uprava i za Popovo tj. da “oni koji upravljaju tim mjestima rezidiraju u Ljubinju i u Gabeli, to jest u župi Popovo rezidira kadija, sudac iz Ljubinja, a u Gracu rezidira onaj iz Gabele.” Ljubo J. Mihić, *Ljubinja sa okolinom* (Šabac: GIP “Dragan Srnić”, 1975), 188.

³ Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 167, 230, 231; Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini* (Sarajevo: El-Kalem, 1990), 273.

1671/72, Šaban 1674, Abdulkadir 1678, Mustafa 1684, Ali 1691, Mustafa 1693. i Husein 1701. godine.⁴

Sredinom 17. stoljeća, prema opisu Evlije Čelebija, Ljubinje je “kadiluk u rangju od 150 akči” sa svim upravnim službenicima koje su imali i drugi slični kadiluci. Imao je “dvije mahale s 200 tvrdo zidanih kuća od kojih svaka ima puškarnicu kao tvrđava”. Tu je bila i džamija Mustafa-age⁵, zatim hadži Ahmed-agin mesdžid, medresa, mekteb, dvije tekije, hamam, han i desetak prikladnih i skromnih dućana.⁶ Od vakufskih objekata koji su postojali i u ovom stoljeću treba spomenuti Daru-l hadis i Daru-l kurra’ kao i zaviju kao dio vakufskog kompleksa hadži Ahmed-age, što se vidi iz jednog sudskog dokumenta 1592.

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Maliyeden Müdevver, No. 1414; Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Dubrovnik, Acta Turcarum (dalje: AT), B 30-3a, B 50-2, B 65-1a, B 79-2, B 79-25, B 79-29a, B 79-31a, B 79-38, B 79-86, B 79-88a, B 92-1a, B 123-7, C 6-1a, C 6-42b, C 8-11a, C 8-15, C 8-17, C 8-26a, C 8-28a, C 8-36a, C 8-45, C 8-65a, 1201, 1213, 1232, 1213, 1202, 4047, 4097a, 4107a, 4255a, 4346, 4281a, 4282a, 4331, 4344, 4364, 4388a, 4390b, 4393a, 4425a, 4465a, 4499a, 4592a, B 79-50a, B 79-51a, B 79-66a, C 8-46a, C 8-72a, C 8-82a, C 6-52, C 6-47a, C 6-26, C 6-1a, C 6-33a; Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (dalje: AHNK/Ž), Mostar, Acta Turcarum (dalje: AT), OZ-DK 10/477-479, 10/485, 10/486, 11/545, 12/596, 13/641; Up. H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 107-108.

⁵ Novija istraživanja utemeljena na analizi vakufnama s kraja 16. i početka 17. stoljeća pokazala su da je “veliki ljubinjski dobrotvor” Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, unuk Abdulhamidov, praunuk Hasanov i prapraunuk Vukosavov, rođen najvjerojatnije krajem druge ili početkom treće decenije 16. stoljeća, a umro između januara 1604. i decembra 1606. godine ili eventualno 1613. godine, pod uvjetom da je tačan tarih njegove smrti, da je porijeklom iz sela Žabice kod Ljubinja, te da je najprije bio na dužnosti upravitelja sultanskih riznica (Reis-i hâzinîn-i sultâniye), a potom i babussaade-aga odnosno kapu-aga na osmanskom dvoru u doba sultana Mehmeda III i Ahmeda I te da nije riječ o kizlaragi sultana Osmana II, kako je “proizvoljno” naveo Evlija Čelebi, a od njega preuzimali kasniji istraživači. Mustafa-aga se posljednji put na položaju kapu-age spominje u vakufnami Fatme-kadune, kćerke Abdurrahmanove i sestre umrlog kapu-age Gazanfer-age 20. maja 1607. godine. Podaci navedeni prema: Elma Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskom dvoru u Istanbulu, i njegov vakuf”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 67 (2018): 199-202. i Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 21-50. U nastavku rada držat ćemo se rezultata navedenih istraživanja.

⁶ Evlija Čelebi, *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 415-416.

godine.⁷ Francuski diplomata i putopisac Mišel Kikle nekoliko godina ranije za Ljubinje piše da je “veliko i lijepo selo s džamijom”.⁸

Zabilježeno je da je hamam u Ljubinju radio i početkom 18. stoljeća, a voda je dopremana iz bunara “kojih je u Ljubinju bilo 36 kao i više čatrnja. Skoro svaka kuća imala je čatrnju, a u Serdarevića mahali (Barnosima) bilo je šest bunareva”.⁹

Poznate kule u ljubinjском kadiluku bile su: Bubića kula, kula paše Seirića, Bakirbegovića kula u Prekopcima, Burekova kula u Prisojanima, Durmiš-pašina kula, Serdarevića kula u Barnosima, Mataradžića kula, Serdarevića kula u Velićanima u Popovu polju i Pašo Selim-agina odnosno Derviš-bašina kula u Uboskom.¹⁰

Centralna ljubinjска građevina, podignuta prije 1592. godine, bila je džamija Kajiš Mustafa-age. U njegovoj vakufnami iz 1606. godine stoji da je “džamija sagrađena u oblasti poznatoj kao Ljubinje, jednoj od nahija kadiluka Nevesinje, u oblasti Rumelije, neka je sačuvana od nevolje i smutnje dok je svijeta i vijeka”.¹¹ Od podataka iz 17. stoljeća koji se odnose na navedenu džamiju zabilježeno je da su imamsku i mujezinsku dužnost vršili: Ibrahim halifa, hatib, Ali-hodža, imam i Oruč halifa, mujezin 1604, hatib Ibrahim 1613, Mustafa-hodža mujezin 1634, Mehmed halifa, imam 1638, Husejin Čelebija mujezin 1645, Mehmed-efendija, hatib, Mustafa ef. Karahodžić, imam, Islam Torlak-hodža i Ebu Bekir, mujezini 1655. godine.¹² Pored toga, u Mustafa-aginoj medresi su tokom 17. stoljeća predavali sljedeći muderrisi: Mahmud-hodža, sin

⁷ Popara, *Vakuf hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 22.

⁸ Ćiro Truhelka, “Opis Dubrovnika i Bosne iz 1658. godine”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 17 (1905): 422.

⁹ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 110, 113.

¹⁰ Anđelko Zelenika, “Nepoznate i malo poznate spomeničke vrijednosti Ljubinja”, *Naš krš – Bilten speleološkog društva*, br. 14-15 (1983): 121; Mevlida Serdarević, *Priče i legende bošnjačkih porodica Serdarevići iz Ljubinja* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2020), 20.

¹¹ Navedeno prema: Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju”, 202.

¹² DAD, AT, B 79-51a, B 79-66a, B 79-70a, B 79-88a, B 79-90a, C 6-1a, C 6-41b, 1220; Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 111.

Husinov 1645, Mustafa-hodža 1661. i Abdulislam-efendija 1665. godine.¹³ Kajiš Mustafa-aga je, također, vakif jednog Daru-l-hadisa, medrese i česme u Istanbulu.¹⁴

Treba spomenuti i Defterdar Husein ef. džamiju u Uboskom koja prema predanju potječe iz prve polovine 17. stoljeća. Navodno, defterdar je bio iz porodice Smailhodžića.¹⁵

Za stanovnike Ljubinja, Čelebi navodi da su “porijeklom iz Novog i da imaju nošnju kao Novljani, a međusobno govore bosanski i latinski”.¹⁶ Dolazak porodica iz Novog u Ljubinje datira se još u doba Kandij-skog rata.¹⁷ Također, mnoge porodice su se iz Novog doselile u Ljubinje i koncem 17. stoljeća.¹⁸ Čelebi u Ljubinju nalazi dvije, Hasadedić navodi šest mahala i to: Barnosi, Cernica, Obor, Prekopci, Prisojani i Raspaci, dok Mulić piše da su u Ljubinju bile: Bubića mahala, Cernica, Donja i Gornja Varduša, Donji Barnosi (Serdarevića), Gornji Barnosi, Raspanica (danas Raspaci) i Prekorci.¹⁹

Polovinom 17. stoljeća na ovom prostoru živjelo je više muslimanskih porodica. Navodi se da su najrazgranatija, a možda i najstarija ljubinjaska porodica bili Serdarevići. Iz te porodice su se vremenom izdvojile i nastale sljedeće porodice: Begovići, Fazlići, Kadići, Mulahuseinovići, Omergići i Softići.²⁰

¹³ DAD, AT, B 79-66a, C 6-41b, C 8-46a, C 8-78a; Navedeno prema: Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 112-119.

¹⁴ Detaljnije o Mustafa-aginom vakufu u: Korić, “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju”, 207-209.

¹⁵ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 120. Novija istraživanja iznose tezu da je riječ o Defterdar Hasan efendiji, sinu Defterdar Ali-efendije Kanabaka, čiji potomci više od tri stoljeća žive u Medini u S. Arabiji. Smail-hodža bi mogao biti “daleki potomak, a ne predak vakifa”. Popara, *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age*, 66-67 (fusenota 97).

¹⁶ Čelebi, *Putopis*, 415-416.

¹⁷ Serdarević, *Priče i legende*, 31.

¹⁸ Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78.

¹⁹ Serdarević, *Priče i legende*, 24. (Up. Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78. i Mulić, *Hercegovina*, knj. 2/2, 452)

²⁰ Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 119.

Od uglednih Ljubinjaca, spominje se da je na početku 17. stoljeća u Ljubinju živio spahija Ahmed Bubić koji je slovio kao veoma ugledna i utjecajna ličnost. Godine 1704. tu je živio Sulejman Bubić, po zanimanju trgovac.²¹

Na teritoriji Ljubinjskog kadiluka ili na njegovim južnim, jugoistočnim i jugozapadnim administrativnim granicama zabilježeno je prisustvo i razvoj vjerskog života nemuslimanskih zajednica odnosno katoličke i pravoslavne crkve. Najveći dio trebinjskog dijela Trebinjsko-mrkanjske biskupije upravo se nalazio na tom području.

Sveopća katolička obnova u duhu načela i odluka Tridentskog sabora (1545–1563) koja predviđa uređenje biskupija i širenje katoličkih misija u “zemljama nevjernika” započela je koncem 16. i početkom 17. stoljeća. To je važno posebno za vrijeme pontifikata Klementa VIII (1592–1605) i Pavla V (1605–1621) kada su pokrenuti pripremni radovi koji su doveli do osnivanja Kongregacije de Propaganda Fide 1622. godine pod Grgurom XV (1621–1623).²²

Katolička crkva je na prostoru Hercegovačkog sandžaka u 17. stoljeću egzistirala kroz dvije biskupije (Makarsku i Trebinjsko-mrkanjsku) te franjevački red. Upravo u gore navedenom kontekstu događa se i obnova Makarske biskupije 1615. godine. Za to su postojali povoljni uvjeti koje je, između ostalog, omogućila i osmanska vlast odnosno tradicionalni odnos osmanskog državnog sistema spram konfesionalnog pitanja.²³

Također, historijski podaci govore o stanovitom rivalstvu između pojedinih biskupija odnosno biskupa koji su se borili za svoj posjed i polje

²¹ Hasandedić, *Genealoška istraživanja*, 78.

²² Krunoslav Draganović, “Izvešće apostolskog vizitatora Petra Masarehija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.,” *Starine*, knj. 39 (1938): 1-10.

²³ Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972), 60-61.

djelovanja.²⁴ Tako je rimska Kongregacija de Propaganda Fide tridesetih godina 17. stoljeća donijela konačnu odluku u korist trebinjsko-mrkanjskog biskupa kojom je priznala da Popovo i Gradac (Zažablje) pripadaju njegovoj biskupiji. Time je granica spomenute biskupije protegnuta “sigurno i pravo” do Neretve.²⁵ Tek je 1675. godine biskup Primi razdjelio župu Popovo. Jedna je imala sjedište u Ravnom, a druga u Belenićima. Potom joj je pripojena misija u Žurovićima. Tako je biskupija imala tri župe: Gradac, Popovo i Beleniće.²⁶

S druge strane, prema nekim istraživanjima, na području Trebinjsko-mrkanjske biskupije najvjerojatnije u 17. stoljeću sagrađene su sljedeće crkve: u Belenićima kod Ravnog Crkva sv. Ilije prije 1622, u Dubljanima kod Ravnog Crkva sv. Gospe Karmelske prije 1622, u Glumini kod Ravnog Crkva sv. Petra prije 1622, u Orahovom Dolu kod Ravnog Crkva sv. Ivana Evanđeliste prije 1622, u Rupnom Dolu kod Ravnog: Crkve sv. Nikole i Crkva sv. Ilije prije 1622, u Trebinji/Trebimlji kod Ravnog Crkva Marijinog uznesenja prije 1619. i Crkva sv. Roka između 1622. i 1624. i u mjestu Velja Međa kod Ravnog prije 1622. godine te su obnovljene: u Gradcu kod Neuma Crkva Marijina uznesenja 1619, Crkva sv. Ane 1619. (ili kasnije) i u Orahovom Dolu kod Ravnog Crkva sv. Ivana Evanđeliste 1638. godine.²⁷ U Gabeli unutar zidina izgrađena je Crkva sv. Marka nakon 1694. godine po zauzeću te utvrde od Mletačke Republike.²⁸

U izvješću Kongregaciji 1622. godine o svim aspektima stanja katolika u Hercegovini (Zažablju, Neretvi, Popovu, Trebinju) kojeg su sačinili Benedikt Medvjedović, lješki biskup, i Dominik Andrijašević, skadarski biskup, poimenično se navodi 16 crkava na prostoru Trebinjsko-mrkanjske biskupije. Bile su to: u Dračevu (Sv. Ivan Evanđelist), Dubljanima

²⁴ Isto, 46-47.

²⁵ *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, ur. Ivica Puljić (Sarajevo: Vrhbosanska Visoka teološka škola), 1988, 90-95.

²⁶ Isto, 100.

²⁷ Mulić, *Hercegovina*, knj. 2/2, 176-181.

²⁸ Anđelko, Zelenika, “Gabela na Neretvi u doba Turaka”, *Radio Sarajevo Treći program*, br. 43 (1983): 423.

(Sv. Stjepan), Belinićima (Sv. Ilija), Orahovu Dolu (Sv. Ivan Evanđelist), Čvaljini (Sv. Ivan), Ravnom (Sv. Marija od porođenja i Sv. Dimitrije), Veljoj Međi (Sv. Ivan Evanđelist), Rupnom Dolu (Sv. Nikola), Trebimlji (Sv. Marija od uznesenja), Glumini (Sv. Petar Apostol), Zažablju (Sv. Marija i Sv. Ana), Vidonji (Sv. Vid), Dobranima (Sv. Marija od porođenja) i Naroni-Gabeli (Sv. Stjepan). Dvije godine poslije (1624) jedno je izvješće poslao fra Blaž, župnik iz Graca. On također nabroja poimenično po mjestima katoličke crkve na prostoru biskupije. U odnosu na prethodno izvješće postoje izvjesne razlike u nazivu, brojnosti i fizičkom stanju crkvenih objekata. Godine 1639. izvješće Kongregaciji uputio je i trebinjsko-mrkanjski biskup Miho Restić. U ovom izvješću spominje se šest katoličkih crkava u Popovu, a usputno se navode i pravoslavne.²⁹

Pojedine crkve vremenom su postajale derutne, zbog potresa i namjernih razaranja, pa nisu bile u upotrebi. Neke od njih su i obnovljene uz velike napore vjernika i nastojanja biskupa i svećenika. Tako Petar, sin Rade Dobrosravića iz Ravnog, ostavlja 1628. godine oporučni legat od 20 dukata Crkvi Marijina rođenja u Ravnom, za nabavku bogoslužnih predmeta (kaleža) i za druge potrebe. Petar, sin Ivana Medvjedovića (Orsini), kožuhar u Dubrovniku, obvezao je oporučno 1650. godine svog oca Ivana da sagradi Crkvu (kapelu) sv. Ivana Evanđeliste, u njegovu rodnom zavičaju – Orahovu Dolu. O obnovama sakralnih objekata svjedoče, podjednako, arhivski izvori i izvješća vizitatora i trebinjsko-mrkanjskih biskupa. U vjerskom životu tog području najvažniju ulogu imale su dvije crkve u Gracu – Sv. Marija i Sv. Ana, zatim Sv. Nikola u Rupnom Dolu, Crkva Marijina uznesenja (sada Sv. Rok) na Trebimlji i dvije crkve u Ravnom – Crkva Marijina rođenja i Sv. Dimitrija (Mitra). Ta izvješća trebinjsko-mrkanjskih biskupa svjedoče o stanju katolika, njihovoj brojnosti i položaju Katoličke crkve na prostoru Trebinjsko-mrkanjske biskupije u doba prije velikog potresa koji je 1667. godine pogodio

²⁹ Podaci navedeni prema: Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine* (Dubrovnik, Mostar: Državni arhiv, Biskupski ordinarijat, 2003), 42-43.

Dubrovnik i njegovu okolicu.³⁰ S druge strane, ističe se i teško stanje ove biskupije tokom 17. stoljeća kojoj je nedostajalo klera, sakralnih objekata – crkava i kapela, kuća za stanovanje svećenika te drugih sredstava za život Crkve.³¹ Iz nekoliko izvještaja i podataka vidljivo je da je broj katolika na ovom području bio minoran. To se čak objašnjava i posljedicama prelaska katolika na pravoslavlje.³² Takvo populacijsko stanje, logično, upućuje na potrebu, ipak, opreznijeg zaključivanja o vremenu nastanka pojedinih kršćanskih bogomolja u ovom području.

Da je među samim katolicima bilo i nesporazuma, dokazuje pismo prvaka i predstavnika franjevaca primorskih krajeva papi od 2. februara 1646. godine u kojem traže, zbog nebrige provincijalne uprave franjevaca iz Bosne u odnosu na katolike-vjernike u Hercegovini, odvajanje od bosanske provincije Bosne srebrenе.³³

Također, i tokom 17. stoljeća bilo je aktuelno pitanje odnosa između pravoslavnog sveštenstva i franjevačkog reda odnosno katolika na području Hercegovačkog sandžaka. Radmila Tričković je objavila defter Crkvene kancelarije za “Mitropolije i episkopije u Rumeliji i Anadoliji” koji potječe iz perioda 1640–1655. godina. U njemu je bosanska franjevačka provincija zavedena kao jedna od arhiepiskopija pod jurisdikcijom srpskih patrijarha pod imenom “Piskopija duhovnika Crkve latinske u sandžacima Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom”. To je bila specifična eparhija u sastavu Pečke patrijaršije. Dabrobosanski mitropolit je bio sufragan pečkog patrijarha nad franjevačkim samostanima u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji. Njegova dijeceza teritorijalno se poklapala s područjem piskopije koja je još obuhvatala i franjevačke samostane u Hercegovačkom sandžaku. Autonomija franjevačkog reda

³⁰ Isto.

³¹ Isto, 45.

³² Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606-1645)* (Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022), 48.

³³ Navedeno prema: Marko Vego, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine* (Čitluk, Trebinje: Skupština općine, Svjetlost, 1981), 212.

(to je ustvari provincija Bosna srebrna) bila je potpuna u pogledu unutrašnjeg ustrojstva, a njegov odnos prema pravoslavnoj jerarhiji bio je isključivo finansijski. Franjevci su i dalje bili sveštenici i dušebrižnici svoje katoličke raje. Svi problemi su proisticali iz činjenice da je porez išao pravoslavnoj jerarhiji te da su franjevci institucionalno bili sve dalje od Rima.³⁴

Kada je riječ o pravoslavnoj crkvi ona je još od srednjeg vijeka prisutna na rubnim prostorima Huma, kasnije Hercegovine. Eparhija ili episkopija je tokom vremena mijenjala nazive (Humaska, Hercegovačka, Zahumska, Hercegovačko-humska, Trebinjska). U 17. stoljeću evidentne su dvije eparhije: Trebinjska i Mileševska. Od sredine navedenog stoljeća ponekad je jedna ličnost (iz Mileševa) upravljala objema eparhijama. U ovom periodu poznati su sljedeći hercegovački episkopi: Silvestar 1602, i Leontije 1605–1611,³⁵ Simeon 1615–1630, sveti Vasilije Ostroški 1639–1649, Arsenije 1654, sveti Vasilije 1651–1671, Simeon Ljubibratić 1671–1681. i Simeon Zotović 1693. Što se tiče pravoslavnih bogomolja, najvjerovatnije iz 17. stoljeća potječu manastiri Dobričevo Pokorstva Sv. Bogorodice kasnije nazvan Dobričev-Kosjerevo (krajem 16. ili početkom 17. stoljeća), zatim Crkva sv. velikomučenice Varvare u Strupićima kod Ljubinja (prije 1664), Crkva vozdiženija časnog krsta u Projesku kod Ravnog (1700) i na kraju najveći broj njih sagrađen je kod Trebinja i to: Crkva uspenija Bogorodice u Drijenjanima (1664), Crkva rođenja Bogorodice ili Crkva sv. Georgija u Dubljanima (1664), Crkva sv. Nikole u Mrkonjićima (17. st.) te dvije

³⁴ Navedeno prema: Boris Nilević, "Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevaca u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća", *Prilozi*, br. 19/20 (1984): 136-140. Detaljnije: Radmila Tričković, "Srpska crkva sredinom XVII veka", *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odelenje istorijskih nauka*, knj. 2 (1980): 61-164.

³⁵ Njihova mitropolija podijeljena je u dvije eparhije: Limsku (Pljevaljski i Prijepoljski kadiluk) i Zahumsku (Trebinjska sa sjedištem u manastiru Tvrdoš). Vidi: Boris Nilević, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), 128-130.

publiže datirane: Pokrova Bogorodice (17. ili 18. st.) i Vaznesenja časnoga krsta Sv. Jovana Krstitelja (prije 18. st.).³⁶

Najznačajniji manastir Tvrdoš, koji je vjerovatno krajem 16. stoljeća postao i sjedištem hercegovačkih episkopa, odnosno Hercegovačke eparhije, početkom 17. stoljeća je imao veliko imanje, a postao je, između ostalog, i ideološko i logističko središte “otpora prema Turcima”. Najznačajniji period postojanja manastira pada u vrijeme djelovanja vladike Vasilija koji je uspostavio vrlo bliske veze s rimskim papom i, zajedno s bosanskim mitropolitom Epifanijem te banjanskim episkopom Isaijem, pokrenuo 1648. godine pitanje unije crkava. Na koncu, manastir su tokom Bečkog rata minirali Mlečani po naredbi providura Marćela.³⁷ Naime, za vrijeme Kandijskog rata započeo je pokret pravoslavnih samostana za sjedinjenjem s Rimom (tzv. unijaćenje). On se vodio i s područja Trebinjsko-mrkanjske biskupije, preko Andrije Zmajevića, župnika i opata iz Perasta. Iguman pravoslavnog samostana iz Trebinja napisao je 1660. godine pismo papi u kojem ga priznaje za vrhovnog poglavara i moli da ga s tri ili četiri monaha posjeti u Rimu. Sljedeće godine je iguman Samostana sv. Marije u Trebinju Ćiril bio kod pape i to s pismom mitropolita Vasilija kojim je ovaj iskazao poslušnost papi. Kada je rat okončan, papi u posjetu je otišla i druga delegacija.³⁸

Iako u literaturi stoji da za Manastir Duži nema spomena prije 18. stoljeća i da je osnovan nakon pada trebinjskog Manastira Tvrdoš 1694. godine,³⁹ sačuvana su dva fermana koji se odnose na prilike u Manastiru Duži koji je tada bio metoh Manastira Tvrdoš. U fermanu iz 1646. godine upućen kadijama Novog i Ljubuškog stoji da su sveštenici manastira

³⁶ O teritorijalnoj rasprostranjenosti Humsko-hercegovačke eparhije i episkopima/mitropolitima koji su obavljali tu dužnost u njoj tokom 17. stoljeća: Đoko Slijepčević, *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka* (Beograd, 1940), 18-51.

³⁷ Vojislav J. Korać, *Trebinje, Istorijski pregled, sv. II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine* (Trebinje, Sarajevo: Zavičajni muzej, Svjetlost, 1971), 341-343.

³⁸ *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 101-102.

³⁹ Vladimir Ćorović, “Hercegovački manastiri”, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 24 (1912): 545.

u Dužima poslali tužbu u kojoj navode da im se po drugi put traži porez na vinograde i džizija, a da su oni to prije platili. Sultan naređuje da se to dobro ispita u smislu šerijatskih propisa i da se takve stvari više ne ponavljaju.⁴⁰ Drugi ferman je iz 1693. godine, a upućen je hercegovačkom mutesarifu i kadijama Mostara, Gabele, Doljana i dr. u kome se javlja: “U sultanov logor došao je mitropolit Simeon (Zotović) iz manastira Duži i potužio se da katolici i ostali kršćani, koji su od davnina plaćali manastiru određene pristojbe, neće više da ih plaćaju. Naređuje se da kršćani i dalje plaćaju mitropolitu pristojbe za vjenčanje i drugo.”⁴¹

Manastir sv. Vavedenija u Zavali kod Trebinja je u 17. stoljeću bio dosta aktivan, posebno u kulturno-umjetničkom i obrazovnom pogledu. Manastir je 1619. godine živopisan, dok su klauđeri nastavili prepisivačku djelatnost. Zabilježena je i razmjena, ali i kupoprodaja knjiga s drugim manastirima. Bilježi se da je Gavriilo, daskal (učitelj) Zavalac, prodao 1684. godine, nekom Milošu jedan psaltir.⁴²

U 17. stoljeću aktivan je bio i manastir u Dobrićevu. U izvorima se prvi put spominje 1661. godine, ali je, vjerovatno, nastao dosta ranije. Bio je dosta bogat, posjedovao je kulturne vrijednosti, no nekoliko puta je pljačkan i paljen.⁴³ Pored toga, trebinjska pravoslavna tradicija ostavila je traga na nizu zapisa i natpisa na raznim crkvenim knjigama, ikonama, dverima i slično, po crkvama, manastirima, u raznim krajevima Bosanskog ejaleta, ali i mnogo šire.⁴⁴ Sačuvan je i ferman iz 1631. godine kojim sultan obavještava nevesinjskog i blagajskog kadiju da je odobrio popravak crkve u Žitomislčićima, ali da ne smije biti veća nego što je prije bila.⁴⁵ To je bila redovna praksa osmanskih vlasti.

⁴⁰ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/72.

⁴¹ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/73.

⁴² Korać, *Trebinje*, 348-358.

⁴³ Isto, 363-366.

⁴⁴ Isto, 390.

⁴⁵ AHNK/Ž, AT, OZ-DK 2/77.

Treba imati u vidu još jednu dimenziju kada je riječ o pravoslavnoj crkvi. Naime, sveštenici su nakon 1557. godine i obnavljanja Pečke patrijaršije za svoje ciljeve koristili nešto veće slobode u djelovanju. Često su učestvovali na sastancima na kojima je razgovarano o antiosmanskim akcijama. U Hercegovačkom sandžaku je tada sjedište pobune bio trebinjski manastir na čelu s mitropolitom Visarionom (1590–1602). Pravoslavne vođe, naprimjer hercegovački mitropolit Vasilije Jovanović (1639–1671), ulazio je u pregovore i s papskom kurijom, tražio i materijalnu pomoć u borbi “protiv polumjeseca”. Na taj način su vjerski poglavari učestvovali u političkim procesima jasno postavljenih ciljeva.⁴⁶

Početni razvoj s kraja 16. stoljeća nije se mogao održavati u narednom stoljeću zbog vojno-političkih prilika u Hercegovačkom sandžaku i Bosanskom ejaletu koje su izravno utjecale i na Ljubinje i okolinu. Najveći problem s kojim se suočavao i Ljubinjski kadiluk, granični kadiluk s Dubrovačkom Republikom, bila je nesigurnost po živote i imovinu njegovih stanovnika zbog blizine granice prema Mletačkoj Republici, te crnogorskim i brdskim nahijama. Tokom 17. stoljeća zabilježen je niz upada raznih odmetnika sa strane koji su nanosili ogromne štete po Ljubinjskom kadiluku koji i nastaje u takvim društveno-političkim okolnostima. Osim nasilja koje je najviše pogađalo muslimanske sredine i bilo u službi dominantno političke destabilizacije Bosanskog ejaleta, rukom raznih odmetničkih skupina u ulozi “štapa”, prije svih, Mletačke Republike, raznovrsni oblici razbojništva koji su se događali na teritoriji Ljubinjskog kadiluka nisu imali “vjeru”, pa su tako među razbojnicima ili jatacima zabilježeni i neki muslimani, dok je među žrtvama bilo i nemuslimana. Osim što je ovo područje bilo meta napada i ljubinski kraj je imao svoje razbojnike.⁴⁷

⁴⁶ Vladimir Ćorović, “Mostar i Hercegovina”, *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 17, sv. 11-12 (1937): 884-885.

⁴⁷ Naprimjer, u augustu 1637. godine sultan piše hercegovačkom sandžak-begu u arpaluku Nuh-paši, bosanskom beglerbegu, kadijama ljubinjskog i novskog kadiluka da “Resul sin

Početak 17. stoljeća “krševiti kraj na granici i vjetrometini između mora i kopna, Turaka i Mletaka, međusobnim trvenjima i borbama za vlast, bunama i ratovima”, kako hercegovačko područje opisuje Miho Ljubić, pa tako i Ljubinja s okolinom postaje dodatno nesigurno i nemirno zbog raznih vidova kršenja prava i nasilja u praksi. Hajdučki i uskočki napadi na puteve, karavane, imovinu, putnike i drugo su pojačani, osmanske vlasti su mjeru zabrane trgovine (*jasak*) proglašavale 1608, 1616, 1617, 1620, 1622. i 1629. godine. Posebno se ističu incidenti prema granici s Dubrovačkom Republikom. U jednom hajdučkom napadu stradao je čak i ljubinjski kadija.⁴⁸

Na samom početku stoljeća, 1604. godine zabilježeno je da su uskoci u jednom od napada na Ljubinja porušili džamiju Babusseade Kajiš Mustafa-aginu.⁴⁹ U ramazanu 1606. godine meta napada bio je i zaim Ali. Izvršen je napad na njegovu kuću, nakon čega je izdata naredba, između ostalih, i ljubinjskom kadiji, da se pohvataju krivci ovog nedjela.⁵⁰ Nadalje, morlaci su 1613. godine počinili velika nedjela u Ljubinju i okolini.⁵¹ Iz jednog dokumenta iz 1613. godine se vidi da su uskoci “garet” učinili Ljubinja i odveli žene i djecu u selo Grgurić.⁵² Otprilike u isto vrijeme uskoci su iz nahije Popovo odveli više žena i djece u selo Čavaš o čemu je izvjestio ljubinjski kadija Sulejman sin Mehmedov.⁵³

Zabilježena su dva fermana u kojima se tretira pitanje navedenih upada u Ljubinja. Interesantno je primijetiti da je ljubinjsko stanovništvo za nemile događaje optužilo Dubrovčane. U prvom fermandu iz

Babadžara i braća Maksus i Sulejman, razbojnici iz ljubinjskog kadiluka, zajedno s još nekim lošim ljudima stalno upadaju u sela i pljačkaju muslimansko stanovništvo”. DAD, AT, Inventar sultanskih dokumenata, sv. 19, br. 902 (izradila: Vesna Miović).

⁴⁸ Mihić, *Ljubinja*, 180-182.

⁴⁹ DAD, AT, B 79-66a.

⁵⁰ BOA, Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (dalje: A.DVNS. MHM.d), 77/591 (4. ramazan 1014/13. januar 1606).

⁵¹ DAD, AT, B 79-29a, B 79-88a; Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 117.

⁵² DAD, AT, B 79-88a.

⁵³ DAD, AT, B 79-93a.

novembra ili decembra 1612. godine upućenom bosanskom beglerbegu Mustafa-paši, u skraćenoj varijanti, stoji: “Nakon što su stanovnici Ljubinja optužili Dubrovčane za uskočke napade, zamjenik hercegovačkog sandžakbega Ibrahim pozvao ih je na raspravu; Dubrovčani su poslali predstavnika, kojega zamjenik sandžakbega nije ništa pitao, već ga je zatvorio; zatim se uputio s više od tristo ljudi u Slano da bi istražio slučaj uskoka, ali tu se nije mogao zadržati zbog gladi i neimaštine koja na tom području vlada; od dubrovačkog kneza i vlastele zatražio je 7000 srebrnjaka za štetu koju su nanijeli uskoci; zatvorenog dubrovačkog poklisara treba osloboditi; Dubrovčani nisu dužni plaćati štetu koju su uskoci nanijeli osmanskim podanicima; zamjenika hercegovačkog sandžakbega treba uputiti na Portu kako bi opravdao svoje postupke.”⁵⁴

Tri mjeseca kasnije, u martu 1613. godine, dubrovačkoj vlasteli je upućen ferman sljedećeg sadržaja: “Dubrovačkoj vlasteli: stanovnici Ljubinskog kadiluka izvijestili su Portu da su uskoci prešli preko dubrovačkog područja, došli u Ljubinjski kadiluk, oteli ljude i djecu i krali; Ljubinjani su nakon toga došli dubrovačkoj vlasteli i zatražili plijen koji se nalazio po dubrovačkim selima; ni dubrovačke vlasti, ni razbojnici nisu im ga htjeli vratiti; plijen je prebačen u Senj; nakon toga je kadijama Ljubinja i Nevesinja upućen ferman da istraže slučaj, a oni su izdali sudsko rješenje da se plijen nalazio u dubrovačkim selima, te da Dubrovčani moraju platiti 7340 srebrnjaka odštete; unatoč rješenju, Dubrovčani taj novac nisu htjeli dati, te je uslijedilo suočavanje na carskom divanu pred kaziaskerima; presuda je bila da Dubrovčani moraju platiti spomenuti iznos novaca, a obećali su da više neće dopuštati prolaz uskocima i da će sprečavati njihova nedjela; kad stigne sultanov furažer Ali s ovim fermanom, neka njegovim posredstvom spomenutim stanovnicima isplate 7340 srebrnjaka za otete ljude, djecu i imovinu, i to odmah, bez otezanja i svađanja.”⁵⁵

Evidentiran je još jedan oblik nasilja s kojim se stanovništvo ljubinskog kraja, ali i šireg područja Hercegovačkog sandžaka, suočavalo.

⁵⁴ DAD, Acta et Diplomata (dalje: AD), 7/2.1, sv. 13, br. 612.

⁵⁵ DAD, AD, 7/2.1, sv. 13, br. 613.

Nakon što bi sandžak-begovi ili dizdari tvrđava bili smijenjeni s dužnosti, janjičari i tvrđavski posadnici iz raznih vojnih rodova odmetali bi se i pridruživali razbojnicima te zajedno s njima napadali kuće i imovinu mještana. Takav slučaj je zabilježen u septembru 1613. godine zbog čega se izdaje naredba o hapšenju izvršitelja nezakonitih djela namjesniku Bosanskog ejaleta, ali i kadijama Novog, Ljubinja, Cernice, Nevesinja, Foče, Tašlidže i Prijepolja.⁵⁶

Slično stanje vladalo je i u toku Kandijskog rata. Stanovništvo je bježalo, ginulo ili je odvođeno u ropstvo. Od kraja 1646. godine upadali su makarski hajduci,⁵⁷ a između 1654. i 1667. godine meta bokeljskih hajduka s centrom u Perastu bili su Trebinje, Konavle i Popovo polje, kao i ostatak Hercegovačkog sandžaka. Inače, ti hajduci su bili porijeklom iz Hercegovine, a neki i iz ljubinjanskog kraja. Uspjeli su unijeti nemir i nesigurnost u sandžak pobivši mnogo stanovništva, a jedan njegov dio odvođeci u roblje.⁵⁸

Kadije su pažljivo bilježile i vjerno izvještavale više nivoe vlasti o nasiljima u Hercegovačkom sandžaku. Gabeoski kadija Sejid Omer 1648. godine javljao je centralnim vlastima u Istanbulu da je "hajduk Milić, sin Vujadinov iz Ljubinjanskog kadiluka počinio sa svojom družinom po Hercegovini velika nasilja, pljačke i paljenje kuća".⁵⁹ Ljubinjanski kadija Ishak 1650. godine na temelju izjava svjedoka potvrđuje da "hajduk Petar Kulišić napada često puta na sela kod tvrđave Novi i pričinjava svijetu štete i nasilja".⁶⁰

S druge strane, neki muslimani u Neretvi, Ljubinju i Mostaru jatakovali su hajducima tako što su ih slobodno puštali da prođu kroz njihov teritorij.⁶¹

⁵⁶ BOA, A.DVNS.MHM.d, 81/528 (15. šaban 1022/30. septembar 1613).

⁵⁷ Na prve napade ih je huškao biskup fra Petar Kačić. Nikola Zvonimir Bjelovučić, "Ugovor makarsko-primorskih knezova s Mletačkom republikom god. 1646.", *Starine*, knj. 32 (1907): 318-322.

⁵⁸ Gligor Stanojević, *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka* (Beograd: Istorijski institut, 1970), 270-275.

⁵⁹ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 12/566.

⁶⁰ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 12/565.

⁶¹ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4 (Beograd: Arhivar, 2003), 279.

Ponekad su hajdučka meta bili i sami kršćani. Oni su se tužili da prema njima gore postupaju “hajduci nego Turci”. Otimali su im stoku, pljačkali i palili kuće, hvatali ljude i prodavali ih u roblje.⁶² Trebinjsko-mrkanjski biskup od 1647. godine Sabin Florianus Cvjetković bio je meta hajdučkih napada, ali i mnogi župnici.⁶³ Godine 1664. ta biskupija je teško stradala od hajduka. Župe Popovo i Gradac opljačkali su i zapalili. Narod se skrivao po pećinama, a mnoge su zarobili i prodali u roblje.⁶⁴

Izvori bilježe stradanje nemuslimana te njihove imovine i bogomolja. Naprimjer, 1663. godine 110 hercegovačkih katolika prodato je u Italiju, tačnije Ankonu, Livorno i Napulj.⁶⁵ Godine 1665. hajduci su s područja Trebinjske biskupije stjerali niz dubrovačku Župu 500 grla stoke i nešto roblja “sve samih kršćana rimskog katoličkog obreda”. U proljeće 1668. godine hajduci su na mletačku galiju u Makarsko primorje doveli “preko 100 zarobljenih kršćana”.⁶⁶ Godine 1672. manastir Zavala bio je meta hajdučkih napada.⁶⁷

U ratnim okolnostima sigurnosni problem se samo produbljivao, a stradanja navedenih i drugih pojedinaca i porodica su se povećavala. Tako su uskoci iz Primorja 1663. godine odveli sedamnaest osoba i opljačkali sela Bančice i Mišljen.⁶⁸ Dvije godine ranije, uskoci i morlaci iz Primorja pobili su i zarobili mnogo muslimana iz Ljubomira i okoline Trebinja: odveli su Ahmeda, Aliju i Hasana Ramadanovića, Sulejmana Ratića i Zafera Suljevića. Iz Turana u trebinjskim brdima odveli su Ahmeda, Arslana, Mahmuda, Ćerima i Rahimu i sve ih kao roblje prodali u Napulj. Stanovnici Ljubomira 1667. godine pisali su žalbu Ali-paši zbog pljačke njihovih sela i stoke od hajduka i Dubrovčana.⁶⁹

⁶² *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, 97.

⁶³ Isto, 97.

⁶⁴ Isto, 98.

⁶⁵ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 4 (Beograd: Arhivar, 2008), 279.

⁶⁶ Jurišić, *Katolička crkva*, 164.

⁶⁷ Mihić, *Ljubinje*, 188.

⁶⁸ Navedeno prema: Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 117.

⁶⁹ Mihić, *Ljubinje*, 188.

Stanovništvo ovog kadiluka često je imalo tešku sudbinu popraćenu iseljavanjima, paljenjem ognjišta, povratkom u svoja mjesta i obnovom života nakon većih ili manjih sukoba. O tome svjeoči i podatak s kraja 17. stoljeća kada su ljubinjiski prvaci: dva brata Serdarevića “Fazli-beg i brat mu, gospodari Ljubinja” posjetili mostarskog uglednika Osmana-agu Halebiju i tražili pomoć za povratak na svoja popaljena ognjišta.⁷⁰

Popovo je bilo u sastavu nekada Ljubinjskog, a nekada Stolačkog, Ga-beoskog ili Trebinjskog kadiluka. Od podataka za 17. stoljeće zabilježena su imena Gazi spahije i Omer Čelebije 1632. godine iz Dračeva koji se spominju u hudžetu ljubinjskog kadije. Ibrahim-beg Katić spominje se kao spahija 1625. godine, neki Ibrahim-aga spominje se 1632. godine kao zaim Popova. Oko 1624. godine na području Popova bilo je više muslimanskih sela i u njima do 800 kuća. Jedan dio porodica je preko ljeta boravilo u Popovu kako bi nadgledali čifluke i ubirali porez, a zimi se vraćali u Mostar, Ljubinje, Nevesinje, Stolac i Trebinje. Drugi faktor koji je zauvijek iseljavao porodice iz popovskih sela bili su uskočki napadi (pljačka, ubistva, zarobljavanja) tokom cijelom 17. stoljeća, a posebno za vrijeme dva velika rata.⁷¹ Iako se u literaturi navodi da je Popovo krajem stoljeća bio zijamet čuvenih begova Čengića, iz jednog dokumenta od 29. redžeba/10. septembra 1656. godine može se izvesti zaključak da je Popovo u posjedu Čengića bilo mnogo ranije. Naime, u njemu se poziva na istragu zbog tvrdnji da je Čengizade Ali (očito je riječ o Ali-paši Čengiću) učinio nasilje stanovnicima sela nahije Popovo koje pripada Ljubinjskom kadiluku. Traži se dostavljanje ishoda istrage centralnim vlastima u Istanbul.⁷²

Popovo se ističe kao meta čestih uskočkih i hajdučkih napada tokom 17. stoljeća u kojima su stradavali ljudi i imovina.⁷³ Posebno u prve dvije

⁷⁰ Serdarević, *Priče i legende*, 19.

⁷¹ DAD, AT, B 79-65a, B 79-66a, B 50-13, C 6-38a, B 79-93a, C 6-30a; Jovan Radonić, sabrao i objavio, *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. I. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934, 471-472; Podaci preuzeti od: H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, 280-281.

⁷² BOA, A.DVNS.MHM.d, 91/358.

⁷³ Detaljnije: Mihić, *Ljubinje*, 178, 188.

decenije 17. stoljeća intenzivirani su uskočki napadi iz Senja na područje Hercegovačkog sandžaka. Stalna baza im je bila selo Osobljav na Pelješcu, na dubrovačkoj teritoriji. Cijela dolina Neretve nastojala je 1610. godine onemogućiti uskoke na širem teritoriju.⁷⁴ Zabilježeno je nekoliko uskočkih upada 1613. godine na prostore Trebinja i Popova.⁷⁵ Taj kontinuitet upada zadržan je sve do 1617. godine tj. Parisko-madriidskog sporazuma koji je potpisan između Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Tim sporazumom okončan je trogodišnji tzv. Uskočki rat (1615–1618). Od tada senjski uskoci silaze s historijske pozornice jer bivaju raseljeni iz Senja, a hercegovačko područje, posebno oblast od Popova Polja do Trebinja dobija priliku za predah.⁷⁶ Međutim, time nisu prestali uskočki upadi. Neki Ali-aga piše molbu (arz) 1640. godine u kojem izvještava da je u nahiju Popovo došlo 150 uskoka gdje su zarobili i sa sobom odveli 54 rajetina (kafira/nevjernika) te da su u Dubrovnik otjerali 200 volova.⁷⁷ Treba napomenuti i to da od 1617. do 1645. godine osmanska flotila na Neretvi nije poduzimala veće akcije kako se ne bi ugrozio mir s Mletačkom Republikom.⁷⁸ Jedan od načina kojim su stanovnici Popova nastojali zaustaviti napade na njihova sela je bila i osveta. Zabilježeno je u martu i augustu 1604. godine da su čauš Derviš iz Popova i njegov brat Daud četiri godine pljačkali po Primorju “osvećujući se zbog uskočkih napada na Popovo”.⁷⁹ I druge pošasti su morale ovaj kraj. Kuga je harala 1677. godine Popovom i okolinom.⁸⁰ Zabilježen je i podatak o pojavi kuge u ljubinjском kadiluku i mnogo ranije, 1631. godine.⁸¹

⁷⁴ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 1 (Beograd: autorovo izdanje, 2003), 275-276; ; Vuk, Vinaver, “Bosna i Dubrovnik”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 13 (1962): 203-204.

⁷⁵ DAD, AT, B 79-53a.

⁷⁶ Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 2 (Beograd: Arhivar, 2003), 383-402.

⁷⁷ DAD, AT, C 6-30a.

⁷⁸ Hrabak, *Iz starije prošlosti*, knj. 1, 275-276.

⁷⁹ DAD, AT, *Inventar sultanskih dokumenata*, sv. 11, br. 518 i 542 (izradila: Vesna Miović).

⁸⁰ Mihić, *Ljubinja*, 189.

⁸¹ DAD, AT, C 8-46a.

Ljubinjski kadiluk je bio važan i za trgovačke poslove kao tranzitno područje, posebno na frekventoj ruti koja je vodila do dubrovačke izvožno-uvodne luke. Između ostalih djelatnosti, kramari kao organizatori karavanskog saobraćaja i najodgovornija lica za karavan i prevoz robe imali su značajnu ulogu u tom procesu. O njima je ostao zabilježen trag i na području Ljubinskog kadiluka. Tridesetih i četrdesetih godina 17. stoljeća najpoznatija kramarska porodica u Trebinju bili su Pržigrahovići – Vujić i Milutin Jovanov. Kada je u pitanju konfesionalna pripadnost kramara, vidi se da ih je većina bila pravoslavne vjere. Slijede ih katolici, a samo ponekad muslimani. Kramara je bilo i u Bileći, Ljubomiru i Ljubinju. Tek u 17. stoljeću počeli su se javljati organizatori tranzita iz Ljubinja.⁸²

Takva situacija je ljubinjske kadije dovodila u središte zbivanja u vezi s trgovinom i tranzitom roba, posebno onda kada su se događale nezakonite aktivnosti. Godine 1616. ljubinjski kadija Abdul-dželil obavještava dubrovačkog kneza i vlastelu o pljački trgovaca i oduzimanju njihove robe od razbojnika.⁸³ Zatim, ljubinjski kadija Mustafa 1625. godine obavještava dubrovačkog kneza i vlastelu da je Pavle sin Stipanov iz KonaVala napao na Ibrahima sina Abdulahova iz sela Grablje kod Ljubinja, opljačkao mu kuću i otjerao vola.⁸⁴ Hudžet ljubinskog kadije Šabana izdat 1677. godine na pritužbu dubrovačkog kneza i vlastele potvrđuje, na temelju izjava svjedoka, da su odmetnici iz Crne Gore upadali na dubrovačku teritoriju i pljačkali: “Oni su odveli preko 30.000 komada razne stoke i dva čovjeka ubili i odveli u ropstvo dvije djevojke.”⁸⁵

Ljubinje je imalo svoje trgovce muslimane od druge polovine 17. stoljeća. Patron nekog dubrovačkog galeona dao je sredinom jula 1637. godine obavezu da će za osam dana otploviti za Ankonu s robom Mahmuda Čakžuzina (?) iz Ljubinja i Alije iz Sarajeva. Šaban Turčin iz

⁸² Navedeno prema: Hrabak, *Iz starije prošlosti*, knj. 2, 354-371.

⁸³ DAD, AT, 1232.

⁸⁴ DAD, AT, 1201.

⁸⁵ AHNK/Ž, AT, OZ-DK, 14/669.

Ljubinja sakupljao je vunu u Sjenici za Sebastijana Zamanju; pored toga javlja se kao svjedok protiv Ibrahima Veljbaškića iz Ljubinja. Neki Mujo Tešovac iz Ljubinja izjavio je sredinom maja 1655. godine da je primio dva cekina rušpija od nekog Antuna Šišinja iz dubrovačke Omble za ranije dugove.⁸⁶ Na početku Kandijskog rata, 1646. godine, zabilježen je jedan zanimljiv slučaj u vezi s trgovačkim tokovima, ali i potraživanjem imovinskih prava u selu Uboskom. Naime, kćerke preminulog janjičara Mustafe iznijele su optužbu na račun nasljednika koji su, dok su one bile maloljetne i bez njihove dozvole, prodali dućane koji su ostali u nasljedstvo iza njihovog oca Mustafe, nakog čega je izbio nesporazum sa spahijom Mustafom u čijem su se posjedu nalazili dućani. Naređeno je sudsko odlučivanje po tom pitanju.⁸⁷

Osmanlije su nakon Kandijskog rata promijenile odnos prema “ljutim neprijateljima” Mlečanima. Ta promjena je utjecala i na osmansko-dubrovački odnos.⁸⁸ Tako je od 1677. do 1682. godine zabilježen jedan od najtežih dubrovačkih sporova sa centralnom vladom u Istanbulu, odnosno velikim vezirom Kara Mustafa-pašom. Zbog vlastitog antagonizma prema Dubrovčanima, nezadovoljstva poklonima za ustoličenje za velikog vezira i sličnih stvari, Kara Mustafa-paša je htio zagorčati život Dubrovčanima. Posebno se to vidjelo nakon što je aktuelizirao priču iz Kandijskog rata o prekomjernom naplaćivanju carina Osmanlijama od Dubrovčana. Takav nastup velikog vezira imao je reperkusije i po lokalne odnose. U martu 1678. godine izdat je ferman o blokadi dubrovačke granice, naslovljen na bosanskog beglerbega i hercegovačkog sandžak-bega. Prema pismu Nika Kuvelića iz Novoga, bosanski namjesnik je po sultanovoj naredbi naredio sedmorici susjednih kadija (Mostar, Gabela, Ljubinje, Novi, Nevesinje, Foča i Cernica) da zatvore put za Dubrovnik i zabrane svaku trgovinu. Bosanskom namjesniku je dodatno naredio da pokuša utjerati novac od

⁸⁶ Navedeno prema: Bogumil Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. 6 (Beograd: Arhivar, 2009), 378.

⁸⁷ BOA, A.DVNS.MHM.d, 91/75 (29. safer 1056/16. april 1646).

⁸⁸ Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana* (Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005), 102.

Dubrovčana. Ahmed-paša je to uspio zaobići. Iz tog perioda su dvije buj-ruldije koje anatemišu Dubrovačku Republiku i podanike, za koje Vesna Miović drži da su falsifikati. Centar koji je pokrenuo takvu stvar bio je ljubinjski kadija. Sukob s Kara Mustafom riješen je ubrzo. Dubrovčani su nakon cjenkanja platili 60.000 talira (umjesto 2.150.000), a dva mjeseca kasnije im je odblokirana granica.⁸⁹

Prilike na primorskim trgovačkim skelama ponekad su se direktno reflektirale i na život u varošima i kasabama Hercegovačkog sandžaka. Potvrđuje to ferman sultana Murata IV iz aprila 1623. godine kojim se hercegovačkim kadijama naređuje sprečavanje neodgovornih pojedina-ca koji hranu i stoku, kupljenu na skelama u Slanom i Ledenici, po višoj cijeni izvoze u neprijateljsku zemlju. Taj protuzakoniti izvoz, osuđen i od šejhu-l-islama, prethodno su sultanu prijavili stanovnici varoši Lju-binja, koji su u novonastalim okolnostima ostajali bez osnovnih život-nih namirnica. Po prispjeću fermana na kadijama je bilo da cjelokupnu situaciju provjere, a potom, u svakom slučaju, ne dozvole pojavu bilo kakve oskudice u Hercegovini.⁹⁰

Trebinje, koje je bilo dijelom Ljubinjskog kadiluka, tek će se početkom 18. stoljeća početi razvijati, a status kasabe dobiti dolaskom kape-tana Osman-paše Resulbegovića. Evlija Čelebi nije putovao Trebinjem. Za ovaj rad je važno napomenuti da je trebinjski kraj postao aktuelan u Bečkom ratu kada se u njega i okolinu doseljavaju mnoge porodice iz Vrgorske krajine, Makarskog primorja, donjeg toka rijeke Neretve i Boke Kotorske koji tada dolaze pod vlast Mletačke Republike. I taj kraj je tokom 17. stoljeća bio meta uskočkih i hajdučkih napada. Naprimjer,

⁸⁹ Salko Nazečić, *Iz naše narodne epike, I dio, Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narod-na pjesma* (Sarajevo: Svjetlost, 1959), 91-92; Radovan Samardžić, *Veliki vek Dubrovni-ka* (Beograd: Prosveta, 1983), 443-481; Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka* (Dubrovnik, Sarajevo, Travnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, 2008), 113-116.

⁹⁰ Navedeno prema: Faruk Taslidža, "Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenija-ma XVII stoljeća", *Prilozi*, br. 40 (2011): 65.

džamiju u Policama kod Trebinja spalili su oko 1680. godine uskoci iz Dalmacije predvođeni Stojanom Jankovićem i Ilijom Smiljanićem. Prema kazivanju, napali su na Bajram, popalili džamiju, pobili muslimane i bacili ih u Trebišnjicu.⁹¹

Zaključak

Ljubinje je uz Novi, Gabelu i Imotski predstavljao jedan od, uslovno rečeno, “širih” geografskih centara Hercegovačkog sandžaka u toku 17. stoljeća. Za razliku od drugih područja, oni su bili na potpuno drukčijoj geostrateškoj poziciji nalazeći se na tri ključne tačke u Dubrovačkom zaleđu, najjužnijoj, centralnoj i najsjevernijoj na rijeci Neretvi, dok je Imotski kao jedna vrsta “produžetka” zaokruživao poziciju prema Jadranu odnosno Kliškom sandžaku. U tom kontekstu, Ljubinje s okolinom je bilo pograničje izloženo raznim opasnostima koje su vrebale od raznih odmetničkih skupina. Međutim, razbojništvo je znalo biti i dvosmjerno, ali i osvetničko. Kako je riječ o granici s Dubrovačkom Republikom to su i odnosi s njome, posebno nakon izvršenih protuzakonitih djela, bili izraženi. Osim toga, Ljubinjski kadiluk je bio važan i kao tranzitno područje za trgovinu. Sve skupa učinilo je ljubinjske kadije nezaobilaznim figurama jer su ih događaji, zbog navedenih okolnosti, dovodili u centar zbivanja. Jedna od karakteristika ljubinjskog kraja, kao i nekih drugih hercegovačkih mjesta, bila je ta da je bilo središte značajnih ljudi kao što je bio vakif i kapuaga na osmanskome dvoru Kajiš Mustafa-aga. Ovaj kraj je, upravo, zahvaljujući utjecajnim ličnostima iz muslimanskih i nemuslimanskih sredina dobio značajan broj sakralno-profanih građevina i u toku navedenog stoljeća što je svakako dalo doprinos razvoju općih obrazovnih, kulturnih i vjerskih prilika u Hercegovačkom sandžaku.

⁹¹ Mustafa Busuladžić, “Resulbegovići”, *Novi Behar*, br. 7-9 (1937): 101.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Mostar (Arhiv HNK/Ž),
 - Fond: Acta Turcarum (AT)
- Državni arhiv u Dubrovniku, Dubrovnik (DAD)
 - Serije:
 - Acta et Diplomata (AD)
 - Acta Turcarum (AT)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul (BOA)
 - Fond: Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)
 - Fond: Maliyeden Müdevver

Objavljeni izvori:

- Aličić, Ahmed S. preveo i priredio. *Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. 1 i 2. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 2014.
- Čelebi, Evlija. *Putopis – Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Radonić, Jovan sabrao i objavio. *Dubrovačka akta i povelje*, knj. III, sv. I. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1934.

LITERATURA

Knjige:

- Hasandedić, Hivzija. *Genealoška istraživanja (porijeklo i status, istaknuti pojedinci nekih muslimanskih porodica u Hercegovini)*. Mostar: Islamski kulturni centar, 2009.
- Hasandedić, Hivzija. *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*. Sarajevo: El-Kalem, 1990.
- Hrabak, Bogumil. *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, knj. I-VI. Beograd: Arhivar, 2003–2009.
- Jurišić, Karlo. *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1972.
- Korać, Vojislav J. *Trebinje, Istorijski pregled, sv. II, Period od dolaska Turaka do 1878. godine*. Trebinje, Sarajevo: Zavičajni muzej, Svjetlost, 1971.
- Mihić, Ljubo J. *Ljubicinje sa okolinom*. Šabac: GIP “Dragan Srnić”, 1975.
- Miović, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika Bosanskog ejaleta i Hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik, Sarajevo, Travnik: Državni arhiv u Dubrovniku, Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik, Historijski arhiv Sarajevo, Kantonalni arhiv Travnik, 2008.
- Miović, Vesna. *Dubrovačka Republika u spisima osmanskih sultana*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2005.
- Mulić, Jusuf. *Hercegovina – Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva, Od početka XVII stoljeća do kraja osmanske vladavine*, knj. 2/2. Mostar: Muzej Hercegovine, 2007.
- Nazečić, Salko. *Iz naše narodne epike, I dio, Hajdučke borbe oko Dubrovnika i naša narodna pjesma*. Sarajevo: Svjetlost, 1959.
- Nilević, Boris. *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini do obnove Pečke patrijaršije 1557. godine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Popara, Haso. *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubicinje krajem 16. i tokom 17. stoljeća*. Mostar: Muf-tijstvo mostarsko, 2020.

- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Samardžić, Radovan. *Veliki vek Dubrovnika*. Beograd: Prosveta, 1983.
- Serdarević, Mevlida. *Priče i legende bošnjačkih porodica Serdarevići iz Ljubinja*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2020.
- Sivrić, Marijan. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje od potresa 1667. do pada Republike 1808. godine*. Dubrovnik, Mostar: Državni arhiv, Biskupski ordinarijat, 2003.
- Slijepčević, Đoko. *Humsko-hercegovačka eparhija i episkopi (mitropoliti) od 1219. do kraja XIX veka*. Beograd, 1940. (separat)
- Stanojević, Gligor. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Beograd: Istorijski institut, 1970.
- Taslidža, Faruk. *Između ratova – na granici svjetova: društveno-priredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća (1606-1645)*. Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022.
- *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. ur. Ivica Puljić. Sarajevo: Vrhbosanska Visoka teološka škola, 1988.
- Vego, Marko. *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878. godine*. Čitluk, Trebinje: Skupština općine, Svjetlost, 1981.

Članci:

- Bjelovučić, Nikola Zvonimir. “Ugovor makarsko-primorskih knezova s Mletačkom republikom god. 1646.”. *Starine*, knj. 32 (1907): 317-322.
- Busuladžić, Mustafa. “Resulbegovići”. *Novi Behar*, br. 7-8 (1937): 101-104.
- Ćorović, Vladimir. “Hercegovački manastiri”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 24 (1912): 545-553.
- Ćorović, Vladimir. “Mostar i Hercegovina”. *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 17, sv. 11-12 (1937): 865-1085.

- Draganović, Krunoslav. “Izvjješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624.”. *Starine*, knj. 39 (1938): 1-10.
- Korić, Elma. “Utemeljitelj Kizlaragine džamije u Ljubinju Kajiš Mustafa-aga sin Mahmudov, kapuaga na osmanskome dvoru u Istanbulu, i njegov vakuf”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 67 (2018): 193-218
- Nilević, Boris. “Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevacu u Bosni i Hercegovini od XV do kraja XVII stoljeća”. *Prilozi*, br. 19/20 (1984): 129-141.
- Taslidža, Faruk. “Trgovina Hercegovačkog sandžaka u prvim decenijama XVII stoljeća”. *Prilozi*, br. 40 (2011): 55-77.
- Tričković, Radmila. “Srpska crkva sredinom XVII veka”. *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 2, (1980), 61-164.
- Truhelka, Ćiro. “Opis Dubrovnika i Bosne iz 1658. godine”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 17 (1905): 415-440.
- Vinaver, Vuk. “Bosna i Dubrovnik (1595–1645)”. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 13 (1962): 200-232.
- Zelenika, Anđelko. “Gabela na Neretvi u doba Turaka”. *Radio Sarajevo Treći program*, br. 43 (1983): 389-428.
- Zelenika, Anđelko. “Nepoznate i malo poznate spomeničke vrijednosti Ljubinja”. *Naš krš – Bilten speleološkog društva*, br. 14-15 (1983): 119-122.

Summary

On Social and Political Circumstances in the Kaza of Ljubinje in the 17th Century (until the Outbreak of the Wars of the Holy League/Morean War)

Along with Novi, Gabela and Imotski, Ljubinje represented one of the, relatively speaking, “wider” geographical centers of the Herzegovinian Sanjak during the 17th century. Unlike other areas, they were in a completely different geostrategic position, being located at three key points in the Dubrovnik hinterland, the southernmost, central and northernmost on the Neretva River, while Imotski, as a kind of “extension”, rounded off the position towards the Adriatic, i.e. the Klis Sanjak. In this context, Ljubinje and its surroundings were a border exposed to various dangers lurking from various outlaw groups. However, banditry was known to be two-way, as well as vengeful. As we are talking about the border with the Republic of Dubrovnik, the relations with it, especially after the illegal acts, were expressed. In addition, Kaza of Ljubinje was also important as a transit area for trade. All together, it made the Ljubinje’s qadis indispensable figures because the events, due to the aforementioned circumstances, brought them to the center of events. One of the characteristics of the Ljubinje’s area, as well as some other places in Herzegovina, was that it was the center of important people such as legator and gatekeeper of the Ottoman Court Kayish Mustafa Agha. Thanks to influential figures from Muslim and non-Muslim communities, this region received a significant number of both sacral and profane buildings during this century, which certainly contributed to the development of general educational, cultural and religious opportunities in Herzegovinian Sanjak.

UDK: 32-05 (497.6) " 1698 "

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.111

Izvorni naučni rad

Primljen: 23. 10. 2022.

Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Faruk Taslidža

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Mostar, Bosna i Hercegovina

faruk.taslidza@unmo.ba

Rehabilitacija degradiranog Mustafa-paše Daltabana u Bosni ratne 1698. godine

Apstrakt: U ovom radu dat je osvrt na prilike u Bosanskom ejaletu tokom posljednje godine Bečkog rata (1683–1699). U fokusu su aktivnosti degradiranog vezira Mustafa-paše Daltabana, koji se pod specifičnim okolnostima početkom 1698. godine našao na poziciji bosanskog valije. Mustafa-paša se pokazao kao zagovornik produžetka rata, te je poduzeo i čitav niz akcija kojim je nastojao povratiti, u prethodnom periodu izgubljenju, reputaciju. Za njega je tada bilo primarno spriječiti (nove) habsburške i mletačke vojne upade u Bosnu, zapravo, zaštititi granice povjerenog mu ejaleta. Može se reći da je uz dobru koordinaciju s Visokom portom u tome i uspio. Mustafa-pašini rezultati ostvareni tokom 1698. godine omogućili su ponovni uspon njegove karijere koja je nedugo po okončanju Bečkog rata ipak imala tragičan završetak.

Ključne riječi: Mustafa-paša Daltaban, Bečki rat, Bosanski ejalet, Osmanlije, Habsburgovci, Mlečani, Morlaci, Hercegovački sandžak, Stolac, Počitelj, rehabilitacija.

Abstract: This paper provides an overview of the conditions in the Bosnian Eyalet during the last year of the Battle of Vienna (1683-1699). We focus on the activities of the degraded vizier Daltaban Mustafa Pasha, who found himself

in the position of Bosnian wali under specific circumstances at the beginning of 1698. Mustafa Pasha proved to be an advocate of prolonging the war, undertaking a whole series of actions in which he tried to regain the reputation he had lost in the previous period. At that time, it was primary for him to prevent (new) Habsburg and Venetian military incursions into Bosnia, in fact, to protect the borders of the eyalet entrusted to him. It can be said that with good coordination with the Sublime Porte, he succeeded in that endeavor. Mustafa Pasha's results achieved in 1698 enabled the resurgence of his career, which had an unfortunate end not long after the end of the Battle of Vienna.

Key words: Daltaban Mustafa Pasha, Battle of Vienna, Bosnian Eyalet, Ottomans, Habsburgs, Venetians, Morlachs, Herzegovinian Sanjak, Stolac, Počitelj, rehabilitation

Bečki rat (1683–1699) je nagovijestio dekadenciju Osmanske Države.¹ To doba je i u Bosanskom ejaletu obilježeno općom destrukcijom, stradanjem stanovništva, prekidom privredno-ekonomskih tokova, sušnim godinama, pojavom zaraznih bolesti, izbjeglištvom i glađu. Posebno je dramatična bila prva faza rata (do 1692) u kojoj Habsburgovci i Mlečani, koristeći fokusiranost Visoke porte na ugarski front, uspijevaju zauzeti čitav niz, uglavnom pograničnih bosanskih tvrđava. Dublji prodor oružanih snaga Svete lige u unutrašnjost ejaleta spriječen je

¹ Spomenuti rat započeo je neuspješnim pohodom sultanove vojske na grad Beč u ljeto 1683. godine. Naredne godine, zalaganjem pape Inocenta XI, formiran je čvrst antio-smanski savez (Sveta liga) kojem su uz Habsburšku Monarhiju, pristupile Poljska, Mletačka Republika, te nešto kasnije i Rusija. Na taj način Osmanlije su bile primorane voditi iscrpljujuće borbe na više frontova, a to ih je u konačnici koštalo do tada najvećih ljudskih, materijalnih i teritorijalnih gubitaka. O osmanskome pohodu na Beč i Bečkom ratu vidi: Ešref Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira* (Sarajevo: Svjetlost, 1973); Joseph von Hammer, *Historija turskog/osmanskog carstva*, tom 2 i 3. (Zagreb: Štamparski zavod "Ognjen Prica", 1979); Kenneth M. Setton, *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia: American Philosophical Society, 1991); John Stoye, *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent* (London: Pagasus Books, 2007); Cevat Üstün, *Viyana Seferi 1683* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010); Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021).

agilnošću valije Topal Husein-paše (1687–1691).² Odbrana osmanske Bosne bitno je konsolidovana tokom druge ratne faze (1692–1699). Dostignuće je to vrlo odgovorne i požrtvovane uprave Mehmed-paše Korče (1692–1697).³ Pobjedom carske vojske u bici na rijeci Tisi kod Sente (1697), ishod dugog rata faktički je već bio riješen.⁴ Ipak, i u posljednoj ratnoj godini bilo je bitnih dešavanja tokom kojih su zaraćene strane na svim frontovima, pa i u Bosni, nastojale unaprijediti svoju pregovaračku poziciju pred sve izvjesniju mirovnu konferenciju.

Poslije bitke kod Sente, habsburška vojska je izvršila iznenadni upad preko rijeke Save (kod Broda) u Bosanski ejalet. Napredujući dolinom rijeke Bosne, carevci su bez poteškoća osvojili tvrđave u Doboju i Maglaju, kao i palanku u Žepču. Ta brza vojna operacija završila je paljevinom i pljačkom napuštenog Sarajeva.⁵ Spomenuti događaji nisu se bitnije odrazili na ratne prilike u južnom dijelu Ejaleta. Ipak, u jednoj poruci mletačkog obavještajca iz Novog (decembra 1697) govori se o panici koja je prethodno zavladała u dijelu Hercegovine, tačnije Stocu i Počitelju. Naime, kako se navodi, ti su gradovi osam dana bili prazni, jer je “све побјегло у Мостар, и ће ко мого”. Prema istom izvoru, osmanski vojnici (neferi) ubrzo su opet bili na svojim položajima. Za to se pobrinuo hercegovački sandžak-beg Redžep-paša Nevesinjac koji je sve odbjegli “на форцу запратио назада”.⁶

² O tome: Faruk Taslidža, “Uloga Topal Husein-paše u Bečkom ratu (1683-1699)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 66 (2017): 241-262.

³ O tome: Faruk Taslidža, “Uloga Korča Mehmed-paše u Bečkom ratu (1683-1699)”, *Istraživanja*, br. 14 (2019): 11-28.

⁴ O bici na Tisi kod Sente (11. septembra 1697.): Глигор Станојевић, *Србија у време Бечког рата 1683–1699*. (Београд: Полит, 1976), 219-220; Hammer, *Historija*, том 3, 69-72; Kovačević, *Granice Bosanskog pašaluka*, 58-60.

⁵ Habsburški vojni upad u Bosnu predvođen generalom Eugenom Savojskim trajao je od 12. oktobra do 5. novembra 1697. godine. O toku te vojne operacije detaljnije: Jozo Džambo, “Iz prve ruke o pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697.”, *Bosna franciscana*, br. 9 (1998): 137-148; Fadil Ademović, *Princ palikuća u Sarajevu* (Sarajevo: Biblioteka Civis, 1997), 135-157.

⁶ Горан Ж. Комар, *Тирилична документа дубровачког архива, 1504–1795* (Херцег-Нови: Друштво за архиве и повјесницу херцегновску, 2011), 133.

U to je vrijeme evropska diplomatija već počela da posreduje u cilju okončanja rata. Mira u Bosni ipak nije bilo ni naredne (1698) godine. Pored ostalog, dalmatinski providur Alvise Mocenigo (1696–1702) planirao je ozbiljna borbena dejstva na hercegovačkom ratištu. Već krajem februara (1698), hajduci su pod mletačkom komandom poduzeli napad na Stolac. Pri tome su, prema ustaljenoj praksi, imali i tajne pomagače s osmanske strane.⁷ I pored toga, tvrđavska posada i stanovnici Stoca bili su na vrhuncu zadatka. Istjerali su hajduke (Morlake) iz svoga grada, te ih i prisilili na bijeg preko granice.⁸ Takav ishod razočarao je providura Moceniga koji je potom svoj bijes iskaliio na pukovniku Salamonichu, predvodniku Morlaka u spomenutoj akciji. U kasnijem izvještaju providur je neuspjeh pravdao riječima: "... Važna tvrđava Stolac bila bi sretno zaskočena (...) da nije trebalo da se Morlaci upute na drugo mjesto".⁹

Otprilike u isto vrijeme uprava u Bosni zvanično je povjerena Mustafa-paši Daltabanu (1698). Riječ je o jednoj pomalo kontroverznoj ličnosti, bivšem veziru i serdaru koji je nakon potpune degradacije u julu 1697. godine, prognan u Počitelj "na samu grancu Carstva". Ali sudbina je Mustafa-pašu ubrzo usmjerila u potpuno drugom smjeru.¹⁰ Naime, za

⁷ Mletački petokolonaši u Stocu su tokom noći otvorili gradsku kapiju i tako hajducima omogućio ulazak u grad. Vidi: Глигор Станојевић, *Југославенске земље у млетачко-турским ратовима XVI-XVIII вијека* (Београд: Историјски институт, 1970), 397. Prethodno su Mlečani po istom principu izdaje u osmanskim redovima zauzeli više ejaletskih tvrđava. O tome: Faruk Taslidža, "O posebnim okolnostima pod kojim su Mlečani osvajali tvrđave Bosanskog ejaleta za vrijeme Morejskog rata (1684–1699)", *Istraživanja*, br. 7 (2012): 41-49.

⁸ Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekkīt, *Povijest Bosne*, knj. 1 (Sarajevo: El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999), 428; Josip Vrandečić, *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi* (Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2013), 220; Hammer, *Historija*, tom 3, 68.

⁹ Grga Novak, "Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699", *Rad JAZU*, knj. 253 (1935): 139.

¹⁰ Prema jednoj predaji Mustafa-paša Daltaban rođen je sredinom XVII stoljeća u Manastiru (Bitolj). Početni uspon njegove karijere bazirao se na podršci koju je imao od velikog vezira Kara Ibrahim-paše Bošnjaka (1683–1685). Nakon što je u početku služio kao kapidžibaša, brzo je došao do pozicije janjičarskog age (1691). Godine 1692. mutesarif je Niđe i Kayseria. Iste godine (juli) muhafiz je Babadağa, a zatim beglerbeg Anadolije (1696) i Dijarbakira (1696/97). U julu 1697. godine Mustafa-paša je od naroda optužen za razne zloupotrebe položaja. Na osnovu toga državni sud ga je osudio na smrtnu kaznu.

vrijeme spomenutog prekosavskog upada habsburške vojske (oktobra 1697) sarajevski prvaci su “na svoju ruku izveli vezira Mustafa-pašu iz počiteljske tvrđave” i odredili ga za zapovjednika u odbrani Bosne. Potom su se isti uglednici predstavkom obratili Visokoj porti. Kao prvo, tražili su milost za sebe, a onda predložili da se Mustafa-paša zvanično imenuje bosanskim valijom. Iz Istanbula je stigao brz i pozitivan odgovor. Dakle, Sari Ahmed-paša, koji je spletom okolnosti zamijenio iznenada umrlog Korča Mehmed-pašu, nije se dugo zadržao na položaju valije. Po svemu sudeći, smijenjen je jer nije bio sposoban zaustaviti pohod princa Savojskog i spriječiti katastrofu Sarajeva. Također, poznate su i pritužbe bosanskih ajana koje su na njegov račun u kratkom roku stigle u osmansku prijestolnicu.¹¹

Fermanom kojim je imenovan valijom, Mustafa-paša Daltaban je za odbranu Bosne na raspolaganje dobio 3.000 vojnika *miri levanda*, oko 1.500 bosanskih zaima i timarlija (“iz četiri sandžaka”), te 2.000 vojnika pješaka-strijelaca “koji su prethodno učestvovali u ratu sa Mađarima”. Istom prilikom naređene su brojne rokade na ključnim pozicijama širom ejaleta. Tako je hercegovački mutesarif Redžep-paša postavljen za muhafiza Livna. Na njegovo mjesto premješten je dotadašnji valija Sari Ahmed-paša. On je u pratnji imao 150 ljudi, a među njima se nalazio i bivši livanjski muhafiz i kliški sandžak-beg Osman. Zatim, Selim-paši koji je također oslovljavan kliškim mutesarifom, povjerena je odbrana Bihaća.¹² Sejfullah-paša Bošnjak trebao je ići za muhafiza Tešnja.¹³ Nešto

Zauzimanjem šejhul-islama Fejzullah efendije i ljudi bliskih sultanu, presuda je preinačena, pa je Mustafa-paša prognan u počiteljsku tvrđavu. O njemu vidi: Abdülkadir Özcan, “Daltaban Mustafa-paša”, u: *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 433-434; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 429.

¹¹ Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683–1699)* (Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2017), 161.

¹² U ovom slučaju nije riječ o zabuni jer se i u jednom osmanskom dokumentu iz oktobra 1697. godine navodi da su mutesarifi Kliškog sandžaka Osman i Selim. Gazi Husrev-begova biblioteka (dalje: GHB), Sarajevo, Muhimme Defter (dalje: MD), knj. 5 (preveo Abdulah Polimac), 331, 49, 480/2, 1109/1697.

¹³ GHB, MD, knj. 5, 340, 49, 486/1, 1109/1697.

kasnije, u proljeće 1698. godine, odgovornost za odbranu Tuzle i šireg područja prema Savi preuzeo je bivši hercegovački mutesarif Ali-paša Skopljak.¹⁴

Istovremeno, važna uloga u odbrani bosanskog krajišta pripadala je banjalučkom kapetanu Mustafi-begu Ferhadpašiću (Sokoloviću). On je početkom rata reputaciju sposobnog ratnika stekao obavljajući funkciju bosanskog alajbega. Kasnije je postao banjalučki muhafiz, a onda i komandant (bašbuğ) svih tvrđava i palanki na širem krajiškom području. Na svim borbenim zadacima tokom 1698. godine uz Mustafu-bega Ferhadpašića nalazio se i njegov sin Hasan, koji je također uživao veliku naklonost stanovnika Banja Luke.¹⁵

Da je opravdano amnestiran, valija Mustafa-paša Daltaban je imao priliku dokazati u posljednjim mjesecima Bečkog rata.¹⁶ Osmanlije je posebno zabrinjavala činjenica da se i nakon povlačenja generala Savojskog iz Bosne (1697) “nekoliko stotina Nijemaca i hajduka” uspjelo zadržati i zabarikadirati u dobojskoj tvrđavi. Zbog toga je “oslobađanje Doboja” bilo jedno od prvih naređenja za novog bosanskog namjesnika.¹⁷ Interesantno je da su osmanski planovi u vezi Doboja vrlo

¹⁴ GHB, MD, knj. 5, 359, 49, 498/4, 1109/1698.

¹⁵ Taslidža, *Bosanski ejalet*, 161-162. Mustafa-beg je potomak znamenitog Ferhad-paše Sokolovića, prvog bosanskog beglerbega (1580–1588). Po završetku Bečkog rata unaprijeđen je u beglerbega Tripolisa, a potom i Bosne (1708). Umro je ubrzo nakon toga. Njegov sin Mehmed-beg dugo vremena nalazio se na poziciji banjalučkog kapetana (1708–1736). Poginuo je u Rusko-osmanskom ratu (1736). Mehmed-begov sin je Husein-beg koji se istakao u odbrani Banja Luke za vrijeme habsburške opsade u ljeto 1737. godine. On se nakon toga obraćao Visokoj porti sa zahtjevom da mu se da nadležnost nad banjalučkom kapetanijom “koju su raniji držali njegov djed i otac”. Elma Korić, *Životni put prvog beglerbega Bosne: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590)* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2015), 265-257.

¹⁶ Bitno je podsjetiti da je Mustafa-paša Daltaban u septembru 1696. godine u svojstvu anadolskog valije “sravnio sa zemljom” poznato hajdučko uporište, srijemsku palanku Morović. U silovitom napadu osmanske vojske (24.630 vojnika) stradale su tada brojne harambaše, pa i komandant Morovića vojvoda Perčinlija. Bio je to važan događaj jer je spomenuti vojvoda u prethodnom razdoblju brojnim prekosavskim upadima uveliko pustošio sjeveroistočnom Bosnom sve do Tuzle. O tome: Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*. (Београд: Службени гласник, 2013), 148.

¹⁷ GHB, MD, knj. 5, 340, 49, 486/1, 1109/1697.

brzo “procurili” do dalmatinskog providura Moceniga, pa čak i Rimske kurije.¹⁸

Na tada još uvijek poprilično haotično stanje u Bosni ukazuju podaci o stihijskom iseljavanju stanovništva, uglavnom prema sigurnijim istočnijim mjestima. Takva pojava doprinosila je širenju straha i panike. Centralna vlast je odgovorila zahtjevom da Mustafa-paša Daltaban uspostavi potpunu kontrolu puteva i pobrine se za povratak svih bosanskih izbjeglica.¹⁹ Da se tom pitanju pristupalo vrlo strogo, vidimo i iz slučaja šejha i vaiza Bošnjaka Ahmeda (sina Abdulkrimovog) koji nije mogao dobiti dozvolu da iseli svoju porodicu iz Tašlidže (Pljevalja) u Istanbul.²⁰

U junu 1698. godine ponovo su se Mlečani aktivirali na hercegovačkom frontu. Opsjednut je Počitelj, a u sklopu iste operacije 3.000 mletačkih vojnika prodrlo je prema Nevesinju gdje im se uspješno suprotstavio hercegovački mutesarif Sari Ahmed-paša. Viješću o osmanskoj pobjedi na Nevesinjskom polju, prekinuta je i opsada Počitelja, te je uslijedilo potpuno mletačko povlačenje.²¹ Tako su domaće osmanske snage, tri mjeseca nakon odbrane Stoca, uspjele sačuvati i stratešku počiteljsku tvrđavu.²² Po svemu sudeći, spomenuti događaji proizveli su nove kadrovske izmjene u osmanskoj vojsci. Tako je objedinjena komanda nad tvrđavama u Počitelju i Ljubuškom. Odbrana tih gradova povjerena je

¹⁸ Taslidža, *Bosanski ejalet*, 162.

¹⁹ GHB, MD, knj. 5, 346, 49, 489/2, 1109/1698.

²⁰ Bošnjak Ahmed bio je šejh i vaiz džamije Evlije Mehmed efendije u Istanbulu. GHB, MD, knj. 5, 357, 49, 497/3, 1109/1698.

²¹ Enes Pelidija, “Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.,” u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, red. Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 154; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 429.

²² Zaštiti Počitelja doprinosile su i osmanske kule koje su se nalazile u obližnjem, nešto južnijem selu Tasovčići. Od ukupno pet tamošnjih kula, na kraju Bečkog rata jedna je bila razrušena. U isto vrijeme u Tasovčićima je i džamija bila u ispravnom stanju. Zadužbina je slavnog Počiteljca Ibrahim-age (umro 1676) – čehaje velikog vezira Fazil Ahmed-paše Čuprilića (1661–1676). Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, BOA, T. D., No. 861 (Zagreb, Sarajevo: SKD "Prosvjeta", Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016), 85.

Sari Ahmed-paši, kojeg je na položaju hercegovačkog mutesarifa zamijenio Sejfullah-paša Bošnjak.²³ Sari Ahmed-paša je na hercegovačkom ratištu ostao do kraja Bečkog rata.²⁴

U više osmanskih dokumenata iz 1698. godine spominju se “njemački planovi” za osvajanje pograničnog bosanskog grada Bihaća.²⁵ Zbog toga je Visoka porta valiji Daltaban Mustafa-paši omogućila rezervnu vojnu potporu iz sandžaka Dukadžin, Ohrid i Skopje.²⁶ Osmanskim preventivnim dejstvima Bihać je snabdjeven svim potrebnim namirnicama. Uz to, Mustafa-paša je sa vojnim odredima potukao habsburške snage kod tvrđave Novi (na Uni) i na Zrinskoj Gori (Zrin ovasina). Kako izvori navode, tada je stradalo “500 vojnika karlovačkog generala i hrvatskog bana”.²⁷

U ljeto 1698. godine u Bosanskom ejaletu je provođena dodatna mobilizacija. Pored ostalog, u Sidžilu blagajskog kadije čitamo da je tadašnji hercegovački mutesarif Sejfullah-paša tokom jula i augusta polovinu

²³ GHB, MD, knj. 5, 371, 49, 508/1, 1109/1698. Sejfullah-paša Bošnjak, i ranije hercegovački mutesarif, trebao je da ide za muhafiza Tešnja. Ali, pošto je u međuvremenu na tu poziciju postavljen izvjesni Isa-beg, Sejfullah-paša je po nalogu bosanskog valije raspoređen za mutesarifa Hercegovine. Isto: 347, 49, 489/3, 1109/1698.

²⁴ Sari Ahmed-paša (Dizdarević) je bosanskog begovskog porijekla. Nakon Bečkog rata, u jesen 1705. godine, postavljen je za muhafiza Lepanta. Početkom 1711. godine nalazio se na ruskom frontu kao muhafiz Ozije. Naredne 1712. godine ponovo je imenovan bosanskim valijom, ali je vrlo brzo premješten na službu pod Hotin. Krajem 1712. godine povjeren mu je sandžak Valona, a zatim Janjina i Skadar. Krajem 1714. postao je beglerbeg Rumelije. U augustu 1716. godine dobio je titulu vezira i funkciju beogradskog muhafiza. Krajem te godine Sari Ahmed-paša je smrtno stradao u pobuni stanovnika Beograda. O Sari Ahmed-paši vidi i: Радмила Тричковић, “Списак мухафиза Београда од 1690. до 1789. године”, *Историјски часопис*, књ. 18 (1971): 312.

²⁵ Npr.: GHB, MD, knj. 5, 345, 49, 489/1, 1109/1698. U prethodnoj 1697. godini velika habsburška opsada Bihaća trajala je od 9. juna do 3. jula. Predvodili su je karlovački general Franz Karl Auersperg i hrvatski ban Adam Batthyany. U njoj je učestvovalo preko 13.000 vojnika podržanih sa 32 topa. Krajem juna bihački branitelji su izveli kontranapad kojim su carevci potpuno razbijeni. Na vijest da u pomoć Bihaću stiže i bosanski valija Mehmed-paša Korča sa 6.000 osmanskih vojnika, Habsburgovci su počeli sa užurbanim povlačenjem. O tome: Taslidža, *Bosanski ejalet*, 145-149.

²⁶ GHB, MD, knj. 5, 360, 49, 499/1, 1109/1698.

²⁷ Istom prilikom srušeno je više od hiljadu vlaških i hrvatskih kuća (eflakli ve hırvatın evleri). Abdülkadir Özcan, “Daltaban Mustafa Paşa”, u: *Prof.dr. İbrahim Kafesoğlu - Hatıra Sayısı* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987), 304-305; Muvekkit, *Povijest Bosne*, 430.

posada (mustahfiza) trebao zadržati na obezbjeđivanju hercegovačkih tvrđava, a drugu polovinu staviti na raspolaganje “sretnom i moćnom bosanskom valiji Daltaban Mustafi-paši”. Za izabrane vojnike obezbjeđeno je potpuno naoružanje i hrana za naredna tri mjeseca.²⁸ Nakon toga, početkom oktobra (1698) konačno je uslijedio pohod bosanskog valije prema Sinju (Cetini). Tih dana u Splitu je pod nadzorom providura Moceniga sporo pristizala mletačka vojska iz drugih dijelova Dalmacije. Faktički, odbrana dalmatinskog zaleđa počivala je na morlačkim glavarima stacioniranim u povjerenim im selima. Sinjsku tvrđavu štitili su venecijanski plaćenici i rezervni odredi konjice u njenoj okolini. Ozbiljniji otpor brojnoj Mustafa-pašinoj vojsci (15.000) nije bio moguć, pa je Cetinska krajina bila izložena neometanom pustošenju. Pritom su najviše stradali Morlaci, a uništene su mnoge kule i sela u širem okruženju.²⁹ I pored očite nadmoćnosti, bosanski valija tada nije imao snage za povrat grada Sinja.³⁰ Mletačka posada sinjske tvrđave uspjela je artiljerijom i puščanom vatrom zadržati protivnike na odstojanju. Na vijest da iz Splita stiže providur Mocenigo s pojačanjem, Mustafa-paša Daltaban je sa vojskom prešao preko mosta na Cetini i povukao se prema Buškom

²⁸ Ista naredba, osim Sejfullah-paši, upućena je kadijama Mostara i Blagaja, te i dizdarima Mostara, Blagaja, Imotskog i Stoca. Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (dalje: AHNK/Ž), Mostar, Sidžil Blagajskog kadije (dalje: SBK) 1698–1779 (fragmenti), 20/a.

²⁹ U pohodu osmanske vojske spaljeno je 219 slamom pokrivenih kuća, 23 kule i zidane kuće, tri crkve, a stradalo je 70 Morlaka. Među zarobljenim je bio i franjevački svećenik fra Pavao Vučković koji je ratne 1687. godine organizirao i predvodio seobu katoličkog stanovništva iz Bosne (Rame) prema Cetinskoj krajini. Sve do 1703. godine fra Pavao je bio sužanj Mustafa-paše Daltabana, nakon čega se uspio dokopati slobode. U Državnom arhivu u Veneciji sačuvano je njegovo pismo iz maja mjeseca 1699. godine pisano iz zarobljeništa u gradu Urfi. U pismu se fra Pavao obraća članovima svoje porodice i, pored ostalog, potiče ih da izdejstvuju njegovo oslobođenje na taj način što bi bio razmijenjen za “nekog Turčina od ugleda” (Kurt-bega Čengića) koji je zatočen u mletačkom Splitu. Marko Rimac i Josip Dukić, “Pismo fra Pavla Vučkovića iz sužanjstva u Urfi (Edesi) 1699. godine”, *Crkva u svijetu* 55, br. 2 (2020): 197-207.

³⁰ Nakon dva neuspješna pokušaja (1684. i 1685.), mletačka vojska je uz podršku Morlaka (ukupno 6.000 ljudi) sinjsku tvrđavu osvojila u junu 1686. godine. O tome: Taslidža, *Bosanski ejalet*, 65-66.

blatu.³¹ Zapravo, Sinj je za Osmanlije bio definitivno izgubljen, iako su određeni dijelovi Sinjske (Cetinske) nahije i nakon Bečkog rata ostali u sastavu Bosanskog ejaleta.³²

Aktivan sudionik ratnih dešavanja u Bosni tokom 1698. godine bio je i Hudaverdi-paša Mahmudbegović – mutesarif sandžaka Prizrena, Dukadžina i Janine.³³ Po nalogu Visoke porte, s 2.800 vojnika stavio se pod komandu valije Mustafa-paše Daltabana. Prema izvještaju sarajevskog kadije (mulle), Hudaverdi-paša je najzaslužniji za prevoz namirnica do ugroženog Bihaća, uspješno je ratovao protiv hrvatskog bana kod Novog, a “u odlučnom času” pokazao je junaštvo u bitkama na Cetini. Kako navodi bosanski mulla Hudaverdi-paša je “svoju vojsku držao pod strogom kontrolom”. On se i “prema stanovništvu lijepo odnosio”, pa je tako “zaslužio sultanovu milost”.³⁴ Pred sami kraj rata u vojnim akcijama Mustafa-paša Daltaban podržan je i kapidžibašom Omer-agom koji je s 2.160 vojnika iz Istanbula upućen na “obezbjedjivanje bosanskih granica”. Misiju je obavio uspješno i vrlo požrtvovano pa je u kasnijem zvaničnom izvještaju dobio gotovo iste pohvale kao i Hudaverdi-paša.³⁵

³¹ Gligor Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata* (Beograd: Vojno delo, 1962), 109.

³² U osmanskome popisu provedenom 1701. godine popisana je i nahija Sinj sa 45 sela koja su u potpunosti ili djelimično ostala u sastavu osmanske države. Hafizović, *Popis sela i zemlje*, 17-35. Povrat Sinja pod sultanovu vlast pokušao je i u narednom osmansko-mletačkom ratu vođenom od 1714. do 1718. godine. U augustu 1715. godine mletačka posada Sinja odbila je napad osmanske vojske predvođen tadašnjim bosanskim valijom Mustafa-pašom Mostarcem. O tome: Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 171-173.

³³ Hudaverdi-paša Mahmudbegović je mladi brat poznatog Mahmud-paše. Godine 1695. nalazio se na poziciji namjesnika Čustendila. Godine 1696/97. postao je valija Skadra, a u isto vrijeme Prizren i Dukadžin su bili pod njegovom upravom. Kontinuirano se borio protiv odmetnutih albanskih i crnogorskih plemena. Valija Elbasana postao je 1709. godine. Umro je 1720. godine. Vidi: Hasan Kaleshi i Hans Jürgen, “Vilajeti i Prizrenit”, *Perparim*, br. 2 (1967): 189.

³⁴ GHB, Sarajevo, Sarajevski sidžil (dalje: SS), 109, 121, 49/4, 1110/1698.

³⁵ Kapidžibaša Omer-aga je sin istaknutog osmanskog ratnika i segbanskog buljukbaše Fazli-age Bošnjaka koji je poginuo u bici na Tisi (1697). GHB, SS, 117, 121, 52/4, 1110/1698.

Pomirivši se sa privremenim gubitkom Gabele, Osmanlije su nastojale sačuvati postojeći odnos snaga na jugu Bosanskog ejaleta.³⁶ Stratešku ulogu koja je do 1694. godine pripadala gabelskoj tvrđavi, ubrzo preuzima Počitelj. Mustafa-paša Daltaban je u više navrata tokom 1698. godine naređivao da se počiteljska posada pojačava ljudstvom iz Blagajskog kadiluka. Posebnu vrstu odgovornosti u odbrani Počitelja, kao i “klanaca u širem okruženju”, imao je blagajski ajan Mehmed-aga Ždero (Ežder).³⁷

Na inicijativu Mustafa-paše Daltabana, a kasnije i uz podršku hercegovačkog mutesarifa Sejfullah-paše, poduzeti su radovi na ojačavanju počiteljskih fortifikacionih objekata. U sklopu tih aktivnosti bila je gradnja šarampova (opkopa), koji se protezao od Mehmed-pašine tabije do Miralajeve kule i od rijeke Neretve do sahat-kule. Za potpunu realizaciju spomenutog projekta, u martu mjesecu (1698) je trebalo preko 2.000 drvenih greda. Nabavljane su i u Stolačkom kadiluku, a za sve je bio zadužen blagajski kadija.³⁸ Pored opkopa, u Počitelju je započela i ozbiljna dogradnja tvrđave. Odgovornost za te građevinske radove prešla je na Redžep-pašu (Nevesinjca), koji je početkom 1699. godine sa položaja livanjskog muhafiza, ponovo imenovan hercegovačkim sandžak-begom (mutesarifom).³⁹ Sveobuhvatno utvrđivanje i proširivanje počiteljskog tvrđavskog kompleksa okončano je tek u narednoj (1700) godini.⁴⁰

³⁶ Osmansku Gabelu i njenu tvrđavu (Sedi-i islam) Mlečani su nakon kraće opsade zauzeli u junu 1694. godine. O Gabeli u osmansko doba: Faruk Taslidža, “Uspon i pad osmanske Gabele”, *Hercegovina*, br. 19 (2020): 7-20.

³⁷ AHNK/Ž, SBK 1698–1779, list 6/b, 21/a.

³⁸ AHNK/Ž, SBK 1697–1793 (fragmenti), list 19/b.

³⁹ AHNK/Ž, SBK 1698–1779 (fragmenti), list 8/a. Redžep-paša je rodonačelnik ugledne bošnjačke porodice Redžepašić-Bašagić iz koje je potekao i poznati književnik i historičar Safvet-beg Bašagić (1870–1934). O Redžep-pašinom ratnom putu: Faruk Taslidža, “Uloga Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683–1699)”, *Prilozi*, br. 44 (2015): 21-33.

⁴⁰ To znamo na osnovu hronograma koji je povodom obnove tvrđave spjevao pjesnik Bulbuli Mostarac. On u hronogramu hvali “andeoske osobine i junaštvo” hercegovačkog mutesarifa Redžep-paše. Interesantno je da se u tekstu, pored ostalog, kaže sljedeće: “Ključ Bosne je Bihać, a cijele Rumelije Beograd, dok je ključ Hercegovine Počitelj...” Vidi hronogram u: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III (Sarajevo: Veselin Masleša, 1982), 410.

Pred kraj rata, bosanski valija je imao priliku ozbiljnije se posvetiti i pojedinim, do tada pomalo zapostavljenim ejaletskim mjestima. Nakon mletačkog osvajanja Vrgorca (1690), imotska je tvrđava, uz ljubušku, predstavljala najvažniju osmansku branu na zapadu Hercegovačkog sandžaka. Zato, Mustafa-paša Daltaban u mjesecu augustu (1698.) odbranu Imotskog pojačava sa 54 vojnika (nefera). Za njih je na području Blagajskog kadiluka pripremljena hrana potrebna za mjesec dana. Tako je za Imotski s vojnicima upućena i pošiljka od 810 oka brašna i 810 oka mesa.⁴¹ Znatno dio imotskog stanovništva tokom Bečkog rata sklonio se u sigurnija hercegovačka mjesta, ali se s definitivnim prestankom mletačke opasnosti vratio u svoju kasabu.⁴²

Koncem 1698. godine valija Mustafa-paša Daltaban je smijenjen s položaja bosanskog valije. Već tada su uz posredništvo Engleske i Holandije u Srijemskim Karlovcima započeli mirovni pregovori koji su uspješno završeni početkom 1699. godine.⁴³ Ubrzo po odlasku iz Bosne Mustafa-paša je upravljao ejaletima Rakka (Urfa) (1699) i Bagdad (1700). Naredne 1701. godine po drugi put je postao anadolski valija. Već u septembru 1702. godine sultan Mustafa II (1695–1703) imenovao ga je na mjesto umrlog velikog vezira Husein-paše Ćuprilića (1697–1702). Pri obavljanju te visoke funkcije Mustafa-paša Daltaban je optužen za zloupotrebu ovlasti i primanje mita. Osim toga, pružao je podršku predstavnicima krimskih Tatara koji su zagovarali novi sukob s Rusijom. Na taj način diskreditirao je šejhul-islama Fejzullah efendiju,

⁴¹ Navedene namirnice u Imotski su upućene na osam konja. Prethodno, plaćene su novcem iz državne blagajne. Oka brašna plaćana je po 6 akči što iznosi ukupno 4.860 akči, a meso po 10 akči što iznosi ukupno 8.100 akči. AHNK/Ž, SBK 1698–1779 (fragmenti), list 7/a.

⁴² Na to ukazuje popis proveden 1701. godine. U Imotskom su tada živjele 103 (muslimanske) porodice. U sklopu kasabe nalazila se i jedna kula u ispravnom stanju. Hafizović, *Popis sela i zemlje*, 58–59.

⁴³ Pošto se pregovaralo po principu – *uti possidetis, ita possideatis*, Osmanlije su na koncu primorane na velike teritorijalne gubitke. O tome: Marija Kocić, *Turska u međunarodnim odnosima – Put u evropsku diplomatiju 1688–1699* (Beograd: HISPERIAedu, 2014), 269–280.

čovjeka koji je nakon Bečkog rata uspostavio kratku, ali potpunu dominaciju u osmanskoj politici. Sve su to razlozi Mustafa-pašine smjene i likvidacije izvršene koncem januara 1703. godine.⁴⁴

Bez sumnje, Mustafa-paša Daltaban je rezultatima ostvarenim u Bosni uspio vratiti ranije izgubljenu reputaciju.⁴⁵ Nakon nekoliko mjeseci po kazni provedenih u Počitelju, skoro godinu dana Bosnom je upravljao savjesno i uspješno.⁴⁶ Iako nije ostvario planirani povrat dobojske tvrđave, spriječio je nove teritorijalne gubitke i stabilizirao odbranu ejaleta.⁴⁷ Ipak, izgleda da skromno obrazovani (polupismeni) Mustafa-paša nikada nije shvatio pogubnost kršenja osmanskih zakonskih propisa. U vezi s tim, ponavljale su se pritužbe naroda na njegov račun. Realno, on nije bio dorastao najvišoj funkciji u Osmanskoj Državi. Kao veliki vezir četiri mjeseca je vladao prestrogo i neučinkovito, a u biti, stradao je kao žrtva dvorskih intriga (Tatar fitnesi).⁴⁸ Vrijeme koje je proveo u Bosanskom ejaletu možda je i najsvjetliji dio njegove karijere.

⁴⁴ Özcan, "Daltaban Mustafa-paša", 433-434.

⁴⁵ Daltaban Mustafa-pašu slavi i anonimni osmanski pjesnik koji za njega kaže: "Uistinu je Šerijat uveo u život; razumio je potrebe pokrajine i čuo o njima; iza toga je napunio tvrđave hranom; poslovi su mu ljudski i razumni; Otkako je u Bosni postao seraskerom; otkako je svoj hlad i sjenu pružio na sve četiri strane, izgleda kao da se novo sunce na svijetu rodilo...". Vidi: Mehmed Handžić, *Teme iz književne historije* (Sarajevo: Ogljedalo, 1999), 490-491.

⁴⁶ Na bujurulidijama koje je izdavao kadijama i lokalnim vlastima može se vidjeti izgled Mustafa-pašinog pečata. Na njemu u sredini piše: "Hvala Bogu da mi je Mustafa ime." U gornjem polju: "I nema uspjeha osim sa Bogom." U donjem polju: "Ja se u Njega uzdam, i Njemu se utječem." Unaokolo: "O Allahu, o Gospodaru, o Vladaru, o Živi, o Stalni, o Darežljivi, o Veliki." Vidi: Riza Muderizović, "Nekoliko muhurova bosanskih valija", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 28 (1916): 8.

⁴⁷ Tvrđavu u Doboju Habsburgovci su napustili tek u ljeto 1700. godine, tokom poslijeratnog, vrlo kompliciranog procesa novog razgraničenja.

⁴⁸ Interesantno je da jedna ulica u današnjem Istanbulu nosi ime Mustafa-paše Daltabana.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Mostar, (AHNK/Ž)
 - Fond: Sidžil blagajskog kadije (SBK) 1697–1793 (fragmenti) (preveo Hivzija Hasandedić)
 - Fond: Sidžil Blagajskog kadije (SBK) 1698–1779 (fragmenti) (preveo Hivzija Hasandedić)
- Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo (GHB)
 - Fond: Muhimme Defter (MD), knj. 5 (preveo Abdulah Polimac)
 - Fond: Sarajevski sidžil (SS) (preveo Abdulah Polimac)

Objavljeni izvori:

- Hafizović, Fazileta ur. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, BOA, T. D., No. 861. Zagreb, Sarajevo: SKD “Prosvjeta”, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije, Orijentalni institut u Sarajevu, 2016.
- Komar, Goran Ž. ur. *Ćirilična dokumenta dubrovačkog arhiva, 1505–1795*. Herceg-Novi: Društvo za arhivu i povjesnicu hercegiovsku, 2011. (ćir.)

LITERATURA

Knjige:

- Ademović, Fadil. *Princ palikuća u Sarajevu*. Sarajevo: Biblioteka Civis, 1997.
- Hadžihuseinović, Salih Sidki Muvekkit. *Povijest Bosne*, kn. 1. Sarajevo: El-Kalem, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1999.

- Hammer, von Joseph. *Historija turskog/osmanskog carstva*, tom 2 i 3. Zagreb: Štamparski zavod “Ognjen Prica”, 1979.
- Handžić, Mehmed. *Teme iz književne historije*. Sarajevo: Ogledalo, 1999.
- Kocić, Marija. *Turska u međunarodnim odnosima – Put u evropsku diplomatiju 1688–1688*. Beograd: HISPERIAedu, 2014.
- Korić, Elma. *Životni put prvog bosanskog beglerbega: Ferhad-paša Sokolović (1530–1590)*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2015.
- Kovačević, Ešref. *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Mujezinović Mehmed. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. III. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982,
- Pelidija, Enes. *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1986.
- Şakul, Kahraman. *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- Setton, Kenneth M. *Venice, Austria, and Turks in the Seventeenth Century*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1991.
- Stanojević, Gligor. *Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka*. Beograd: Istorijski institut, 1970. (ćir.)
- Stanojević, Gligor. *Srbija u vreme Bečkog rata 1683–1699*. Beograd: Nolit, 1976. (ćir.)
- Stoye, John. *The Siege of Vienna. The Last Great Trial between Cross & Crescent*. London: Pagasus Books, 2007.
- Taslidža, Faruk. *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata 1683–1699*. Mostar: Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2017.
- Tričković, Radmila. *Beogradski pašaluk 1687–1739*. Beograd: Službeni glasnik, 2013. (ćir.)

- Üstün, Cevat. *Viyana Seferi 1683*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.
- Vrandečić, Josip. *Borbe za Jadran u ranom novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u venecijanskoj nuncijaturi*. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, 2013.

Članci:

- Džambo, Jozo. “Iz prve ruke o pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697.”. *Bosna franciscana*, br. 9 (1998): 137-148.
- Kaleshi, Hasan, i Hans Jürgen. “Vilajeti i Prizrenit”. *Perparim*, br. 2 (1967): 165-193.
- Muderizović, Riza. “Nekoliko muhurova bosanskih valija”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 28 (1916):1-39.
- Novak, Grga. “Borba Dubrovnika za slobodu 1683–1699”. *Rad JAZU*, knj, 253 (1935): 1-165.
- Özcan, Abdülkadir. “Daltaban Mustafa Paşa”. u: *Prof.dr. İbrahim Kafesoğlu - Hatıra Sayısı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, 299-334
- Özcan, Abdülkadir. “Daltaban Mustafa-paşa”. u: *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. 433-434.
- Pelidija, Enes. “Bosanski ejalet od 1593. god. do Svištovskog mira 1791. god.”. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, red. Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 133-172.
- Rimac, Marko, i Josip Dukić. “Pismo fra Pavla Vučkovića iz sužanjstva u Urfi (Edesi) 1699. godine”. *Crkva u svijetu* 55, br. 2 (2020): 197-207.
- Taslidža, Faruk. “O posebnim okolnostima pod kojim su Mlečani osvajali tvrđave Bosanskog ejaleta za vrijeme Morejskog rata (1684–1699)”. *Istraživanja*, br. 7 (2012): 41-49.
- Taslidža, Faruk. “Uloga Korča Mehmed-paše u Bečkom ratu (1683–1699)”. *Istraživanja*, br. 14 (2019): 11-28.

- Taslidža, Faruk. “Uloga Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683–1699)”. *Prilozi*, br. 44 (2015): 21-33.
- Taslidža, Faruk. “Uloga Topal Husein-paše u Bečkom ratu (1683–1699)”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 66 (2017): 241-262.
- Taslidža, Faruk. “Uspon i pad osmanske Gabele”. *Hercegovina*, br. 19 (2020): 7-20.
- Tričković, Radmila. “Spisak muhafiza Beograda od 1690. do 1789. godine”. *Istorijski časopis*, knj. 18 (1971): 298-328. (ćir.)

Summary

The Rehabilitation of the Degraded Mustafa Pasha Daltaban in Bosnia During the War in 1698

As a high-ranking Ottoman official, Mustafa Pasha Daltaban played a prominent role during the Battle of Vienna. Based on accusations of abuse of office he was sentenced to death in the summer of 1697. However, owing to intercessions of people close to the Sultan, the verdict was changed, so Mustafa Pasha was exiled to Herzegovina, to the Počitelj fortress - on the very border of the Empire. After the chaos that arose in the Bosnian Eyalet as a result of the Habsburg military action (October 1697), Mustafa Pasha Daltaban was released and appointed Bosnian Vali in early 1698. By all accounts, the results he achieved in Bosnia during the last year of the Battle of Vienna helped him regain his previously lost reputation. In fact, he managed Bosnia conscientiously and successfully for almost a year. Although he did not achieve the planned return of the Doboj fortress, he prevented new territorial losses and stabilized the defense of the Eyalet. After he was released from his duties in Bosnia, he managed the eyalets of Raqqa (Urfa) and Baghdad quite successfully. In September 1702, Sultan Mustafa II entrusted him with the High Office of Grand Vizier. However, it seems that the modestly educated Mustafa Pasha Daltaban never understood the perniciousness of violating Ottoman legal regulations. Realistically, he did not match the highest office in the Ottoman state. He ruled too harshly and ineffectively for four months as Grand Vizier. People's accusations against him were repeated, and he became a victim of court intrigues (Tatar fitnesi). All of the above were reasons for his dismissal and liquidation, which was carried out late January 1703. The time he spent in the Bosnian Eyalet is perhaps the brightest part of his career.

UDK: 323.2 (497.11 + 497.6) " 17/18 "

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.129

Izvorni naučni rad

Primljen: 29. 8. 2022.

Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Amir Džinić

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

amir.dzinic@iis.unsa.ba

O društveno-političkim prilikama u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu krajem 18. i prvim decenijama 19. stoljeća

Apstrakt: Ovaj rad predočava najvažnija društveno-politička zbivanja u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Prateći hronološki i paralelno dešavanja u navedenim područjima, mogu se uvidjeti zasebna društveno-politička kretanja obje administrativne jedinice, ali i razdoblje *dodirnih tačaka* na tom *povijesnom putu* te posljedice koje će potom uslijediti. Na osnovu objavljene i neobjavljene arhivske građe, dostupnih dokumenata i literature, pored glavnih faktora koji su obilježili razmeđu 18. i 19. stoljeća, rad se dotiče i svakodnevnog života *običnog čovjeka* u Bosanskom ejaletu u kontekstu širih društveno-političkih procesa. Rad također ukazuje na tadašnji položaj Osmanske Države, njene vojne i socio-ekonomske prilike te utjecaj međunarodnih sila i njihovih odnosa. Stoga, svaki odraz i prelamanje u različitim aspektima na Bosanski ejalet se mora sagledati u širim okvirima, vodeći pri tome računa o politici i strategiji centra u odnosu na dešavanja na periferiji koja postaju predmetom interesovanja na međunarodnom nivou, a koja se reflektuju na područje Smederevskog sandžaka i Bosanskog ejaleta. Gledano iz šireg okvira, vodeći pri tome računa o politici i strategiji centra, izložena su dešavanja koja postaju predmetom na međunarodnog nivou, isključivo zbog različitih planova

i interesa velikih sila. Rad, pored ostalog, ukazuje na neke od najvažnijih posljedica događaja u Smederevskom sandžaku, posebno dugoročne ishode srpskih ustanaka i problematiku koja se tiče razgraničenja s Bosanskim ejaletom kao i prisilnim iseljavanjem muslimanskog stanovništva.

Ključne riječ: Smederevski sandžak, Osmanska Država, Kneževina Srbija, Bosanski ejalet, društveno-političke prilike, reforme, srpski ustanci, šest nahija, hatišerifi.

Abstract: This work presents the most important socio-political events in the Smederevo Sanjak and the Bosnian Eyalet at the turn of the 18th and 19th centuries. Chronologically following events in the mentioned areas, it is possible to see the separate socio-political movements of both administrative units, but also the period of contact points on that historical path and the consequences that would follow. Based on published and unpublished archival material, available documents and literature, in addition to the main factors that marked the turn of the 18th and 19th centuries, the work also touches on the everyday life of an ordinary person in the Bosnian Eyalet in the context of wider socio-political processes. The paper points to the position of the Ottoman state at that time, its military and socio-economic circumstances, and the influence of international powers and their relations. Therefore, every reflection and refraction in various aspects on the Bosnian Eyalet must be viewed in a broader framework, taking into account the policy and strategy of the center in relation to the events on the frontiers which become the subject of interest at the international level, and which are reflected in the area of the Smederevo Sanjak and the Bosnian Eyalet. Seen from a broader framework, while taking into account the policy and strategy of the center, the events that become an issue at the international level are exposed, solely because of the different plans and interests of each of them. In addition, the paper emphasises some of the most important consequences of the events in the Smederevo Sanjak, especially the long-term outcomes of the Serbian uprisings and the issues related to its demarcation with the Bosnian Eyalet as well as the forced emigration of the Muslim population.

Keywords: Ottoman state, Smederevo Sandjak, Principality of Serbia, Bosnian Eyalet, socio-political circumstances, reforms, Serbian uprisings, six nahiyas, Edict of Gülhane

Uvodne napomene

Da je riječ o kompleksnoj temi najbolje pokazuju vanjski i unutrašnji akteri koji su, u ne tako dugom vremenskom razdoblju, iznjedrili mnoštvo događaja koji su utjecali na promjenu istočnih granica Bosanskog ejaleta kao i na demografske promjene na području Smederevskog sandžaka, a potom Kneževine Srbije. Sva dešavanja i društveno-političke prilike na prijelazu dva stoljeća, dakako, odrazit će se i na geopolitičku zbilju u drugoj polovini 19. stoljeća, što sagledavanju ove teme daje više na značaju. Dok su historiografije u susjednim zemljama već odavno analizirale taj period i ukazale na njegovu važnost, opus bosanskohercegovačke historiografije je iznimno skroman. Budući da je riječ o Smederevskom sandžaku, srpska historiografija na osnovu različitih historijskih vrela donosi svoje detaljnije viđenje historijske zbilje dotičući se i zbivanja u i oko Bosanskog ejaleta u odnosu na položaj i dešavanja u Smederevskom sandžaku. Putem praćenja paralelnih zbivanja u Bosanskom ejaletu i Smederevskom sandžaku u odnosu na centralne osmanske vlasti, otkrivamo složenost odnosa, kako na lokalnom nivou, tako i s aspekta centar – periferija. Pored toga, na tadašnje društveno-političke prilike, važan kreator utjecaja na nove procese na teritorijama Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka u prvoj dekadi 19. stoljeća jesu i sve snažnija te odlučujuća uloga velikih sila i njihov međusobni odnos. Bosanski ejalet se kao najzapadnija pokrajina Osmanske Države, na početku 19. stoljeća našao okružen neprijateljskim zemljama. Poseban problem unutar granica Osmanske Države, ali i Bosanskog ejaleta koji dijeli administrativnu liniju sa Smederevskim sandžakom, predstavljat će neredi koji prerastaju u srpske ustanke u pograničnim područjima Bosanskog ejaleta. Pri tome treba imati na umu i stalna trvenja i sukobe sa crnogorskim plemenima

na jugoistoku pokrajine. Ako pri tome uzmemo u obzir i raniji period 18. stoljeća koji je obilježen Osmansko-mletačkim ratom (1716–1718), Osmansko-austrijskim (1736–1739) i Dubičkim ratom (1788–1791), jasno su vidljivi znaci vojnog, ekonomskog i političkog slabljenja Osmanske Države. Austrija je osvojila zemlje do obala Save i Dunava. Rusija je osvojila zemlje do obale Crnog mora,¹ a pri tome su uveliko jasne i višestoljetne aspiracije prema toplim morima. Mirom zaključenim u selu Kučuk Kajnardži 21. jula 1774, u današnjoj Bugarskoj, Osmanlije su prepustile Rusiji Kuban i crnomorsku oblast Terek, luku Azov na Donu i tvrđave Kerč i Jenikale u prolazu koji spaja Azovsko i Crno more.² Shodno stanju na različitim teritorijama, “osmanska država je kao gubitnik na frontovima počela razmišljati o društvenim, pravnim, ekonomskim i kao glavni razlog poraza – posebno vojnim reformama”.³ Budući da je velikim silama bilo poznato stanje u Osmanskoj Državi, “ruska kraljica Katarina I krajem 18. stoljeća napravila je dogovor sa austrijskim carem Josephom II da međusobno podijele osmanske teritorije pokrenuvši rat Austrije i Rusije protiv Osmanskog casrtva koji je završen Svištovskim mirom 1791. bez značajnijeg uspjeha bilo Austrije bilo Rusije”.⁴ Dakle, zagrijani za ideju uništenja Osmanske Države, nade Josipa II su bile proširenje austrijske vlasti na dijelove teritorija Osmanske Države naseljenim srpskim stanovništvom i Bosanski ejalet što je, između ostalog, jedan od razloga zašto se kasnije Austrija, ne samo drži po strani za vrijeme srpskog ustanka već i sprečava dotok pomoći ustanicima.

¹ Miroslav Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804–1806* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 10.

Veliki broj literature koja je konsultovana radi sagledavanja teme rada, nije citirana jer, u osnovi, cilj nije analiza objavljene literature.

² Fikret Karčić, *Muslimani Balkana – Istočno pitanje u 20. vijeku* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014), 14.

³ Ahmed Akgündüz i Said Öztürk, *Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća* (Sarajevo: Dobra knjiga, 2016), 342.

⁴ Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899* (Sarajevo: Magistrat, 2002), 22.

Kriza u Osmanskoj Državi uveliko se odrazila i na prilike u Bosanskom ejaletu u kojem je austrijska vojska dugo napadala Dubicu (Dubički rat) gdje je uspjela zauzeti tri mjesta (Dubicu, Novi i Gradišku). Bosanski muslimani su bili odlučujući element koji su iznijeli odbranu granice od austrijskog napada.⁵ U konačnici, Austrija je vratila Osmanskoj Državi ova tri osvojena grada, ali je na zapadu zadržala Cetingrad.⁶ Uslijedilo je nezadovoljstvo *Krajišnika* Bosanskog ejaleta koji su se teško mirili s izgubljenim teritorijama, a što je bilo popraćeno čestim upadima i pljačkama preko granice koje su dovele do intenzivne diplomatske prepiske. Stoga, na područjima u blizini granice gotovo da nikada nije ni bilo mira. Stalni pogranični sukobi i incidenti doprinijeli su ratobornom duhu ondašnjeg stanovništva. Kao posljedica navedenog, nastaje pustoš u pojedinim krajevima što se odražava na privrednu djelatnost.

U vrijeme ustoličenja sultana Selima III (1789–1807), evropska historija bilježi Francusku revoluciju. Selim III nije bio zainteresovan samo za reforme u osmanskoj vojsci, već je želio da se upozna i s drugim svjetskim uređenjima, posebno francuskim. Tako su civilne reforme obuhvatale reorganizaciju finansijskih službi, snabdijevanje gradova osnovnim proizvodima, poštovanje tradicije koja se odnosi i na nošenje zakonom predviđene odjeće za razne slojeve stanovništva. Međutim, reforme predstavljaju proces koji zavisi od niza faktora povezanih s unutrašnjom situacijom u državi. Uprkos provođenju reformi po evropskom uzoru, to nije umanjilo postojanje svijesti o vlastitoj snazi.⁷ Postoje autori koji uvođenje istih reformi kvalifikuju kao pokušaj sprečavanja *procesu truljenja i raspadanja* te slabljenje vojnih snaga,⁸ što predstavlja jednu percepciju. Skupština Savjetodavnog vijeća Osmanske Države 1791. godine je bila važna, kako u smislu osiguranja pristalica

⁵ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*. (Beograd: Prosveta, 1989), 73.

⁶ Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: University press, 2014), 159.

⁷ Ešref Kovačević, *Granice bosanskog pašaluka* (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 17.

⁸ Vasilij Popović, *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i Balkanu* (Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965), 9.

za reforme, tako i određivanja smjera istih, tražeći od državnika reforme za nizam-i džedid.⁹ Shodno navedenom, glavni ciljevi reformi su bili obrazovani i disciplinirani vojnici prema evropskim mjerilima, dakle stvaranje moderne vojske i ukidanje janjičarskog korpusa. Također, postojale su velike sličnosti s Austrijom, Rusijom i Pruskom koje su se naslanjale na poljoprivrednu proizvodnju, a ne trgovinu i industriju.¹⁰ Nastojanje sultana Selima III da sprovedi navedene reforme, doprinijelo je formiranju opozicije. Tako ulema, državnici, janjičarski odred i ajani zaokupljeni svojim interesima bivaju neprijateljski raspoloženi prema reformama i sultanu Selimu III.¹¹ Sve predložene reforme i njihovo izvršenje su se pomno pratile i u samom Bosanskom ejaletu. Posebno turbulentan period za Osmansku Državu nastaje dolaskom sultana Mahmuda II (1808–1839) kako na unutrašnjem planu (ukidanje janjičara 1827. godine, brojni ustanci i borbe u različitim provincijama širom države), tako i na vanjskopolitičkom – ratovi s Rusijom koji su se okončali sporazumima na način da Osmanska Država izdaje veliki broj fermana.

Stanje u Smederevskom sandžaku na kraju 18. i u prvim decenijama 19. stoljećima

Sultan Selim III najprije je počeo sprovoditi svoje reforme 1791. godine u Smederevskom sandžaku kojeg je poslije Svištovskog mira, vojska ponovo zaposjela. Selim III je bio svjestan značaja Smederevskog sandžaka za odbranu evropskog dijela Osmanske Države te je lično sudjelovao

⁹ Prema: Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları – Nizam-ı cedit 1789-1807* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 29. Izraz *Nizam-ı Cedit* se općenito koristi u dva značenja, užem i širem. U užem smislu, *nizam-i džedid* se odnosi na obučenog vojnika za kojeg se željelo da se obuči u evropskom stilu za vrijeme vladavine Selima III. U širem smislu, odnosi se na reforme koje je Selim III želio postići, ne samo u oblasti vojne službe već i u oblasti društva.

¹⁰ Yunus Koç i Fatih Yeşil, *Nizam-ı cedit kanunları (1791-1800)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012), 16.

¹¹ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat devrinde meclis-i vala (1838-1868)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 20.

u svim odlukama o reformama.¹² Dakle, odredbama Svištovskog mira, Srbima je dat oprostaj za njihovo učešće u ratu protiv Osmanske Države.¹³ Međutim, srpski predstavnici iz Smederevskog sandžaka nisu bili zadovoljni odredbama mira jer nisu dobili status poput Vlaške. Hiljade Srba su ostali na austrijskoj teritoriji, u ravnicama rijeka Save i Dunava. Iako se zbog vanjsko-političke situacije u Osmanskoj Državi nije mislilo na osvetu, postojao je strah od osvete janjičara te skeptičnost prema amnestiji. Ubrzo nakon toga, uslijedile su povlastice koje su Smederevskom sandžaku bile darovane fermanima iz 1793. i 1794. godine, a Srbi su ih dobili kao nagradu za svoje učešće u borbi osmanskih vlasti protiv neposlušnih janjičara.¹⁴ Razlog leži u otporu janjičara prema navedenim reformama sultana Selima III. Beogradski janjičari koji su poslije Svištovskog mira bili protjerani iz Smederevskog sandžaka, pokušali su tri puta nasilnim metodama (od 1792. do 1794) da se vrate u Beograd. Budući da nisu u tome uspjeli, pomoć su zatražili kod vidinskog buntovnika i odmetnika Osmana Pazvan-oglua. On se lično stavio na čelo opozicije protiv reformi sultana Selima III te učestvovao u borbama protiv Smederevskog sandžaka i Osmanske Države. Postoje tvrdnje da je stanovništvo u Smederevskom sandžaku bilo veoma zadovoljno stanjem stvorenim na bazi povlastica iz 1792–1796. godine.¹⁵

Za vrijeme Prvog srpskog ustanka koji će izbiti nekoliko godina kasnije, provlače se pitanja navedenih povlastica što sugerise da je, između ostalog, riječ i o socijalnim razlozima nezadovoljstva koje prerasta u nered, a potom u ustanak. Iste povlastice i autonomna prava su posebno ojačale poziciju knezova i ober-knezova kao sponu između naroda i osmanske vlasti. Tokom 1796. i 1797. godine, najprije pregovorima, a zatim osmanskim reformama, pored regulisanja dadžbinskih pitanja,

¹² Hazim Šabanović, *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, knj. 1, Spisi carske kancelarije 1789–1804*. (Beograd: Istorijsko društvo Narodne Republike Srbije, 1956), 10.

¹³ Grgur Jakšić, *Borba za slobodu Srbije 1788–1816* (Beograd: Geca Kon, 1937), 7.

¹⁴ Dušan Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804* (Beograd: Naučna knjiga, 1949), 97.

¹⁵ Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)* (Novi Pazar: Damad, 1995.) 167.

nahijski knezovi su dobili posebna ovlaštenja, naročito u razrezivanju i skupljanju poreza.¹⁶ Osnovna teritorijalna jedinica ove samouprave je bila kneževina. Narod je posjedovao pravo da bira knezove koje je naknadno potvrđivao paša, odnosno beogradski vezir. Bilježi se da je u 12 nahija, muslimanima bilo zabranjeno naseljavanje po srpskim mjestima i uzimanje bilo kakvih nezakonitih poreza.¹⁷

Pored toga, odobreno je pravo za podizanjem crkvi i manastira, ali Srbi su bili obavezni da brane Smederevski sandžak od napada janjičara. Riječ je o janjičarima odmetnutim od centra osmanske uprave u Istanbulu koji su, pored nastojanja da samostalno upravljaju, bili protiv reformi sultana Selima III. U okolini Beograda 1798. godine pojavila se grupa hajduka iz Smedereva. U skladu sa sultanskim fermanom, bosanski valija Mustafa-paša je krenuo s odredima bosanske vojske prema Beogradu kako bi ih suzbio i protjerao. Nakon izvršene dužnosti, oslobodio je tvrđavu Smederevo i vratio se na svoje mjesto.¹⁸ Glavni jemac za vršenje i održavanje navedenih povlastica bio je beogradski vezir Hadži Mustafa-paša koji je bio pobornik sultanovih reformi. Pored toga, želio je stanovništvu Smederevskog sandžaka osigurati ličnu i imovnu sigurnost. Međutim, geopolitičke i vojne prilike u Evropi nisu išle na ruku stabilizaciji prilika u Smederevskom sandžaku. Odluka osmanskih vlasti o povratku bivših beogradskih janjičara, saopštena je fermanom 1799. godine u kojem je stajalo da se svi janjičari koji su prije posljednjeg Austrijsko-osmanskog rata živjeli u Beogradu, mogu vratiti svojim kućama. Zabilježeno je da se Srbi njihovom povratku nisu nimalo obrađovali.¹⁹

Razlog nagloj promjeni jeste “udarac izvana koji se u ovom periodu dogodio Osmanskom carstvu, a tiče se napada Francuske na Egipat

¹⁶ Miroslav R. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804.–1813.* (Beograd: Rad, 1979), 29-30.

¹⁷ Imamović, *Historija države i prava*, 164.

¹⁸ Vedad Bišćević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)* (Sarajevo: Connectum, 2006), 311.

¹⁹ Pantelić, *Beogradski pašaluk*, 193.

1798. godine i Bonapartino lahko izvedeno osvajanje Egipta.”²⁰ Pritisnut dešavanjima zbog Napoleonovog pohoda na Egipat, sultan Selim III se izmirio s janjičarima te im je dozvolio 1799. povratak u Smederevski sandžak. Nedugo potom, krajem februara 1800. godine, izbili su janjičarski nemiri u Šapcu, a tom prilikom ubijena su dva srpska kneza.²¹ Janjičari se ponovo odmeću od sultana te pogubljuju tadašnjeg beogradskog vezira Hadži Mustafu-pašu. Nakon toga, svu vlast su preuzele janjičarske starješine tzv. dahije. Prema jednom dijelu autora, zavode nje strahovlade, drastično povećavanje poreza i drugih nameta, bivaju neki od razloga zbog čega dolazi do Prvog srpskog ustanka. Knezovi su bili odlučni da brane dobijene povlastice i svoju vlast, dok su trgovci i gazde težili da održe slobodu trgovine i zaštite svoj imetak, što govori i o socijalnim razlozima ustanka. Ako se u obzir uzmu ratovi evropskih sila i Osmanske Države u 18. stoljeću u kojima učestvuju i Srbi, ustanak 1804. i ustanički rat s Osmanskom Državom 1805–1815, nisu bili prvi pokušaji ukidanja osmanske vladavine. I prije izbijanja samog Prvog srpskog ustanka, dakle poslije povratka janjičara, unutrašnji sukobi u Smederevskom sandžaku su bili sve češći. Prvim srpskim ustanakom podignutim u Orašcu kod Arandjelovca 1804. godine kod muslimana se izazivao osjećaj ugroženosti, što biva razlogom da odredi bosanske vojske od početka učestvuju u osmanskim vojnim operacijama protiv ustanika. Novom beogradskom veziru Hasan-begu je u pomoć pritekao bosanski valija Ebu Bekir-paša sa svojim odredima koji su imali sultanovo ovlaštenje da ubiju odmetnute janjičare radi uspostavljanja reda. Nakon neuspješnih pregovora sa srpskim predstavnicima, ustanak se pretvara u ratna dejstva i obuhvata razdoblje od 1804. do 1813. godine

²⁰ Tako je protiv Francuske napravljen savez s Rusijom 3. 1. 1799. i s Engleskom 5. 1. 1799. Ruska flota dobiva mogućnost prolaska kroz Bosforski moreuz. Akcijom Saveznika (Engleska, Rusija, Osmansko Carstvo) francuske snage su se morale povući iz Egipta. Pariskim ugovorom 25. 7. 1802. godine okončano je neprijateljstvo između dvije zemlje koje je počelo zauzimanjem Egipta. Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države* (Sarajevo: Orijentalni institut, 2004), 90-92.

²¹ Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika*, 32.

dok Drugi srpski ustanak traje od aprila do jula 1815. godine. Stoga, dešavanja u Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu se ne mogu pratiti odvojeno. Naprotiv, riječ je o razdoblju gdje se prepliću historija Bosanskog ejaleta i Smederevskog sandžaka kao dijela Rumelijskog ejaleta. Pored naredbi centralnih vlasti za angažovanjem vojnih jedinica iz Bosanskog ejaleta, osjećaj da su muslimani od kojih je jedan dio porijeklom iz Bosne, u biološkom smislu bili ugroženi, posebno zbog izraženih teritorijalnih pretenzija ustanika prema dijelovima Zvorničkog i Bosanskog sandžaka i počinjenih zločina, bio je dodatni motiv da se odredi bosanske vojske od početka priključe osmanskim vojnim operacijama protiv srpskih ustanika.

Poslije Svištovskog ugovora Đorđe Petrović – Karađorđe, porijeklom iz siromašne porodice s nasilničkim djelima, ratovao je na strani Habsburške Monarhije protiv Osmanske Države, nastavio je ratnički život najprije kao hajduk, a zatim djeluje protiv Pazvan-oglua i vidinskih janičara. Formiranje liderskog kadra proističe iz srpskih redova unutar habsburške vojske koja je ratovala protiv Osmanske Države u 18. stoljeću. Prije borbe koja je počela paljenjem hanova, napadao je i viđenije Srbe. Rastjerano je više osmanskih odreda u Šumadiji i svi osmanski podanici, posebno muslimani, koji su živjeli u selima, sklonili su se u varoši.²² Prema zapisima Sejfuddin Kemure, uzrok ustanku raje jeste taj što su “biogradske jamci raju pritjesnili s porezom i nekim drugim teškim daćama, te zbog toga su nekoliko njihovih prvjenaca pobili i izubijali.”²³ To je bio razlog da se Srbi okupe i proglase Karađorđa za vođu. Riječ je uglavnom o seoskom tipu stanovništva koje je većinom bilo nepismeno. Prema istom autoru, u kontekstu Kosova, postojala je ideja da se Srbi osvete muslimanima i oslobode osmanske uprave. Konstatacija Radoša Ljušića: “... ko bi povjerovao da su Srbi iz tog doba bili visoko moralni

²² Jakšić, *Borba za slobodu Srbije*, 1-2.

²³ Kemura Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem: od godine 1219. po hiđ. ili 1804. po I. do dobijanja autonomije: po turskim vrelima/priopćio Kemura Šejh Sejfuddin* (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916), 12.

ljudi, ljuto bi se prevario,²⁴ se može povezati s izvršenim nasiljem ustanika, a ne općom generalizacijom. U široj literaturi poznata *sječica knezova* se također smatra za jednim od uzroka izbijanja Prvog srpskog ustanka budući da je “pogublivanje istaknutih starješina, trebalo da presiječe sve pripreme za ustanak u narodu i onemogući svaki pokušaj oružanog otpora dahijskoj vladavini”.²⁵

Sam odlazak srpske delegacije u Istanbul i podnošenje žalbe sultanu, izazvalo je bijes kod odmetnutog dijela janjičara. Srpska historiografija nije saglasna po pitanju karaktera ustanka i kreće se od *bune i vojevanja* Vuka Karadžića do *revolucije*. Vrijeme srpskih ustanaka se poklapa s aktivnim angažmanom kulturnih radnika, prije svega prosvjetitelja i književnika od koji je zapaženu ulogu imao Dositej Obradović. Dok Karađorđu na jednoj strani, nije jasno šta se podrazumijeva pod srpskom državom, Dositej Obradović iznosi ideje da su svi Južni Slaveni, osim Bugara i Slovenaca, Srbi. Također, dolazi do pojave ideje *slavenoserbskog carstva*. Granice tog novog carstva je definisao mitropolit Stratimirović u junu 1804. godine. U tom dokumentu usmjerava Srbe prema Rusiji i predlaže da Rusija kreira i uobličava političko biće srpskog naroda.²⁶

Krajem 18. stoljeća, dio srpskih intelektualnih krugova je počeo aktivnije promovirati ideje nacionalizma. Razvojem nacionalne svijesti dolazi do širenja ideje o superiornosti koje nastoje nametnuti i drugim narodima.²⁷ U kontekstu navedenog, a kao naknadni rezultat uslijedit će izdavanje *Načertanija* 1844. godine autora Ilije Grašanina kao programa nacionalne politike Kneževine Srbije. U istom programu, na više mjesta

²⁴ Safet Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta 'sultanovih musafira' (1683–1875)* (Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2013), 227.

²⁵ Srpski izvori navode i do 150 knezova i drugih otmjenih ljudi. Đorđević, *Srbija u ustanku*, 52.

²⁶ Denis Bećirović, *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2021), 31.

²⁷ Abdullah Kutalmış Yalçın, “Balkanlar’da Sırp Milliyetçiliği” (magistarski rad, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 43.

navodi se naziv *Bošnjak*.²⁸ Osmanska Država se na početku ustanka sa simpatijama odnosila prema ustanicima jer se smatralo da je riječ o pobuni protiv odmetnutih janjičara od strane Osmanlija. Međutim, Rusija je pomno pratila ustanak i nije propustila iz vida panslavenske motive u širenju srpskog ustanka. Dakle, Rusija se nameće kao prirodni saveznik Srba zbog slavenskog i pravoslavnog elementa te se na taj način miješa u unutrašnja pitanja Osmanske Države. Za vrijeme Osmansko-ruskog rata (1806–1812) koji je počeo nedugo poslije srpskog ustanka, Rusija je pružala vojnu pomoć srpskim ustanicima. Rusija koja u ovo vrijeme kao ideološko oružje koristi ideju *panpravoslavija*, vremenom odustaje od ove ideologije i promiče ideju *panslavizma*.²⁹ Posebno je ideja *panslavizma* bila raširena među ruskim intelektualcima u prvoj polovini 19. stoljeća. Bosanski ejalet, kao granično područje sa Smederevskim sandžakom, u razdoblju od 1804. do 1815. godine je bio dužan da organizuje vojne pohode na srpske ustanike, pa je s vremena na vrijeme prikupljana vojska upućivana na Drinu, a potom usmjeravana u više pravaca. Prema prepisci i izvještajima francuskog konzula Pierre Davida u Travniku (1807) uviđamo da Bošnjaci smatraju da imaju privilegiju boriti se jedino za svoj teritorij, budući da granica Bosanskog ejaleta čini trostruku vanjsku granicu na sjeverozapadu Osmanske Države.³⁰

Srpski ustanici, nezadovoljni odlukama Austrije i Osmanske Države, poslali su deputaciju u Petrograd, gdje su naišli na razumijevanje i

²⁸ Prema: Dragoslav Stranjaković, *Kako je postalo Grašaninovo 'Načertanije'* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939), 25. "Ako Bošnjaci ne bi ovo primili, to bi otuda kao sigurno sledovalo raskomadanje Srba na provincijalna mala kneževstva pod osobitim vladajućim familijama koje bi se nepremjeno tuđem i stranom uplivu predale." Petar Šimunić, *'Načertanije' – Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike* (Zagreb: Globus, 1992), 106. "Na istočnog vjeroispovjedanja Bošnjake veći upliv imati, neće za Srbiju biti težak zadatak. Više predostrožnosti i vnimanija naprotiv toga, iziskuje to, da se katolički Bošnjaci zadobijedu." Bratislav Teinović, "Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804–1806.)", *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 97 (2018): 101. "Francuski kapetan Roa le Mezelijer je sve stanovnike Bosne nazivao Bošnjacima."

²⁹ Yalçın, "Balkanlar'da Sırp Milliyetçiliği", 54.

³⁰ Vjekoslav Jelavić, "Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku (1807–1814)", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 16 (1904): 270.

zaštitu.³¹ Poslije pobjede ustanika na Ivankovcu, na Mišaru kod Šapca i u boju na Deligradu, Osmanska Država je bila primorana ponuditi mir. Posebno se smatra da je pobjeda na Ivankovcu 6. augusta 1805. donijela preokret u razvoju srpskog ustanka.³² Iz izvora nepoznatog autora koji potiču iz 1844. godine, navodi se da je kraj 1805. godine obilježen stalnim prodorima odreda bosanske vojske s ciljem dopremanja pomoći Šapcu kojeg su Srbi držali u opsadi.³³

Nedugo potom, bosanski odredi su 1806. godine prodrli u Mačvu i zaposjeli zapadne dijelove Smederevskog sandžaka, a bitka se odigrala na Mišaru 13. augusta 1806. gdje je mnogo Bošnjaka poginulo “jedan dio bosanske vojske je bio prisiljen povući se u Šabac a drugi dio je zbog teških gubitaka bio prisiljen preći Drinu”.³⁴

Ubrzo poslije, bosanska vojska izlazi i u februaru 1807. predaje grad Karađorđu. Prema pojedinim autorima srpske historiografije poput Mirolava Đorđevića, područja koja su okvalifikovana kao dio *srpske teritorije*, a kojima su ovladali srpski ustanici jesu teritorije između Cera, Drine i Sokola s Loznicom i Krupnjem (Jadar i Rađevina) kao dijelom Zvorničke nahije, zatim teritorije od Užičke nahije prema Višegradu i uz Lim ka jugu (Sjenička nahija), Novi Pazar i Stari Vlah (Novopazarska nahija).³⁵

Ukoliko želimo pobliže rekonstruirati sliku o represijama, korištenim metodama za izvođenje zvjerstava i nemilih događaja koji su obilježili ustanak na terenu, o tome najbolje ilustruju Kemurini zapisi koji navode da “ustaši srpski, sva sela i varošice popale, muslimanske stanovnike po-ubijaju i imanja im pojagme i popljačkaju i mnogo nemorala porađivši... Uljegavši u Loznicu i Krupanju, raju su na silu uzdigli, gdje su žene i

³¹ Stojan Novaković, *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780–1804*. (Beograd: Srpska književna zadruga, 1906), 404.

³² Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije.*, 115.

³³ *Proizvodi originalni u prozi: Ratovanje Srba sa Turcima Bošnjacima (od konca 1805. do augusta 1806)* (1843), 3.

³⁴ Ćiro Truhelka, *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1918), 8.

³⁵ Đorđević, *Oslobodilački rat srpskih ustanika*, 34.

djecu, sa sto muka umakli, a u približnim selima nalazeće se muslimane sve pubijali i poklali. Sada su Srbi sve do rijeke Drine zauzeli i puteve spriječili.”³⁶ Prema navodima srpskog historičara Stojana Novakovića, tokom devet godina srpskog ustanka, vršeno je generalno trebljenje *Turaka* iz naroda “to je trijebljenje posebno surovo i temeljno izvedeno dvomjesečnim progonima muslimanskog stanovništva Beograda, u koji su ustanici konačno ušli 8. januara 1807. godine.”³⁷

Preuzimanje gradskih uprava će se završiti ulaskom u Beograd. Prelazak Beograda i Šapca u ruke ustanika imao je odjeka i na bosanske hrišćane. Ulazak u Beograd i povezivanje s Rusijom bili su neki od razloga zbog čega je došlo do odbacivanja mira kojeg je predvodio Petar Ičko s ustaničke strane a Osmanska Država je istim ugovorom prihvatila širok stepen autonomije za Srbe u okvirima Osmanske Države. Uslijedio je nastavak borbi, a dodatnom usložavanju situacije za ustaničku stranu predstavljalo je austrijsko sprečavanje dotoka pomoći ustanicima čijem je konzulu 1807. godine osmanska vlast uručila priznanje.³⁸ Austrijsko držanje po strani, nepružanje pomoći i nastojanja da se ista spriječi, govori da je Austrija imala svoje aspiracije i planove prema najzapadnijim pokrajinama Osmanske Države. Tokom iste godine vršeni su upadi srpskih ustanika kod Zvornika koji su okončani velikim gubicima srpske strane kada je zaplijenjeno i dosta poziva koji su bili namijenjeni pravoslavnim sveštenicima da zovu pravoslavni narod u Bosni na ustanak i daju podršku ustaničkoj vojsci. Potom su bosanske vlasti uhapsile veći broj pravoslavnih sveštenika i uglednih ljudi u Sarajevu, Banjaluci, Travniku, Gradačcu, Jajcu i Tuzli.³⁹

Tokom 1809. godine Karađorđe ponovo inicira borbe protiv osmanskih vlasti, a glavni cilj je bio da se srpske jedinice spoje preko Sjenice

³⁶ Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem*, 13-14.

³⁷ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka* (Sarajevo: Preporod, 1997), 330.

³⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), İstanbul, Maliyeden Müdevver (dalje: MAD.d), Fon: A. (DVSNMH.d), Gömlek No. 5, Dosya No. 10.

³⁹ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. (Tešanj: Planjax komerc, 2016), 369.

sa crnogorskim područjem. Međutim, njegove trupe su poražene u boju na Čegru iste godine što je Osmanlijama omogućilo put ka Beogradu. U dokumentu iz 1812. godine kojeg je poslao Karađorđe dok se nalazio u Topoli, stoji da je spreman za mir, te navodi da su događaji u Sjenici i Novom Pazaru počeli tako što su *muslimani* ubili zapovjednike srpskih četa u stražarnicama (karakol).⁴⁰ Istovremeno, o pripremama napada i iz pravca Bosne, saznajemo iz pisma velikom veziru kojeg je uputio bosanski namjesnik Ibrahim-paša 1812. godine, a odnosilo se na slanje 5.000 vojnika, vojne opreme i velike količine žita.⁴¹ Ofanziva osmanske vojske krajem ljeta 1813. završena je potpunim pokoravanjem cijele ustaničke teritorije.⁴²

Presudne borbe su se odvijale kod Loznice, Lješnice, Zasavice i Šapca. Odredi bosanske vojske pod vodstvom Ali-paše Derendelija, osmanskog namjesnika u Bosni, u septembru 1813. godine ulaze u Beograd i sastaju se s osmanskim vojskovođom Huršid Ahmed-pašom, koji je nešto kasnije došao iz pravca Niša. Pored funkcije velikog vezira, 1813. godine je imenovan i za vezira Bosne odakle komanduje protiv Miloša Obrenovića za vrijeme Drugog srpskog ustanka. Povlačenje dijela srpskog naroda iz Smederevskog sandžaka preko Save i Dunava u Austriju odigralo se u jesen 1813. godine kada se prema procjenama iselilo nekoliko hiljada ljudi. Zasigurno je prelazak Karađorđa u Zemun i pad Beograda pod sultanovu vlast dodatno doprinio gušenju ustanka.⁴³ Poslije odlaska Karađorđa iz Srbije 1813. godine, Osmanska Država u administrativnom smislu uređuje Smederevski sandžak kako je bilo i prije Srpskog ustanka. Jadar,

⁴⁰ BOA, MAD.d, Fon: A. (AMD., Gömlek No. 78, Dosya No. 59).

⁴¹ BOA, MAD.d, Fon: HAT, Gömlek No. 44669, Dosya No. 1109.

⁴² Vladimir Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*. (Beograd: Naučno pero, 1957), 13.

⁴³ "Osmanlije zaista nisu imali razloga da se tuže na držanje Austrije, jer su austrijske pogranične oblasti pružale izdašnu pomoć osmanskoj vojsci pri ugušivanju srpskog ustanka. Bosanska vojska je skoro svu opskrbu u hrani nabavila na austrijskom području, a osim toga je početkom jula na molbu Ali paše baron Sigental poslao Turcima 1000 topovskih kugala." Aleksa Ivić, *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka (od septembra 1813. do aprila 1815. godine)* (Zagreb: Kr. zemaljske tiskare, 1917), 38.

Rađevina, Poreč, Ključ i Krajina, Kruševac, Paraćin, Zaječar, Gurgusovac, Aleksinac ušli su opet u sastav Bosanskog i Rumelijskog ejaleta. Preostale ustaničke vođe bili su se predali osmanskim vlastima, kada im je sultan obznanio da im je pobuna oprostena. Među prvim je bio i Miloš Obrenović koji je u blizini takovske crkve položio oružje ispred sultanovog izaslanika.⁴⁴

Rusija, zbog očekivanog Napoleonovog napada nije bila u mogućnosti da se više angažuje na Balkanu, stoga 1812. godine sklapa sporazum s Osmanskom Državom u kojem je, uz teritorijalna razgraničenja, bilo govora i o položaju Smederevskog sandžaka.⁴⁵ Preciznije, riječ je o miru sklopljenom u Bukureštu u proljeće 1812. godine prema kojem se osmanska vlada obavezala da će Srbima u Smederevskom sandžaku osigurati iste povlastice kakve su imali i stanovnici Jonskog arhipelaga. Srpski ustanici su se našli u velikim dilemama i nastavljaju s dejstvovanjem do 1813. godine kada se srpski front počinje raspadati. Istovremeno, Karađorđe je svojom pretjeranom unitarnom politikom okrenuo protiv sebe veliki broj uglednika koji su rado dočekali povratak Osmanlija (oktobra 1813). Bijegom Karađorđa u Ugarsku, jedan od njegovih lokalnih suparnika Miloš Obrenović biva priznat za kneza. Iako pristalica pregovora s Osmanlijama, bio je uvučen u novi ustanak (aprila 1815).⁴⁶ Budući da nije došlo do izvršavanja obaveza iz Bukureškog sporazuma, u proljeće 1815. godine u Takovu, Valjevskoj nahiji, izbija Drugi srpski ustanak na čelu s knezom Milošem Obrenovićem. Pod raznim izgovorima, Miloš je često obilazio sela i varoši u unutrašnjosti Smederevskog sandžaka i postepeno sijao bunu.⁴⁷ Glavne bitke između srpske i osmanske vojske vođene su na Rudniku, Ljubiću, Čačku, Dragačevu, Paležu, Obrenovcu, Valjevu, Kragujevcu, Taborištu, Karanovcu i Kraljevu. S aspekta bosanskih odreda vojske, presudna bitka se odigrala u Mačvi u boju na Dublju.

⁴⁴ Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije.*, 162.

⁴⁵ Darko Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe* (Zagreb: Alinea, 2005), 67.

⁴⁶ Rober Mantran, *Istorija Osmanskog carstva* (Beograd: Clio, 2002), 533.

⁴⁷ Rašid beja *istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, preveo D. S. Čohadžić (Beograd: Ariadna, 2010), 26.

Prema Protiću koji koristi termin *Turci Bošnjaci* “od 1300 koliko ih je bilo s početka na Dublju, palo je u ruke Srbima živih svega 80. Sve ostalo, sem nekolicine koji su imali dobre konje i s njima preplivali preko Drine, podleglo je srpskom nožu”.⁴⁸ Porazivši odrede koji su direktno pristigli iz Bosne, Miloš je učinio kraj dejstvima u ovom dijelu Smederevskog sandžaka u Drugom srpskom ustanku. Istovremeno, Miloš vodi takvu vrstu politike kao da Srbi nisu ustali protiv sultana i Osmanske Države, već samo protiv *zlih Osmanlija*. Kako bi uvjerio bivšeg bosanskog vezira Ali-pašu koji je pao u zarobljeništvo da je to zaista tako, Miloš se ponio prijateljski, odavajući mu počast koja mu je kao paši pripadala. Pričao mu je o Sulejman-pašinoj tiraniji kao beogradskom veziru i uvjeravao ga da su Srbi sultanu pokorni i da i dalje žele biti njegova raja, ali da se Sulejmanova zvjerstva ne mogu dalje podnositi. Maglajski zapovjednik Ibrahim-paša, koji je također pao u ropstvo nakon bitke na Dublju 16. jula 1815. godine, savjetovao je Miloša da se ne upušta u sporazume sa susjednim vladarima, nego da se drži vojskovođe Huršid-paše koji će svojim uticajem riješiti srpsko pitanje. Na to je Miloš zamolio Ibrahim-pašu da posreduje kod Huršida oko izmirenja Srba s Osmanlijama. Kada je Ibrahim pristao, “obdari ga Miloš bogato pa ga dade dopratiti do Drine i predati kod Branjeva veziru bosanskom”.⁴⁹ Iz sultanovih uputa što ih je davao vezirima, a koje je poslao u Smederevski sandžak sa svojom vojskom, vidimo da ih ne šalje da pokore i porobe Smederevski sandžak, već da ih umiri, te da kazni vođe ustanike. Pošto je postojala mogućnost ruske intervencije na osnovu Bukureškog ugovora, osmanska vlast je započela pregovore sa Srbima. Ključnu ulogu je odigrala Rusija insistirajući na odredbama Bukureškog ugovora koje se odnose na zabranu nasilnih mjera. Ruskim pritiskom je došlo do pregovora Marašli Ali-paše i Huršid-paše s Milošem Obrenovićem i njihovog zaključivanja usmenog dogovora. Milošu se učinilo značajnim da oba vezira traže da se vide i

⁴⁸ K. S. Protić, *Ratni događaji iz Drugog srpskog ustanka 1815. pod vojvodom Milošem Obrenovićem* (Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1891), 82.

⁴⁹ Aleksa Ivić, *Austrija prema ustanku Srba (od marta do decembra 1815.)* (Zagreb: Kr. zem. tiskare, 1917), 34.

obave razgovore s njime. On je smatrao da oni žure ko će od njih prvi da se pohvali sultanu da je umirio Smederevski sandžak. Naposljetku “02. decembra 1815. u Beograd su prispjela dva fermana. Prvi imenuje Marašliju beogradskim veziirom a drugim fermandom sultan priznaje srpsku upravu u Smederevskom sandžaku.”⁵⁰ Dobivši vjetar u leđa, sprovođenje i daljnji rad na realizaciji ciljeva ustanka formulisanih 1804. godine je postavljeno kao sljedeća etapa.⁵¹ Da osmanska strana prihvati pregovore sa srpskim ustanicima utjecala je i situacija na ruskom frontu na kojem je Napoleon doživio poraz. Kako je prema Bukureškom ugovoru postojala mogućnost direktne ruske intervencije, Osmanska Država se opredijelila za pregovore sa Srbima što je u konačnici Srbima donijelo status samostalne kneževine. Koliko je Srbima značajan oslonac bila Rusija *kao utopljeniku što se za slamku hvata*, svjedoče pisma koja su slana ruskom caru.⁵² Knez Miloš, kao izrazito mudar i lukav vođa, bio je svjestan da je osmanska vojska nadmoćna i da dugo ratovanje ne ide u prilog Srbima. U periodu koji je uslijedio od 1815. do 1830, politički kurs će biti usmjeren na borbu za veću neovisnost o Osmanskoj Državi i nasljedno vladarsko pravo. U toj borbi Miloš postaje apsolutistički vladar te uspostavlja monopol na trgovinu od koje se sam obogatio. Koliko se populacije doselilo u Kneževinu Srbiju 1820-ih i 1830-ih, nemoguće je tačno utvrditi. Prema podacima do kojih je došao Vladimir Stojančević, a oslanjajući se na harače i poreske popise, za period 1815–1832, broj doseljenika je iznosio nekoliko desetina hiljada duša. Taj se broj znatno povećao poslije 1830, odnosno 1833. godine.⁵³ Otpočinje proces u kojem se iza 1815,

⁵⁰ Isto, 53.

⁵¹ Vladimir Stojančević, *Iz istorije prošlosti Istočne Srbije 1804–1833*. (Zaječar: Timočka krajina, 1983), 181.

⁵² “Napišu novu molbu i potpišu se na nju glavni Srbi 21. 4. 1814, koji su ostali pod Turcima i glavni emigranti srpski u Sremu. Molba njihova, upravljena caru Aleksandru, opisuje bedu i nevolju narodnu i poziva cara, da ih izbavi od Turaka, neka se od Srbije načini pokrajina kao Vlaška, koja će plaćati danak, ali da Turci izađu iz zemlje.” Ivić, *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka*, 79.

⁵³ Vladimir Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839)* (Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986), 40.

u varoši Kneževine Srbije, naseljava stanovništvo naprije iz drugih krajeva Osmanske Države. Po dobijanju Hatišerifa 1830. i 1833. godine isti proces počinje i iz Vojvodine, dakle, u varoši se sve više doseljavaju srpski seljaci koji se postepeno počinju baviti gradskom privredom. Nakon Rusko-osmanskog rata 1828–1829, Rusija je dobila pravo zaštite nad Srbijom te je nametnula osmanskoj vladi da Kneževini Srbiji odmah vrati šest nahija koje su navodno oduzete 1813. godine.⁵⁴ Glavni kamen spoticanja u odnosima Bosanskog ejaleta i srpskih vlasti u Smederevskom sandžaku, a potom Kneževine Srbije, između ostalog, jeste upravo šest nahija čija teritorija nije bila tačno precizirana. Poseban problem je predstavljao i put za Rumeliju koji je prolazio preko naselja Gornji i Donji Soko te dijelovi nahija Stari Vlah, Sjenica i Novi Pazar na kojima je srpska strana insistirala. Dodatni uteg za Bosanski ejalet je bio Hatišerif za Kneževinu Srbiju koji je potpisan je 11. oktobra 1829. Tim aktom sultan je svečano obećao da će izvršiti odredbe Bukureškog mira.⁵⁵

Pored toga, Carigradska patrijaršija je Srbima dala crkvenu autonomiju što je značilo samostalno biranje mitropolita i episkopa. U kontekstu konferencije održane od 13. do 25. maja 1833. u Istanbulu,⁵⁶ postoje oprečna mišljenja koja se odnose na pristanak Osmanske Države u vezi s granicama između Bosanskog ejaleta i Kneževine Srbije, budući da su postojale dvije odvojene komisije koje su bile protiv davanja teritorija šest nahija. Kao posljedica konferencije, uslijedilo je pojačano doseljavanje hrišćanskog stanovništva. Poslije 1833. godine, Osmanlije bivaju protjerani iz gradova, varoši i palanki (osim Beograda), isto onako kao što poslije 1815. godine nisu smjeli da se naseljavaju ni po srpskim selima.⁵⁷

⁵⁴ Grgur Jakšić i Dragoslav Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine* (Beograd: Geca Kon, 1937), 37-38.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Leopold Ranke, *Srbija i Turska u devetnaestom veku* (Beograd: Parna štamparija Dim. Dimitrijevića, 1892), 229.

⁵⁷ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 67.

Tako, ilustracije radi, “Beograd 1834. ima blizu 10 000 Srba koji sačinjavaju 2/3 cjelokupnog gradskog stanovništva”.⁵⁸ O tome da Beograd kao varoš počinje da gubi orijentalno islamsku fizionomiju kazuju podaci do kojih je došla Divna Đurić-Zamolo, naime “godine 1836. srpske vlasti su zvanično popisale džamije u Beogradu. U spisku se nalazi 15 džamija, dok se u izvještaju čiji je spisak sastavni dio pominje i šesnaesta, Batal džamija.”⁵⁹ To potvrđuje i izveštaj Ispravničestva Okružja beogradskog koji je podniet knezu Milošu Obrenoviću uz pomoć kadije beogradskog u kojem se poimenično navodi 16 džamija. Međutim, uzevši u obzir podatke Joakima Vujića za 1826. godinu u kojima piše da se u gradu i varoši beogradskoj nalazi do 30 džamija, postavlja se pitanje da li su sve ostale džamije zaista bile u tako lošem stanju ili je pak došlo do namjerne devastacije ili prepravki u objekte druge namjene. Pri tome, ne može se iz vida ispustiti da je muslimansko stanovništvo poistovjećivano s osmanlijskim državnim strukturama ili je smatrano nasljednikom Osmanlija.⁶⁰ Dakle, davanjem Hatišerifa iz 1830. i 1833. godine jasno je da je Osmanska Država učinila značajne ustupke srpskoj kneževini. Na taj način je pokušala održati kakvu takvu vlast u tom području. Pored toga, zbog velikih problema koje je Osmanska Država u to vrijeme imala u Egiptu, svaki radikalni potez bi vodio sučeljavanju s Rusijom. Istovremeno, veliki broj ruskih intelektualaca, među kojima i ruski historičar Mikhail Petrovich Pogodin (na ruskom: Михаил Петрович Погодин 1800–1875) 1830. godine je branio tezu o potrebi formiranja federacije koja će osigurati jedinstvo svih slavenskih naroda pod ruskim liderstvom.⁶¹

⁵⁸ “Doseljavanja u Srbiju dovodila su do političkih sukoba kneza Miloša sa skoro svim susjedima. Kneževi Vlaške i Moldavije i paša od Rumelije žalili su se Porti zbog mnogog odseljavanja naroda u Srbiju, i ona je pozivala Kneza Miloša da se pridržava ugovora, kojim mu je zabranjeno da u Srbiji prima porodice koje bi se doselile bez odobrenja svojih vlasti.” Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 67-68.

⁵⁹ Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867.: arhitektonsko-urbanistička studija* (Beograd: Muzej grada Beograda, 1977), 66.

⁶⁰ Karčić, *Muslimani Balkana*, 17.

⁶¹ Hayriye Yalçın, “Sırp Çete Hareketleri ve Osmanlı Devleti (1804-1878)” (magistarski rad,

Priznanje nasljednog kneževskog prava i pripajanje šest nahija Bosanskog ejaleta te pravo na izgradnju autonomnog narodnog života, u spoljnoj i unutašnjoj politici su bili završni rezultati djelovanja kneza Miloša Obrenovića. Srpski predstavnici su, zapravo, tražili ukupno jedanaest kadiluka, od čega dva iz Bosanskog ejaleta, međutim, od tog ukupnog broja kadiluka, Srbi su dva ili tri kadiluka prikazivali kao jedan kadiluk te su ih na taj način, u konačnici, prikazali kao šest kadiluka, a ne jedanaest.⁶² U jednom od Hatišerifa kojeg donosi i Muvekkit piše sljedeće: “Srpski narod koji se nalazi pod vlašću moga Carstva, budući da je uvijek pokazivao svoju iskrenu privrženost i ispravnost prema mome Carstvu, kao nagradu za to, a u skladu sa mojom carskom milošću, 1830./1831. daje se potpuna unutrašnja autonomija i sve nahije koje su ranije oduzete, treba im vratiti i njihove poreze treba odrediti u globalu u roku od godine dana, kada svi muslimani ise le osim mustahfiza, oni će preuzeti njihova imanja. To su povlastice, koje su im po carskoj milosti date.”⁶³ Iz navedenog se jasno očituju različita gledišta između centralnih osmanskih i lokalnih vlasti Bosanskog ejaleta budući da izdvajanje šest nahija koje su se našle pod srpskom kontrolom za vrijeme Prvog ustanka, a koje su, između ostalog, bile jedne od najvećih sporova i predstavljale kamen spoticanja između srpskih ustanika i Bosanskog ejaleta, sada padaju u drugi plan, jer one u suštini i dalje ostaju u sastavu Osmanske Države. Treba napomenuti da “organizovanje granice pod knezom Milošem u Istočnoj Srbiji nije imalo onaj neposredni i vojni značaj kao što je to bilo, naročito, slučaj na Drini i prema Bosni”.⁶⁴ Dakle, Hatišerifom je Srbima potvrđeno pravo na šest nahija iako su stoljećima bile u sastavu Zvorničkog i Bosanskog sandžaka, a administrativna linija između Kneževine Srbije u čijim gradovima su ostale osmanske vojne snage i ostatak Osmanske Države poslije razgraničenja 1833–1834. godine, odmah je dobila karakter vojno

T. C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bölümü, 2010), 51.

⁶² Isto.

⁶³ Salih Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne* (Sarajevo: El-Kalem, 1999), 953.

⁶⁴ Stojančević, *Knez Miloš i Istočna Srbija*, 227.

stražarskog kordona koji je, postojećim administrativno-polijskim propisima i vojnim postrojenjima, vidno dijelila Kneževinu Srbiju od ostalog dijela Osmanske Države.⁶⁵

Pored Hatišerifa od 1830. godine, ne smije se zanemariti i odredba Akermanske konvencije (1826) prema kojoj: “Osmanlije koji su živjeli u selima i palankama (varošicama) imali su da prodadu svoja dobra i da se iseles iz zemlje, a Osmanlije koji su stanovali u varošima pored gradova, imali su, također, da prodaju svoja dobra i da se ili nasele u gradovima, kao njihova vojna posada, ili da se iseles iz zemlje.”⁶⁶ Muslimani, uglavnom bosanskog porijekla, koji su živjeli na prostorima Smederevskog sandžaka, u velikoj mjeri se kreću ka granicama Bosanskog ejaleta u kojem pronalaze novi dom. Za iseljavanje Osmanlija, u prvom redu domaćeg muslimanskog stanovništva, dat je rok od četiri godine. Pri tome se nije vodilo računa da “svi migracioni pokreti nose sa sobom jednu osobnu dramu svakog čovjeka koji odlazi iz svog kraja, a velikim dijelom i onih koji ostaju, naročito porodica.”⁶⁷ Uvidjevši da se Osmanlije, preciznije muslimansko stanovništvo, neće lahko iseliti i da nahije neće moći vratiti bez borbe prije nego se stanovništvo iseli, Miloš je naredio delegatima u Istanbulu da zamole ruskog poslanika da se ozbiljno zauzme za njih. Želio je da što prije iseli muslimansko stanovništvo iz Smederevskog sandžaka. Naročito je insistirao da se “razvale sva sela duž rijeke Drine čije stanovništvo neće da se iseli u Bosnu, te da se ne dozvoli povratak stanovnicima, protjeranim iz stih sela, niti da sakupe ljetinu.”⁶⁸

Pored toga, sprovodeći politiku bakšiša, privukao je na svoju stranu osmanskog komesara i beogradskog vezira te naredio deputatima u

⁶⁵ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 163.

⁶⁶ “Odluka ruskog cara o beogradskim Osmanlijama stigla je u Istanbul početkom septembra (1833). Politika očuvanja Osmanske države, koju je car bio usvojio, nalagala mu je da osmanskoj vladi ne nametne ni jedan uslov koji bio škodio ugledu sultanovu.” Jakšić i Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, 49.

⁶⁷ Rudi Stojak, “Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija”, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990), 301.

⁶⁸ Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 282.

Istanbulu da pridobiju sve ljude od uticaja. Naime, da bi dobio Beograd, naredio je svojim izaslanicima da potkupe osmanske vlasti na način da im daju nešto od nahija te podijele članovima vlade još *pola miliona groša* i "da sultanu isplate što je ranije obećano i da obećaju još 200.000 groša i više".⁶⁹ Pored pokazanog lukavstva i spremnosti za podmićivanjem, "Miloš je 9. jula 1835. pošao iz Požarevca za Istanbul."⁷⁰ Svojim odlaskom želio je da pokaže sultanu kako svoju, tako i narodnu pokornost, da popravi ugled kod Osmanlija, ali i obaveže ih na poštovanje povlastica datih Srbima raznim hatišerifima. Prema kazivanju Dragoslava Stranjakovića, Miloš je bio primljen svečano kod sultana i visokih državnih činovnika te je uspio izvojevati da porez ostane koliki je bio i ranije. Zbog svojih veza s Engleskom izazvao je Rusiju i Austriju protiv sebe, s tim da ni Osmanska Država nije bila zadovoljna njegovim načinom uprave iako su srpske vlasti bile nadležne za srpsko, a osmanske vlasti za muslimansko stanovništvo. Milošu, kojem knjiga nije bila bliska i čija je vladavina ostala poznata po ekonomskom iskorištavanju Srba, nije ostalo ništa drugo nego da se 1839. godine odrekne vlasti u korist svog starijeg sina Milana. Zbog smrti sina, vlast je preuzeo mlađi Milošev sin Mihailo. Prema jednom dijelu srpske historiografije poput Radoša Ljušića, održavanje Osmanske Države u stanju kakvom se zatekla krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina, predstavljalo je osnovu ruske politike na istoku koja se nije mogla uskladiti sa težnjom Kneževine Srbije za što većim osamostaljivanjem od Osmanske Države. Suština ruske politike prema Kneževini Srbiji u ovom periodu sastojala se u osiguranju nesmetanog uživanja povlastica koje je stekla hatišerifima. Svaki pokušaj daljeg osamostaljivanja od Osmanske Države nije imao podršku u ruskoj politici koja je pomno pratila djelovanje Osmanske Države po pitanju kršenja ili ograničavanja već stečenih prava Srba.⁷¹

⁶⁹ Jakšić i Stranjaković, *Srbija od 1813. do 1858. godine*, 41.

⁷⁰ Dragoslav Stranjaković, *Srbija od 1834. do 1858. godine* (Beograd: Štamparija Drag. Grgorića, 1937), 13.

⁷¹ Radoš Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986), 344.

Pogled na opće prilike u Bosanskom ejaletu krajem 18. i početkom 19. stoljeća

Geostrateški položaj Bosanskog ejaleta je bio specifičan zbog toga što je s triju stranama bio omeđen granicama Austrije i Mletačke Republike, odnosno Napoleonovih ilirskih provincija. Pitanje Dalmacije nakon pada Mletačke Republike 1797. i epizoda kratke francuske vladavine od 1805. do 1813. godine, dodatno je usložila situaciju na prostorima Bosanskog ejaleta. To je posebno izazivalo brigu u bosanskim krajiškim kapetanijama. Zbog srpskog ustanka od početka 1804. godine, u krajišta su pretvorena i istočna i jugoistočna područja Bosanskog ejaleta. Iako se ratna zbivanja i njegove posljedice u i oko Smederevskog sandžaka u najvećoj mjeri odražavaju na Bosanski ejalet u periodu od 1804. do 1815. kao i izdavanje Hatišerifa 1830-ih, u Bosanskom ejaletu se s posebnom pažnjom prate i reforme u okviru cijele Osmanske Države na razmeđu 18. i 19. stoljeća te njihove refleksije na različite strukture društva. Svištovskim mirom od 3. augusta 1791. godine postignut je sporazum o zaključivanju mira između Osmanske Države i Austrije. Smanjena je teritorija Bosanskog ejaleta budući da je “Osmanska Država izgubila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plješevice i Plitvičkih jezera”.⁷² Prema Ljetopisu sutješkog manastira, osmanske vlasti, kivne zbog teritorijalnih gubitaka, gledali su tada u bosanskim fratrima, ne samo inovjerne vjerske službenike nego i neprijateljski element.⁷³ Po sklapanju mira “iselilo se 818 pravoslavnih porodica iz Osmanskog carstva jer nisu smjele da se zadrže u Osmanskom carstvu protiv kojeg su se borile. Sa njima se iselilo i sveštenstvo.”⁷⁴ U fermanu od 21. oktobra 1792. se navodi: “Opraštaju se prijestupi Srbima i Crnogorcima koji se nalaze u Bosni i oko nje. Svako će držati i obrađivati zemlju i ostalu

⁷² Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Naučno društvo NR BiH, 1959), 93.

⁷³ Fra Bono Benić, *Ljetopis sutješkog samostana* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1979), 7.

⁷⁴ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 230.

imovinu koju je i ranije imao i niko ih u tome ne smije ometati.”⁷⁵ Da su bosanski krajišnici branili svoja ognjišta i da nisu bili *zaslijepljeni barbari* kako su ih opisivale francuske vojne vlasti, potvrđuju njihove operacije u Kordunskom ratu u proljeće 1809. kada su zauzeli teritorije na koje su polagali pravo, a pri tome su zaustavili svoje čete, iako su ih Francuzi nagovarali da nastave dalje prodirati. Naime, “njihove potrebe zadovoljavale su se *malim ratom* jer nisu imali iluzija o mogućnostima *velikog rata* Osmanske države s Hasburškom monarhijom.”⁷⁶ Misleći na bosanske muslimane, fra Grga Martić bilježi da su ti “ljudi uvijek siloviti i otporni bili naredbama dvora. Poradi toga, pošiljali su im iz Istanbula najstrožije vezire da red drže.”⁷⁷

Prema podacima koje donosi McCarthy, broj muslimanskog stanovništva u Bosni 1800-ih iznosi oko 800.000, dok u izvještaju francuskog konzula od 1809. navodi se da u Bosanskom ejaletu živi oko 600.000 muslimana, 120.000 katolika i 500.000 pripadnika pravoslavne crkve.⁷⁸

Od kraja 18. i početka 19. stoljeća, kako bi sačuvali svoje pozicije, ajani su uz janjičare postali glavna prepreka obnovi autoriteta centralne vlasti i provođenju zadatih reformi u Osmanskoj Državi. Do 18. stoljeća u lokalnu elitu u nekoliko većih gradova, a posebno u Sarajevu, počeli su ulaziti i janjičari.⁷⁹ Povećanjem broja janjičara koji su vremenom sve manje učestvovali u ratovima, nastali su neredi i česte bune. Kada su u pitanju kapetani, postajali su sve uticajniji, ne samo na polju odbrane nego i u rješavanju njenih unutrašnjih pitanja.⁸⁰ Svjesni svojih pozicija i spahije su pružale otpor reformama osmanske uprave. Uzimajući u

⁷⁵ Hadžihusenović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 715.

⁷⁶ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska* (Zagreb: Školska knjiga, 1988), 9.

⁷⁷ Fra Grga Martić, *Zapamćenja (1829–1878)* (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1906), 3.

⁷⁸ Fatma Sel Turhan, *Eski düzen adma: Osmanlı Bosnasında İsyân 1826–1836* (Istanbul: Küre yayınları, 2013), 48.

⁷⁹ Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr., *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija* (Sarajevo: Institut za historiju, 2011), 55.

⁸⁰ Hamdija Kreševljaković, *Kapetanije u BiH* (Sarajevo: Svjetlost, 1980), 11.

obzir isturenost granica Bosanskog ejaleta kao krajišta “Bošnjaci su kao *bedem islama* s prijazirom gledali na osmanske namjesnike koji su svojim naprasnim nespretnim načinom izazivali bosanske prvake”.⁸¹

Istovremeno, ni ulema kao važan stub u osmanskome društvu u 19. stoljeću ne predstavlja jedinstvenu cijelinu. Odnos uleme Osmanske Države prema reformama iz 19. stoljeća, pa samim time i uleme u Bosanskom ejaletu, zavisio je od vrste reforme koja je proglašena, trenutnog odnosa unutrašnjih snaga u državi i vanjskopolitičkih faktora. U Firakijinom Zborniku (medžmua), u kome su zabilježeni događaji od 1806. do 1813, nalazi se i “prepis pisma što ga je prijatelj prijatelju poslao da ga obavijesti o stupanju na prijestolje novog sultana u Carigradu. Pismo je potpisao Hadžidžaferović Salih Bošnjak, a u njemu, se nizam-i džedid (novi poredak) naziva nizam-i jezid odnosno Jezidov/izdajnički poredak, čime se reforme sultana Selim III poistovjećuju s poretkom omraženog umevijskog vladara Jezida (680–683) odgovornog za smrt hazreti Husejna.”⁸² U tom pismu pobuna janjičara se opisuje kao šerijatski akt protiv novotarija. Vidljivo je da su pismo i prepisivač, bili simpatizeri janjičara, a time i protivnici reformi. Opća crta je da su “u reformama vidjeli opasnost po islamsku vjeru, a plemići još i potpuno uništenje svojih prava i povlastica.”⁸³

O općem stanju i turbulencijama kroz koje je prolazilo društvo Bosanskog ejaleta nakon Svištovskog mira do Drugog srpskog ustanka, posebno u svakodnevnom životu, možemo pratiti i iz različitih ljetopisa. Za period od 1791. do 1803. godine Mula Mustafa Bašeskija bilježi da su sve namirnice skupe poput kukurznog brašna od 4 pare i pšeničnog od 5 para, te piše i o fermanu kojim se naređuje da se na svaku ovcu i kozu naplaćuje po jedna para, zvana čibuk, na šta su Bošnjaci odgovorili da

⁸¹ Milan Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (1739–1878)* (Sarajevo: Naknada J. studnička i drugi, 1910), 20.

⁸² Fikret Karčić, “Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku”, *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, knj. 17-18 (1996): 223.

⁸³ Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela, knj. IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću i 19. stoljeću* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 28.

neće davati ovaj porez. Za 1796. godinu se navodi pojava kuge koja će biti zabilježena i u narednom periodu koju “narod prozva mubarečija”.⁸⁴ Spominju se i slučajevi umrle djece. Usljed promjene mjera, poskupila je pšenica pa je život za sirotinju sasvim težak i to zbog skupoće životnih namirnica. Međutim, susrećemo podatke i o živosti čaršije, obnovi pokrova džamija, pokvarenih česmi i slično.⁸⁵

Uprkos krizi u Osmanskoj Državi, na kraju vladavine Selima III, vođeci sloj je još uvijek živio raskošno. Naprimjer, u Bosanskoj krajini “na svadbi (sa trećom ženom) bihačkog kapetana Rustem-bega bilo je 985 zvanica”.⁸⁶

Važno svjedočanstvo o svakodnevnom životu i problemima jesu i sidžili u kojima se također “jasno vide ekonomske krize koje su zadesile Osmansku državu, kao i utjecaj istih na cijene stvari i namirnica”.⁸⁷ Primjetan je izvoz usoljenog suhog mesa, dok “Bosna uvozi s primorja kolonijalnu robu (pirinač, so, kafu, šećer, začine), bečko platno, tekstilne izrađevine, staklariju, papir i građevinske proizvode”.⁸⁸ Proizvodi kožarskih zanatlija Visokog bili su nadaleko čuveni i cijenjani.⁸⁹ O tome da će se uzimati porez od deset para za slane i neslane kože sadrži naredba iz

⁸⁴ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)* (Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1935), 75.

⁸⁵ Mehmed Mujezinović, *Mula Mustafa Ševki Bašeskija – Ljetopis (1746–1804)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 371-425.

⁸⁶ Bogumil Hrabak, *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka* (Banja Luka: Istorijski institut, 2004), 139.

⁸⁷ Tufan Gündüz, *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641–1883)* (Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika, 2008), 14.

⁸⁸ “Od žitarica glavni usijevi su bili pšenica, ječam i kukuruz. Od povrća su se naročito gajili kupus, grah i luk. Od voća omiljena je bila šljiva, jabuka, kruška i trešnja. U mnogobrojnim šumama bilo je divljači na pretek. Krupne bijele ovce davale su vunu. U rijekama i jezerima lovljena je raznovrsna riba. Bosna je obilovala raznim rudama izuzev kalaja. Gvožđe je rađeno oko Vareša, Kreševa, Fojnice i u Starom majdanu. Tkačka radinost je bila veoma razvijena.” Hrabak, *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka*, 9-11.

⁸⁹ “Majstori kožarskog zanata iz Visokog pripremali su kozje kože za bubnjeve vojnog orkestra bosanskog namjesnika. Zanatstvo u Visokom, kao i u drugim gradovima Osmanskog carstva, bilo je organizirano u esnafa.” Hatidža – Čar Drnda, «Sidžil visočkog kadi-luka (1755–1810) kao istorijski izvor», *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38 (1989): 260.

28. aprila 1806. godine kojom se regulišu uslovi obavljanja obučarskog zanata u kasabama i selima Bosanskog sandžaka.⁹⁰

Iz bujruldiije bosanskog vezira Mehmed-paše od 27. januara 1801, doznajemo da razni trgovci i dželepčije kupuju krave, volove, ovce, koze, raznu hranu i slično, i to izvoze i prodaju u neprijateljsku zemlju (dar'al-harb), a što šteti državi i narodu jer izaziva nestašice i dovodi do poskupljenja. Stoga se pozivaju navedeni funkcioneri da se ova kupoprodaja odmah spriječi i prekršitelji pozovu na odgovornost i kazne.⁹¹

Pored toga, prodaja osmanskog novca iznad propisane cijene dovodila je do poskupljenja hrane i drugih stvari. Uz to, iz iste bujruldiije uviđamo da se na taj način kvari red i poredak u državi te otežava putovanje i ruši ugled države na strani. Iako su izdata potrebna uputstva da se to spriječi i suzbije, u nekim mjestima cijene su još rasle. "Razni špekulanti i prevaranti otkupili su zlatni novac naročito u Rumeliji. Sve dok se ti nedozvoljeni postupci ne dokinu i krivci ne kazne, narod, vjera i država trpe štetu."⁹²

Iz fermana koji je upućen 1803. godine po istoj osnovi, saznajemo da su se ponovo pojavile nedopuštene promjene u vrijednosti novca koje dovode do poremećaja i pometnje među svijetom i štetno se odražavaju po interese države. Ponovo se naglašava poskupljenje životnih namirnica što vodi osiromašenju naroda. Iz fermana se uviđa da je poskupljenje najviše izraženo u Bosni i da se time najviše koriste zelenaši. Navodi se da se novac uzima u prijestolnici u većim količinama i prebacuje u unutrašnjost, i Bosnu, i troši po znatno višoj vrijednosti.⁹³ Kao i u većini fermana sličnog sadržaja, isti se završava naredbom da je neophodno poduzeti mjere i odmah kazniti i kupca i prodavača koji se ne pridržavaju

⁹⁰ Yusuf Sarinay, *Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima* (Istanbul: Vlada Republike Turske, Generalna direkcija državnih arhiva, 2009), 205.

⁹¹ Orijentalni institut (dalje: OI), Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (dalje: ANUBiH), Sidžil 41. Sarajevskog kadije Mehalidži Hasan Es'ad efendije za 1801. i 1802. godinu, 4.

⁹² OI, ANUBiH, Sidžil broj 41. Sarajevskog kadije Mehalidži Hasan Es'ad efendije za 1801. i 1802. godinu, 10.

⁹³ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805. godina, 7.

propisanih cijena. Pored službenog određivanja namirnica od 21. augusta 1802, “strogo je naređeno da se so dobavlja iz Dubrovnika i da se svakome prodaje 1 oka po 6 para. Ono što dolazi izvana: maslo, sir, med, pirinč, unutrica sloj, neka se iznese u carinarnicu i čaršiju, a neka te namirnice ne kupuju i ne prodaju pripadnici bakala. Neka to prodaju vlasnici koji su to i donijeli.”⁹⁴

Nedugo potom, a shodno fermanu od 27. novembra 1802. koji je upućen bosanskom valiji Ebu Bekir-paši, saznajemo da se na graničnim pojasima, u tvrđavama i palankama pojavljivalju trvenja i neprijateljstva između kapetana, zabita i naroda. Navodi se da jedni druge napadaju i otimaju imovinu što je suprotno šerijatu i kanunu.⁹⁵ Istim fermanom valija Ebu Bekir se opominje na način da se trebaju progoniti i kažnjavati lica koja su došla u sukob sa zakonom. Iz visokog fermana koji je stigao 4. jula 1802. valiji u Bosni, saznajemo “da je ustaljeno pravilo da svi oni koji drže ugovorom mukate širom carstva, da sve propisane prihode mukata svake godine blagovremeno trebaju predati i svesti obračune. Međutim, onedavno većina njih neće da sviđaju obračune, što se protivi odredbama berata, pa zbog toga dolazi do prikrivanja njihovih dugovanja prema državnim приходima, a to dovodi do gubitka u приходima države.”⁹⁶ O padu autoriteta državne vlasti, neredima i svakojakim anomalijama društva, govori i potreba za izdavanjem velikog broja fermana iz kojih se najbolje oslikava situacija na terenu. Iz fermana visokog ranga, izdatog valiji Bosne između 27. novembra i 6. decembra 1802. stoji da treba preduzeti potrebne mjere po šerijatu i kanunu protiv raznih nitkova u ejaletu koji su prešli svaku granicu u nasilju i nepokornosti.⁹⁷

⁹⁴ Abdulah Polimac, prev., Azra Gadžo Kasumović dopunila prevod, uredila tekst i sačinila uvod, bilješke i riječnik termina, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine* (Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018), 19.

⁹⁵ OI, ANUBiH, Sidžil 42, 1803, 8.

⁹⁶ Polimac, preveo, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine*, 32.

⁹⁷ Isto, 95.

Iz bujrukdije Bosanskog valije Ebu Bekir-paše od 8. marta 1803. godine vidljivo je da je zavladao glad i skupoća. Kao posebno zlo navodi se pojava hajduka i eškija koji uznemiruju narod, napadaju sirotinju i raju, a naručito putnike na putevima i drumovima i vrše pljačku i otimačinu.⁹⁸

Stoga se ukazala potreba da se postave posebni panduri koji će progoniti odmetnike, a štititi narod. Iste godine, odnosno, 23. maja 1803, iz fermana uviđamo zahtjeve o obezbjeđivanju i dogonu stoke u Istanbul. Uzimajući u obzir sve navedene krize, glad, elementarne nepogode i slično, može se postaviti pitanje: koliko su izdate naredbe u datom momentu zaista i koristile stanovništvu Bosanskog ejaleta? Jasno se navodi da se u svim kadilucima Bosanskog ejaleta treba poraditi kod vlasnika ovaca i koza da dogone stoku i prodaju.⁹⁹ Također, fermanima je zabranjeno izvoziti stoku i hranu preko luke Risan. Međutim, primjetan je i dalje izvoz i prodaja u neprijateljske države što je u Bosanskom ejaletu dovodilo do poskupljenja i nestašica te na taj način nanosilo mu štetu. Fermanom od 1. novembra 1803. godine uočljivo je da se upražnjene funkcije popunjavaju mimo propisa i mimo zakona. Poznato je da kod popunjavanja upražnjenih mjesta mahlul nefera i muhafiza u Bosanskom ejaletu, odnosno, tvrđavama, palankama, gradovima, kulama i stražarama koje čuvaju mahafizi, postoje posebna pravila i propisi kako se ta mjesta popunjavaju. Međutim, uviđamo da se postavljaju nepodesne i nesposobne osobe, i onda se za takva lica traže berati na osnovu kojih će imati pravo na dohodak iz carskih riznica.¹⁰⁰ Iz navedenih ukaza i naredbi fermana, možemo dobiti predstavu o stvarnoj situaciji i društveno-političkim prilikama na terenu. Pored anomalija, manjkavosti, nepravilnosti i očiglednih poremećaja u društvu praćenom mitom i nepotizmom, na šta ukazuju i sami fermani, situaciju će dodatno usložiti i izbijanje Prvog srpskog ustanka.

Pored navedenih problema i različitih društveno-političkih situacija u Bosanskom ejaletu, Prvi srpski ustanak iz 1804. godine ujedno je i

⁹⁸ OI, ANUBiH, Sidžil 42, 1803, 18.

⁹⁹ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805, 7.

¹⁰⁰ OI, ANUBiH, Sidžil 43, 1803–1805, 28.

ključni događaj koji je obilježio stanje u Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Čak su se i u Dubrovniku širile vijesti o bojazni da Karađorđe ima plan da početkom proljeća prodre u Bosnu. Konstatacije da *svi hrišćani*¹⁰¹ Bosanskog ejaleta pokazuje veliku želju za priključenjem ustanku, nosi dozu tendencioznosti jer "srpski narod tog vremena na Balkanu, ne osjeća se još kao cijelina, niti ponaša kao duhovno sklopljen kolektiv".¹⁰²

Opća kriza i oskudnost su uticali na to da su bosanski ajani upućivali osmanskoj upravi izvještaje u kojem su opisali teško stanje u Bosanskom ejaletu. Srpski ustanici su napadali novopazarski kraj, Stari Vlah, Rudo i Pljevlja, a zapalili su Priboj, Višegrad i Loznicu. Postojala je velika mogućnost da se ustanak proširi i dalje po Bosanskom ejaletu. Unutrašnje prilike u Bosanskom ejaletu su još više pogoršavane zbog dvije velike nesreće. Izgorjela je sarajevska baruthana u požaru koji je izazvan udarom groma. Druga nesreća koja je zadesila Bosnu 1805. godine jest slab urod, odnosno ljetina pa se oskudijevalo u hrani.¹⁰³ O udaru groma koji je uništio barut kao i nestašici istog, piše Muvekkit iz čijeg opisa saznajemo o odnosu centra prema pokrajini po pitanju logističke podrške gdje je bilo neophodno da se prvo skupe sarajevski prvaci i sastave zajedničku molbu bosanskom valiji kako bi im se iz Istanbula poslao barut i ostala municija.¹⁰⁴

Istovremeno, srpski ustanici učestalo blokiraju glavne puteve koji vode za Bosnu. Stoga se javila potreba za operacijama deblokade tih puteva. Tako su 1805. godine snage pod zapovjedništvom komandanta Adema, kojem je u pomoć pritekao kliški namjesnik Sulejman-paša, oslobodile glavni put za Bosnu.¹⁰⁵ Iz bujruldije (21. maj 1806) koja je izdata na bosanskom divanu, a upućena kadilucima Pljevlja, Foča, Prijepolje i

¹⁰¹ Miroslav Đorđević, *Politička istorija Srbije XIX i XX veka, knj. 1 (1804–1813)* (Beograd: Prosveta, 1956), 97.

¹⁰² Bandžović, *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana*, 229.

¹⁰³ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 331.

¹⁰⁴ Sejfuddin, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem*, 18.

¹⁰⁵ BOA, MAD.d, Fon: HAT, Gömlek No. 5532 Dosya No. 134.

Sjenica, skreće se pažnja na potrebu slanja vojnika u Novi Pazar zbog srpskih ustanika te se izričito navodi da vojnici, koji su sposobni za rat i borbu, u trenutku kada iz Novog Pazara musteselim i sergerde zatraže, bez odugovlačenja i kašnjenja brzo stignu i priključe se u pomoć Novom Pazaru.¹⁰⁶ Stvarnost na terenu govori drugačije. Iz bujrukdije izdate na bosanskom divanu povodom bjegunaca iz vojnog pohoda te brzom slanju vojnika za Novi Pazar (14. juna 1806), naređuje se da se “ni jednoj osobi ne dozvoli da prođe bez pisane dozvole (izin teskeresi)”.¹⁰⁷

Iz *Maliye deftera (1802–1812)* primjetna je logistička podrška istom kraju u kojem, između ostalog, stoji da “obzirom na to da je tvrđava Novi Pazar bedem islamijeta, njoj i njenom obezbjeđenju valja posvetiti najveću pažnju”.¹⁰⁸ O tome da je Karađorđe krenuo na Stari Vlah, Novu Varoš i Pljevlja kako bi nasilno pokorio te oblasti i ujedinio se sa crnogorskim ustancima, a potom zauzeo glavni put prema Kosovu, ukazuje bujrukdija izadata 8. jula 1806. godine na bosanskom divanu u kojoj se navodi da danonoćno treba da posvete pažnju pandurima i (vojnim i policijskim) stanicama. U slučaju da dođe do bilo kakvog zastoja u tim oblastima zbog nepridavanja važnosti i nemara, naglašava se da će se “sprovesti postupak sa sabljom šerijata”.¹⁰⁹ Navedena bujrukdija jasno ukazuje na značaj novopazarske oblasti i bojazan od prekida putne veze sa Istanbulom. Uprkos stalnim ratnim dejstvima i sukobima sa srpskim ustanicima, nestašici i općoj krizi u Bosanskom ejaletu, 31. decembra 1806. poslan je ferman u kojem se navodi: “Zbog male količine mesa u mom Veličanstvenom domu (Carigradu) iz Bosanskog ejaleta tražili smo da organizujete kupovinu 25 000 grla ovaca i koza i u odgovarajuće vrijeme pošaljete i uputite Mom sretnom domu (Carigradu) posredstvom i u pratnji imenovanog mubašira koji će ih predati odgovornim osobama.”¹¹⁰

¹⁰⁶ Šerbo Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore, Pljevalski sidžil* (Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2021), 236.

¹⁰⁷ Isto, 269.

¹⁰⁸ OI, ANUBiH, *Maliye defteri (1702–1812)*, 114/1, 395.

¹⁰⁹ Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 408.

¹¹⁰ Isto, 417.

Budući da je riječ o drugoj godini Srpskog ustanka, općoj krizi, stalnim ratnim dejstvima i logističkim potrebama u Bosanskom ejaletu, primjetno je nedovoljno razumijevanje centralnih osmanskih vlasti u odnosu na prilike u Bosanskom ejaletu. Tokom 1807. godine intenzivirana su vojna dejstva. U aprilu su ustanici pod Karađorđem na nekoliko mjesta prešli Drinu, zauzeli Donji Grad u Zvorniku i napali Janju. Njima su se pridružili pravoslavni stanovnici nekih sela u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, vojska kojom je komandovao Ali-paša Fidahić, već krajem aprila uspjela je nanijeti poraz Srbima i protjerati ih preko Drine. Počela je priprema hrišćana u zapadnoj Bosni pod vodstvom vladike Benedikta Kraljevića i Jovana Jančića, a nisu prestajala ni stalna trvenja u dolini rijeke Drine.¹¹¹ Kada je u pitanju katoličko stanovništvo, zapaža se inertnost u pogledu ustanka pravoslavnih u Bosanskoj Krajini. Katolici, posebno katoličko sveštenstvo nije surađivalo s Francuzima, smatrajući ih običnim nevjernicima.¹¹² Iste godine započinje i Rusko-osmanski rat, a time i zbližavanje između Rusa i Srba kada otpočinje ruski upliv na tok srpske politike. O žestini borbi iste godine govori bujrduldija valije Bosne Husrev Mehmed-paše koji poziva na pripravnost i spremnosti na borbu.¹¹³

O rasplamsalosti sukoba svjedoči i ferman od 9. aprila 1807.¹¹⁴ Usljed nesmirivanja situacije na terenu, ponovo je izdat ferman od 12. jula iste

¹¹¹ Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba*, 324.

¹¹² Bratislav Teinović, "U trouglu velikih sila: Bosna i Hercegovina tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813.)", *Svarog*, br. 17 (2018): 45.

¹¹³ "Kao što svi znaju, približava se carski pohod na nevjernike Moskve i podsticanjem Moskovljana srpski ustanici su čak obznanili razbojničku oholost, te su kao izraz svoje zle namjere i pokvarene ideje napali na granice Bosanskog ejaleta, čime su napali islamske krajeve i otvoreno ograničili svoju izdaju na Muhamedove sljedbenike." Rastoder, *prir., Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 438.

¹¹⁴ "Srpska raja godinu dvije unazad izašla je iz kruga pokornosti i dostigla vrh u nasilju i neposlušnosti, čime je postupila suprotno sporazumu, pri tome je skupila hrabrost pružiti ruku nasilja i okupiranja prema tvrđavama, palankama, kasabama i selima, koja se nalaze u okruženju i okolini, te prolijevati krv muslimana. Čak, kada su Rusi na prevaru objavili rat Veličanstvenoj državi i nasilno napali i zauzeli Hotine, Bender i zemlje Vlašku i Moldaviju zli cilj bio je da pridobiju podršku od tih krajeva i da pripoje sebi Srbe, te da se ujedine, pa je jasno i vidljivo da je podsticanje Srba na ustanak u nekoliko navrata bilo na osnovu te njihove pokvarene namjere." Rastoder, *prir., Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 456.

godine u kojem se naglašava da je potrebno zaštititi Bosnu kao *krajiški ejalet*.¹¹⁵ Iako je 1808. godina protekla relativno mirno, zabilježeni su incidenti poput “ubistva Fočavi (Fočak) Ibrahim efendije, zajedno sa svojim ljudima, prilikom odlaska na mjesto naiba u kazu Stari Vlah na visoravni (planini) Kovač od strane skupine hajduka i razbojnika koji su ih napadali iz zasjede”.¹¹⁶

U proljeće 1809. srpski ustanici su ponovo naoružani krenuli na Bosnu, prešli Drinu na tri mjesta i napali Višegrad, Srebrenicu, Janju i Bijeljino. U preokretu koji je nastao, pretrpjeli su poraz te su se morali povući preko Drine. Iste godine, nemiri su zahvatili banjalučki, gradiški i dubički kraj. Naposljetku, bosanske vlasti su uspjele da ponovo uhapsu vođu ustanika Jovana Jančića, a zatim ga pogube.¹¹⁷ Navedena godina je bila prelomna zbog prodora osmanske vojske do srednjeg Dunava, kao i zbog definisanja interesa samih Rusa na vojno-političkom planu. Pored toga, srpski poraz kod Niša i prodor osmanskih snaga dolinom Morave, doprinio je povlačenju srpskih ustanika iz istočnih dijelova Bosanskog ejaleta. To je uslovalo defanzivno dejstvovanje srpskih ustanika. Naime, “Rusija je prvo balansirala između religioznog jedinstva i političkih težnji, pa se privolila ovim drugima”.¹¹⁸

Tokom 1810. godine zabilježena su kažnjavanja pravoslavnog stanovništva zbog učešća u ustanku, ali i muslimana zbog neodazivanja u vojsku. U proljeće iste godine počeli su sukobi i na granici sa crnogorskim nahijama. U molbi bosanskih prvaka i valije upućenoj centralnim vlastima u proljeće 1810. stoji da “Bošnjaci ratuju već 6 godina i da im

¹¹⁵ “Srpski nevjernici su izlaskom iz kruga pokornosti i ulaskom do vrhunca nasilja i neposlušnosti imali hrabrosti počinuti razne neredne, te je na osnovu toga od strane svijetlog šerijata izdata čestita fetva kojom se naglašava da je neophodno spomenute nevjernike poraziti i uništiti, gradove i oblasti pod mojom carskom upravom zaštititi, a posebno tvrđavu Bosna, koja je krajnja granica, i njene granice”. Rastoder, prir., *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore*, 506.

¹¹⁶ Isto, 698.

¹¹⁷ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću* (Tešanj: Planjax, 2003), 132.

¹¹⁸ Jovan M. Jovanović, *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja* (Beograd: Geca Kon, 1941), 16.

ne dolazi nikakva pomoć”.¹¹⁹ Na toj granici se dogodila veća pljačka karavana “između Prijepolja i Sjenice i to 17. marta 1811. kada je napadnut i opljačkan karavan od 57 konja natovaren kafom i šećerom i ubijen vođa karavana”.¹²⁰

Godina 1811. kao i prva polovina 1812. prošla je u borbama na granici Bosanskog ejaleta. Dok su se bosanski odredi ponovo spremali za vojne operacije, u maju 1812. godine sklopljen je Bukureški mir između Osmanske Države i Rusije koji se ticao i srpskih ustanika jer su i oni bili njime obuhvaćeni. Iz bilješki ruskog delegata koje se odnose na stavke ugovora, naznačene su odredbe o pomilovanju srpskih ustanika, utvrđivanje uništenog od strane Srba, povrat starih utvrda državi te davanje garancija da se neće pokrenuti oružani napad protiv Srba.¹²¹ Srbi su tražili da se Karađorđe prizna poglavarem, a da u tvrđavama ne smije biti više od pedeset lica osmanske posade. Sultan je riješio da konačno uguši ustanak, a to je bilo moguće samo s bosanske strane. Zasavica je pala 17. septembra 1813. godine, a s tim je odlučena sudbina Šapca, a potom i Beograda. Budući da su uspjehu gušenja ustanka uveliko pridonijeli odredi bosanske vojske na čelu sa vrsnim vođom Ali-pašom, “sultan je 3. januara 1814. poslao u Bosnu ferman, u kome hvali Bošnjake kao junake na glasu koji su osvojili Beograd i druge gradove i osobito se odlikovali u bici kod Zasavice”.¹²²

Izbijanje Drugog srpskog ustanka koji je na intervenciju Rusije brzo obustavljen te shodno sporazumu Miloša Obrenovića i beogradskog vezira Marašli Ali-paše kojeg će u konačnici prihvatiti i sultan, imao je posljedice po Bosanski ejalet. Budući da za srpsku stranu nisu bili uspješni pregovori u periodu od 1816. do 1821. godine u Istanbulu, naknadno sklopljeni mirovni ugovori između Osmanske Države i Rusije, izdati hatišerifi i indirektni međunarodni faktor, posebno ruski, odrazili su se

¹¹⁹ Bišćević, *Bosanski namjesnici Osmanskog doba*, 327.

¹²⁰ Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.*, 514.

¹²¹ BOA, MAD.d, Fon: TS.MA.e, Gömlek No. 33, Dosya No. 440.

¹²² Truhelka, *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak*, 43-49.

na Bosanski ejalet. Neke od posljedica navedenog koje su se dugoročno manifestovale na Bosanski ejalet jesu sljedeće:

- 1) Zbog zahtjeva i spremnosti Porte da na osnovu Akermanske konvencije 1826. godine i mira u Jedrenima iz 1829. godine ispuni zahtjeve Rusije: da se riješi pitanje Kneževine Srbije u interesu te Srbije, a na štetu Bosne, došlo je do Pokreta za autonomiju Bosne.¹²³
- 2) Hatišerifima 1830. i 1833. srpskom narodu je bilo priznato pravo na političku samoupravu i to na području, ne samo Smederevskog sandžaka nego i u tzv. šest novozadobijenih nahija koje su ulazile u sastav istog sandžaka za vrijeme Prvog ustanka.¹²⁴ Teritorije na desnoj obali rijeke Drine koje su pripadale Bosanskom ejaletu, odnosno područje Šapca, Rađevine, Krupnja, Bohorine, Jadra i Loznice je, usljed srpskih ustanaka konačno odvojeno 1833. od Zvorničkog sandžaka i pripojeno Kneževini Srbiji.¹²⁵ Na taj način u Bosanskom ejaletu je stvoren osjećaj nepovjerenja prema centralnim osmanskim vlastima.
- 3) Kada je muslimansko stanovništvo prisilno iseljeno iz skoro cijelog Smederevskog sandžaka, naselilo se na šire područje Bosanskog ejaleta.¹²⁶ Do 1834. iseljeno je sve muslimansko stanovništvo iz prisajedinjenih krajeva, osim iz naselja Sakar i Mali Zvornik, kao i iz sela u Sokolskoj nahiji. U unutrašnjosti Kneževine Srbije, osim u Užicu, Sokolu i pomenuta dva sela, kao i u gradovima na Savi i

¹²³ Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonmiju Bosne od 1831. do 1832. godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1996), 114.

¹²⁴ Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije*, 145.

¹²⁵ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988), 12.

¹²⁶ “Tek neki djelovi otseliše u Albaniju, odnosno u Makedoniju. Između onih koji iseliše u Bosnu, najveći dio ih se nastani Drini najbližem Zvorničkom sandžaku. Neki se, međutim naseliše i po selima duž Drine, u Sokolskoj nahiji, ali se i oni kasnije, pripajanjem Sokolska nahije Srbiji, bez izuzetka preseliše u Zvornički sandžak.” Šaban Hodžić, “Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862”, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II (1958): 73.

Dunavu, muslimana i osmanskih vlasti više nije bilo.¹²⁷

- 4) Od proglašenja Hatišerifa, kojim se ukidaju janjičari, Bosna je pala u duboku krizu.¹²⁸ Kao i u prethodnom periodu, konstanta smjenjivanja pokrajinskih namjesnika se nastavila.
- 5) Iz diplomatskih prepiski, u jednom od pisama koje je srpski knez Miloš uputio osmanskom dvoru preko svog opunomoćnika, ukazao je na svoju punu pokornost i odanost Osmanskoj Državi. Ujedno je izjavio da će on skršiti Arnauts ili Bošnjake ako se budu pojavili na njegovom području pod barjakom protiv Porte.¹²⁹
- 6) Početkom 1834, iz Kneževine Srbije bio je upućen u Bosnu veći broj emisara, prvenstveno trgovaca i pravoslavnih sveštenika, sa zadatkom da nahuškaju kmetove protiv njihovih gospodara i da im obećaju punu podršku Kneževine Srbije.¹³⁰
- 7) Intenzivnije donošenje knjiga propagandnog sadržaja iz Kneževine Srbije u Bosanski ejalet je uslijedilo početkom četvrte decenije 19. stoljeća.¹³¹

Pored navedenih posljedica po Bosanski ejalet, glavna trvenja koja su, između ostalog, obilježila razdoblje prije izbijanja Pokreta za autonomiju Bosne 1831. godine, jesu pitanja janjičara, kapetana i spahija. Tako iz pisma Arif-beg efendije iz Novog Pazara sarajevskom muli (čije ime nije naznačeno), pored informacija da je janjičarski

¹²⁷ Poslije prisajedinjenja šest nahija, dobijanja Trećeg hatišerifa i nasilnog iseljavanja muslimana, izbio je u prvi plan problem otkupa muslimanskih mulkovnih dobara. Hatišerifom iz 1833. Mirijska zemlja (timari, zeameti, mukade) prešla je u ruke srpske države, odnosno seljaka koji su je obrađivali. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 323.

¹²⁸ Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović, knj. III (1827–1835)* (Beograd: Slovo ljubve, 1912), 304.

¹²⁹ OI, ANUBiH, Ahmed Lutfi Efendi Tarihi, III svezak, 182.

¹³⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. (Banja Luka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988), 203.

¹³¹ Alen Salihović, *Trgovačke prilike u Bosanskom ejaletu (1793.–1831.)* (Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014), 158.

odžak dokinut i reformisan u cijeloj Osmanskoj Državi, naglašava se da je potrebno preko imama, petkom i Bajramima djelovati na narod za stišavanje duhova.¹³² Situaciju u Bosanskom ejaletu su dodatno usložili i fermanni iz 1828. i 1829. godine upućeni veziru Namik Ali-paši u kojima se izriče naredba da se za vrijeme Rusko-osmanskog rata mobiliše sve što je za borbu sposobno od 12 godina starosti. Jasno stoji da se “iz Bosne mobiliše jedna trećina junaka i da ih čim prije uputi u Plovdiv, a da dvije trećine ostanu u Bosni i čuvaju njene tvrđave i stanovnike”.¹³³

Uzimajući u obzir širi kontekst ustanaka i pokreta u Osmanskoj Državi početkom 19. stoljeća, pored Pokreta za autonomiju, važno je pomenuti da to nije jedini pokret. Naprotiv, “autonomija kršćanskih skupina na rubnim dijelovima Carstva se tolerirala pošto bi se za njih obično zauzimala kakva veća europska sila, dok sami muslimani obično nisu tražili takvu vrstu diplomatske podrške nemuslimanskih zemalja (Egipat, Albanija, Bosna)”¹³⁴ Pored pokreta u navedenim pokrajinama, centralne osmanske vlasti su morale rješavati i situaciju u istočnoj Anadoliji budući da su se Perzijanci domogli iste (1821–1822).¹³⁵ Gledano u kontekstu ustanaka, zanimljive su bilješke francuskog putopisca Ami Buea koji je boravio u Bosni poslije 1831. i koji navodi da se odnos stanovnika Bosanskog ejaleta prema centralnim osmanskim vlastima može definisati u dvije riječi, a to su “antipatija i nepovjerenje”. Isti autor je stava da je Bosanac, koji mrzi tlačenje, kao i svi gorštaci, sklon pobuni. Međutim, utisak autora je da je bosanski čovjek i “plemenit, dobronamjieran, dobar, hrabar, dalekovidan, velikodušan, ljubazan i blagodar, otvoren i iskren, pun energije i zdravog razuma”.¹³⁶

¹³² OI, ANUBiH, *Sidžil Mula Mestvice Muhameda (1800–1848)*, regestu sačinio Mehmed Mujezinović (Sarajevo, 1973), 9.

¹³³ Hivzija Hasandedić, *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842* (Mostar: Muzej Hercegovine, 2015), 84.

¹³⁴ Adnan Kadrić, “Jedna pjesma na osmanskome turskom jeziku o pobjedi Husein kaptana Grašćevića na Kosovu polju 1831.,” *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. XIV/1 (2010): 258.

¹³⁵ Mantran, *Istorija Osmanskog carstva*, 533.

¹³⁶ “Ta osjećanja antipatije i nepovjerenja proizilaze iz uvjerenja Bosanaca da su se Osmanlije, gospodari Bosne, trudile da iz nje izvuku što više novaca, ne vodeći računa o njenom

Po junaštvu i herojstvu, ali onom od pera i smjelosti za iskazivanjem kritike, istakao se Ilhamija čija je smrt odjeknula u redovima bosanskih muslimana, kao i redovima ilmije. Pored ubistava drugih uglednika i ajana, naročito u periodu od 1820. do 1822, vezir Dželaludin-paša je pozvao Ilhamiju u Travnik te je po njegovom nalogu, bez suda i suđenja pogubljen 1821. godine. Uzevši u obzir Pokret za autonomiju Bosne koji će nedugo potom uslijediti, kao i komparativno-historijsku analizu koja se odnosi na davanje prava za proširenjem Kneževine Srbije na račun Bosanskog ejaleta, nasilno protjerivanje muslimanskog stanovništva, odredbama za iseljavanje te procesima koji se odvijaju nakon gušenja istog Pokreta, s pravom se može postaviti pitanje: da li su dešavanja na razmeđu 18. i 19. stoljeća sudbinski cementirala status i prava Bosne i njenog čovjeka, odredili *put* najzapadnijeg ejaleta Osmanske Države i da li su upravo događaji ovog vremena dugoročno još više doprinijeli uskraćivanju prava na vlastito djelovanje i izbor u narednim historijskim procesima?

Zaključak

Imajući u vidu da se društveno-političke prilike često ne mogu pratiti izolovano, već da je nužno pratiti paralelne procese koji se ponekad ukrštavaju na određenim područjima, a kako bismo dobili potpuniju sliku vremena i glavnih događaja, smatrali smo neophodnim da se sagleda šira historiografija. Tim više što je opus bosanskohercegovačke historiografije veoma skroman uporedbom s istraživanjima koja su sprovedena u nama susjednim zemljama. To nas je nagnalo da pristupimo sagledavanju dostupnog materijala koji govori o društveno-političkim prilikama u

napretku i blagostanju. Bosanac nalazi da su nameti preteški, i naročito, želi da vidi kako novac njegove zemlje ostaje u njenom narodu i da njemu koristi. Drugi razlog antipatije je činjenica da je prisustvo Osmanlija u Bosni izazivalo stalne nemire na njenim granicama. A Bosanac je želio da živi u miru, a nije želio da osvaja tuđe zemlje, kao što nije htio ni da podnosi tuđi jaram, ma čiji on bio. Svjesni toga, bosanski veziri su, radi svoje bezbjednosti, držali, kao ličnu stražu, nekoliko hiljada Albaneza, plaćenika i neredovnih vojnika." Midhat Šamić, *Francuski putnici u BiH u 19. stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1981), 250-253.

Smederevskom sandžaku i Bosanskom ejaletu na razmeđu 18. i 19. stoljeća. Pri tome smo nastojali donijeti najvažnije podatke koji govore i o društveno-političkim tokovima unutar samog Bosanskog ejaleta, ni malo ne umanjujući socio-ekonomski značaj *običnog života*. Dakako, prelomni događaji koji su obilježili Bosanski ejalet u navedenom razdoblju jesu srpski ustanci, sukobi, neredi i njihov ishod s posljedicama na muslimane Smederevskog sandžaka i pitanje granica Bosanskog ejaleta. Pored ranije izgubljenih teritorija, na razmeđu 18. i 19. stoljeća Bosanski ejalet nastavlja da gubi određena područja. Svištovskim mirom 1791. zaključenim između Osmanske Države i Austrije smanjena je teritorija Bosanskog ejaleta budući da je Osmanska Država izgubila Cetin, Lapac, Srb i pojas zemljišta ispod Plješevice i Plitvičkih jezera. Dodatni gubici nastat će kao ishod srpskih ustanaka (1804–1815) kada Bosanski ejalet gubi šest nahija. Područja koja su okvalifikovana navodno kao dio *srpske teritorije*, a kojima su ovladali srpski ustanici za vrijeme Prvog srpskog ustanka jesu teritorije između Cera, Drine i Sokola s Loznicom i Krupnjem (Jadar i Rađevina) kao dijelom Zvorničke nahije, zatim teritorije od Užičke nahije prema Višegradu i uz Lim ka jugu (Sjenička nahija), Novi Pazar i Stari Vlah (Novopazarska nahija). Samo definisanje uzroka i karaktera srpskih ustanaka te kasnijeg širenja teritorija Smederevskog sandžaka, a potom Kneževine Srbije u sebi objedinjuje niz faktora međusobno isprepletenih, pri čemu bilo kakva isključivost nosi tendenciozne elemente. Dakle, potrebno je sagledati širu sliku koja se odnosi na unutrašnji aparat Osmanske Države, međunarodni faktor, posebno rusku politiku i njeno miješanje u unutrašnja pitanja Osmanske Države, elemente hajdučije, stepen nepismenosti, formalnu religioznost, moralne vrijednosti, socijalne razloge, vrijeme razvoja nacionalnog duha poslije Francuske revolucije, ne izostavljajući vezivanje vođa srpskih ustanaka s Rusijom kao i vrijeme kada dolazi do većeg angažmana kulturnih radnika, prije svega prosvjetitelja i književnika, djelovanje dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve i povezivanje sa svećenstvom u Bosanskom ejaletu u cilju podizanja buna, elemente netrpeljivosti prema muslimanima i islamu, pojavu ideologija s

planovima širenja teritorija i svog utjecaja, ali i profile samih vođa i ustanika. Nasilne crte vođe Karađorđa su uočene i ranije budući da je iza sebe imao ubistva oca, brata, knezova i drugih srpskih uglednih lica. Hiljadama pripadnika ustaničke vojske, osnove čitanja i pisanja su bile strane. Istovremeno, u obzir se moraju uzeti i ideje *panpravoslavlja* i *panslavizma* koje promiče Rusija čiji je utjecaj u ovom periodu više nego izražen. Izostavljanje bilo kojeg elementa u ovom složenom mozaiku prijelomnih događaja na razmeđu 18. i 19. stoljeća ne pruža cjelovitu sliku već sugerira na unaprijed razrađenu sliku s političkim ciljevima. Bukureškim mirom 1812. godine Rusija je izvojevala amnestiju za srpske ustanike te je tražila veća autonomna prava za Srbe što će se ostvariti nakon Drugog srpskog ustanka 1815. godine. U konačnici, Jedrenskim ugovorom iz 1829. godine, ruskim nametanjem Osmanska Država priznaje autonomiju Kneževini Srbiji te prihvata zahtjev o vraćanju šest nahija koje su 1813. godine bile ponovo integrisane u sastav Bosanskog ejaleta. Izdavanjem Hatišerifa iz 1830/1831. godine sultan izriče povrat svih nahija Kneževini Srbiji koje su bile u sastavu Smederevskog sandžaka za vrijeme Prvog srpskog ustanka, smanjujući na taj način teritorij Bosanskog ejaleta. To je prouzrokovalo prisilno iseljavanje muslimanskog stanovništva uglavnom iz sela s područja cijelog Smederevskog sandžaka. Ponovno iseljavanje se odvija početkom 1860-ih godina kada iseljava preostalo muslimansko stanovništvo iz gradova, koje, jednim značajnim dijelom, dolazi na prostore Bosanskog ejaleta. Istovremeno, dostupni izvori potvrđuju da ni lokalna ni centralna osmanska uprava ne posežu za istim mjerama nad pravoslavnim stanovništvom koje nesmetano nastavlja da živi i demografski se razvija na prostorima Bosanskog ejaleta (iako je dio pravoslavnog stanovništva, uključujući i dio svećenstva, surađivao i pružao podršku srpskim ustanicima). Pokret za autonomiju Bosne 1831. godine je tražio od centralnih osmanskih vlasti da Kneževini Srbiji ne daje bosanske teritorije s desne strane rijeke Drine, koje su stoljećima bile u sastavu Bosanskog ejaleta. Osjećaj pripadnosti bosanskog čovjeka identitetu Bosanskog ejaleta čije su *međe* jasno određene i odanost dogmi ummeta u odnosu na odluke, mjere i

postupanja centralnih osmanskih vlasti, u sebi istovremeno, na nevjerovatan način, objedinjuje osjećaje antipatije prema centralnim osmanskim vlastima i simpatije prema Osmanskoj Državi kao zemlji *dar-al islama*. Stanovništvo Bosanskog ejaleta nije moglo biti imuno na desetine ubistava uglednih lica od strane različitih namjesnika u Bosni kao i promjenu granica Bosanskog ejaleta. Istovremeno, geopolitički položaj Bosne kao najzapadnije pokrajine prema “neprijateljskim” zemljama, kulturološki i civilizacijski različitim od duha i bića bosanskog čovjeka, i dalje ga veže za okrilje Osmanske Države. Na drugoj strani, Miloš Obrenović žuri da iseli muslimansko stanovništvo što je do 1834. i učinjeno iz prisajedinjenih krajeva osim iz Sakra i Malog Zvornika, kao i iz sela u Sokolskoj nahiji. Upravo *žurba* sugerira postojanje ideologije vjerskog i etničkog progona sa zacrtanih teritorija koja poprima obrise uprave s homogenim stanovništvom, što nije bilo tipično za osmanske pokrajine i što nije rezultiralo odmazdom i revanšom u susjednom Bosanskom ejaletu. Ništa manja nastojanja nisu bila i za vrijeme Prvog srpskog ustanka predvođenim Karađorđem koji biva potučen na bojnom polju. U unutrašnjosti Kneževine Srbije, osim u Užicu, Sokolu i pomenuta dva sela, kao i u gradovima na Savi i Dunavu, muslimana i osmanskih vlasti nije više bilo. Pored Hatišerifa od 1830. godine kojim se donosi odredba o iseljavanju muslimanskog stanovništva, Akermanska konvencija također nalaže iseljavanje iz Kneževine Srbije. Gušenjem Pokreta za autonomiju Bosne završava se jedno od poglavlja bosanskohercegovačke historije čije će posljedice Bosanski ejalet osjećati i u narednom razdoblju. Komparativnom analizom slažući uzročno-posljedični niz prelomnih događaja te aktivne promjene u društveno-političkom miljeu na razmeđu 18. i 19. stoljeća, kako u Bosanskom ejaletu tako i u Smedrevskom sandžaku odnosno Kneževini Srbiji, daka-ko i kroz prizmu događaja koji su naknadno uslijedili, zapažamo njihov utjecaj s posljedicama koje su se nesumnjivo odrazile na Bosanski ejalet. Početak (ne)razvoja nacionalne svijesti kod muslimana u Bosanskom ejaletu predstavlja složeno pitanje koje se mora posmatrati u širem kontekstu vremena, događaja i religijske dogme, kako na evropskom kontinentu,

tako i unutar samog Bosanskog ejaleta s multikonfesionalnom strukturom *milleta* koji dijeli administrativnu liniju sa Smederevskim sandžakom, odnosno Kneževinom Srbijom, a koja nakon iseljavanja muslimanskog stanovništva s navedenih teritorija gubi svoju heterogenu strukturu. Protivljenje reformama, ukidanje Pokreta za autonomiju Bosne, odnos prema nemuslimanima kao i prema Osmanskoj Državi u ovom periodu u kontekstu geopolitičkog *dar-al harba* i konstalacije odnosa međunarodnih sila, trvenja između centralnih i pokrajinskih osmanskih vlasti po različitim društvenim, vojnim i političkim pitanjima, mjesto i uloga islamske duhovnosti kod Bošnjaka u odnosu na samopercepciju etnosa kroz prizmu susjednih naroda i ideologija, politika namjernog poistovjećivanja muslimana različitog porijekla s osmanskom upravom te pokušaji legitimisanja njihovog nasilnog protjerivanja s određenih područja, samo su neke od tema koje zaslužuju dodatna istraživanja i rasvijetljavanja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo (OI)
 - Fond: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (ANUBiH)
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)
 - Fond: Maliyeden Müdevver (MAD.d)

Objavljeni izvori:

- Gündüz, Tufan. *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641–1883)*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona – Društvo arhivskih zaposlenika, 2008.

- Hasandedić, Hivzija. *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2015.
- Polimac, Abdulah preveo, Azra Gadžo Kasumović dopunila prevod, uredila tekst i sačinila uvod, bilješke i riječnik termina, *Zaštićeni sidžil dokumenata i podjele vojnih ostavina iz vremena ekselencije odlikovanog Halil-efendije od prvog rebiulevela 1217/1802. godine*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 2018.
- *Proizvodi originalni u prozi: Ratovanje Srba sa Turcima Bošnjacima (od konca 1805. do augusta 1806)*, 1843.
- Rastoder, Šerbo priir. *Turski (Osmanski) izvori za istoriju Crne gore, Pljevalski sidžil*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, 2021.
- Sarinay, Yusuf. *Bosna i Hercegovina u osmanskim dokumentima*. Istanbul: Vlada Republike Turske, Generalna direkcija državnih arhiva, 2009.

LITERATURA

Knjige:

- Akgunduz, Ahmed, i Said Ozturk. *Nepoznata Osmanska država kroz sedam stoljeća*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2016.
- Aličić, Ahmed S. *Pokret za autonmiju Bosne od 1831. do 1832. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.
- Bandžović, Safet. *Bošnjaci i deosmanizacija Balkana: muhadžirski pokreti i pribježišta 'sultanovih musafira' (1683–1875)*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 2013.
- Bećirović, Denis. *Teritorijalni ekspanzionizam Srbije prema Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, 2021.
- Benić, fra Bono. *Ljetopis sutješkog samostana*. Sarajevo: Veselin Mašleša, 1979.

- Bišćević, Vedad. *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463–1878)*. Sarajevo: Connectum, 2006.
- Donia, Robert J., i John V. A. Fine. *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.
- Dukovski, Darko. *Povijest srednje i jugoistočne Europe*. Zagreb: Alinea, 2005.
- Durmišević, Enes. *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*. Sarajevo: Magistrat, 2002.
- Đorđević, Miroslav. *Oslobodilački rat srpskih ustanika 1804–1806*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.
- Đorđević, Miroslav. *Politička istorija Srbije XIX i XX veka, knj. 1 (1804–1813)*. Beograd: Prosveta, 1956.
- Đorđević, Miroslav R. *Srbija u ustanku 1804.–1813*. Beograd: Rad, 1979.
- Đurić-Zamolo, Divna. *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867.: arhitektonsko-urbanistička studija*. Beograd: Muzej grada Beograda, 1977.
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije: 1790–1918*. Beograd: Prosveta, 1989.
- Gavrilović, Mihailo. *Miloš Obrenović, knj. III (1827–1835)*. Beograd: Slovo ljubve, 1912.
- Hrabak, Bogumil. *Bosna i Hercegovina u doba Prvog srpskog ustanka*. Banja Luka: Istorijski institut, 2004.
- Ihsanoglu, Ekmeleddin. *Historija Osmanske države*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2004.
- Imamović, Mustafa. *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1997.
- Imamović, Mustafa. *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: University press, 2014.
- Ivić, Aleksa. *Austrija prema ustanku Srba (od marta do decembra 1815.)*. Zagreb: Kr. Zem. Tiskare, 1917.

- Ivić, Aleksa. *Između Prvog i Drugog srpskog ustanka (od septembra 1813. do aprila 1815. godine)*. Zagreb: Kr. Zemaljske tiskare, 1917.
- Jakšić, Grgur, i Dragoslav Stranjaković. *Srbija od 1813. do 1858. godine*. Beograd: Geca Kon, 1937.
- Jakšić, Grgur. *Borba za slobodu Srbije 1788–1816*. Beograd: Geca Kon, 1937.
- Jovanović, Jovan M. *Južna Srbija od kraja XVIII veka do oslobođenja*. Beograd: Geca Kon, 1941.
- Karal, Enver. *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları – Nizam-ı cedit 1789–1807*. Ankara: Türk Tarih Kuurmu Basımevi, 1988.
- Karčić, Fikret. *Muslimani Balkana – Istočno pitanje u 20. vijeku*. Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014.
- Koç, Yunus, i Fatih Yeşil. *Nizam-ı cedit kanunları (1791–1800)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012.
- Kovačević, Ešref. *Granice bosanskog pašaluka*. Sarajevo: Svjetlost, 1973.
- Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463–1878)*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umijetnosti, 1935.
- Kreševljaković, Hamdija. *Izabrana djela, knj. IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u 18. stoljeću i 19. stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
- Kreševljaković, Hamdija. *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Leopold, Ranke. *Srbija i Turska u devetnaestom veku*. Beograd: Parna štamparija Dim. Dimitrijevića, 1892.
- Ljušić, Radoš. *Kneževina Srbija (1830–1839)*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1986.
- Mantran, Rober. *Istorija Osmanskog carstva*. Beograd: Clio, 2002.
- Martić, fra Grga. *Zapamćenja (1829–1878)*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1906.

- Mujezinović, Mehmed. *Mula Mustafa Ševki Bašeskija – Ljetopis (1746–1804)*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.
- Novaković, Stojan. *Tursko carstvo pred srpski ustanak 1780–1804*. Beograd: Srpska književna zadruga, 1906.
- Pantelić, Dušan. *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak 1794–1804*. Beograd: Naučna knjiga, 1949.
- Popović, Vasilj. *Istočno pitanje: istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i Balkanu*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1965.
- Prelog, Milan. *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade (1739–1878)*. Sarajevo: Naknada J.Studnička i drug, 1910.
- Protić, K. S. *Ratni događaji iz Drugog srpskog ustanka 1815. pod vojvodom Milošem Obrenovićem*. Beograd: Štamparija Kraljevine Srbije, 1891.
- Rašid beja *istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*. Preveo D. S. Čohadžić. Beograd: Ariadna, 2010.
- Salihović, Alen. *Trgovačke prilike u bosanskom ejaletu (1793.–1831.)*. Tuzla: JU Arhiv Tuzlanskog kantona, 2014.
- Sejfuddin, Kemura. *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgem: od godine 1219. po hid. ili 1804. po I. do dobitka autonomije: po turskim vrelima/priopćio Kemura Šejh Sejfuddin*. Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1916.
- Sel Turhan, Fatma. *Eski düzen adına: Osmanlı Bosnasında İsyân 1826–1836*. Istanbul: Küre yayınları, 2013.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet. *Tanzimat devrinde meclis-i vala (1838-1868)*. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1999.
- Stojančević, Vladimir. *Država i društvo obnovljene Srbije (1815–1839)*. Beograd: Udruženje novinara Srbije, 1986.
- Stojančević, Vladimir. *Iz istorije prošlosti Istočne Srbije 1804–1833*. Zaječar: Timočka krajina, 1983.
- Stojančević, Vladirmir. *Knez Miloš i Istočna Srbija 1833–1838*. Beograd: Naučno delo, 1957.

- Stranjaković, Dragoslav. *Kako je postalo Grašaninovo 'Načertanije'*. Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1939.
- Stranjaković, Dragoslav. *Srbija od 1834. do 1858. godine*. Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1937.
- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Naučno društvo NRBIH, 1959.
- Šabanović, Hazim. *Turski izvori o srpskoj revoluciji 1804, knj. 1, Spisi carske kancelarije 1789–1804*. Beograd: Istorijsko društvo Narodne Republike Srbije, 1956.
- Šamić, Mithat. *Francuski putnici u BiH u 19. stoljeću (1836–1878) i njihovi utisci o njoj*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1981.
- Šimunić, Petar. *'Načertanije' – Tajni spisi srpske nacionalne i vanjske politike*. Zagreb: Globus, 1992.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1788–1812*. Tešanj: Planjax komerc, 2016.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1813–1826*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci, 1988.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina u 19. stoljeću*. Tešanj: Planjax, 2003.
- Truhelka, Ćiro. *Bošnjaci i Prvi srpski ustanak*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1918.
- Zirojević, Olga. *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)*. Novi Pazar: Damad, 1995.

Članci:

- Čar-Drnda, Hatidža. “Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao istorijski izvor”. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 38 (1988): 253-267.
- Hodžić, Šaban. “Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788–1862”. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, knj. II (1958): 65-143.

- Jelavić, Vjekoslav. “Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku (1807–1814)”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, br. 16 (1904): 267-283.
- Kadrić, Adnan. “Jedna pjesma na osmanskome turskom jeziku o pobjedi Husein kapetan Grašćevića na Kosovu polju 1831.”. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knj. XIV/1 (2010): 249-262.
- Karčić, Fikret. “Odnos bosanske uleme prema reformama u Osmanskoj carevini u 19. vijeku”. *Anali Gazi Husrev begove biblioteke*, knj. 17-18 (1996): 221-231.
- Stojak, Rudi. “Teorijsko-metodološki problemi istraživanja migracija” u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, ur. Nusret Šehić. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990, 297-313.
- Teinović, Bratislav. “Bosanski ejalet u prvim godinama Prvog srpskog ustanka (1804–1806)”. *Zbornik Matice Srpske za istoriju*, br. 97 (2018): 83-105.
- Teinović, Bratislav. “U trouglu velikih sila: Bosna i Hercegovina tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813.)”. *Svarog*, br. 17 (2018): 43-55.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Yalçın, Abdullah Kutalmış. “Balkanlar’da Sırp Milliyetçiliği”. Magistarski rad, T.C. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Yalçın, Hayriyeç. “Sırp Çete Hareketleri ve Osmanlı Devleti (1804-1878)”. Magistarski rad, T.C. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakın Çağ Tarihi Bölümü, 2010.

Summary

On Socio-Political Circumstances in Smederevo Sanjak and Bosnian Eyalet at the End of the 18th and the First Decades of the 19th Century

With the peace of Svishtovsk in 1791 concluded between the Ottoman state and Austria, the territory of the Bosnian Eyalet was reduced since the Ottoman state lost Cetin, Lapac, Srb and the strip of land below the mountain Plješevica and the Plitvice Lakes. Additional losses will occur as a result of the Serbian uprisings (1804-1815), when the Bosnian Eyalet loses six nahiyahs. The areas that are qualified allegedly as part of Serbian territory and which were controlled by Serbian insurgents during the First Serbian Uprising are the territories between Cer, Drina and Sokol with Loznica and Krupnje (Jadar and Radjevina) as part of the Zvornik nahiyah, then from the Užice nahiyah towards Višegrad and along Lim to the south (the Sjenica nahiyah), Novi Pazar and Stari vlah (the Novi Pazar nahiyah). At the same time, the ideas of pan-Orthodoxy and pan-Slavism promoted by Russia, whose influence in this period is more than pronounced, must also be taken into account. The omission of any element in this complex mosaic of turning events at the turn of the 18th and 19th centuries does not provide a complete picture but rather suggests a pre-elaborated picture with political goals. With the Bucharest Peace in 1812, Russia won amnesty for the Serbian insurgents and demanded greater autonomous rights for the Serbs, which would be realized after the Second Serbian Uprising in 1815. In the end, with the Treaty of Adriatic from 1829, under Russian imposition, the Ottoman state recognized the autonomy of the Principality of Serbia and accepted the request for the return of the six nahiyahs that were reintegrated into the Bosnian Eyalet in 1813. With the publication of Hatiserif from 1830/1831 the Sultan ordered the return of all nahijas to the Principality of Serbia that were part of the Smederevo sanjak during the First Serbian Uprising, thereby reducing the

territory of the Bosnian Eyalet. This caused the forced emigration of the Muslim population, mainly from the villages, from the area of the entire Smederevo sanjak. At the same time, the available sources confirm that neither the local nor the central Ottoman administrations resort to the same measures against the Orthodox population, which continues to live and demographically develop in the areas of the Bosnian Eyalet (although part of the Orthodox population, including part of the clergy, cooperated and provided support to the Serbian insurgents). In addition to the Edict of Gulhane from 1830, which provides for the emigration of the Muslim population, the Akkerman Convention also mandates emigration from the Principality of Serbia. With the suppression of the Movement for the Autonomy of Bosnia, one of the chapters in the history of Bosnia and Herzegovina ends, the consequences of which will be felt by the Bosnian Eyalet in the coming period.

UDK: 371 (497.7) " 18 "

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.181

Izvorni naučni rad

Primljen: 1. 11. 2022.

Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Amina Lila

Istanbul, Republika Turska

amina.lila@ogr.iu.edu.tr

Merjema Imamović

Istanbul, Republika Turska

merjema.imamovic@stu.fsm.edu.tr

Slučaj srpske škole u Kumanovu u svjetlu dokumenata Osmanskog arhiva

Apstrakt: Pored mnogih problema 19. vijeka, jedan od glavnih s njegovog kraja je bilo *makedonsko pitanje* u koje su pored velikih sila bile uključene i balkanske države: Srbija, Grčka i Bugarska. Jedan od glavnih nivoa na kojem se očitovao problem jeste prosvjetno i crkveno pitanje te je vođen pravi kulturološki rat među pomenutim zemljama. U ovom radu ćemo na osnovu primjera kaze Kumanovo, u kojoj je prosvjetno i crkveno pitanje bilo pod snažnim utjecajem egzharhista i patrijarha, prezentovati slučaj zatvaranja srpske škole i njeno ponovno otvaranje diplomatskim putem. Na taj način ćemo prikazati efikasnost birokratskog mehanizma Osmanskog Carstva koji je pisanim putem rješavao i preventirao moguće krize i sukobe. Osmanski arhiv, kao jedan od najvećih ostavština Osmanskog Carstva, obiluje mnogom građom koja još uvijek nije istražena. Dolazak do nekog dokumenta ne znači ništa bez poznavanja administrativnog mehanizma Carstva, strukture arhiva, i načina na kojem je to funkcionisalo. Iako su dokumenti vrlo često samo birokratske prirode, od naziva odjela kome su

pisma adresirana, do raznih pojedinosti i detalja u okviru nekog izvještaja, mogu dati itekako široku sliku za presjek jednog događaja u određenom vremenskom okviru i određenim političkim prilikama. U ovom radu se kroz primjer srpske škole u Kumanovu može vidjeti kako je rješavanje takvog pitanja izgledalo u osmanskome sistemu. Od lokalnog upravnika za obrazovanje, preko valija, ambasadora i ministara vanjskih poslova i ministara obrazovanja, do velikog vezira i sultana, svi su bili uključeni i paralelno u kontaktu, bez ikakve smetnje u komunikaciji.

Ključne riječi: Kumanovo, *makedonsko pitanje*, srpske škole na teritoriji Makedonije, Osmanski arhiv.

Abstract: In addition to many problems of the 19th century, it was the Macedonian Question at the end of the century that sparked considerable interest. Finding a solution required inclusion not only of the leading World powers but also of the regional Balkan countries Serbia, Greece and Bulgaria. The Macedonian Question vastly manifested itself in the educational and ecclesiastical sphere which led to the intangible cultural war between the countries involved. In this paper, we will discuss the shutdown of the Serbian school in Kumanovo and its reopening through diplomatic ways. Kumanovo is a remarkable example of the Macedonian Question, where the educational and ecclesiastical affairs were highly influenced by the excharhists and patriarchists. We aim to elaborate on the efficiency of the Ottoman Empire's bureaucratic mechanism, which solved and prevented possible crises and conflicts in writing. The Ottoman archive, one of the greatest legacies of the Ottoman Empire, abounds with many materials that are still unexplored. Finding a document means nothing without knowing the administrative mechanism of the Empire, the structure of the Archive and its functionality. More often than not, the documents are of the bureaucratic essence, but it is its content that includes the name of the department, office or the addressed individual, as well as various details and elements of the issue discussed, that can draw a rather extensively broad picture of the event within its particular time frame and political circumstances. By using the example of the Serbian school in Kumanovo we will expand on the idea of the Ottoman system solving the Macedonian Que-

stion. From the local superintendent of education, through the wali, ambassadors and ministers of foreign affairs and education, to the Grand Vizier and the Sultan, everyone was involved and engaged in parallel intercourse, without any hindrance in communication and conveyance.

Key words: Kumanovo, Macedonian Question, Serbian schools on the territory of Macedonia, Ottoman archive

Historijska pozadina

a) Kratak pogled na *makedonsko pitanje*

Makedonsko pitanje (1878–1908) je jedno od glavnih problema s kraja dugog 19. i početka kratkog 20. stoljeća koje je zamaralo Osmansko Carstvo. Ono se javlja kao dio *istočnog pitanja*, a sam naziv nije produkt osmanskih diplomatskih krugova, nego je korišten prije osmanskog osvajanja ove teritorije, a zatim i zaboravljen. Veliki dio teritorije Makedonije je pripadao prvo Rumelijskom ejaletu, a u drugoj polovini 19. vijeka djelimično teritoriji Solunskog, Bitoljskog i Kosovskog vilajeta¹, Vilâyât-ı Selâse (ili *tri vilajeta*), kako su nazvani u osmanskoj administraciji. Krajem 19. vijeka ovaj teritorijalni pojam se javlja kao izraz pokušaja decentralizacije, te je izbjegavan u službenim osmanskim instancama. Ako pogledamo na izvor makedonskog problema, vratit ćemo se na odluke Sanstefanskog mirovnog sporazuma kojim je Bugarskoj dodijeljena pomenuta teritorija te osnovana Velika Bugarska. S obzirom na to da su odluke Sanstefanskog mirovnog sporazuma, među kojima je i stvaranje Velike Bugarske pod ruskim utjecajem, ugrožavale ravnotežu snaga među velikim silama, sazvan je Berlinski kongres. Odlukama Berlinskog kongresa, Bugarska je podijeljena na tri cjeline: Kneževina Bugarska, autonomna pokrajina Istočna Rumelija i Makedonija koja je

¹ Mehmet Hacısalihoglu, "Makedonya", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 27, ur. İlyas Üzümlü (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003), 440.

pod uslovom izvršavanja reformi ostavljena Osmanskom Carstvu.²

No teritorija pomenuta *tri vilajeta* nije bila interes samo Bugarske. Srbija se pozivala na Dušanovo Carstvo koje je obuhvatalo pomenute teritorije, a Grčka na antičko doba te su argumentovale historijsko pravo na Makedoniju. Pored ovog historijskog prava, Armaoglu navodi još dva osnovna razloga teritorijalne borbe: strateški i ekonomski. Makedonija je teritorija koja spaja Srednju Evropu sa Sredozemnim morem preko dvije ravnice koje grade Morava i Vardar. Zbog ovih ravnica ovo je najplodniji dio cijele balkanske regije.³ Također, na teritoriji Makedonije je živjelo i stanovništvo koje je etnički pripadalo pomenutim narodima, tako da je prema popisu iz 1904. kojeg je uradio osmanski generalni valija Husejin Hilmi-paša bilo 1.508.507 muslimana, 896.497 Bugara, 307.000 Ruma ili Grka, 100.717 Srba, 99.000 vlaha.⁴ Od same pojave ovog pitanja posredstvom škola i crkava nastat će kulturološki rat između pomenutih naroda, a u narednim godinama sva tri naroda će djelovati i oružanim četama. Sami procesi će ove narode odvesti u Drugi balkanski rat, a posljedice prevlasti i političke borbe za teritoriju Makedonije u drugačijoj formi traju i danas.

b) Borba za teritoriju Makedonije posredstvom prosvjetnih aktivnosti

Prava manjina u Osmanskoj Carevini u pogledu školstva su proširena tanzimatskim fermanom iz 1839. godine u kojem se nije direktno pominjalo školstvo i islahatskim fermanom izdatim nakon Krimskog rata u kojem je bilo riječi i o školstvu manjina; a konačno su uređena obrazovnom upravnom reformom (Maarif nizamnamesi) iz 1869. godine. Članom 129. ove nizamname manjinama je uz određena pravila bilo dozvoljeno otvaranje škola. Iako su i prije mogli otvarati škole preko određenih povlastica,

² Isto.

³ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 580.

⁴ Hacısalihoglu, "Makedonya", 440.

nizamnamom je proces pravno uređen.⁵ Tako je i prije početka *makedonskog pitanja* na teritoriji Makedonije bilo grčkih, bugarskih i srpskih škola.

Nakon podjele Bugarske na tri cjeline i velikog razočarenja koje je uslijedilo tim činom, Bugarska je anektirala Istočnu Rumeliju,⁶ a za borbu za Makedoniju su se pojavile dvije struje među onima koji su htjeli da povrate teritorije izgubljene Sanstefanskim mirovnim ugovorom. Prva struja je vjerovala da se izgubljene teritorije mogu povratiti isključivo uz oružanu borbu i ustanak, dok je druga struja, predvođena Bugarskom pravoslavnom crkvom, svoju borbu temeljila na prosvjetnoj akciji preko crkava i škola.⁷ U ovome je imala primjer Grčke koja je nakon nezavisnosti 1821. ostvarila širok aspekt djelovanja na teritoriji Makedonije, gdje je 1877. godine imala 256 škola s 10.968 đaka. Još jedan razlog za akciju ove vrste je bio taj što je nakon Rusko-osmanskog rata (1877–1878) Grčka prijavljivala bugarske škole osmanskim vlastima uz izgovor da imaju revolucionarne težnje te su postojeće bugarske škole zatvarane. Bugarska je htjela iskoristiti postojeće tlo za borbu, krenuvši u akciju ponovnog otvaranja škola.⁸ Borba je urodila plodom te je 1882–1883. godine na teritoriji Makedonije bilo 323 bugarskih učitelja i 14.815 učenika, a samo sljedeće godine 17.864 učenika i 375 učitelja.⁹

c) Uključivanje Srbije u borbu za teritoriju Makedonije posredstvom prosvjetnih aktivnosti

Samardžić navodi da su srpske vlasti bile u strahu od obnove Bugarske koja je bila formirana Sanstefanskim mirovnim sporazumom. To je bio razlog okretanja Austriji u politici, a to je također diktiralo njenu politiku

⁵ Salih Zeki Zengin, "II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerinin faaliyetleri", *Belleten*, br. 261 (2007): 617; Habibe Polat, "1869 Maarif Nizamnamesine Göre Osmanlı Devletinin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri", *Asia Minor Studies*, br. 2, (2021): 777.

⁶ Hacısalihoglu, "Makedonya", 440.

⁷ Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 108-110.

⁸ Isto, 110-112.

⁹ Isto, 112.

spram Makedonije.¹⁰ Nakon što je Bugarska anektirala Istočnu Rumeliju, Srbija je istinski shvatila opasnost širenja Bugarske, te je kralj Milan Obrenović objavio rat Bugarskoj u kojem je u novembru 1885. godine Srbija poražena.¹¹ Iako je na teritoriji Makedonije, kako navodi Yarci, 1867–1868. bilo otvoreno više od 60 srpskih škola,¹² Srbija se nakon što je uvidjela bugarsku i grčku opasnost, aktivnije priključuje ovoj prosvjetnoj i kulturološkoj borbi na teritoriji Makedonije. Ovaj posao je nakon nekog vremena preuzela srpska vlada koja je 1887. godine pri Ministarstvu obrazovanja osnovala kancelariju za srpske škole i crkve van Srbije, a zatim je 1889. otvorena posebna kancelarija za propagandu. Za vrijeme Nikole Pašića i radikalne stranke, propaganda je nastavljena, a politika se nije mijenjala od 1891. do 1912. godine. Preporučeno je da se otvara što više srpskih škola, da se knjige dijele besplatno, da se učitelji redovno plaćaju, da se osnivaju organizacije bratstva među Srbima.¹³ Tako je 1892. godine u Makedoniji bilo 110, a 1907. godine 228 srpskih škola.¹⁴

Zatvaranje srpske škole u Kumanovu

a) Srbi u Kumanovu

Kumanovo je bila kaza (srez) koja je bila vezana za Skopski sandžak, a Skopski sandžak za Kosovski vilajet.¹⁵ Bojić u svojoj knjizi navodi da je u vjerskim pitanjima kaza pripadala skopskoj eparhiji.¹⁶ Prva škola u ovoj kazi je otvorena 1805. godine. Kako smo već naveli u uvodnom paragrafu, na teritoriji Makedonije je vladao pravi kulturološki rat među

¹⁰ Momir Samardžić, “Srbija i Bugarsko Pitanje 1878–1885”, *Zbornik matice srpske za istoriju*, br. 77-78 (2008): 201.

¹¹ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 114.

¹² Güler Yarci, “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, br. 1 (2013): 86.

¹³ Adanır, *Makedonya Sorunu*, 114-115.

¹⁴ Yarci, “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi”, 86.

¹⁵ *Salnâme-i Vilâyeti Kosova* (Skoplje: Vilayet Matbaası H. 1314 (1896/1897.)). 264.

¹⁶ Dušica Bojić, *Srbi u Kumanovskom srezu: od prve polovine XIX do sredine XX veka (sećanja Mihaila-Milana Petrovića)* (Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2015), 12-14.

Bugarima, Grcima i Srbima u pogledu prosvjete. No prije nego se Srbija uključila u ovu borbu, u kumanovskoj kazni se osjećao jak utjecaj bugarske egzarhije. Nakon 1872. godine srpski narod se podijelio na egzarhiste i patrijarhiste, a škola je podijeljena na bugarsku i srpsku, koju su nazivali grkomanska. Otvaranje srpske škole je uslijedilo 1875. godine, ali škola je zatvorena usljed pritiska egzarhista preko osmanske vlasti na patrijarhiste. Škola je ponovo otvorena 1892. godine.¹⁷ Bojić ne navodi dalju sudbinu ove škole, te pretpostavljamo da je zatvorena škola, čiji ćemo slučaj obraditi kroz ovaj rad, upravo pomenuta škola.

b) Prikaz dokumenata o slučaju zatvaranja srpske škole u Kumanovu

Ovaj slučaj je iznimno bitan iz više razloga. Naime, pored toga što se kroz ovaj primjer može bolje razumjeti politička situacija i priroda diplomatskih odnosa između Srbije i Osmanskog Carstva, s aspekta Osmanskog arhiva, ovo je jedan od rijetkih primjera gdje se može uprati početak i kraj jednog slučaja. Stoga smo odlučili da na ovaj način prezentujemo prepiske i samim tim ponudimo hronološki i sistemski slijed u osmanskoj diplomaciji, gdje se može vidjeti način funkcionisanja birokratskog sistema i njegova brzina.

Početak maja 1893. nailazimo na prvi spomen srpske škole u Kumanovu u dokumentima Osmanskog arhiva u Istanbulu. Naime, nakon žalbe za zatvaranje škole upućene od strane Ministarstva vanjskih poslova Srbije preko svog ambasadora u Istanbulu, iz Visoke Porte je poslan upit Kosovskom vilajetu. U dopisima koji se uglavnom nalaze u fondovima Bâb-1 Âli Evrak-1 Odası (BEO) tj. Visoke Porte, nalazimo odgovor iz Kosovskog vilajeta i dopise koji su upućeni ili koje je primilo Ministarstva obrazovanja.

Kao što je priča i započela diplomatskim putem, završava se na isti način, nastavak pronalazimo u fondovima Ministarstva vanjskih poslo-

¹⁷ Isto, 17.

va, u katalogima političkog odjela (HR, SYS). Krajem maja se pojavljuje izvještaj osmanskog ambasadora u Beogradu s izvještajem o člancima u lokalnim novinama kao što su *Videlo* i *Odjek*¹⁸ o zatvaranju škole, ali i s pismima zahvale od strane ministra vanjskih poslova Srbije velikom veziru.

Bogatstvo Osmanskog arhiva se ogleda i u tome što se izvještajima ambasadora iz raznih glavnih gradova, pored ličnog izvještaja o nekom događaju, vrlo često u prilogu šalju i originali nekog lista na lokalnom jeziku i prijevod istog na francuski jezik, koji je bio jezik diplomatije. Tako da je Osmanski arhiv veoma bogat građom koja je sačuvana, ne samo u originalu nego s prevodom na francuski i osmanski jezik. Stoga, kako bi se razumio ovaj slučaj u Kumanovu, prvo ćemo podijeliti tekst koji je objavljen u listu *Videlo* 9. maja 1893. godine, a koji je bio u prilogu izvještaja osmanskog ambasadora u Beogradu 12. maja 1893. godine. Tekst izdvojen iz ovog broja glasi:

Glas iz Vranje

Otud preko granice stižu nam glasovi, koji treba da bace u brigu svakog onog koji misli o budućnosti svog plemena, a nas ovamo, graničare, i bliske posmatrače svega onog što se radi nad onom našom braćom što su ostala s one strane plota, ispunili su i pravednim gnjevom, jer mi tamo za granicom imamo i svog roda i svojih prijatelja, i svaka njihova beda i nevolja nas sve utoliko jače kosne. Da vam ispričam šta nam je otuda javljeno. U Kumanovu pregalaštvom Kumanovčana otvorena je srpska škola, muška i ženska. Sve je u njoj išlo da ne može biti bolje: dobri učitelji, a puna škola dečice, da vam je milina pogledati. No, nekome se nije svideo napredak njen i 1. ov. mes. ona je na jedan varvarski način zatvorena. Rekoh varvarski način, i vidićete, da jest tako. 30. Aprila kumanovski kajmakam saopštio je opštini naredbu skopskog valije da zatvori srpsku školu. Opština, saprirodno svim izvesti o tome zastupnika g. mitropolita Metodija, a ovaj depešom izvesti o tome svog mitropolita. Mitropolit, osnivajući se na

¹⁸ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), İstanbul, Hâriciye Nezâreti, Siyasî Kısım Evrakı, 1483-9.

povlastice koje je sultan darovao vaseljenskoj Patrijaršiji, preporučiti svom zastupniku da školu nipošto ne zatvori. Kad je kajmakam dobio takav odgovor on je 1. Maja poslao školi jednog žandarmerijskog juzbašu sa žandarima, te su ovi svu decu rasterali i školu zatvorili, i to su ih zatvorili bez ikakvog milosrđa, a samo s toga što uče srpsku školu. Mitropolitov zastupnik izvestio je skopskog mitropolita depešom o svom varvarstvu, pa su za tim i sam krenuo za Skoplje da spase Kumanovo od posledica ovog nasilja. Čujemo da je još u Skoplje zajedno sa njegovim žalbama ispratili i sama dečica svoje žalbe: dva muškarca u ime svojih 140 drugova i dve devojčice u ime svojih drugarica telegrafisali su i sultanu u Carigrad i valiji u Skoplje i molili da im se škola otvori. Ja sam vam ispričao događaj onako kako je nama saopšten, a uveravam vas da je izvor iz kojeg znam sasvim siguran i da je prema tome bilo sve ovako kako sam vam kazao. Škola je još zatvorena, a deca razjurenjena iz nje, bazaju sad besposlena po Kumanovu, a agenti protivnika Srpstva razmilili se za njima pa jedan po jedan dete vrebaju za svoje škole. Šta bude dalje javiću vam, a vas molim da sve ovo publikujete. Javno mišljenje u Srbiji ne može biti ravnodušno prema ovakvim stvarima. Ovo se desilo nadomak Vranji, tu uz samu skoro granicu, a kako li je onda dalje u unutrašnjosti? Što nas u svemu najviše interesuje to je što bismo želeli znati da li je ovakva naredba protivu kumanovske škole, a možda i protivu svih drugih srpskih škola došla od strane Porte, ili je ovo niža vlast uradila na svoju ruku. Mi ne možemo verovati da je to sa znanjem ili po naredbi Porte: Sultan ne može imati razloga potpomagati Bugare ili ma koga drugog protiv Srba, pa čak ni onde gde bi se i postojanje srpstva moglo staviti u sumnju, a kamoli ovde. Njemu su, verovatno je, jednaki svi njegovi podanici ma koje narodnosti bili, i stoga mi ovamo verujemo da je sve ovo uradila niža vlast na svoju ruku, i držimo da bi se početak svemu ovome morao naći u Skoplju. Skoplje je sedište valije, a u rukama ovog su i svi pokretači uprave valilukom.¹⁹

¹⁹ BOA, Hariciye Nezâreti, Tercüme Odası Evrakı (dalje: HR.TO), 538-63.

Ovaj članak, pored toga što je poslan u originalu, i što je od strane ambasadora preveden na francuski jezik, u okviru Odjela za prevođenja pri Ministarstvu za vanjske poslove Carstva (Hariciye Nezareti Tercüme Odası), preveden je na osmanski jezik i provjeren više puta, tako da tokom mjeseca maja nalazimo više prevoda ovog članka koji je korišten kao osnova za dalje prepiske.²⁰

Posmatrajući ovaj događaj kroz dokumente Osmanskog arhiva, primjećujemo da je najstariji dokument zaveden 17. maja, a radi se o pismu kojeg je izdala Visoka Porta, a koji je upućen Kosovskom vilajetu u kojem se navodi da je stigla žalba od Srpske ambasade u Istanbulu. U žalbi se navodi kako je novi kosovski upravnik za obrazovanje (maarif müdürü) zatvorio srpsku školu i time branio osnivanje takvih škola. U pismu se spominje da će se ovaj slučaj riješiti na osnovu odluke iz 17. ševvala 1310. godine po hidžri (5. maja 1893.), i da će Ministarstvo obrazovanja biti obavješteno o ovome.²¹

U narednom dokumentu koji je istog datuma s Porte upućen Ministarstvu obrazovanja navodi se da ovakve vrste prepreka za rad srpskih škola ne trebaju postojati.²² Ovdje možemo vidjeti da Visoka Porta, kao centar birokratije Carstva i vrhunski administrativni organ, upućuje pisma paralelno na više drugih administrativnih jedinica koja su direktno uključena u slučaj i samim tim utjecala na brzinu i efikasnost sprovođenja odluke. I pored ovih pisama ubrzo susrećemo dopis vilajetu koji traži da se odluka od 17. maja što prije izvrši.²³

Jedan od najreprezentativnijih dokumenata u ovoj prepisci je odgovor i odluka, napisana od strane velikog vezira, a nalazi se u fondovima Yildiz Dvorca i glasi:

²⁰ BOA. HR.TO, 538-65/27-58.

²¹ BOA, Bâb-1 Âli Evrak Odası (dalje: BEO), 201-15061.

²² BOA, BEO, 202-15090.

²³ BOA, BEO, 209-15633.

Bâb-ı Âli

Daire-i Sadaret

Âmedî Dîvân-ı Hümâyûn 2538

Kumanova'da bulunan Sırp mektebi'nin sed edilmesi ve boşnak lisani ile tekellüm eden ehalinin kilise ve mektepleri hakkında ikâ'-i mevânî' ve müşkilât edilmekte, ve Kosova Maarif müdürü tarafından dahi, Sırp mektepleri hakkında muâmelât şedide-i gösterilmekte olduğu Sibistan'ın Hariciye Nezareti İstanbul maslahatgüzalığına bilvürüd süreti tevdî olunan muharrerât notadan mustebân olup Memalik-i şahane sakini ekvâm muhtelefenin nazar-ı hükümet-i seniyye'de yekdiğerine rüchânı olmaması ile cümlesi hakkında muâmele-i mütesâviye-i icrâsai muvâfık hikmet-i ve maslahat-i olarak sırf Boşnak lisani ile tekellüm eden ehalinin kendü lisanlarıyla icrây-i tadrîsât-i için mektepler küşâdına ve ekvâm-ı mühtelif olan mahallerede dahi muhtalat mektepleri açılmasına rühsat verilmesi ve komiteleri meşkûk bulunan ehali hakkında Bâb-ı Âli'den suâl-ı müâmeley-i edilmesi lâzime den olunduğuna Kumanova mektebi'nin küşâdına rühsat i'tasi Kosova Vilayetine ve Maarif müdiri'ne maattevhik tâlimât verilmesi dahi Maarif Nezaret-i Celilesi'ne yazılmış olmağla Hakîpayı-ı Hümâyûn Hilafetpenâhi arzı mütemenna'dır efendim.

Fi 16 Zilkide 1310

20 Mayıs 1309

Sadrazam ve yaveri Ekrem (Cevap)

Prijevod:

Odluka

Dokument izdat od strane Visoke Porte

Nakon istraživanja o događajima spomenutih u žalbi od strane Ministarstva vanjskih poslova Srbije preko njihovog ambasadora u Istanbulu o tome da se zatvara srpska škola i da se prave prepreke i problemi za rad

crkve i škole naroda koji govori bosanski jezik, i kako se kosovski upravnik za obrazovanje neprimjerno i grubo ophodi prema ‘srpskoj školi’, odlučeno je po pitanju različitih naroda koji su nastanjeni u okviru Carstva, da ni jedan narod nema prednost u odnosu na drugi, odlučena je ravnopravnost kako bi se ispunila pravda i postiglo opće dobro. Da samo radi činjenice što jedan narod govori bosanski jezik postiže pravo da se otvori škola na njegovom jeziku. Da u mjestima gdje su miješani narodi treba dozvoliti otvaranje mješovitih škola. A što se tiče sumnjivih naroda za njihove molbe se treba obratiti Visokoj Porti kako postupiti s njima.

Odobrena je dozvola za otvaranje škole u Kumanovu, te da se Kosovskom vilajetu i lokalnom upravniku obrazovanje pošalje opomena za njegovo ophođenje i da se pošalje ova odluka ministarstvu obrazovanja i da je se čeka potvrda Sultana na ovo.

Dana 16 Zilkide 1310

20 Maj 1309

U potpisu Veliki Vezir (odgovor)²⁴

²⁴BOA, Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı, 275-28. S obzirom na to da se u ovom dokumentu spominje “bosanski jezik”, bitno je razjasniti da su ovo dva različita problema koji su igrom slučaja završila u istom dokumentu. Samim time što smo kroz rad obradili preko 10 dokumenata na ovu temu, sa sigurnošću možemo reći da je škola koja se zatvorila i ponovo otvorila bila srpska škola. A što se tiče spominjanja “govornika bosanskog jezika”, možemo reći da je kriza koja je izazvana zatvaranjem srpske škole u ovom gradu otkrila i to, da je bilo i naroda koji govore bosanskim jezikom (bošnjak lisanı), i koji traže ravnopravnost koju je odobrilo Carstvo. Radi se o odluci o obrazovanju i vjerskim obredima na maternjem jeziku od 4. maja iste godine, kada je nastupila slična situacija s otvaranjem škola od strane Bugarske i Srpske Crkve u Skoplju.

Emgili navodi u svom studiju o iseljavanju Bošnjaka da je jedan od puteva kojim su išli iseljenici prema centru Carstva i Anadoliji, bila teritorija Makedonije, odnosno tadašnjeg Kosovskog vilajeta. Iako je veliki broj muhadžira stigao u Istanbul i gradove u okruženju, dobar dio njih je i ostao u nekim gradovima na putu gdje su našli uvjete za život. Jedan od takvih centara je grad Kumanovo, u kojem je počelo naseljavanje Bošnjaka 1881. godine. Bošnjački iseljenici koji su nastanili Kumanovo i sela oko njega su uglavnom bili iz sjeverne Bosne. Fahriye Emgili, *Bošnjakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012), 256.

Ovaj dokument potvrđuje pretpostavke pisane u *Videli*, kako je zatvaranje škole postupak lokalnog upravnika, i nipošto odluka koja dolazi od strane Visoke Porte ili osmanske uprave. Kao potvrdu ozbiljnosti kojom je pristupila osmanska diplomatija ovom pitanju, nalazimo i dokument koji govori o molbi koju je pisao učitelj ove škole i koja je stigla do Visoke Porte; molba je priložena dopisima koji se tiču ovog slučaja i koji se šalju Kosovskom vilajetu.²⁵

Također, ovaj slučaj je usmjerio pažnju na važnost koju je Carstvo pridavalo tehničkim i pravnim prilikama i okolnostima kada su u pitanju škole drugih naroda. Naprimjer, u spomenutoj srpskoj školi su bile zaposlene i učiteljice srpske nacionalnosti, te je u okviru odluka Visoka Porta tražila od Ministarstva obrazovanja da se administrativno pobrine za ovaj proces, s obzirom na to da su sve učiteljice iste nacionalnosti, škola zvanično dobija status strane tj. srpske škole.²⁶

U okviru ovih dopisa, aktivno učešće ima Ministarstvo vanjskih poslova i osmanski ambasador u Beogradu s jedne strane te ministar vanjskih poslova Srbije i ambasador Srbije u Istanbulu s druge strane, što je rezultiralo da se ovaj slučaj riješi u roku od dva mjeseca. Posljednji dokument koji tretira ovaj slučaj je zaveden 3. jula 1893. godine u arhivu, a sadrži pismo koje je Andre Nikolić, ministar vanjskih poslova Srbije, uputio velikom veziru Džavid-paši. U ovom pismu se naglašava zahvala sultanu i osmanskim vlastima na razumijevanju i želji da se uspostavi pravda te se traži da u pitanje otvaranja srpskih škola bude direktno uključena Visoka Porta, a ne lokalna vlast u Kosovskom vilajetu. Ovaj slučaj je riješen otvaranjem škole, kako se u izvještajima naglašava još prije samog dolaska novog ambasadora, te je samim tim zaključen i više nije bio predmet dopisa i izvještaja u diplomatskim odnosima dvaju država.²⁷

²⁵ BOA, BEO, 213-15906.

²⁶ BOA, BEO, 221-16529.

²⁷ BOA, BEO, 229-17146.

Zaključak

U ovom radu smo pokušali dati jedan prikaz kako pristupiti građi Osmanskog arhiva i po kojem slijedu su funkcionisali birokratski mehanizmi te kojom brzinom su se pisali odgovori ili slali upiti na određena pitanja. Ambasadori su nastojali da izvještavaju o glavnim temama u lokalnim novinama te su prevodili određene članke i slali u Istanbul, a sve se to pohranjivalo u arhiv, tako da danas imamo pristup nekim stranim novinama zahvaljujući osmanskim ambasadorima u stranim državama. Administrativna podjela unutar sistema Carstva je doprinijela i da protok informacija djeluje efikasno, odjeli su međusobno komunicirali po utvrđenom redu i sistemu, a Visoka Porta je bila vrhunski odjel koji nadgleda, obuhvata i učestvuje u tim prepiskama i paralelno se obraća svim organizacijskim jedinicama. Ovakav protok informacija je bio olakšan pa su i lokalni ljudi uspijevali da dođu do nje ukoliko je bilo potrebe za tim. Na ovom primjeru škole u kumanovskoj kazi, jasno vidimo efikasnost birokratskog mehanizma Osmanskog Carstva koji je riješio krizu koja je u jednom periodu, kao što je period *makedonskog pitanja*, mogla dovesti do većih posljedica i, u konačnici, sukoba između Srbije i Osmanskog Carstva.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Istanbul (BOA)
 - Fond: Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)
 - Fond: Hâriciye Nezâreti, Siyasî Kısım Evrakı
 - Fond: Hariciye Nezâreti, Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)
 - Fond: Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

LITERATURA

Knjige:

- Adanır, Fikret. *Makedonya Sorunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Bojić, Dušica. *Srbi u Kumanovskom srezu: od prve polovine XIX do sredine XX veka (sećanja Mihaila-Milana Petrovića)*. Beograd: Istorijski muzej Srbije, 2015.
- Emgili, Fahriye. *Boşnakların Türkiye'ye Göçleri 1878-1934*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2012.
- *Salnâme-i Vilâyeti Kosova*. Skoplje: K. Vilayet Matbaası. H. 1314 (1896/1897.).

Çlanci:

- Hacısalihoglu, Mehmet. "Makedonya". u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt. 27, ur. İlyas Üzüm. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003, 437-444.
- Samardžić, Momir. "Srbija i Bugarsko Pitanje 1878–1885". *Zbornik matice srpske za istoriju*, br. 77-78 (2008): 201-214.
- Yarcı, Güler. "Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi". *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, br. 1 (2013): 76-114.
- Zeki Zengin, Salih. "II. Abdülhamit döneminde yabancı ve azınlık mekteplerinin faaliyetleri". *Bellekten*, br. 261 (2007): 613-652.
- Polat, Habibe. "1869 Maarif Nizamnamesine Göre Osmanlı Devletinin Azınlık ve Yabancı Okulları Denetim Altına Alma Girişimleri". *Asia Minor Studies*, br. 2 (2021): 775-785.

Summary

The Case of the Serbian School in Kumanovo in the Light of Documents from the Ottoman Archive

The educational question was one of the main aspects of the Macedonian Question at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. It was particularly evident in the relations between Serbia, Greece and Bulgaria, and especially in the relations of the mentioned countries with the Ottoman Empire. Using the example of the Serbian school in Kumanovo, we can see what kind of reaction was caused by the closure of a school that functioned in the mentioned period. From the reaction of the Serbian side to the closure of the school in the newspaper “Videlo” to the Turkish officials reporting on this case at a higher level and the process of the Ottoman administration to resolve this matter, we observe, among other things, the effectiveness of the functioning of the Ottoman system resolving the dispute that could have led to tense relations between Serbia and the Ottoman state and greater consequences. Based on the documents and the chronological sequence of events in the mentioned process, we see that in the resolution of this issue, from the local administrator for education, through the walis, ambassadors and ministers of foreign affairs and education, to the Grand Vizier and the Sultan, all were involved and in parallel contact, without any breakdown in communication.

UDK: 623.7 (497.6) " 1943/1945 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.197
Izvorni naučni rad
Primljen: 1. 7. 2022.
Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Sead Vrana

Federalna uprava civilne zaštite
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sead.vrana@fucz.gov.ba

Balkansko ratno vazduhoplovstvo i njegova borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine

Apstrakt: Saveznička vazдушna borbena dejstva iznad Bosne i Hercegovine grubo se mogu podijeliti u tri faze. Prva od oktobra/novembra 1943. do maja 1944. godine, druga od maja 1944. godine do prvog septembra iste godine, te treća od septembra 1944. godine do kraja Drugog svjetskog rata. Tokom druge faze saveznička dejstva iznad Balkana su intenzivirana toliko da je za njihovo izvršenje osnovano Balkansko ratno vazduhoplovstvo (Balkan Air Force ili BAF) u junu 1944. godine. Iako je BAF, apriori, slijedio savezničku strategiju na mediteranskom vojištu, polovinom 1944. godine je gotovo u potpunosti sačinjavao cijeli vid vazduhoplovstva u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije. Od osnivanja pod komandom britanskog Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva (Royal Air Force ili RAF) u svom sastavu ili pod neposrednom operativnom kontrolom imalo je jedinice osam nacionalnosti, a na vrhuncu snage raspolagalo je s 19 borbenih i 6 transportnih skvadrona, te koordiniralo sva vazduhoplovna dejstva iznad teritorija Jugoslavije, Albanije i Grčke. Naročit uspjeh BAF je ostvario tokom povlačenja njemačke Grupe armija "E" iz Grčke pravcima kroz Bosnu i Hercegovinu od septembra 1944. do početka operacija za konačno oslobođenje Jugoslavije početkom 1945. godine. Tokom operacija za konačno oslobođanje zemlje BAF je pružao i neposrednu

taktičku podršku jedinicama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Ovaj članak uvidom u dostupnu arhivsku građu nastoji sintetizirati ratni napor BAF-a uložen u dejstva iznad Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: avijacija, vazdušni rat, vazdušni napadi, Drugi svjetski rat, Balkansko ratno vazduhoplovstvo (BAF), Bosna i Hercegovina.

Abstract: Allied air force combat engagements in Bosnia and Herzegovina can be roughly divided in three phases. First from October/November 1943 until May 1944; second from May to September 1, 1944; and third from September 1944 until the end of the World War Two. During second phase Allied operations over Balkans became so intensive that Balkan Air Force (BAF) in June 1944 had to be established. Even if Balkan Air Force followed Allied strategy on Mediterranean Theater of Operations, from mid-1944 it almost entirely constituted air force of the Yugoslav People's Liberation Army under command of Royal Air Force, BAF was composed of and operationally controlled by units of 8 nationalities, had top strength of 19 combat and 6 transport squadrons and coordinated all air actions over Yugoslavia, Albania and Greece. Unprecedented success of BAF was accomplished during withdrawal of German Army Group "E" from Greece on routes via Bosnia and Herzegovina from beginning of September 1944 to beginning of operations for final liberation of Yugoslavia. During operations for final liberation of the country, BAF provided tactical support to YPLA units. This article tries to use insight in available archive documents to synthesize BAF war effort put in actions in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: air force, air war, air attacks, World War Two, Balkan Air Force (BAF), Bosnia and Herzegovina

Uvod

Balkansko ratno vazduhoplovstvo, Balkan Air Force ili BAF, je po strukturi i nadležnosti bilo jedinstvena saveznička formacija, ne samo na mediteranskom vojištu već u Drugom svjetskom ratu općenito. Formirano je s isključivom svrhom pružanja podrške pokretima otpora

koji su se borili protiv okupatora u Albaniji, Grčkoj, Mađarskoj i naročito Jugoslaviji. Jedinstvenost ove komande ogledala se u činjenici da je, pored izravne komande nad vazduhoplovnim jedinicama taktičkog nivoa iz svog sastava, imala i nadležnost nad koordinacijom pomorskih i kopnenih akcija koje su savezničke snage, stacionirane na Apeninskom poluostrvu, izvodile na suprotnoj obali Jadranskog mora, te koordinaciju vazdušnih dejstava sa strateškim i drugim taktičkim snagama iznad svoje zone odgovornosti. Druga specifičnost ove komande je njen sastav u kojem su bile jedinice: britanskih, grčkih, savezničkih italijanskih, južnoafričkih, jugoslavenskih partizanskih¹ i poljskih grupa, a pod operativnom kontrolom je imala i transportnu grupu američkog vazduhoplovstva, te kombinovanu transportnu i lovačku grupu sovjetskih vazdušnih snaga.² Pored toga Balkansko ratno vazduhoplovstvo je možda i najznačajnije doprinijelo transformaciji partizanskih gerilskih snaga u vojnu formaciju koja je igrala odlučujuću ulogu u porazu njemačkih i kvislinških snaga na Balkanu. Zbog te transformacije područje na kojem su djelovale snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije – NOV i POJ, saveznički komandanti su kolokvijalno nazvali “Cinderella Front” ili “Pepeljugin front”.³

U jugoslavenskoj historiografiji do početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća koja se bavila vazduhoplovnim snagama i vazdušnim ratom između 1941. i 1945. godine, dejstva avijacija zapadnih saveznika su opisana prilično skromno⁴, tek okvirno stavljena u kontekst širih borbenih dejstava⁵ ili je naglasak stavljen isključivo na jedinice Narodnooslobodi-

¹ 352. eskadrila RAF (1. eskadrila NOVJ) i 351. eskadrila RAF (2. eskadrila NOVJ).

² tzv. Grupa Sokolov.

³ Paul J. Freeman, *The Cinderella Front: Allies Special Air Operations in Yugoslavia During World War Two* (Montgomery: Air Command and Staff College, 1997), 1.

⁴ Zdenko Ulepič, “Kratik pregled razvoja vazduhoplovne situacija na jugoslovenskom ratištu”, u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986), 29-30.

⁵ Božo Lazarević, *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941-1945* (Beograd: Vojnoizdavački zavod Vojno delo, 1972), 90-93.

lačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije – NOV i POJ⁶ koje su letjele pod komandom britanskog Kraljevskog ratnog vazduhoplovstva – RAF.⁷ Pored ideološkog aspekta, koji je favorizovao dejstva sovjetske avijacije, mnogo ozbiljniji razlog nedostatka detaljnije analize dejstava Američkog armijskog ratnog vazduhoplovstva – USAAF-a, te RAF-a i vazduhoplovstava zemalja Comonwealtha na jugoslavenskom ratištu bila je nedostupnost potpunije savezničke arhivske građe i dokumenata ovdašnjim istoričarima. S druge strane, američki i britanski autori koji su se bavili vazduhoplovnim dejstvima iznad Balkana, akcenat su isključivo stavljali na operacije dostavljanja vojne pomoći vazdušnim putem⁸ i evakuaciju oborenih savezničkih vazduhoplovaca,⁹ odnosno na dejstva strateške avijacije¹⁰.

Kako bi bila popunjena praznina, ili njen dio, u proučavanju vazdušnog rata nad Balkanom, namjera autora ovog članka je da, koristeći dostupnu arhivsku građu, rekonstruiše borbena dejstva Balkanskog ratnog vazduhoplovstva iznad Bosne i Hercegovine u kontekstu ciljeva savezničke komande mediteranskog vojišta i okviru borbenih dejstava NOV-a i POJ-a na jugoslavenskom ratištu.

⁶ 351. squadron RAF (2. eskadrila NOVJ) i 352. squadron RAF (1. eskadrila NOVJ).

⁷ Predrag Pejčić, *Prva i Druga eskadrila NOVJ* (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991).

⁸ Harris G. Warren, *Special Operations: AAF Aid to European Resistance Movements 1943-1945* (Maxwell AFB: AAF Historical Office, 1947).

⁹ William M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance: Army Air Forces Special Operations in Balkans During World War II* (Maxwell AFB: Airforce History and Museums Progame, 1995).

¹⁰ Kevin A. Mahoney, *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II* (Lanham, Toronto, Plymouth UK: The Scarecrow Press, 2013); Alun Granfield, *Bombers Over Sand and Snow: 205. Group RAF in World War Two* (Barnsley: Pen and Sword Publishing, 2011).

Borbeni poredak savezničkih vazduhoplovnih snaga na Mediteranu krajem 1943. godine

Po kapitulaciji Italije, već od kraja septembra 1943. godine, savezničke, američke i britanske, uključujući zemlje Commonwealtha, vazduhoplovne snage, bivaju raspoređene na raspoloživim aerodromima na dijelu Apeninskog poluostrva kojeg su kontrolisali Saveznici, a intenzivno su građeni i novi aerodromi.¹¹ U ovom periodu počinje i reorganizacija Mediteranske vazduhoplovne komande prema novim okolnostima rata i zahtjevima ratišta. U decembru 1943. savezničke vazduhoplovne snage su reformisane u Mediteranske savezničke vazduhoplovne snage (Mediterranean Allied Air Force – MAAF) sastavljene od Mediteranskih savezničkih strateških vazdušnih snaga (Mediterranean Allied Strategic Air Force – MASAF), Mediteranskih taktičkih vazdušnih snaga (Mediterranean Allied Tactical Air Force – MATAF), Mediteranskih obalnih vazdušnih snaga (Mediterranean Allied Coastal Air Force – MACAF) koje su izvodile borbena dejstva.¹² Pored operativnih komandi i jedinica, MAAF je objedinjavao i jedinice za podršku. MASAF je u svom sastavu imao američku 15. vazdušnu armiju i britansku 205. bombardersku diviziju. Do maja 1944. godine strateške snage će dostići broj od 1.512 američkih¹³ i oko 300 britanskih bombardera. Zbog stalnog raspoređivanja skvadrona u 205. diviziju i prekomandi iz nje, broj aviona je tokom 1944. godne varirao između 180 i 330.

U sastav MATAF-a ušle su 12. vazdušna armija USAAF i Pustinjske vazdušne snage (Desert Air Force – DAF) koje su se sastojale od 6 vazdušnih pukova RAF-a i dva USAAF-a. Do kraja 1943. godine Saveznici će za dejstva protiv Sila osovine na sjevernom Mediteranu, uključujući Apeninsko poluostrvo, jug Francuske, Balkansko poluostrvo te jugoistočnu

¹¹ Isto.

¹² Wesley F. Craven i James L. Cate, *The Army Air Forces in World War II*, Volume 2 (Chicago, Illinois: Chicago University Press, 1949) 567.

¹³ Richard G. Davis, *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945* (Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006), 334.

i srednju Evropu, kao i Jadransko i Egejsko more, imati na raspolaganju 146 američkih i 121 britansku eskadrilu s okvirno 4.900 aviona.¹⁴

Primarni zadaci MASAF-a bili su napadi na industrijske i transportne mete koje su bile van dometa 8. vazduhoplovne armije USAAF-a stacionirane u Engleskoj, te napadi na političke mete u satelitskim zemljama, a to su bila uglavnom transportna čvorišta i industrijska postrojenja koja nisu bila značajna za ratni napor Sila osovine na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi, ali značajna vladama satelitskih zemalja.¹⁵ Zadaci MACAF-a su bili podrška američkoj 5. i britanskoj 8. armiji u borbama protiv Sila osovine i napadi na taktičke mete u neprijateljskoj pozadini, uglavnom na Apeninskom poluostrvu i južnoj Francuskoj.¹⁶ Iz operativnih evidencija eskadrila pod komandom RAF-a dostupnih u Nacionalnoj arhivi Ujedinjenog kraljevstva, uočljivo je da je MACAF izvodio patrole nad morem i obalom, zaštitu brodskih konvoja, te napade na neprijateljske brodove i pomorski transport s obje strane Jadranskog mora, u Egejskom moru i preko južne obale Apeninskog poluostrva. Principijelno, rana lovačko-bombarderska dejstva na i iza istočne obale Jadranskog mora izvršavale su Pustinjske vazdušne snage, dok je bombarderska dejstva do januara 1944. godine, kada je u DAF-u raspoređeno dodatnih 5 eskadrila lakih i srednjih bombardera, vršila samo 12. vazдушna armija.

Rana saveznička vazдушna dejstva iznad Bosne i Hercegovine

Savezničkim iskrcavanjem na Apeninskom poluostrvu u septembru 1943. godine Jadransko more te njegova istočna obala i njeno zaleđe našli su se na poziciji krila mediteranskog vojišta. Prodorom na prostor ravnica oko grada Foggie u južnoj Italiji, koji je bio izuzetno pogodan za uspostavu

¹⁴ Kažimir Pribilović, *Povijesna grada oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu* (Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006), 122.

¹⁵ Mahoney, *Fifteenth Air Force against the Axis*, 4-5.

¹⁶ Craven i Cate, *The Army Air Forces*, 440.

aerodroma, saveznička vazduhoplovstva su dobila baze iz kojih su mogla djelovati duž suprotne jadranske obale. U oktobru 1943. godine, savezničke vazduhoplovne snage vrše i prva borbena dejstva iznad istočne obale Jadranskog mora i Balkanskog poluostrva¹⁷ čiji je primarni cilj bio ometanje saobraćaja na istočnom krilu mediteranskog vojišta, brodskog duž Jadrana i željezničkog prugom Beograd – Sofija – Solun,¹⁸ te dejstava njemačkog ratnog vazduhoplovstva – Luftwaffe.

Do kraja aprila 1944. godine saveznički vazdušni napadi u Bosni i Hercegovini bili su usmjereni na željeznicu i aerodrome. Prvi napad na teritoriji Bosne i Hercegovine zabilježen je 4. novembra 1943. godine na željezničku stanicu Gabela.¹⁹ Do aprila 1944. godine u dostupnim izvještajima zabilježen je 31 lovačko-bombarderski napad na vozove na dionici pruge od Mostara do Dubrovnika. Ove napade su vršile uglavnom jedinice iz sastava DAF-a, da bi intenziviranjem dejstava protiv njemačkih snaga u Italiji, MACAF gotovo potpuno preuzeo dejstva s ove strane Jadrana. U prosjeku, učinci dejstava na željeznički saobraćaj u ovom periodu, bili su uglavnom skromni. Tek u pojedinačnim slučajevima poput napada na vozove kod Čapljine²⁰ i Ravnog²¹ rezultati napada su bili značajniji. Pored napada lovaca-bombardera na vozove na području uz južnu granicu Bosne i Hercegovine, bombarderi 12.²²

¹⁷ Sead Vrana, "Vazdušna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu", *Historijska traganja*, br. 19 (2020): 280.

¹⁸ Craven i Cate, *The Army Air Forces*, 558.

¹⁹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik*), tom V, knj. 21 (Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1958), 162, Izvještaj zapovjedništva glavnog stožera domobranstva od 8 studenog 1943 god. o napadu jedinica NOV i PO Hrvatske na Koprivnicu, Viroviticu i borbama kod Karlovca, Ogulina, Gospića i Šibenika, dnevno izvješće broj 312, 621.

²⁰ "Operational Reports" (Sheet no. 3 War diary Sixty-sixth fighter squadron A.P.O. 525, November 1943), The 57th fighter group (pristup ostvaren 26. 1. 2022, http://www.57thfightergroup.org/operational_reports.html).

²¹ The National Archives (dalje: NA), London, Air Ministry and successors: Operations Record Books, Squadrons (dalje: AMS:ORB), sign. AIR27/59.

²² "12th Air Force, 57th Bombardment Wing, 321st Bombardment Group, History: November 1944", The 57th Bomb Wing Association (pristup ostvaren: 2. 2. 2022, http://57thbombwing.com/321stHistory/321_BG_1944-11.pdf).

i 15.²³ vazdušne armije USAAF-a su napadali željeznicu i aerodrome i dublje u unutrašnjosti.

Cilj napada na željeznicu koja je prolazila kroz Bosnu i Hercegovinu bio je u otežavanju i sprečavanju snabdijevanja i prevoza trupa između jadranske obale i doline rijeke Save duž koje je vodila strateška komunikacija: pruga Zagreb – Beograd. Iako rezultat u smislu uništene tehnike nije bio spektakularan, mnogo bitniji efekti dejstava savezničke avijacije su se ogledali u činjenici da su i njemačke snage morale odvojiti resurse za zaštitu i popravku pruga i reducirati saobraćaj. Kako su se vazdušni napadi odvijali paralelno s napadima na brodove i pomorski saobraćaj duž jadranske obale, snabdijevanje njemačkih jedinica u centralnoj i južnoj Dalmaciji, te crnogorskom primorju bilo je neredovnije i oskudnije.

Krajem 1943. i početkom 1944. godine mostarski aerodrom Jesenica bio je najintenzivnije napadana pojedinačna meta u Bosni i Hercegovini jer je od septembra 1943. godine bio stalna baza komandi i 1. stafellu (eskadrili) NAGr. 12 (Grupa za taktičko izviđanje 12)²⁴ Luftwaffe. Ova izviđačka eskadrila je predstavljala prijetnju Savezničkim ratnim naporima na sjevernom krilu mediteranskog vojišta jer je snimala pokrete trupa i brodova sve i duž apeninske obale Jadranskog mora, te je njena neutralizacija bio jedan od prioriternih zadataka MAAF-a. Do aprila 1944. godine ovaj je aerodrom napadnut dva puta²⁵ lovačko-bombarderskom i pet puta²⁶ bombarderskom avijacijom. Pored mostarskog, u ovoj fazi vazdušnog rata, napadani su i aerodrom Zalužani kod Banjaluke.²⁷

²³ Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

²⁴ "Luftwaffe Airfields 1935-1945 Yugoslavia", The Luftwaffe, 1933-45 (pristup ostvaren 2. 2. 2022, <https://www.wv2.dk/lwairfields.html>).

²⁵ "Missing Air Crew Reprt MACR #1184", The 57th fighter group (pristup ostvaren 25. 1. 2022, http://www.57thfighter.org/missing_air_crew_reports.html); NA, AMS:ORB, sign. AIR27/22/2.

²⁶ "War Diary of the 340th Bombardment Group (Transcribed from US Army microfilm)", The 57th fighter group (pristup ostvaren 2. 2. 2022, https://57thbombwing.com/340th-History/340th_Diary/12_December1943.pdf); Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

²⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/23/4.

Prilikom napada 7. lovačkog puka Južnoafričkog ratnog vazduhoplovstva (SAAF) na aerodrom Zalužani, 6. aprila 1944. godine poginuo je vodeći as zrakoplovstva NDH natporučnik Cvitan Galić,²⁸ u momentu pogibije komandant 23. lovačkog jata (eskadrile) na ovom aerodromu, koji je većinu od 45 obaranja protivničkih aviona postigao leteći u Hrvatskoj zračnoj legiji pod komandom Luftwaffe iznad istočnog fronta.

Borbe u vazduhu između savezničkih i njemačkih aviona iznad Bosne i Hercegovine su u ovom periodu bile sporadične. Ipak tokom decembra oboren je transportni avion Junkers Ju-52²⁹ u dubrovačkom zaleđu,³⁰ te Messerschmitt Bf-109G kojim je pilotirao kapetan Joachim Kirschner,³¹ komandant IV grupe 27 JG (lovačke divizije) Luftwaffe, as s 188 priznatih pobjeda kojeg su oborili lovci P-47C Thunderbolt iz 66. skvadrona 57. lovačke grupe USAAF³² nad neumskim zaleđem. Do borbi između njemačkih i savezničkih aviona iznad teritorije BiH je došlo u još dva navrata, a prema operativnim izvještajima eskadrila pod komandom MACAF-a, koji je od oktobra 1943. godine vršio sve operativne vazduhoplovne zadatke nad Jadranom, mnogo više susreta s njemačkim avionima se dešavalo iznad dalmatinskih ostrva, nego nad obalom i u unutrašnjosti.

Do druge polovine aprila i prve polovine maja 1944. godine intenzitet savezničkih vazdušnih napada u Bosni i Hercegovini bio je relativno nizak i ograničen na prostor uz južnu granicu, uglavnom duž željezničke pruge i aerodrome, jer je na taj način ometan ratni napor Nijemaca na

²⁸ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom V, knj. 26 (Beograd: Istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1961), 157, Izvještaj zapovjedništva glavnog stožera domobranstva od 7. aprila 1944. o napadu jedinica NOV i POJ na Podravsku slatinu, željezničku stanicu u Sunji i o borbama na Žumberku, kod Brinje, Kistanja i Dugog polja Dnevno izvješće Ia broj 98/44. Operativnog odjela ministarstva oružanih snaga 7. IV 1944 g., 815.

²⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR 27/926/34.

³⁰ U izvještaju NDH navedeno je da je avion oboren iznad Grude, koja se nalazi istočno od Dubrovnika.

³¹ Jochen Prien i Gerhard Stemmer, *Jagdgeschwader 3 "Udet" in WWII: II/JG3 in Action with Messerschmitt Bf-109* (Atglen: Schiffer Military History, 2003), 315-316.

³² "Operational Reports" (Sheet no. 3 War diary Sixty-sixth fighter squadron A.P.O. 525, December 1943), The 57th fighter group (pristup ostvaren 26. 1. 2022, http://www.57thfightergroup.org/operational_reports.html).

Jadranskom moru. Da je primarni cilj ovih dejstava bio suzbijanje dejstava protiv Saveznika, potvrđuje i naređenje Vrhovnog štaba (NOV-a i POJ-a) Glavnom štabu NOV-a i POJ-a Hrvatske da dostave podatke o jačini njemačkih vazduhoplovnih formacija nad Hrvatskom i o bazama s kojih operišu protiv Saveznika³³ koji su potom putem savezničke misije pri Vrhovnom štabu dostavljeni savezničkoj komandi u Italiji. Razlog relativno ograničenog obima misija s ove strane Jadrana bio je u činjenici što je prioritet dan dejstvima na pravcima napada američke 5. i britanske 8. armije u Italiji, pa je nad Balkanskim poluostrvom dejstvovalo uglavnom kad bi nad Apeninskim vrijeme bilo nepovoljno.³⁴ Ovo najbolje ilustruje podatak da su 2. decembra 1943. godine savezničke taktičke snage izvršile rekordan broj od 1.200 borbenih letova od čega je nad Jugoslavijom bilo svega 70.³⁵

Pojačavanje savezničkih vazdušnih dejstava iznad BiH i operacija *Rosselsprung*

Razvojem situacije na Balkanskom poluostrvu Saveznici postaju svjesni potrebe za boljom koordinacijom dejstava s ove strane Jadrana, ne samo vazduhoplovnih već i pomorskih i kopnenih koja su vršili pored pružanja materijalne pomoći, u skladu sa zaključkom Teheranske konferencije.³⁶ Intenzivirano dopremanje savezničke vojne pomoći, uglavnom vazdušnim putem, omogućilo je NOV-u i POJ-u pružanje organizovanijeg otpora okupatoru. S druge strane, otvorilo pitanje pruža-

³³ Miloš Krstić, ur., *Zbornik*, tom II, knj. 12 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971), 116, Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ od 8. marta 1944. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske da dostavi podatke o jačini nemačkih vazduhoplovnih formacija u Hrvatskoj i o bazama s kojima operišu protiv saveznika, 222.

³⁴ Jeff Jefford, "The Balkan Air Force", *Royal Air Force Historical Society Journal*, br. 46 (2009): 64.

³⁵ Bryn Evans, *The Decisive Campaigns of the Desert Air Force 1942-1945* (Barnsley: Pen & Sword, 2012), 181.

³⁶ Air Force Historical Research Agency (dalje: AFHRA), Maxwell, Microfilmed Air Force Publications and Forms (dalje: MAFPF), Pre-B.A.F. Operations, rolna: A6018, okvir 86.

nja lovačke zaštite ranjivim transportnim avionima što je zadatak koji je tokom aprila 1944. godine bio dan eskadrilama DAF-a.³⁷ Krajem aprila 1944. uspostavljen je aerodrom na ostrvu Visu koji su Saveznici koristili, najprije, za popunu aviona gorivom i municijom, a potom na njemu bazirali stalne detašmane eskadrila iz sastava MACAF-a. Ovi detašmani, prvenstveno su služili za zaštitu ostrva, kao isturenog savezničkog položaja na Jadranu, od izviđanja i napada iz vazduha, a potom su vršili patrole iznad dalmatinskih ostrva i borbena izviđanja u unutrašnjosti. Aerodrom na Visu, omogućio je da se vazduhoplovna dejstva prenesu dublje u unutrašnjost, te se, pored već pomenutih napada bombarderske avijacije, intenziviraju lovačko-bombarderski napadi na aerodrome, te željeznički i drumski saobraćaj do linije Bihać – Banjaluka – Tuzla.³⁸ Pored toga, RAF je izveo i prve lovačko-bombarderske napade na njemačke garnizone i jedinice u Trebinju, Stocu, Ljubuškom i Livnu.³⁹ Generalna situacija u proljeće 1944. godine je bila takva da su Savezničke mediteranske vazduhoplovne snage 22. maja 1944. godine tražile od Ministarstva vazduhoplovstva Velike Britanije formiranje vazduhoplovne komande koja bi samostalno djelovala iznad Balkana tako da ne ometa dejstva drugih savezničkih komandi.⁴⁰ Ovim nastupa nova faza savezničkih dejstava iznad Jugoslavije, te samim tim i Bosne i Hercegovine.

Dana 25. maja 1944. godine, njemačke snage pokreću operaciju *Roselsprung* (*Konjićev skok*) koja je u jugoslavenskoj historiografiji zapamćena kao Sedma neprijateljska ofanziva ili Desant na Drvar. Cilj njemačke ope-

³⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/55/7, AIR27/14, AIR27/1886/7.

³⁸ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 25 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1965), 195, Izvještaj Operativnog odjeljenja Ministarstva oružanih snaga NDH od 5. maja 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ na području Jajce – Mrkonjić grad i u istočnoj Bosni, 751; Isto, 202, Izvještaj Operativnog odjeljenja Ministarstva oružanih snaga NDH od 11. maja 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ u Bosni, 765; Isto, 209, Izvještaj Operativnog odjeljenja Ministarstva oružanih snaga NDH od 18. maja 1944. o situaciji u Bosni i na području Gacka, 779.

³⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/7.

⁴⁰ AFHRA, MAFPE, Formation of the Balkan Air Force and Coordinating Responsibilities of Commander Balkan Air Force, rolna: A6018, okvir 11.

racije bio je zarobljavanje Vrhovnog štaba i Josipa Broza Tita, te razbijanje NOV-a i POJ-a na slobodnoj teritoriji oko Drvara. Kao odgovor na njemačku ofanzivu i zahtjev za pomoć, upućen putem savezničke misije kod Vrhovnog štaba, Saveznici su pokrenuli niz vazduhoplovnih protivudara na širokom frontu koji se prostirao između rijeka Une, Save i Vrbasa i Livanjskog i Duvanjskog polja, a napadnuti su i njemački aerodromi u Zadru i Zagrebu. Tokom sedam dana, od 25. maja do 2. juna 1944. godine, savezničke vazduhoplovne snage izvršile su više borbenih letova iznad Bosne i Hercegovine nego za prethodnih 6 mjeseci. Dejstvovala su na njemačke aerodrome, jedinice u nastupanju i garnizone na prostorima: Banjaluke, Bihaća, Bosanskog Grahova, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Bosanskog Petrovca, Glamoča, Knina, Livna i Prijedora. Prvi odgovor na njemačku ofanzivu preuzela je 242. grupa RAF-a iz sastava MACAF-a sa svojim 73,⁴¹ 32,⁴² 185,⁴³ 249,⁴⁴ 253,⁴⁵ i 1435.⁴⁶ eskadrilama aviona Spitfire,⁴⁷ te 1,⁴⁸ 14.⁴⁹ i 82.⁵⁰ lovački pukovi⁵¹ 15. vazdušne armije USAAF-a pod komandom Mediteranskih savezničkih strateških vazdušnih snaga (MASAF) na avionima P-38 Lightning. Ove jedinice su tokom prvih 5 dana izvršile gotovo 400 borbenih letova. U ovim dejstvima RAF je izgubio jedan, a USAAF tri aviona. Između 29. i 31. maja 1944. godine u kontraofanzivu su uključeni

⁴¹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/9.

⁴² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/363/9.

⁴³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1141/9.

⁴⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/9.

⁴⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/9.

⁴⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/10.

⁴⁷ U Zbirnom izvještaju 32. skvadrona pominje se da je davana lovačka zaštita avionima Hurricane Mk. IV RP 6. skvadrona koji su vršili raketiranje njemačkih trupa u okolini Drvara, ali u izvještaju 6. skvadrona se ne spominju dejstva nad Drvarom. Nejasno je o kojem skvadronu bi se moglo raditi jer je 6. skvadron u to vrijeme bio jedini naoružan avionima Hurricane na mediteranskom vojištu.

⁴⁸ AFHRA, MAFPE, 1st Fighter Group War Diary 1st May 1944 throughout 31. May 1944, rolna: B00040, okvir 1379.

⁴⁹ AFHRA, MAFPF, 14th Fighter Group War Diary, rolna: B00079, okvir 1286.

⁵⁰ AFHRA, MAFPF, 82nd Fighter Group War Diary, rolna: B0167A, okvir 123.

⁵¹ U USAAF-u je vazduhoplovna grupa bila ekvivalent puka, a *wing* divizije, dok je u RAF-u *wing* bio ekvivalent puka, a grupa divizije.

bombarderi iz sastava DAF-a 12.⁵² i 21.⁵³ eskadrile SAAF-a i 223.⁵⁴ eskadrile RAF-a. Oni su bombardovali: Livno, Mrkonjić Grad, Bosanski Novi, Banjaluku i Drvar, te selo Prekaja i prevoj Mliništa između Glamoča i Drvara radi blokade puteva i sprečavanja koncentracija trupa pri čemu su izvršili 126 borbenih letova. Uporedo je dejstvovala i 304. bombarderska divizija 15. vazdušne armije USAAF-a bombardovanjem taktičkih meta u Banjaluci, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Novom, Bihaću, Drvaru, Livnu, Prijedoru i Kninu. Strateški bombarderi su bacili ukupno 611 tona bombi i izvršili 298 borbenih letova⁵⁵ što je oko trećine borbenih letova ukupno izvedenih tokom sedam dana trajanja savezničke vazdušne kontraofanzive.

Njemačka ofanziva i saveznički odgovor na nju još više su naglasili problem kojeg je saveznička komanda bila već svjesna i ubrzali formiranje posebne formacije čiji će isključivi zadatak biti djelovanje s istočne strane Jadranskog mora.

Osnivanje i prva vazduhoplovna dejstva BAF-a iznad Bosne i Hercegovine

Dana 7. juna 1944. godine Komandant savezničkih vazdušnih snaga na Mediteranu izdao je direktivu kojom je osnovana nova formacija u sastavu MAAF-a čiji je prvenstveni zadatak isporuka vojne pomoći i vršenje borbenih dejstva nad zapadnim Balkanom. Za komandanta je postavljen RAF-ov oficir, a na raspolaganje su joj stavljene dvije eskadrile prekomandovane iz sastava MACAF-a s lovcima Spitfire, dvije eskadrile Italijanskih savezničkih vazdušnih snaga (ACI),⁵⁶ koje su nakon

⁵² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/173.

⁵³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/269/5.

⁵⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1433/5.

⁵⁵ AFHRA, Microfilm documents and publications, 15th Air Force Missions Reports 29th May 1944, REEL A6459.

⁵⁶ Aeronautica Cobelligerante Italiana oformljena je od jedinica fašističke Reggia Aeronautica koje su nakon kapitulacije Italije prešle na stranu Saveznika i borile se protiv Nijemaca do kraja rata.

kapitulacije Italije, letjele na strani Saveznika s lovcima Macchi Mc. 202 i Mc. 205, te 334. puk RAF-a u čijem sastavu je bilo šest eskadrila RAF, USAAF i ACI s transportnim avionima i modifikovanim bombarderima za dostavljanje pomoći i evakuaciju ranjenika.⁵⁷ Komandantu BAF-a, data je komanda nad vazdušnim snagama, ali mu je data i dužnost da koordinira sve aktivnosti kopnenih snaga i mornarice na balkanskoj strani Jadrana, pri čemu su komandanti kopnenih i mornaričkih jedinica po komandnoj liniji ostajali odgovorni svojim nadređenim komandama.⁵⁸ Naglašeno da će ratno vazduhoplovstvo imati vodeću ulogu u savezničkim dejstvima na zapadnom Balkanu, da je od suštinske važnosti čvrsta koordinacija sva tri vida oružanih snaga na tom području, te da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije pod vodstvom Josipa Broza Tita “partner od najviše važnosti u svim operacijama na Balkanu”. Komanda BAF-a smještena je u Bari, a za komandanta je postavljen vazduhoplovni vicemaršal William Eliot sa zvanjem Air Officer Commanding Balkan Air Force (AOCBAF) koji je 16. juna 1944. godine preuzeo dužnost.⁵⁹

Komandant BAF-a je već 10. juna 1944. godine održao sastanak s Josipom Brozom Titom na Visu na kojem su usaglašeni načini najoptimalnije upotrebe avijacije i planiranja dejstava.⁶⁰ Vrhovni štab NOVJ-a je odmah sutradan, 11. juna, poslao naređenje svim jedinicama:

Saveznička vazduhoplovna pomoć našim snagama od sada biće veća. Da bi se ovo ostvarilo naređujem da se savezničkim vojnim misijama i specijalno odaslatim vazduhoplovnim oficirima stalno daju sledeći detaljni podaci:

1) Sva neprijateljska kretanja, koncentracije, namere neprijatelja, razna slagališta, aerodromi i aktivnost neprijateljske avijacije.

⁵⁷ AFHRA, MAFPE, Formation of the Balkan Air Force and Coordinating Responsibilities of Commander Balkan Air Force, rolna: A6018, okvir 13.

⁵⁸ AFHRA, MAFPE, Formation of the Balkan Air Force and Coordinating Responsibilities of Commander Balkan Air Force, rolna: A6018, okvir 11.

⁵⁹ AFHRA, MAFPE, Formation of the Balkan Air Force and Coordinating Responsibilities of Commander Balkan Air Force, rolna: A6018, okvir 13.

⁶⁰ AFHRA, MAFPE, Support by BAF for the Operations of the Yugoslav Partisans, rolna: A6018, okvir 17.

- 2) *Gradovi i sela koja drže partizani, putevi koje koriste partizani i maksimalan broj naših transportnih vozila na tim putevima, granice slobodne teritorije, napredovanje naših i neprijateljskih snaga.*
- 3) *Zahteve za bombardovanje trenutnih taktičkih ciljeva neka postavljaju sami štabovi.*
- 4) *VŠ će obezbediti bombardovanja u skladu većih operacija naših snaga, strategijska bombardovanja, davati prvenstvo bombardovanjima na pojedinim sektorima itd.⁶¹*

Do jula 1944. godine, BAF neće početi operativno djelovati, već će tokom juna vazduhoplovna dejstva izvršavati DAF i MACAF intenzivnije nego u prvoj polovini maja 1944. godine. Iznad Bosne i Hercegovine su 12.⁶² eskadrila SAAF-a, 32,⁶³ 73,⁶⁴ i 249.⁶⁵ eskadrila RAF-a izvršile 42 zadatka sa 155 borbenih letova do linije Bihać – Banjaluka – Bijeljina na sjeveru. Najviše napada bilo je usmjereno na željeznički i drumski saobraćaj, po 24 na svaki, te su 3 napada izvršena na trupe i taktičke mete i tri na aerodrome Ceravci, Zalužani i Rajlovac. U napadu na aerodrom Rajlovac 30. juna, oboren je avion 73. eskadrile.

Prvog jula 1944. godine, BAF zvanično izvodi prva borbena dejstva, dvije misije borbenog izviđanja na dionicima Livno – Sinj i Knin – Bihać. Tog dana su iznad Bosne i Hercegovine Spitfirei Mk.Vc 253.⁶⁶ eskadrile napali i uništili vozila i kamione na putu između Livna i Šuice. Tokom prvog mjeseca dejstava, borbeni raspored BAF-a sastojao se od 281. puka s 32, 73, 249. i 253. eskadrilom RAF-a sa Spitfireima Mk. V, Mk. VIII i

⁶¹ Sekula Joksimović, ur., *Zbornik*, tom II knj. 13 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1983), 112, Obaveštenje Vrhovnog komandanta NOV i POJ maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita od 11. juna 1944. operativnim štabovima NOVJ-a da predstoji veća saveznička vazduhoplovna podrška snagama NOVJ-a i naređenje šta moraju preduzeti da se ona ostvari, 270.

⁶² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/173.

⁶³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/363/11.

⁶⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/643/11.

⁶⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/11.

⁶⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/13.

Mk. XI, 283. puka s 213. eskadrilom RAF-a s Mustang Mk. III (P-51B/C),⁶⁷ 283. puka s 39. eskadrilom RAF-a s Beaufighter Mk. X RP, te 254. puka s 13. eskadrilom Kraljevskog grčkog ratnog vazduhoplovstva (Royal Hellenic Air Force – RHAF) lakih bombardera Baltimore Mk. IV⁶⁸ koji je prekomandovan iz Bliskoistočne komande RAF-a. Posmatrajući ovu formaciju BAF je raspolagao sa 112 borbenih aviona iako nisu svi uvijek bili u letnom stanju, pa je 13. skvadron RHAF tek u oktobru 1944. mogao poletiti sa svih dvanaest aviona iz svog sastava na zadatak. Iako formalno nije bilo u sastavu BAF-a, Italijansko savezničko vazduhoplovstvo je također sudjelovalo u borbenim misijama iznad Balkana. Dejstva tokom jula 1944. godine, BAF je izvodio na širokom frontu od Gospića i sjeverne Dalmacije do željezničke pruge Skoplje – Niš. Prvi put je saveznička avijacija napala ciljeve po zahtjevu jedinica NOV-a i POJ-a u Bosni i Hercegovini. Tokom napada 6. proleterske divizije na Livno i Tomislavgrad,⁶⁹ u prvim danima mjeseca jula 1944. godine, 73. eskadrila RAF-a je napala njemačke položaje u Livnu, Tomislavgradu, Malovanu i Šuici.⁷⁰ Fokus podrške BAF-a NOV-u i POJ-u tokom juna 1944. godine je bio u Crnoj Gori gdje su njemačke snage pokrenule operaciju *Draufganger*,⁷¹ u jugoslavenskoj historiografiji poznatu kao *Andrijevička operacija*, u koju je bila uključena i Luftwaffe. Kako je dio dejstava u ovoj operaciji prenesen na područje BiH, radi rasterećenja jedinica NOV-a i POJ-a u Crnoj Gori 32. eskadrila⁷² RAF-a je napadala njemačke trupe u Stocu, Gacku i Bileći. BAF je tokom mjeseca izveo 910 borbenih letova, od čega 164 iznad BiH.

⁶⁷ Tokom prvih mjesec dana 213. eskadrila je bila podređena komandi 254. puka.

⁶⁸ AFHRA, MAFPE, Detail Month Summary July, rolna: A6018, okvir 103.

⁶⁹ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 27 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967), 16, Obavještenje štaba 6. proleterske divizije “Nikola Tesla” od 6. jula 1944. štabu 5. korpusa o novom napadu na Livno i o daljim namjerama, 98.

⁷⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/13.

⁷¹ Dragoslav Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979), 103, Izvještaj 21. SS-brdske divizije “Skenderbeg” od 1. avgusta 1944. Komandi 21. Brdske armijskog korpusa o toku i rezultatima operacije “Draufgenger” na prostoru Andrijevac – Berane – Murino, 470.

⁷² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/363/13.

Od 43 borbena zadatka, dva su bila bombardovanje željezare u Zenici i željezničkih radionica u Sarajevu koje je izvela 13. eskadrila RHAF-a pri čemu je izgubila jedan bombarder iznad Sarajeva.⁷³ Lovci i lovci-bombarderi 32,⁷⁴ 73,⁷⁵ 213,⁷⁶ 249.⁷⁷ i 253.⁷⁸ eskadrile RAF-a su izvršile 36 zadatka. Željeznički i drumski saobraćaj i infrastruktura napadnuti su 28⁷⁹ puta, najčešće duž pruge: Brod – Sarajevo – Mostar – Dubrovnik, dok su trupe i taktičke mete napadnute 10 puta i dva puta aerodrom u Sarajevu na kojem su uništena četiri aviona, a pet je oštećeno. Dva puta je bombardovana željezara u Zenici što su jedini zabilježeni napadi BAF-a na industrijska postrojenja u Bosni i Hercegovini. Jedan avion koji je prisilno sletio izgubila je 253. eskadrila nakon što je pogođen u okolini Bugojna.

U augustu 1944. godine je borbeni nalet i nivo dejstava BAF-a nad Bosnom i Hercegovinom bio nešto veći nego u junu, ali je udio u ukupnim dejstvima BAF-a bio manji. Iznad BiH su tokom mjeseca izvršena 183 od ukupno 1.653 borbenih letova BAF-a. Pri tome je na 49 borbenih zadatka, 29 puta dejstvovano na željeznički saobraćaj i infrastrukturu, 8 puta na drumski saobraćaj, te 11 puta na trupe i taktičke mete i jednom je napadnut aerodrom u Sarajevu. Također je, prilikom lovačke patrole, 213. eskadrila⁸⁰ RAF-a oborila njemački izviđački avion iznad Doboja. Tokom augusta 213. eskadrila prekomandovana je u MACAF, ali su umjesto nje u 281. puk BAF-a raspoređene novoformirana 352. eskadrila, tj. 1. eskadrila Narodno oslobodilačke vojske Jugoslavije sa Spitfireima Mk. V i 6. eskadrila RAF-a s Hurricaneima Mk. IV RP. Zatim, 16. i 19. eskadrila SAAF-a s Beaufighterima Mk. X raspoređene su

⁷³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/188/13.

⁷⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/363/13.

⁷⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/13.

⁷⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/13.

⁷⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/13.

⁷⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/13.

⁷⁹ Na pojedinim borbenim zadacima avioni poput ofanzivnih izviđanja su napadali više meta, dok ponekad nisu uočavali nikakve mete, stoga broj napadnutih ciljeva ne mora odgovarati ukupnom broju zadatka.

⁸⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/16.

u 283. puk, a 25. eskadrila SAAF-a lakih bombardera Ventura u 254. puk. Time je brojno stanje povećano za 64 aviona. Pored toga, italijansko vazduhoplovstvo je nastavilo dejstva pod operativnom kontrolom BAF-a, pa je i broj operativnih letova gotovo udvostručen.⁸¹

Napade na taktičke mete u Bosni i Hercegovini vršila je 249. eskadrila⁸² na području Kalinovika po zahtjevu štaba 12. korpusa NOV-a i POJ-a⁸³ gdje su početkom augusta vođene borbe s njemačkim i četničkim snagama, te je 32. eskadrila⁸⁴ koja je na području Ljubuškog tri dana uzastopno bombardovala snage NDH, utvrđene u manastiru Humac iz kojeg su kontrolisale prelaz preko rijeke Trebižat. Težište dejstava na taktičke ciljeve je ostalo u Crnoj Gori jer su njemačke snage pokrenule ofanzivnu operaciju *Rübezahl*,⁸⁵ poznatu kao *Durmitorska operacija*, radi učvršćivanja kontrole na crnogorskom primorju.

Tokom augusta, Crvena armija prodire u Rumuniju, koja istupa iz rata, i Bugarsku koja kapitulira, čime bivaju ugrožene njemačke strateške komunikacije od juga prema sjeveru. Zbog toga, njemačke snage vrše pregrupisanje i ofanzivne akcije radi zaštite komunikacija, a BAF proširuje dejstva od egejske obale i Grčke, duž dalmatinske obale do sjevernog Jadrana i do rijeke Dunav i pruge Beograd – Sofija – Solun na sjeveru, koncentrišući dejstva na željeznički i brodski saobraćaj kako bi što više otežao kretanje i transporte. Ovakav razvoj situacije u jugoistočnoj Evropi koji je ugrozio pozadinu, prinudio je njemačke snage na povlačenje iz Grčke,⁸⁶ doveo je do operacije u kojoj je prvi put došlo do masovnog sadejstva

⁸¹ AFHRA, MAFPE, Detail Month Summary August, rolna: A6018, okvir 106.

⁸² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/16.

⁸³ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 28 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967), 127, Izvod iz knjige primljenih i predatih depeša štaba 12. korpusa NOVJ za avgust 1944. godine, 510.

⁸⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/363/15.

⁸⁵ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 104, Direktiva broj 2 komandanta Jugoistoka od 7. augusta 1944. godine komandi 2. oklopne armije o težištu dejstava u operaciji "Ribecal", 496.

⁸⁶ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 117, Zapovest komandanta jugoistoka od 29. augusta 1944. komandantu Grupe armija "E" za odbranu područja jugoistoka, 542.

NOVJ-a, BAF-a i savezničke strateške avijacije, duž gotovo svih komunikacija u Jugoslaviji, s posebnim naglaskom na željeznicu.

Dejstva BAF-a iznad Bosne i Hercegovine tokom operacije Ratweek i povlačenja Grupe armija "E" iz Grčke

U prvoj sedmici septembra 1944. godine pokrenuta je operacija *Ratweek*⁸⁷ kojom je trebalo onemogućiti manevar njemačkih jedinica u povlačenju presjecanjem komunikacija, zaustavljanjem saobraćaja i razbijanjem formacija na manje dijelove. Operacija je osmišljena u štabu brigadiru Fitzroya Mcleana, komandanta Britanske vojne misije u Vrhovnom Štabu NOV-a i POJ-a, kako bi njemačke snage, koje se povlače s jugoistoka, bile spriječene da se pregrupišu i pojačaju njemačku odbranu na pravcima nastupanja savezničkih armija.⁸⁸ Za potrebe operacije, Jugoslavija je podijeljena na sektore u kojima su za izvršenje bili odgovorni partizanski komandant i britanski oficiri pri štabovima NOV-a, te su označeni i podijeljeni svi ciljevi (mostovi, vijadukti, željeznički čvorovi i sl.) prema tome da li ih treba uništiti partizanskim napadom ili avijacijom, a Vrhovni štab NOV-a je izdao odgovarajuća naređenja glavnim štabovima.⁸⁹ Operacijom je trebao da bude pokriven prostor od rijeke Dunav na sjeveru, do Jadrana na jugu. Pri tome je dejstvo strateške avijacije usmjereno na strateške pravce povlačenja i komunikacije, a taktička avijacija je zatvarala ostale pravce i pomorski saobraćaj. Kopnene snage NOV-a i POJ-a pomognute britanskim specijalnim snagama, napadale su ciljeve nerentabilne za avijaciju. Operacija je izvedena je od 1. do 8. septembra 1944. godine. Težište vazduhoplovnih dejstava je bilo

⁸⁷ Milovan Dželebdžić, "Dejstva na komunikacije u Jugoslaviji od 1 do 7. septembra 1944. godine – operacija 'Ratweek'", *Vojnoistorijski glasnik*, br. 3 (1970): 7-57.

⁸⁸ Fitzroy McLean, *Eastern Approaches* (London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square, 1949), 470-474

⁸⁹ Jovan Vujošević, ur., *Zbornik*, tom II, knj. 14 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981), 64, Naređenje vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a od 1. septembra 1944. glavnog štabu NOV-a i PO-a Srbije da postupi po naređenju primljenom preko britanske vojne misije za rušenje komunikacija, 11.

u Srbiji, što je najvidljivije iz broja ciljeva koje je napala 15. vazduhoplovna armija USAAF. Od 49 ciljeva na koje je tokom operacije *Ratweek* usmjereno 2.348 borbenih letova strateških bombardera, na području Srbije se nalazilo 26 na koje je usmjereno 1.309 borbenih letova, a 19 ciljeva na koje je usmjereno 876 borbenih letova se nalazilo u Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj.⁹⁰ U Bosni i Hercegovini, strategijski bombarderi su napali četiri cilja sa 160 borbenih letova, željezničku i ranžirnu stanicu i mostove u Sarajevu,⁹¹ te ranžirnu stanicu i željeznički most u Bosanskom Brodu.⁹² Lovci 15. vazduhoplovne armije USAAF, izvršili su 385 borbenih letova u napadima na željeznicu i aerodrome u Srbiji, a 205. bombarderska divizija RAF, koja se također nalazila u sastavu MASAF-a, u dva navrata je polagala protivbrodske mine u Dunav te je bacala propagandne letke iznad jugoslavenskih gradova.

U toku operacije *Ratweek*, BAF je izveo 714 borbenih letova u napadima na željeznički, drumski i pomorski saobraćaj i infrastrukturu, te aerodrome u Grčkoj, Albaniji i Jugoslaviji.⁹³ Kako je fokus dejstva BAF-a bio na južnom dijelu područja operacija, iznad Bosne i Hercegovine je izvršio 17 zadataka s 99 borbenih letova. Najviše borbenih letova su izvele eskadrile: 13. RHAF-a⁹⁴ i 25. SAAF-a⁹⁵ lakih bombardera. One su po četiri puta bombardovale željezničke mostove u Konjicu i Zenici, dva puta željezničku stanicu u Konjicu i jednom trupe u Bugojnu. Lovci-bombarderi su pored toga napali mostove u Konjicu,⁹⁶ Jablanici,⁹⁷

⁹⁰ Iako je sama operacija *Ratweek* izvedena u Jugoslaviji, MASAF i BAF su letove izvodili na mnogo širem prostoru s ciljem potpunog paralizovanja saobraćaja na području koje su kontrolisale njemačke snage.

⁹¹ Vrana, "Vazдушna bombardovanja Sarajeva", 285.

⁹² Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

⁹³ AFHRA, MAFPE, Operation Ratweek, rolna: A6018, okvir 148-149.

⁹⁴ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/188/17.

⁹⁵ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/314/3.

⁹⁶ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/1499/18.

⁹⁷ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/1512/17.

Dobrljinu⁹⁸ i između Jajca i Banjaluke⁹⁹ te su napali vozove na dionica-
ma pruge od Ilidže do Tarčina¹⁰⁰. Zanimljivo je da u nekoliko zadataka
nije primijećeno nikakvo neprijateljsko kretanje.¹⁰¹ Jedinice NOV-a i
POJ-a su istovremeno rušile pruge na područjima na kojima su se kre-
tale, a njemačke okupacione vlasti su do 9. septembra prijavile 12 sluča-
jeva uništenja pruge, mostova i nailaska vozova na mine na dionicama
Sarajevo – Bosanski Brod i Sarajevo – Višegrad,¹⁰² dok su lokalne vojne
vlasti izvještavale da je saobraćaj na pruzi Brod – Sarajevo – Dubrovnik
i od Doboja prema Tuzli potpuno prekinut.¹⁰³

U septembru 1944. godine u BAF-u su iz Bliskoistočne komande
RAF-a prekomandovane 335. i 336. eskadrila RHAF-a sa Spitfireima
Mk. Vc, 6. eskadrila RAF-a s Hurricaneima Mk. IV RP iz MACAF-a, te
4. gruppo¹⁰⁴ s avionima P-39 Airacobra, 5. gruppo s Macchi Mc. 202 i
51. gruppo sa Macci Mc. 205 iz Italijanskog savezničkog vazduhoplov-
stva.¹⁰⁵ 249. eskadrila RAF-a je prenaoružana sa Spitfirea Mk.V na Mu-
stange Mk. III¹⁰⁶, na kojima će letiti do aprila 1945. godine, tako da je
BAF u svom sastavu imao dvije eskadrile opremljene ovim avionima
što mu je omogućilo intenzivnije djelovanje dalje prema sjeveru Jugo-
slavije. Po formaciji, BAF je do kraja mjeseca septembra raspolagao s
256 aviona, te je izvršio 2.436 borbenih letova, od čega 223 iznad Bosne

⁹⁸ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/408/18.

⁹⁹ NA, AMS: ORB, sign. AIR27/1748/2.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 29 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968),
146, Dnevni raport Ajnzacgrupe policije bezbjednosti i službe bezbjednosti u Nezavis-
noj Državi Hrvatskoj od 12. septembra 1944. g. dostavljen kao informacija njemačkom
poslanstvu u Zagrebu, Ajnzacgrupa komandno mjesto policije sigurnosti i SD Hrvatska
dnev. br.: iv -756/43. Pov., 619.

¹⁰³ Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 29, 158, Izvještaj operativnog odjela ministarstva oružanih
snaga NDH od 5. septembra 1944. o situaciji na području Tuzle i Konjica; Dnevno izvješće
Ia broj 249/44. Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga 5. IX 1944. god., 683.

¹⁰⁴ Gruppo je jedinica ekvivalenta eskadrili.

¹⁰⁵ AFHRA, MAFPF, Detail Month Summary September, rolna: A6018, okvir 111.

¹⁰⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR271499/18.

i Hercegovine. Veći dio tih letova bio je usmjeren na željeznicu, pa su u tom 51 zadatku izvršenom iznad BiH, uključujući i zadatke izvršene tokom operacije *Ratweek*, 39 puta napadnuti željeznički saobraćaj, mostovi i stanice, a cestovni saobraćaj sedam puta. Ponovo je bombardovan samostan Humac kod Ljubuškog. Tokom napada 5. korpusa NOVJ-a na Banjaluku¹⁰⁷ Beaufighteri 16.¹⁰⁸ i 19.¹⁰⁹ eskadrile SAAF-a su dva puta raketirala uporišta u kojima su bile utvrđene njemačke i snage NDH. Zanimljivo je da su u vazдушnim napadima na uporišta u Banjaluci učestvovali i avioni koje je NOV i POJ zarobila na aerodromu Zalužani, ali su djelovali pod komandom 5. korpusa.¹¹⁰

Ipak, septembar 1944. godine je obilježen operacijom *Ratweek*. Efekti ove operacije su bili trenutni jer je onemogućen svaki pokret njemačkih trupa ka sjeverozapadu, kao i snabdijevanje trupa u pokretu. Prevoz je, umjesto vozovima, morao biti obavljan cestama i zbog nadmoći saveznika u vazduhu morao se odvijati noću. To je iscrpljivalo zalihe goriva u situaciji kada je snabdijevanje bilo prekinuto, te izlagalo trupe na maršu partizanskim zasjedama, a danju bombardovanju u garnizonima u kojima su se odmarale. Njemačke formacije su prekidom komunikacija bile iscjepkane na manje dijelove i morale su rasporediti jedinice na striktno osiguranje pruga što je oslabilo njihove položaje i spriječilo upućivanje pojačanja.¹¹¹ Zbog zagušenja željeznica, okupacione vlasti su zabranile saobraćaj svih vozova osim za potrebe vojske. Dugoročno, operacijom *Ratweek* je uspostavljen princip po kojem će i u narednim

¹⁰⁷ Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj, 29, 80, Zapovijest štaba 5. korpusa NOVJ-a od 16. septembra 1944. štabovima potčinjenih divizija za napad na Banjaluku i Bosansku Gradišku, 151.

¹⁰⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/228.

¹⁰⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/255/3.

¹¹⁰ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom X, knj. 1 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1966), 85, Naređenje štaba 5. korpusa NOVJ od 22. septembra 1944. potčinjenim jedinicama o organizaciji sadejstva sa avionima na bojištu, 183.

¹¹¹ Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 29, 153, Izvještaj štandartenfirera Rekvarda od 29. septembra 1944. njemačkom poslanstvu u Zagrebu o nepovoljnom razvoju situacije kod Banje Luke, 653.

mjesecima biti vođene borbe na prostoru Jugoslavije i uvedena saveznička vazduhoplovna dejstva nad ovim prostorom u novu fazu. Ovo će imati naročito uticaja na borbe u Bosni i Hercegovini nakon što Crvena armija potpuno presječe željezničku prugu Beograd – Sofija – Solun, a Grupa armija “E” se bude prinuđena povlačiti kroz južnu Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu.

Iako je tokom oktobra 1944. godine BAF izvršio 480 borbenih letova manje nego prethodnog mjeseca, skupa sa NOV i POJ je nastavio eksploatirati rezultate operacije *Ratweek*. Borbeni poredak je ostao nepromijenjen, no loše vrijeme, zbog kojeg su neki zadaci prekinuti, je utjecalo na smanjen intenzitet dejstava. Tokom mjeseca oktobra, fokus dejstava je bio na Crnoj Gori i rutama njemačkog povlačenja iz Grčke Egejskim i Jadranskim morem, te željeznicom prema sjeveru, zbog čega je BAF rasporedio detašmane na aerodrom Araxos u Grčkoj s kojeg su se povukle njemačke snage.¹¹² U Crnoj Gori NOV i POJ su vodile žestoke borbe s njemačkim 21. korpusom i prijetile njegovom opkoljavanju i razbijanju, te su dejstva BAF-a vršena kako bi bio smanjen pritisak Grupe armija “E” koja je nastupala iz Albanije i Makedonije ka Crnoj Gori. Iznad Bosne i Hercegovine, BAF je izvršio 25 zadataka sa 138 borbenih letova. Bombardovana je željeznička stanica u Mostaru koju su 4. oktobra u dva naleta napali bombarderi 13. RHAF-a¹¹³ i 25. SAAF-a¹¹⁴ eskadrila s ukupno 17 efektivnih borbenih letova, a 13. skvadron RHAF je bombardovao i Sarajevo,¹¹⁵ te koncentraciju trupa u Hutovu i još jednom u Mostaru. Tokom oktobra, 335.¹¹⁶ i 336.¹¹⁷ eskadrile RHAF-a na Spitfireima Mk. V su izvršile svoje jedine borbene letove iznad BiH, sedam puta s ukupno 28 borbenih letova napale su željeznički i drumski saobraćaj između Mostara i Konjica, pri čemu je iznad Jablanice oboren avion 335. eskadrile. U oktobru su sve tri

¹¹² AFHRA, MAFPE, Detail Month Summary October, rolna: A6018, okvir 114.

¹¹³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/188/20.

¹¹⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/314/4.

¹¹⁵ Vrana, “Vazdušna bombardovanja Sarajeva”, 286.

¹¹⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1733/55.

¹¹⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1735/39.

eskadrile RHAF-a isključene iz sastava BAF-a i prekomandovane na oslobođene aerodrome u Grčkoj, odakle su nastavile dejstva protiv Nijemaca, ali i dejstva u građanskom ratu koji je u Grčkoj počeo između komunista i nacionalista po oslobođenju od njemačke okupacije. Posljednji zadatak iznad BiH – 16.¹¹⁸ i 19.¹¹⁹ eskadrile SAAF-a su raketirale Nijemce koji su se utvrdili u samostanu u Tomislavgradu,¹²⁰ a 73.¹²¹ eskadrila je prijavila uništenje nekoliko rezervoara goriva pokraj Viteza u fabrici željezničkih pragova.¹²² Na izvršenju borbenog zadatka kod Teslića je oboren avion 352. eskadrile, a pilot je poginuo.

Tokom oktobra, nivo vazduhoplovnih dejstava iznad BiH je bio niži u odnosu na prethodni mjesec zbog činjenice da su operacijom *Ratweek* željezničke instalacije uništene toliko da je glavna meta – željeznički saobraćaj bio skoro potpuno obustavljen, a drumski se odvijao isključivo noću, zatim je loše vrijeme spriječilo letenje i uticalo na odustajanje i prekidanje zadataka. Pored toga ratni napor BAF-a je koncentrisan na pravcima povlačenja iz Grčke preko Albanije, Makedonije i Crne Gore gdje se tokom oktobra nalazila glavina njemačkih snaga u odstupanju što se vidi i iz činjenice da je iznad BiH izvršeno svega 6% borbenih letova BAF-a, što je procentualno manje nego prethodnih mjeseci.

Nakon što je 3. ukrajinski front Crvene armije potpuno presjekao prugu Beograd – Solun, te NOVJ i Crvena armija oslobodili Beograd, njemačke snage su se povukle i uspostavile odbranu na liniji Drina – Sava – Dunav – Tisa,¹²³ poznatu i kao Sremski front. Njemačko povlačenje

¹¹⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/228.

¹¹⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/255/4.

¹²⁰ U tom periodu 9. udarna divizija NOVJ vodi borbe na pravcu Livno – Tomislavgrad – Imotski.

¹²¹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/19.

¹²² Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 30 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968), 147, Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 19. oktobra 1944. g. o borbama na sektoru Livna, Kalinovika, Gorazda i Grdačca, 842.

¹²³ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 156, Naređenje komande Armijske grupe 'Srbija' od 16. oktobra 1944. potčinjenim jedinicama za organizaciju odbrane na liniji Drina – Sava – Dunav – Tisa i prihvat jedinica koje se bore u rejonu Beograda, 658.

usmjereno je pravcima Podgorica – Trebinje – Stolac – Mostar i Užice – Višegrad – Rogatica – Sarajevo,¹²⁴ pa su vazдушna dejstva iznad BiH intenzivirana uprkos nepovoljnom vremenu. Na pravcu od Raške i Višegrada prema Sarajevu nalazilo se oko 85.000 njemačkih vojnika Grupe armije "E",¹²⁵ a njen štab je od 15. novembra bio lociran u Sarajevu.¹²⁶ Zbog toga su pravci povlačenja koji su većim dijelom išli kroz Bosnu i Hercegovinu i za Nijemce i za Saveznike imali stratešku važnost.

Osim BAF-a u novembru su iznad BiH dejstvovali lovci-bombarderi DAF-a i taktički bombarderi 12. vazdušne armije iz sastava MATAF-a, te strateški bombarderi i lovci 15. vazdušne armije USAAF-a i 205. grupe RAF-a iz sastava MASAF-a. Težište dejstava BAF-a i dalje je bilo na kopnenim i pomorskim pravcima povlačenja u Albaniji i Crnoj Gori, te na Jadranu, a kako je u Crnoj Gori NOV i POJ opkolila njemački 21. brdski korpus,¹²⁷ detašman 6.¹²⁸ eskadrile RAF-a je bio raspoređen na nikšićki aerodrom odakle je vršio intenzivna borbeno dejstva podrške u ovim borbama. U Bosni i Hercegovini, 12 od 17 eskadrila pod komandom BAF-a su izvršile 167 od ukupno 2.385¹²⁹ borbenih letova. Od 36 zadataka, 21 je bio usmjeren na željeznički saobraćaj, stanice, mostove i prugu na dionicama od Mostara do Sarajeva i od Sarajeva prema Višegradu. Jugoslavenska 351.¹³⁰ eskadrila RAF-a odnosno 2. eskadrila NOVJ-a, koja je letjela u sastavu 281. puka RAF-a, izvršila je prva borbeno

¹²⁴ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 165, Obaveštenje komandanta jugoistoka od 27. oktobra 1944. Vrhovnoj komandi Vermahta o oznakama (šiframa) glavnih marševskih puteva za povlačenje Grupe armija E, 675.

¹²⁵ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 174, Pregled brojnog stanja jedinica potčinjenih grupi armija E na dan 16. 11. 1944. godine, 719.

¹²⁶ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, Prilog br. 2, Izvod iz ratnog dnevnika komande Grupe armija E za period od 1. oktobra do 31. decembra 1944. godine, 1177.

¹²⁷ Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 175, Direktiva komande grupe armija E od 28. novembra 1944. komandama 21. brdskog armijskog korpusa i 91. armijskog korpusa za naročitu upotrebu za proboj iz okruženja 21. korpusa pravcem Kolašin – Mojkovac – Prijepolje – Pljevlja, 721,

¹²⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/77/18.

¹²⁹ AFHRA, MAFPE, Detail Month Summary November, rolna: A6018, okvir 115.

¹³⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/5.

dejstva na dionici pruge Mostar – Sarajevo, a 253.¹³¹ eskadrila je izgubila jedan avion koji je prisilno sletio nakon bombardovanja pruge kod Željuš. Najviše pojedinačnih napada izvršeno je na željezničku stanicu u Konjicu koja je bombardovana četiri puta. Najprije je 25.¹³² eskadrila SAAF-a bombardovala dva puta, drugo bombardovanje je ova eskadrila izvršila nakon što je prenaoružana na srednje bombardere B-26 Marauder, a dva puta je bombardovala italijanska 132.¹³³ bombarderska grupa ACI na avionima Baltimore Mk. IV koja je tokom ovog mjeseca ušla u sastav BAF-a. Deset zadataka je izvršeno protiv drumskog saobraćaja i trupa u pokretu, najviše na putu od Višegrada prema Rogatici i Nevesinja prema Mostaru. U okolini Bihaća su napadani saobraćaj i njemački položaji, a pored napada na zemaljske ciljeve, izvršavane su i misije pratnje bombardera, dok je 19.¹³⁴ eskadrila SAAF-a izvršavala misije fotografskog izviđanja. Napade na koncentracije trupa i drumski saobraćaj na pravcu između Rogatice i Višegrada, izvršili su 213.¹³⁵ i 249.¹³⁶ skvadron RAF-a po zahtjevima 3. korpusa NOVJ-a čija je 27. divizija na tom području vodila žestoke borbe s njemačkim snagama koje su se povlačile prema Sarajevu.¹³⁷

Kako bi onemogućile kretanje njemačkih snaga u novembru 1944. su, kao što je rečeno, nad Jugoslavijom, djelovale su jedinice svih operativnih komandi Mediteranskog savezničkog ratnog vazduhoplovstva, pri čemu je BAF, kao nadležna komanda, koordinirao njihova dejstva.

¹³¹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/21.

¹³² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/314/5.

¹³³ AFHRA, MAFPF, Week Ending 29th November, 1944, rolna: A6018, okvir 479.

¹³⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/255/5.

¹³⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/21.

¹³⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1449/21.

¹³⁷ Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 30, 130, Izvod iz knjige depeša 3. korpusa upućenih Vrhovnom štabu NOV i POJ o dejstvima korpusa na području Majevice, Semberije, Romanije i u Dolini rijeke Spreče u novembru 1944. godine, 758.

Iznad Bosne i Hercegovine su 5.¹³⁸ eskadrila SAAF-a, te 112.¹³⁹ i 260.¹⁴⁰ eskadrila RAF-a naoružane Mustanzima Mk. III/IV iz sastava DAF-a izvršile 15 zadataka sa 114 borbenih letova nad prugom između Sarajeva i Broda; 14.¹⁴¹ i 82.¹⁴² lovački puk USAAF-a, iz sastava 15. vazdušne armije USAAF-a, izvršili su šest zadataka sa 127 borbenih letova, a dok su strateški bombarderi 15. vazdušne armije USAAF-a i 205. bombarderske divizije RAF-a bombardovali željezničke mostove u Višegradu, Sarajevu, Zenici, Maglaju, Doboju i Brodu, željezničke i ranžirne stanice u Sarajevu i Brodu, te koncentracije trupa u Višegradu i Rogatici, pri čemu su izvršile 25 zadataka s 642 borbeno leta.¹⁴³ Zbog razloga koji nisu objašnjeni, bombarderi 15. vazdušne armije su bombardovali i Fojnicu u kojoj su se tada nalazile snage NOVJ-a.

Zbog lošeg vremena, gotovo trećina zadataka lovačko-bombarderske avijacije je bila neuspješna jer su se avioni vratili prije nego što su, zbog niske oblačnosti, uspjeli locirati cilj. No, iako je vrijeme značajno uticalo na izvršenje dejstava s obzirom na zabilježeni 451 efektivni borbeni let lovačko-bombarderske avijacije i 668 efektivnih borbenih letova bombardera, svih savezničkih komandi i formacija, novembar 1944. godine je mjesec najintenzivnijih vazdušnih dejstava iznad Bosne i Hercegovine.

Tokom decembra 1944. godine dejstva BAF-a iznad BiH će biti još intenzivnija u odnosu na prethodni period, ali će nepovoljno zimsko vrijeme u januaru 1945. smanjiti broj borbenih letova, čak na manje od 1.000. BAF je značajan dio snaga rasporedio u Grčkoj gdje su dejstvovale protiv komunističkih snaga ELAS, dok je na prostoru Jugoslavije najveći broj operativnih letova izvršio na pravcu Bioče – Mateševo –

¹³⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/68/11.

¹³⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/842/22.

¹⁴⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1538/22.

¹⁴¹ AFHRA, MAFPF, 82nd Fighter Group Operations Summary November 1944, rolna: B0079, okvir 1878.

¹⁴² AFHRA, MAFPF, 82nd Fighter Group Operations Summary November 1944 Isto, rolna: B0167A, okvir 297.

¹⁴³ Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

Kolašin u Crnoj Gori gdje je uspio prekinuti njemačko povlačenje ka sjeverozapadu. Iznad Bosne i Hercegovine najviše je dejstvovano na pravcu Sarajevo – Brod, a u napade na ovom pravcu ponovo je uključen i DAF. U decembru 1944. godine, BAF je pod direktnom komandom imao 15 lovačkih i lovačko-bombarderskih i tri bombarderska skvadrona s oko 280 aviona, te je izvršio ukupno 2.091 borbeni let. Iako sve eskadrile nisu dejstvovale iznad Bosne i Hercegovine izvršeno je, bez dejstva DAF-a, 260 borbenih letova na 47 zadataka. Ukupno 32 zadataka, su bili napadi na vozove i drumski saobraćaj između Sarajeva i Broda, koje su izvršili 213.¹⁴⁴ i 249.¹⁴⁵ eskadrila RAF-a pod komandom BAF-a i 5.¹⁴⁶ eskadrila SAAF-a iz sastava DAF-a koja je izvršila dva zadatka s 18 borbenih letova. Ove eskadrile su bile opremljene avionima Mustang Mk. III (P-51C) te su zbog većeg doleta izvršavale zadatke na sjeveru BiH. Između Mostara i Sarajeva, izvršeno je deset zadataka, a između Mostara i Nevesinja tri zadataka napada na saobraćaj i željeznicu. Kasarne u Nevesinju su bombardovane šest puta u vrijeme borbi koje je 29. divizija NOV-a i POJ-a¹⁴⁷ vodila protiv njemačkih snaga koje su iz ovog mjesta obezbjeđivale lijevi bok odstupajućih jedinica Grupe armija "E". Po zahtjevu NOVJ-a, čija je 10. divizija¹⁴⁸ vodila borbe s Nijemcima duž komunikacija Sarajevo – Kiseljak – Busovača – Travnik, četiri puta je napadnut Kiseljak¹⁴⁹ i dva puta bombardovana Busovača.¹⁵⁰ Pored 6,¹⁵¹

¹⁴⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/24.

¹⁴⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/24.

¹⁴⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/68/12.

¹⁴⁷ Fabijan Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 31 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968), 11, Naredenje štaba 29. NOU divizije od 2. decembra 1944. štabu 14. hercegovačke (omladinske) brigade za zaposjedanje položaja sjeverno od Nevesinja i sadejstvo sa 11. hercegovačkom brigadom, 54.

¹⁴⁸ Trgo, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 31, 41, Zapovijest štaba 10. NOU divizije od 11. decembra 1944. štabovima potčinjenih jedinica za dejstva na prostoru Fojnica – Modri Kamen i komunikacijama Kiseljak – Sarajevo i Rama – Prozor, 220.

¹⁴⁹ AFHRA, MAFPF, Balkan Air Force Weekly Summary 22, rolna: A6018, okvir 487.

¹⁵⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/314/6.

¹⁵¹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/77/20.

253,¹⁵² 351.¹⁵³ i 352.¹⁵⁴ eskadrile, napade su izvšavali i 73.¹⁵⁵ i 1435.¹⁵⁶ eskadrila koje su bile pod komandom MACAF-a.¹⁵⁷ Busovaču su, kao i željeznički most u Zenici koji je bombardovan četiri puta s 42 borbena leta napali 25.¹⁵⁸ eskadrila SAAF-a i 28. i 132. grupa ACI-ja.¹⁵⁹ Posljednje strateško bombardovanje Sarajeva u Drugom svjetskom ratu koje je u vojnom smislu bilo neuspješno, izvršila je 205. bombarderska divizija RAF-a iz sastava MASAF-a.¹⁶⁰

U izvršenju borbenih letova iznad BiH, tokom decembra 1944. godine 213. i 352. skvadron su izgubili po jedan avion, 253. i 5. SAAF skvadron po dva aviona. Na izvršenju borbenog zadatka kod Žepča je poginuo major Mileta Protić komandir 352. eskadrile, a 5. skvadron SAAF-a je također imao nesreću da je 6. decembra izgubio šest od jedanaest aviona koji su poletjeli u napad na željeznicu, na dionici Brod – Zagreb, nakon što su upali u loše vrijeme i izgubili orijentaciju.

1944.		Juli		August		Septembar		Oktobar		Novembar		Decembar	
Eskadrila	Tip aviona	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi
		6. RAF	Hurricane										
32. RAF	Spitfire	10	23	12	47	4	12						
39. RAF	Beaufighter					5	20	1	8	2	12		

¹⁵² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/24.

¹⁵³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/6.

¹⁵⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/8.

¹⁵⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/634/23.

¹⁵⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/23.

¹⁵⁷ Dijelovi 73. skvadrona su bili stacionirani u Grčkoj gdje su sudjelovali u podršci nacionalističkim snagama u građanskom ratu.

¹⁵⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/314/6.

¹⁵⁹ AFHRA, MAFPF, Balkan Air Force Weekly Summary 25, rolna: A6018, okvir 531.

¹⁶⁰ Vrana, "Vazдушna bombardovanja Sarajeva", 298.

73. RAF	Spitfire	5	20			1	3	1	3	9	41	3	10
213. RAF	Mustang	3	12	4	16			1	4	3	20	7	27
249. RAF	Spitfire Mustang	6	27	13	48	1	4			1	8	4	29
253. RAF	Spitfire	10	35	11	33	1	4	2	8	5	20	10	46
351. RAF (Y)	Hurricane									10	34	10	41
352. RAF (Y)	Spitfire			6	21	14	52	1	3	3	8	4	15
13. RHAF	Baltimore	2	12	3	18	10	64	5	45				
355. RHAF	Spitfire							4	16				
356. RHAF	Spitfire							3	12				
16. SAAF	Beaufighter					6	22	2	10	1	6		
19. SAAF	Beaufighter					3	12	4	20				
25. SAAF	Ventura Marauder					6	30	1	9			3	27
28. i 132. gruppo ACI	Baltimore									2	18	3	44

Tabela 1: Ratni napor Balkanskog ratnog vazduhoplovstva na zadacima izvršenim iznad Bosne i Hercegovine tokom 1944. godine

Iako su njemačke snage nakon operacije *Ratweek* uspjele ponovo pokrenuti saobraćaj duž pruge Sarajevo – Brod, u novembru i decembru 1944. godine je ponovo potpuno zaustavljen, što nije dugo potrajalo jer je loše vrijeme koje je onemogućavalo letenje išlo naruku njemačkim snagama. U januaru 1945. godine, broj borbenih letova bio je više nego duplo manji, a efikasna blokada saobraćaja je zahtijevala veliki ratni napor. Ipak tokom ovog mjeseca u operacijama izvršenim nad BiH, eskadrile BAF-a i DAF-a su u svojim operativnim izvještajima¹⁶¹ prijavile, između ostalog, 20 lokomotiva i preko 70 vagona koji su uništeni ili oštećeni, te velik broj motornih vozila i drugih prevoznih sredstava.

Njemački 21. brdski korpus Wehrmachta, koji se probio iz okruženja u Crnoj Gori, u januaru 1945. godine je dovršio prebacivanje, na lijevu obalu rijeke Drine, a intenzivirano je povlačenje njemačkih snaga na zapadu Bosne i Hercegovine. Zbog toga su dejstva BAF-a pomjerena

¹⁶¹ The National Archives, London, fond: Air Ministry and successors.

zapadnije, iako su radi lošeg vremena nad kopnom uglavnom bila usmjerena na pomorski saobraćaj prema sjevernom Jadranu. Od 91 borbenog leta, koliko je BAF izvršio u januaru iznad BiH, najveći dio je bio na pravcu Mostar – Sarajevo – Brod protiv drumskog i željezničkog saobraćaja. Dio dejstava je izvršen i u dolini rijeke Lašve gdje su njemačke jedinice pokrenule operaciju *Lawine*¹⁶² protiv snaga NOVJ-a radi osiguranja pravaca povlačenja Sarajevo – Zenica. No i ta dejstva BAF-a su bila sporadična, usmjerena protiv saobraćaja, i bez direktne podrške jedinicama NOV-a i POJ-a. Eskadrile, 351.¹⁶³ i 352.¹⁶⁴ su, osim napada na pravcu Sarajevo – Zenica, napali saobraćaj na Kaoniku i trupe u Kiseljaku, 20 Baltimorea italijanskih 28. i 132. bombarderske grupe ACI-ja su ponovo bombardovale Busovaču.¹⁶⁵ RAF-ova 6.¹⁶⁶ eskadrila je tokom oružanog izviđanja napala aerodrom Butmir kod Sarajeva na kojem su se nalazili transportni avioni, ali zbog jake protivavionske odbrane nije uspjela uništiti nijedan. Najviše pojedinačnih zadataka, po sedam, su izvršile 213.¹⁶⁷ na pruži između Zenice i Broda i 351.¹⁶⁸ eskadrila u napadima na drumski saobraćaj i trupe u Hercegovini. Osim BAF-a, 1435.¹⁶⁹ eskadrila iz sastava MACAF-a je dejstvovala između Mostara i Sarajeva, 260.¹⁷⁰ eskadrila iz sastava DAF-a i Thunderbolts 12. vazdušne armije MATAF-a su napadali željeznički saobraćaj između Sarajeva i Broda, a 82.¹⁷¹ lovački puk USAAF-a, te strateški bombarderi

¹⁶² Džinić, ur., *Zbornik*, tom XII, knj. 4, 201, Izveštaj 104. lovačke divizije od 26. januara 1945. komandi Grupe armija "E" o toku i rezultatima operacije »Llavine« na području Travnika krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. godine, 816.

¹⁶³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/8.

¹⁶⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/10.

¹⁶⁵ AFHRA, MAFPE, Balkan Air Force Weekly Summary 26, rolna: A6018, okvir 510.

¹⁶⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/77/22.

¹⁶⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/25.

¹⁶⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/7.

¹⁶⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/26.

¹⁷⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1538/26.

¹⁷¹ AFHRA, MAFPE, 82nd Fighter Group Monthly Summary January 1945, rolna: B0168, okvir 118.

205. divizije RAF-a¹⁷² i 15. vazdušne armije USAAF-a¹⁷³ iz sastava MASAF-a su bombardovali mostove u Brodu i kod Doboja.

Iako je osnivanjem BAF-a povećan nivo dejstava za potrebe NOVJ-a, naročito na taktičkom nivou, nikada nije došlo do redovnije neposredne saradnje, niti prave vazduhoplovne podrške jedinicama na terenu. Dejstva BAF-a su najvećim dijelom bila usmjerena na saobraćaj i saobraćajnu infrastrukturu, a manjim dijelom na taktičke mete poput vojnih objekata i koncentracije trupa koje su napadane po zahtjevima jedinica NOV-a i POJ-a upućenim putem savezničkih misija u komandama korpusa koje su u datim područjima vodile borbe. Izostanak značajnije neposredne podrške vazduhoplovstva treba tražiti u tri razloga. Najprije u načinu ratovanja NOVJ-a koji je bio manevarski i gerilski bez jasno definisanih frontova i s brzim premještanjem jedinica u područjima borbi, potom u nezadovoljavajućem stanju sistema veze koji nije omogućavao komunikaciju s avionima koji su letjeli iznad bojišta. Zahtjevi za dejstvo avijacije su upućivani putem korpusnih odjeljenja veze i vrhovnog štaba ili savezničkih vojnih misija, pa je zbog dugog puta od nižih do viših jedinica, te prosljeđivanja zahtjeva komandi BAF-a do samog dejstva prolazio cijeli dan što je u uslovima u kojima su vođene borbe često bilo i prekasno za ostvarivanje neposredne podrške. Jedinice nižeg nivoa pored neodgovarajućih sredstava veze nisu imale ni obučeni oficira za navođenje avijacije koji su mogli navoditi napade iz vazduha na zemaljske ciljeve i nisu poznavali procedure koje su za ovakva dejstva koristili Saveznici. Za potrebe dostavljanja vojne pomoći vazdušnim putem, BAF je na područja pod kontrolom NOV-a i POJ-a rasporedio Balkan Air Force Terminal Teams¹⁷⁴ (Warren navodi i naziv British Air Terminal Section¹⁷⁵) ili BATS timove. To su bili timovi sastavljeni uglavnom od britanskog osoblja, opremljeni radiouređajima

¹⁷² NA, AMS:ORB, sign. AIR 27/1121/8, AIR 27/823/2, AIR 27/393/1.

¹⁷³ Davis, *Bombing the European Axis Powers*, CD-ROM Table 1944-1.

¹⁷⁴ Freeman, *The Cindirela*, 35.

¹⁷⁵ Warren, *Special Operations*, 66.

za navođenje, navigaciju i komunikaciju s avionima u zraku. Iako su ovi timovi organizovali prijem transportnih aviona, oni nikad nisu iskorišteni za usmjeravanje dejstava borbene avijacije, već isključivo za dostavljanje pomoć i evakuacije ranjenika. Među dejstvima o kojima se može govoriti kao o neposrednoj podršci su napadi južnoafričkog 16. i 19. skvadrona na uporišta tokom borbi za Banjaluku kada su jedinice NOVJ-a označile svoje prednje položaje crvenim platnima kako bi bili vidljivi pilotima iz zraka. Ni za dejstva tokom operacije *Ratweek* ne može biti riječi o sadejstvu već više o zajedničkom dejstvu ili dejstvu s istim ciljem. U kontekstu ove operacije bi moglo biti rečeno da su od nje mnogo više koristi imali Saveznici jer je Grupa armija "E" usporena, iscrjepkana, iscrpljena i prinuđena da se borbom probija kroz Jugoslaviju, umjesto da brzim manevrom pojača njemačke položaje na sjeveru. Pri tome su borbu na tlu protiv njemačkih jedinica prihvatale i vodile jedinice NOV-a i POJ-a.

1945.		Januar		Febuar		Mart		April	
Eskadrila	Tip aviona	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi	zadaci	borbeni letovi
6. RAF	Hurricane	2	11	1	5	1	3	9	27
39. RAF	Beaufighter Marauder			2	33	2	24	1	12
73. RAF	Spitfire			2	8	12	56		
213. RAF	P-51 Mustang	7	20	1	4			21	79
249. RAF	P-51 Mustang	3	11	1	2	4	11		
253. RAF	Spitfire	2	7	8	19	15	47	7	23
351. RAF(Y)	Hurricane	7	32	23	73	4	26	1	4
352. RAF(Y)	Spitfire	3	10	30	109	10	44	4	11
16. SAAF	Beaufighter					1	8	3	17
19. SAAF	Beaufighter							5	24

25. SAAF	Marauder			1	6	1	12		
10. i 12. gruppo ACI	P-39 Airacobra			6	24	17	>80	11	-
28. i 132. gruppo ACI	Baltimore			11	121	8	81	5	108
20. gruppo ACI	Spitfire			2	9	3	10		

Tabela 2: Ratni napor Balkanskog ratnog vazduhoplovstva na zadacima izvršenim iznad Bosne i Hercegovine tokom 1945. godine

Podrška BAF-a operacijama za oslobođenje gradova u BiH

U prvim mjesecima NOV i POJ su pokrenule operacije za završno oslobađanje zemlje, a intenzitet dejstava BAF-a je dostigao najviši nivo od osnivanja komande. Iako su dejstva i dalje bila usmjerena na njemački saobraćaj, ipak je ostvarena neposrednija saradnja između jedinica NOV-a, POJ-a i avijacije što je vidljivo i u većem broju napada na trupe i taktičke mete u ovom periodu.

a) Mostarska operacija

Polovinom februara 1945. godine, NOVJ pokreće operaciju radi oslobađanja Mostara.¹⁷⁶ Tokom operacije 351.¹⁷⁷ i 352.¹⁷⁸ eskadrila RAF-a iz sastava BAF-a i 1435.¹⁷⁹ eskadrila RAF-a iz sastava MACAF-a pružaju podršku operaciji. Prvih dana je intenzivno raketiran samostan Humac¹⁸⁰ pored Ljubuškog kojeg je napadala 12. hercegovačka brigada

¹⁷⁶ Miloš Krstić, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 33 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970), 69, Zapovijest štaba 8. korpusa NOVJ od 12. februara 1945. štabovima potčinjenih jedinica za oslobađanje Mostara, 296.

¹⁷⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/10.

¹⁷⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/12.

¹⁷⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/28.

¹⁸⁰ Prema sedmičnom izvještaju BAF-a br. 30 samostan Humac su napala i tri Mustanga 1. februara, ali u operativnim knjigama 213. i 249. skvadron RAF-a iz sastava BAF-a, te skvadron DAF-a, koji su bili opremljeni ovim avionima ne spominju se napadi na Humac.

NOVJ-a.¹⁸¹ U samostanu su bili utvrđeni dijelovi 3. bojne 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruge,¹⁸² a jedinice NOV-a i POJ-a su koristile dejstva avijacije na samostan kao podršku za forsiranje rijeke Trebižat.¹⁸³ Tokom borbi za Ljubuški i Široki Brijeg avijacija je bombardovala utvrđene objekte u Ljubuškom, položaje na Ciganskom Brdu iznad Širokog Brijega, fabriku duhana i konvikt u Širokom Brijegu u kojima su bila utvrđenja. Tokom ofanzive NOV i POJ avijacija je, pored napada na otporne tačke, vršila borbene patrole i napadala saobraćaj na cestama između Ljubuškog, Čitluka, Širokog Brijega, Mostara. Po početku borbi za sam Mostar, dejstva su prenesena kako na objekte u gradu, tako i na položaje snaga Njemačke i NDH oko Mostara. Od 31. januara do 14. februara tri eskadrile koje su učestvovala u podršci jedinicama NOVJ-a izvršile su 148 borbenih letova i 13 puta napale objekte u i pored Ljubuškog, deset puta u i oko Širokog Brijega, pet puta oko Čitluka, pet puta u i oko Mostara, te deset puta saobraćaj na komunikacijama i koncentracije trupa van gradova i oko sela. Najveći broj borbenih zadataka tokom *Mostarske operacije* izvršile su 352. i 351. eskadrila RAF-a odnosno 1. i 2. eskadrila NOVJ-a kojima je komanda BAF-a dala potpunu slobodu za koordinaciju dejstava sa snagama NOV-a i POJ-a,¹⁸⁴ dok su ostale jedinice BAF-a bile raspoređene na drugim zadacima. Prilikom izvršenja borbenog zadatka, pogođen je protivavionskom vatrom i prisilino sletio avion 351. eskadrile.

Iako je neposredna saradnja između avijacije i jedinica na terenu bila bolja, komanda 352. eskadrile je uputila komandi 8. korpusa NOV-a i POJ-a nekoliko primjedbi koje se odnose na dostavljanje nedovoljno

¹⁸¹ Krstić, *Zbornik*, tom IV, knj. 33, 95, Izvještaj štaba 12. hercegovačke brigade od 16. februara 1945. štabu 29. NOU divizije o borbama za oslobođenje Čapljine i Mostara, 440.

¹⁸² Krstić, *Zbornik*, tom IV, knj. 33, 165, Izvještaj stožera 9. ustaškog stajaćeg djelatnog zdruge od 4. februara 1945. stožeru ustaške vojnice o dejstvima na sektoru Ljubuški – Čitluk, 812.

¹⁸³ Isto.

¹⁸⁴ Trgo, ur., *Zbornik*, tom X, knj. 1, 272, Izveštaj komande 1. lovačke eskadrile NOVJ od 20. februara 1945. štabu 8. korpusa NOVJ o uočenim slabostima sadejstva avijacije i kopnenih snaga u *Mostarskoj operaciji* i predlozi za uspješniju saradnju u narednim borbenim dejstvima, 517.

preciznih zahtjeva za dejstvom avijacije, te nepotpunih informacija o položajima snaga na osnovu kojih bi mogli biti planirani i izvršavani borbeni zadaci.¹⁸⁵ Tokom izvršenja borbenih zadataka u okviru *Mostarske operacije*, komanda 8. korpusa je prosljedila depeše komandi 352. eskadrile da su avioni BAF-a 5. i 7. februara greškom napali jedinice NOV-a i POJ-a jugoistočno od Čitluka i u samom Čitluku. Eskadrila pod komandom RAF-a prema operativnim evidencijama za mjesec februar 1945. godine i prema sedmičnom izvještaju BAF-a¹⁸⁶, u navedene dane, na prostoru izvođenja operacija, nije dejstvovala iznad Čitluka, a sam incident nije nikada razjašnjen.¹⁸⁷

U januaru 1945. godine RAF je sklopio ugovor s Vrhovnim štabom NOVJ-a o uspostavljanju aerodroma na Prkosu pored Zadra,¹⁸⁸ a već od polovine februara 1945. godine s njega počinje izvršavanje borbenih zadataka. Baziranjem na aerodromu, na jugoslavenskom kopnu, omogućilo je borbena dejstva mnogo dalje na sjever, te pokrivanje značajno većeg prostora. U februaru je BAF u svom sastavu imao 13 lovačkih / lovačko-bombarderskih eskadrila, dvije jurišne i četiri bombarderske eskadri- le nakon što je 39. eskadrila RAF-a prenaoružana s jurišnika Beaufightera na bombardere Maraudere.

Pored vazdušne podrške u borbama tokom *Mostarske operacije* BAF je intenzivno djelovao protiv saobraćaja i komunikacija na pravcu Mostar – Sarajevo – Brod i Bihać – Bosanski Novi, te po koncentracijama trupa u okolini Sarajeva, u Busovači i na Sokocu. Bombarderi 25.

¹⁸⁵ Trgo, ur., *Zbornik*, tom X, knj. 1, 519.

¹⁸⁶ AFHRA, MAFPF, Balkan Air Force Weekly Summary 31-Appendix A, rolna: A6018, okvir 590-594.

¹⁸⁷ U izvještaju komande 1. lovačke eskadrile štabu 8. korpusa iznesena je sumnja na dejstvo neke od italijanskih eskadrila, ali mimo izvještaja BAF-a drugi izvještaji o dejstvima italijanskih eskadrila nisu dostupni.

¹⁸⁸ Trgo, ur., *Zbornik*, tom X, knj. 1, 189, Ugovor Vrhovnog štaba NOV i POJ i Britanske vlade od 6. januara 1945. o formiranju vazduhoplovne baze kod Zadra za potrebe savezničkog vazduhoplovstva, 351.

SAAF-a,¹⁸⁹ 39. RAF-a,¹⁹⁰ 28. i 132. ACI-ja¹⁹¹ izvršili su 154 borbena leta, od čega je gotovo polovina bila u napadima na željezničku stanicu u Konjicu, a ostatak na željezničku stanicu u Bihaću, željeznički most u Zenici, te koncentracije trupa u Busovači i Sokocu. Lovačko-bombarderski napadi su, uglavnom, bili usmjereni na drumski saobraćaj na dionici Sarajevo – Kiseljak – Busovača – Zenica i željeznički saobraćaj između Mostara, Sarajeva i Broda koji su napadale 6,¹⁹² 73,¹⁹³ 253,¹⁹⁴ 351,¹⁹⁵ 352.¹⁹⁶ i 1435.¹⁹⁷ eskadrila RAF-a, željeznički most u Doboju koji su bombardovale 213.¹⁹⁸ i 249.¹⁹⁹ eskadrila RAF-a, te trupe u okolini Sarajeva i u Busovači koje su napale 10. i 12. grupa ACI-ja.²⁰⁰ Ukupno je, uključujući letove u podršci *Mostarskoj operaciji*, BAF u februaru 1945 izvršio 413 borbenih letova iznad BiH. U borbama su izgubljena dva aviona 351. eskadrila, jedan u okolini Mostara, a jedan kod Kiseljaka.

b) Ličko-primorska operacija i oslobođenje Bihaća

U drugoj polovini marta 1945. godine novoformirana 4. jugoslavenska armija pokreće niz ofanzivnih operacija čiji je cilj oslobađanje zapadnih krajeva Jugoslavije od gornjeg toka rijeke Une, preko Like, Gorskog Kotara i Istre do rijeke Soče. U prvoj ofanzivnoj operaciji koja počinje 20. marta planirana su obimna korištenje avijacije u izviđanju, te uznemira-

¹⁸⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/315/2.

¹⁹⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/408/28.

¹⁹¹ AFHRA, MAFPE, Balkan Air Force Weekly Summary 31-Apendix A, rolna: A6018, okvir 590-594.

¹⁹² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/77/24.

¹⁹³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/635/4.

¹⁹⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/28.

¹⁹⁵ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/10.

¹⁹⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/12.

¹⁹⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/27.

¹⁹⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR271317/27.

¹⁹⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/28.

²⁰⁰ AFHRA, MAFPE, Balkan Air Force Weekly Summary 31-Apendix A, rolna: A6018, okvir 590-594.

vanju neprijatelja i napadi na uporišta i rezerve na području Like i doline rijeke Une.²⁰¹ Vazdušni napadi na njemačke snage u dolini Une započeti su napadima 16. marta na most u Bosanskom Novom i položaje u okolini Bihaća, da bi bili intenzivirani od 19. marta bombarderskim napadima 39. RAF-ove²⁰² i 25. SAAF-ove²⁰³ eskadrile te 28. i 132. grupa ACI-jeve,²⁰⁴ na uporišta u Bihaću s ukupno 48 borbenih letova. Ovaj napad je bio posljednje borbeno dejstvo 25. eskadrile SAAF-a iznad BiH. Tokom borbi za Bihać, koje su trajale od 21. do 28. marta,²⁰⁵ 6,²⁰⁶ 73,²⁰⁷ 253.²⁰⁸ i 351.²⁰⁹ eskadrila RAF-a i 132.²¹⁰ grupa ICAF-a, izvršile su 12 borbenih zadataka s najmanje 40 efektivnih borbenih letova²¹¹ od čega šest bombarderskih. Dejstva u dolini Une su potrajala do polovine aprila 1945. godine, a avijacija je dejstvovala sve vrijeme protiv uporišta, saobraćaja i saobraćajne infrastrukture. Tokom druge polovine marta 1945. godine na pravcu Bihać – Bosanska Krupa – Bosanska Otoka – Bosanski Novi – Bosanska Kostajnica dejstvovano je ukupno 54 puta s najmanje 265 borbenih letova. Pored uporišta, najviše je napadana saobraćajna infrastruktura, pa je most u Bosanskoj Otoci bombardovan 12 puta, most i željeznica u Bosanskom Novom devet puta, u Bosanskoj Krupi sedam puta, a u Bosanskoj Kostajnici jednom. Njemačke i NDH trupe koje su se utvrdile u starom

²⁰¹ Miloš Krstić, ur., *Zbornik*, tom XI, knj. 4 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1975), 4, Zapovijest štaba 4. armije JA od 18. marta 1945. štabovima potčinjenih jedinica za napad na uporišta u rejonu Lapca, Nebljuha, Udbine i Korenice, 20.

²⁰² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/408/29.

²⁰³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/315/3.

²⁰⁴ AFHRA, MAFPF, Balkan Air Force Weekly Summary 37-Apendix A, rolna: A6018, okvir 659.

²⁰⁵ Krstić, *Zbornik*, tom XI, knj. 4, 8, Izveštaj štaba 8. udarne divizije od 28. marta 1945. štabu 4. udarnog korpusa JA o napadu na Vaganac, Ličko Petrovo Selo, Čelopek i o borbama za oslobođenje Bihaća 50.

²⁰⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/77/25.

²⁰⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/635/5.

²⁰⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1512/30.

²⁰⁹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/12.

²¹⁰ Vidi zabilješku br. 204.

²¹¹ Za lovačko-bombarderske grupe ACI nisu dostupni potpuni podaci, pa je za njih uvršten samo broj zadataka, a nije broj borbenih letova.

gradu Ostrošcu napadnute su šest puta. Bombardovanje mosta u Bosanskoj Otoci 26. marta bilo je posljednje borbeno dejstvo 249.²¹² eskadrile iznad BiH u Drugom svjetskom ratu.

Iako je fokus dejstava bio na podršci operacijama 4. jugoslavenske armije u dolini rijeke Une, BAF je tokom marta napadao komunikacije koje su od Sarajeva vodile prema rijeci Savi, te mostove na Savi. Borbeno je djelovano na pravcima u okolini Sarajeva, te pravcima prema Bosanskom Brodu, Banjaluci i Bosanskoj Gradišci. Most u Gradišci, koji se nalazio na pravcu povlačenja od Banjaluke prema zapadu je napadnut pet puta od čega jednom bombarderima. Također je napadan i most u Zenici. Ukupno je na ovim pravcima izvršeno 105 borbenih letova na 27 borbenih zadataka. Koncentracije njemačkih snaga na Palama, 16. eskadrila SAAF-a je raketirala, dok je tokom borbenog izviđanja terena između Sarajeva i Trnova 352.²¹³ eskadrila RAF-a oborila njemački laki avion pored Sarajeva. To je bio prvi avion koji su oborile jugoslavenske eskadrile koje su se borile u sastavu BAF-a. Do kraja aprila 1944. godine BAF je iznad BiH izvršio 78 zadataka s najmanje 322 borbeno leta.

U prvoj polovini aprila su dejstva u dolini Une nastavljena nešto manjim intenzitetom s 23 izvršena zadatka i najmanje 77 borbenih letova. Najviše napada je ponovo bilo usmjereno na most u Bosanskoj Otoci koji je napadnut šest puta, od čega dva puta bombarderima Baltimorea iz sastava 28. i 132. grupe ACI-ja²¹⁴ s 36 borbenih letova, a most u Bosanskoj Krupi su P-39 Airacobre italijanske 5. grupe ACI napale četiri puta.²¹⁵ Pored dejstava u dolini Une, BAF je nastavio napade duž pravaca povlačenja njemačkih snaga od Sarajeva prema rijeci Savi. Posljednji borbeni zadatak iznad Bosne i Hercegovine izvršila je 39. eskadrila RAF-a²¹⁶ bombardovanjem mosta u Bosanskoj Otoci, 3. aprila. Posljednja dejstva

²¹² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1499/30.

²¹³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/14.

²¹⁴ AFHRA, MAFPE, Balkan Air Force Weekly Summary 40-Apendix A, rolna: A6018, okvir 641.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/408/31.

iznad BiH tog dana je izvršila i 352.²¹⁷ eskadrila bombardovanjem mosta u Bosanskom Novom, dok je 351.²¹⁸ posljednji put dejstvovala 9. aprila.

c) Sarajevska operacija

Cilj *Sarajevske operacije* je, osim oslobođenja Sarajeva, koje je bilo ključno mjesto za odbranu njemačkih snaga, bio i prodor dolinom rijeke Bosne prema Zenici te dalje prema sjeveru.²¹⁹ Od početka *Sarajevske operacije* direktna vazдушna podrška jedinicama NOVJ-a je zbog lošeg vremena bila gotovo beznačajna, osim šest Beaufightera 16. eskadrile SAAF-a²²⁰ koji su 30. marta napali oklopni voz i njemačko utvrđenje na Palama; drugih dejstava nije bilo. No kako se njemačko povlačenje iz Sarajeva kretalo pravcima koje je avijacija inače uzastupno napadala, sve njemačke snage koje su se kretale ka sjeveru, bilo cestom preko Kiseljaka, Busovače i Zenice ili željeznicom preko Visokog i Zenice prema Doboju i Brodu, našle su se pod udarima. Na dan oslobođenja Sarajeva 213.²²¹ eskadrila RAF-a je tri puta uzastopno napadala njemačke snage na putu od Sarajeva prema Kiseljaku. Do 18. aprila, kada je 1435.²²² eskadrila RAF-a izvršila posljednje savezničko vazdušno dejstvo iznad Bosne i Hercegovine, intenzivno je napadan saobraćaj, dok su 16.²²³ i 19.²²⁴ eskadrila SAAF-a pružile podršku jedinicama NOVJ-a u borbama za Zenicu izvršavajući četiri borbena zadatka od 6. do 10. aprila. Posljednji bombarderski napad izveli su Baltimorei ACI-ja 11. aprila na željezničku stanicu u Zavidovićima.²²⁵

²¹⁷ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1748/16.

²¹⁸ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1747/14.

²¹⁹ Miloš Krstić, ur., *Zbornik*, tom IV, knj. 34 (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1974), 57, Naređenje štaba 5. korpusa JA od 23. marta 1945. štabovima 4. i 10. udarne divizije da pripreme jedinice za pokret ka Sarajevu i za formiranje grupe brigada Zeničkog sektora, 339.

²²⁰ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/27/231.

²²¹ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/1317/32.

²²² NA, AMS:ORB, sign. AIR27/2343/32.

²²³ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/27/231.

²²⁴ NA, AMS:ORB, sign. AIR27/257/1.

²²⁵ AFHRA, MAFPE, Balkan Air Force BAF Combined Daily Intelligence Summary 12. April 1945, rolna: A6019, okvir 418.

Ukupno je od početka *Sarajevske operacije* do posljednjeg dejstva BAF-a izvršeno 48 borbenih zadataka s najmanje 183 borbenih letova u kojima su napadani, najviše saobraćaj i mostovi preko rijeke Bosne i rijeke Save. Podrška *Sarajevskoj operaciji* je bila značajno manja od podrške *Ličko-pri-morskoj operaciji*, te su se dejstva poklopila s višemjesečnom kampanjom ometanja njemačkog transporta između rijeke Save i obale Jadranskog mora. Posljednji saveznički borbeni let je izvršen na ovom pravcu bombardovanjem njemačkih vozova između Dervente i Broda 18. aprila 1945. Posljednji mjesec u kojem je dejstvovao iznad Bosne i Hercegovine BAF je zaključio s 67 zadataka na kojima je izvršio 305 borbenih letova. No to nisu bila posljednja dejstva avijacije u Drugom svjetskom ratu iznad BiH jer su od 9. maja avioni 42. vazduhoplovne jurišne divizije NOV-a i POJ-a, opremljeni sovjetskim avionima, intenzivno dejstvovali protiv četnika na području između Bjelašnice i Zelengore.

U maju 1945. nije bilo borbenih dejstava BAF-a iznad Bosne i Hercegovine. Po završetku Drugog svjetskog rata 351. i 352. eskadrila su ispisane iz RAF-a i stavljene na raspolaganje avijaciji Jugoslavenske armije i od njih je formiran Prvi lovački puk Jugoslavenskog ratnog vazduhoplovstva, dok su se savezničke jedinice povukle na aerodrome na Apeninskom poluotoku.

	Juli 1944.	August 1944.	Septembar 1944.	Oktobar 1944.	Novembar 1944.	Decembar 1944.	Januar 1945.	Februar 1945.	Mart 1945.	April 1945.
Željeznički saobraćaj i infrastruktura	12	29	39	10	21	16	12	21	20	13
Drumski saobraćaj i infrastruktura	16	8	7	2	10	16	8	12	27	43
Aerodromi	2	1					1			
Industrija	2	1								
Trupe i taktičke mete	13	14	13	7	10	17	5	39	30	4

Tabela 3: Struktura ciljeva na koja je Balkansko vazduhoplovstvo dejstvovalo na zadacima iznad Bosne i Hercegovine

Zaključak

Balkansko ratno vazduhoplovstvo je od svog osnivanja imalo okvirnu snagu jedne vazduhoplovne divizije i djelovalo je uglavnom na taktičkom nivou operacija. Za deset mjeseci operativnog djelovanja BAF je izvršio 21.837 borbenih letova, od toga najmanje 2.311 efektivnih borbenih letova na izvršenju 501 zadatka iznad Bosne i Hercegovine. Do osnivanja BAF-a, osnovni cilj savezničkih vazdušnih napada bilo je ometanje saobraćaja duž obale Jadranskog mora i Dalmatinskog zaleđa u cilju otežavanja snabdijevanja, te onesposobljavanje Luftwaffe. U Bosni i Hercegovini, tokom prvih mjeseci savezničkih vazdušnih dejstava, najčešći ciljevi avijacije su bili pruga koja je spajala dolinu Save s primorjem, uglavnom na dionici od Mostara do Dubrovnika, drumski saobraćaj od Mostara prema Jadranu i aerodromi. U ovom periodu nije bilo nikakvih sadejstava avijacije s NOV-om i POJ-om, već su partizanske jedinice uglavnom prikupljale obavještajne podatke o rasporedu njemačkih snaga, transporta i aerodroma i putem savezničkih vojnih misija ih prosljeđivale Saveznicima.

Posmatramo li eskalaciju vazduhoplovnih dejstava koju su Saveznici vršili iznad Balkana u prvoj polovini 1944. godine, osnivanje BAF-a je bilo logičan korak kojim je postignuto nekoliko ciljeva. Najprije su rasterećene jedinice kojima je primarni zadatak bilo izvođenje dejstava iznad Apeninskog poluostrva, a komandovanje i organizacija dejstava na savezničkom istočnom mediteranskom krilu, koje nije bilo u direktnoj vezi s frontom, objedinjeno je u jednom štabu. Iz perspektive Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a početkom dejstava BAF-a, uspostavljena je tješnja saradnja sa savezničkom avijacijom koja je ranije bila relativno skromna, a učinci vazduhoplovnih dejstava su teško mogli biti pravovremeno eksploatisani.

Drugi cilj koji su Saveznici ispunili osnivanjem BAF-a vidljiv je iz strukture ciljeva na koja je BAF djelovao iznad Balkanskog poluostrva, pa samim tim i iznad Bosne i Hercegovine. Saveznicima je Balkan bio istočno krilo mediteranskog vojišta, te su sve pomake njemačkih i kvislinških trupa, na ovom prostoru posmatrali u okviru ratnih

napora neophodnih za postizanje pobjede kako na samom vojištu, tako i u ratu na evropskom kontinentu. Saveznička doktrina na Balkanu se najbolje odražava u operaciji *Ratweek*, usporavanje, otežavanje manevra i razbijanje njemačkih jedinica na manje formacije dejstvima protiv transportnih sredstava i saobraćajne infrastrukture, te potpuno uništenje jedinica na jugoslavenskom tlu kako bi bilo spriječeno da se pregrupišu i pojačaju njemačke snage na sjeveru. Brigadir Fitzroy Mclean, komandant savezničke vojne misije u Vrhovnom štabu, idejni tvorac operacije *Ratweek*, u svojim memoarima piše da je sumnjao da će Josip Broz Tito, kojem je glavni cilj bilo što brže protjerivanje njemačkih snaga s područja Jugoslavije, prihvatiti takav plan. No, zajednički cilj savezničkih snaga i NOV-a i POJ-a je uslovio zajednička dejstva savezničkog vazduhoplovstva i NOV-a i POJ-a u izvođenju operacije *Ratweek*. Ova operacija, pored toga što je u veoma kratkom periodu dala izvrsne rezultate na terenu, je ispunila saveznički cilj: da na krilu kontroliše njemačke snage koje bi mogle postati prijetnja na frontu. Taj cilj je dugoročno ispunjen jer je *modus operandi* proizašao iz načina izvođenja operacije *Ratweek*; uslovio je da NOV i POJ na kopnu veže njemačke snage. Pored toga, pošto su NOV i POJ preko teritorije Jugoslavije na kopnu spajale frontove koje su, prema njemačkim snagama držale Crvena armija i na istoku, i američka i britanska armija na zapadu, ovim su one uključene u realizaciju strateških savezničkih ciljeva na mediteranskom vojištu. Posmatrano iz perspektive Vrhovnog štaba, razbijanje njemačkih jedinica učestalim vazдушnim napadima na manje grupacije olakšalo je borbu NOV-a i POJ-a jer su u pojedinim bitkama protiv sebe imale manje, i zbog otežanog saobraćaja, lošije snabdijevane njemačke formacije.

Najveći broj, preko dvije trećine borbenih zadataka na teritoriji Bosne i Hercegovine, BAF je izvršio protiv željezničkog transporta i infrastrukture, te drumskog saobraćaja. Iz doline Save preko Bosne i Hercegovine prugom su bile spojene dvije strateške komunikacije; pruga Zagreb – Beograd i Jadransko more. Od polovine oktobra 1944. godine i prodora Crvene armije s istoka, na strateški pravac duž rijeka Save i

Dunava, kroz Bosnu i Hercegovinu vodio je strateški pravac povlačenja njemačkih snaga iz Grčke, Albanije te potom i Crne Gore. Pravci povlačenja s istoka sastajali su se u Sarajevu, te je do kraja rata Bosna i Hercegovina bila poprište intenzivnih napada na komunikacije. Dejstva iznad Bosne i Hercegovine su postepeno pojačavana od kraja 1943. i početka 1944. godine. Od osnivanja BAF-a, tokom cijelog perioda trajanja savezničkih vazduhoplovnih akcija, one su iznosile okvirno 10% ukupnih akcija izvršenih nad Balkanom, osim u novembru 1944. godine, tokom perioda koncentrisanja njemačkih snaga Grupe armija "E" i 21. brdskog korpusa duž pravaca komunikacija, kada je procenat bio značajno veći.

Nad Jugoslavijom, odnosno prostorom na kojem su operacije izvodile NOV i POJ, osnovni vid dejstava vazduhoplovnih snaga su napadi na zemaljske ciljeve topovima, raketama ili bombama. Borbe u vazduhu su bile sporadične, a BAF je, iako naoružan pretežno lovačkim skvadronima, imao svega dvije borbe u kojima je oborio lake izviđačke avione. Čak su i napadi na aerodrome bili sporadični s obzirom na to da već od maja 1944. godine, i izražene savezničke premoći u vazduhu tokom operacije *Rosselsprung*, Nijemci na ovim područjima nisu zadržavali značajnije vazduhoplovne snage, niti snage koje bi ih mogle ugroziti. Razlog ovome je bila apsolutna saveznička premoć u vazduhu ostvarena već od kraja 1943. godine koja je omogućila slobodniju i širu upotrebu avijacije za dejstva protiv zemaljskih ciljeva. Zbog toga su i svi gubici BAF-a iznad Bosne i Hercegovine uzrokovani protivavionskom artiljerijom. Iako su napadi na zemaljske ciljeve bili gotovo isključivi zadatak borbenih eskadrila BAF-a, neposredna sadejstva avijacije i kopnene vojske su bila mnogo rjeđa nego na frontu na Apeninskom poluostrvu. Zbog gerilskog načina ratovanja koji su vodile NOV i POJ, na ovim prostorima nije postojala demarkaciona linija fronte u savezničkoj terminologiji poznata kao "bomblina" koja je razdvajala prostor na kojem su bile vlastite trupe i prostor slobodan za vazдушna dejstva. Zatim, zbog neodgovarajućeg stanja sredstava veze i sporog protoka informacija, avijacija nije mogla biti angažovana u odsudnom momentu kako

bi pružila podršku snagama na zemlji. Ipak dejstva avijacije u podršci operacijama NOV-a i POJ-a vršena su redovno kako bi kulminirala u završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije.

Balkansko ratno vazduhoplovstvo je predstavljalo jedinstvenu savezničku komandu u Evropi tokom Drugog svjetskog rata čiji je zadatak bio podrška snagama otpora koje su vodile borbe protiv Nijemaca i njihovih pomagača. No ovdje mora biti zaključeno da je formiranje takve komande bilo jedan od presudnih faktora da se NOV i POJ, koje su bile ustrojene po doktrini gerilskog pokreta otpora male snage i ograničenog obima dejstava, transformišu u oružane snage koje su na strateškom nivou učestvovala u ratnim operacijama na mediteranskom vojištu i bile uključene u realizaciju ciljeva koji su nadilazili samo protjerivanje okupatora iz zemlje, zbog čega je i istočno krilo mediteranskog vojišta i nazvano "Pepeljugin front". Iako ne može biti rečeno da su saveznička ratna vazduhoplovstva u tome imala isključivu zaslugu, ne može biti prenebregnuta činjenica da je BAF imao jednu od ključnih uloga u razbijanju njemačkih i kvislinških jedinica, te da je značajno doprinio pobjedi nad okupatorskim snagama u jugoistočnoj Evropi.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- National Archives, London (NA)
 - Fond: Air Ministry and Successors (AMS)
- Air Force Historical Research Agency, Maxwell (AFHRA)
 - Fond: Microfilmed Air Force Publications and Forms (MAFPF)
(u međuvremenu je fond dobio novi naziv - Microfilmed documents and publications)

Objavljeni izvori:

- Džinić, Dragoslav ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XII, knj. 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1979.
- Jaksimović Sekula ur. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 13. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1982.
- Krstić Miloš ur. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II, knj. 12. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971.
- Krstić, Miloš ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 34. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1974.
- Krstić, Miloš ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom XI, knj. 4. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1975.
- Krstić, Miloš ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 33. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1970.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 21. Beograd: Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1958.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knj. 26. Beograd: Istorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1961.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 27. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 28. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1967.

- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 29. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom X, knj. 1. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1966.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 30. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.
- Trgo, Fabijan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 31. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1968.
- Vujošević, Jovan ur. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom II knj. 14. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1981.

LITERATURA

Knjige:

- Craven, Wesley F. i James L. Cate. *The Army Air Forces in World War II*, Volume 2. Chicago, Illinois: Chicago University Press, 1949.
- Davis, Richard G. *Bombing the European Axis Powers-A Historical Digest of the Combined Bomber Offensive 1939-1945*. Maxwell Air Force Base: Air University Press, 2006.
- Evans, Bryn. *The Decisive Campaigns of the Desert Air Force 1942-1945*. Barnsley: Pen & Sword, 2012.
- Freeman, Paul J. *The Cinderella Front: Allies Special Air Operations in Yugoslavia During World War Two*. Montgomery: Air Command and Staff College, 1997.
- Granfield, Alun. *Bombers Over Sand and Snow: 205. Group RAF in World War Two*. Barnsley: Pen and Sword Publishing, 2011.

- Lazarević, Božo. *Vazduhoplovstvo u NOR-u 1941–1945*. Beograd: Vojnoizdavački zavod Vojno delo, 1972.
- Leary, William M. *Fueling the Fires of Resistance: Army Air Forces Special Operations in Balkans During World War II*. Maxwell AFB: Airforce History and Museums Programe, 1995.
- Mahoney, Kevin A. *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II*. Lanham, Toronto, Plymouth UK: The Scarecrow Press, 2013.
- McLean, Fitzroy. *Eastern Approaches*. London: Jonathan Cape Thirty Bedford Square, 1949.
- Pejčić, Predrag. *Prva i Druga eskadrila NOVJ*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1991.
- Pribilović, Kažimir. *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu*. Zadar: Matica hrvatska Zadar, 2006.
- Prien, Jochen, i Gerhard Stemmer. *Jagdgeschwader 3 “Udet” in WWII: II/JG3 in Action with Messerschmitt Bf-109*. Atglen: Schiffer Military History, 2003.
- Warren, Harris G. *Special Operations: AAF Aid to European Resistance Movements 1943-1945*. Maxwell AFB: AAF Historical Office, 1947.

Članci:

- Jefford, Jeff. “The Balkan Air Force”. *Royal Air Force Historical Society Journal*. br. 46 (2009): 63-80.
- Ulepič, Zdenko. “Kratak pregled razvoja vazduhoplovne situacija na jugoslovenskom ratištu”. u: *Vazduhoplovstvo u strategiji NOR-a*, ur. Ivo Matović. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986, 29-39.
- Vrana, Sead. “Vazдушna bombardovanja Sarajeva u Drugom svjetskom ratu”. *Historijska traganja*, br. 19 (2020): 275-305.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- “Operational Reports” (Sheet no. 3 War diary Sixty-sixth fighter squadron A.P.O. 525, November 1943), The 57th fighter group (pristup ostvaren 26. 1. 2022, http://www.57thfightergroup.org/operational_reports.html).
- “Luftwaffe Airfields 1935-1945 Yugoslavia”, The Luftwaffe, 1933-45 (pristup ostvaren 2. 2. 2022, <https://www.wv2.dk/lwairfields.html>).
- “Missing Air Crew Reprt MACR #1184”, The 57th fighter group (pristup ostvaren 25. 1. 2022, http://www.57thfightergroup.org/missing_air_crew_reports.html).
- “Operational Reports” (Sheet no. 3 War diary Sixty-sixth fighter squadron A.P.O. 525, December 1943), The 57th fighter group (pristup ostvaren 26. 1. 2022, http://www.57thfightergroup.org/operational_reports.html).
- ”12th Air Force, 57th Bombardment Wing, 321st Bombardment Group, History: November 1944”, The 57th Bomb Wing Association (pristup ostvaren: 2. 2. 2022, http://www.57thbombwing.com/321st-History/321_BG_1944-11.pdf).
- “War Diary of the 340th Bombardment Group (Transcribed from US Army microfilm)”, The 57th fighter group (pristup ostvaren 2. 2. 2022, http://www.57thbombwing.com/340th_History/340th_Diary/12_December1943.pdf).

Summary

Balkan Air Force and Its Combat Engagements in Bosnia and Herzegovina

Balkan Air Force was unique Allied command during the Second World War. It was formed exclusively to support resistance moves in Greece, Albania and especially Yugoslavia. At the peak of its strength, it had 19 squadrons of fighters, fighter-bombers and bombers from six different nations and flew different types of missions mostly engaging German ground forces. During ten months of combat operations, Balkan Air Force flew at least 2.311 sorties in 501 combat missions in Bosnia and Herzegovina. Two thirds of all missions were flown against railroad traffic and infrastructure. BAF followed Allied doctrine as Balkans was seen as the east wing of the Mediterranean theater of operations and all German moves were observed as potential threat to the effort in Apennines. Allied doctrine can be observed in the best way through operation *Ratweek* – slowing down German withdrawal from Greece by disrupting traffic over the Balkans at the first week of September 1944. During that operation BAF and YPLA cooperated on the massive scale all over the Yugoslavia destroying railways, bridges and other assets essential for the German effort. The most intensive engagements over Bosnia and Herzegovina BAF had in November 1944. during assembly of German Army Group “E” in Bosnia and Herzegovina. During final stages of the World War Two BAF provided direct air support to Yugoslav People’s Liberation Army units during operations for the liberation of the cities in Bosnia and Herzegovina. Balkan Air Force presented *defacto* YPLA air force during the World War Two in Yugoslavian and it can be said that it provided driving force to transform Yugoslav People’s Liberation Army from guerrilla movement to a powerful armed force.

UDK: 621.311 (497.6) " 196/197 "
DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2022.51.247
Izvorni naučni rad
Primljen: 30. 10. 2022.
Prihvaćen: 16. 11. 2022.

Dženita Sarač-Rujanac

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

Svjetlo u tunelu Električna energija i elektrifikacija u Bosni i Hercegovini do sredine 1970-ih godina

Mnogi ne znaju ocijeniti, kako su velike i mnogobrojne koristi koje nam donosi na selu jaka, jeftina i uvijek uslužna električna struja. Zbog tog neznanja mogao se susresti još pred kratko vrijeme među seljacima po selima, koje leže nešto dalje od naprednih sela i gradova, po koji protivnik elektrike ne selu. Nisu rijetke bile riječi prilikom dogovora za elektrifikaciju sela: 'šta će nam elektrika!', 'dobro nam je sa petrolejom!', 'elektrika je za grad, a ne za selo!' i slično. (...) Drugačije sada shvaća ovo pitanje radni narod sela koji treba elektriku za svoj rad i napredak, koji želi živjeti u boljim prilikama i želi uzdignuti kulturni način svoga života. Drugačije to shvaća seoska omladina koje vidi u električnom svjetlu svoj prvi korak na putu iz tame prošlosti k boljoj budućnosti.

Razmotrimo malo pobliže, zašto napredni ljudi na selu žele imati elektroniku. Ljeti se ustaje na selu prije izlaza sunca i cijeli dan se radi, te se ide spavati sa zalazom sunca. Svjetlo skoro i nije potrebno, ali, ako je elektronika uvedena u kuću, ona je ipak uvijek spremna da u nuždi odmah rasvetli kuću. Kako je to ugodno kada su u kući mala djeca ili koji bolesnik kojemu treba pomoć i u noći. Drugačije je zimi. U polju rada nema, dan je kratak. Seljak se vraća sa posla rano kući, i ako nema dobrog svjetla cijela obitelj ide rano spavati. U našim se selima spava zimi mnogo, mnogo više, nego što je zdravom čovjeku potrebno. Na taj

način - gubi se, radi pomanjkanja svjetla – mnogo vremena, koje bi ukućani mogli iskoristiti da poboljšaju duljim radom svoje blagostanje. U naprednim krajevima veoma je razvijena na selu kućna radinost. Tamo se u zimsko doba selo bavi po kućama svakojakim radom: izrađuju se iz drva dijelovi pokućstva, drveno posuđe, igračke, pletu se iz vune prsluci, džemperi, kape, čarape i rukavice, a iz finog konca čipke. Električnom rasvjetom produžujemo kratki dan i dobivamo više vremena za rad, a time i veću zaradu.

(Boris Obuhov, *Elektrifikacija naših sela*
/Zagreb: Izdanje narodne tehnike, 1948/, 5-7)

Apstrakt: U radu se govori o značaju i upotrebi električne energije u privrednom razvoju socijalističke Bosne i Hercegovine koji se bazirao na ubrzanom industrijalizaciji. Jedan od njenih preduslova bila je dovoljna količina energenata, između ostalih, upravo električne energije. U kontekstu zamišljenog, sveobuhvatnog društvenog i ekonomskog napretka, bila je itekako važna i elektrifikacija kao složen sistem izgradnje elektrana, elektrovođa i električne mreže, neophodne za distribuciju električne energije i njenu široku potrošnju. Osnovna namjera autorice jeste skrenuti pažnju na ovu značajnu tematiku koja do sada nije bila posebno promatrana u bosanskohercegovačkoj historiografiji i otvoriti pojedina, krucijalna pitanja iz tog domena. Na osnovu izvorne, do sada ne korištene arhivske građe, poseban akcenat u članku stavljen je na realizirano, tj. uspjeh elektrifikacije naselja i domaćinstava tokom druge polovine 1960-ih i početkom 1970-ih, godina privredne i ustavne reforme i značajnog nedostatka električne energije u Jugoslaviji.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, privredni razvoj, planovi, električna energija, hidroelektrane, termoelektrane, elektrifikacija.

Abstract: The paper discusses the importance and usage of electricity in the economic development of socialist Bosnia and Herzegovina, based on accelerated industrialization. One of its prerequisites was a sufficient amount of energy sources, precisely electricity. In the context of imagined, comprehensive social and economic progress, electrification was also crucial as a complex system of building power plants, power lines and electrical

networks necessary for electrical energy distribution and its widespread consumption. The author's primary goal is to draw attention to this vital topic, which has not been notably considered in the historiography of Bosnia and Herzegovina until now, and to open up individual, crucial questions from this domain. Based on the original, so far unused archival material, particular emphasis in the article is placed on the achieved success of the electrification of settlements and households during the second half of the 1960s and the beginning of the 1970s, years of economic and constitutional reform and a significant lack of electricity in Yugoslavia.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, economic development, plans, electricity, hydropower plants, thermal power plants, electrification

Električna energija u Bosni i Hercegovini

U Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, u uslovima stroge centralizacije i revolucionarnog etatizma, savezno rukovodstvo insistiralo je na ubrzanoj industrijalizaciji i elektrifikaciji kao ključnoj strategiji razvoja i napretka države i društva. Proizvodnja električne energije, prijenos i distribucija, izgradnja i nadzor nad proizvodnim preduzećima (električne centrale i električna mreža) i njihovo pravno reguliranje nametnuli su se kao vrlo važna ekonomska, ali i politička pitanja. Pri tome, proizvodnja električne energije je bila vrlo značajna, i kao privredna grana za čiji razvoj su postojale velike, prirodne predispozicije, ali je, istovremeno, električna energija bila neophodna za snažni industrijski razvoj koji je bio planiran.¹

¹ Teza o uskoj sprezi industrije i elektrifikacije koju je rukovodstvo Jugoslavije forsiralo, električnoj energiji kao "najmodernijem i najsavremenijem obliku energije", kao "spiritus movensu" industrijske zemlje u kojoj je elektrifikacija "jeftin i savremen pogon moderne industrije", nije bila nepoznanica. Darko Markovina u svojoj knjizi objavljenoj 1939. u zaključnim razmatranjima o značaju elektrifikacije bilježi: "Možemo sa sigurnošću tvrditi da bez elektrifikacije nema smisla ni raditi na industrijalizaciji jer svaki pokušaj unapređenja pojedine industrijske grane koja nije opskrbljena jeftinim električnim pogonom ostat će bezuspješan. Elektrifikacija jedne države osnovni je faktor njene privrede." Darko Markovina, *Naša elektrifikacija i njeni problemi (sa predgovorom inž. Božidara Ribića*

Elektrifikacija, u najširem smislu, podrazumijevala je izgradnju složenog elektroenergetskog sistema koji se sastojao od četiri nerazdvojna elementa: električnih izvora, transformatora, vodova i na koncu potrošača. Značila je izgradnju sistema koji je u svako vrijeme mogao zadovoljiti potrebe u električnoj snazi i energiji i po količini i po kvalitetu.² Predstavljena je kao preduslov napretka i visokog životnog standarda, priželjkivane modernizacije, pri čemu je savezna vlada 1940-ih i 1950-ih nastojala definirati osnovne pravce razvoja elektroindustrije, elektrodistribucije i elektrifikacije.

Na isti način su ubrzana industrijalizacija i elektrifikacija predočene stanovništvu Narodne Republike Bosne i Hercegovine (NRBiH) pri čemu se takva strategija tumačila kao garant skorašnje “likvidacije ekonomske i kulturne zaostalosti” Republike u odnosu na druge dijelove Jugoslavije. Električna energija je isticana kao “najvažnija materijalna baza za brzi materijalni i kulturni razvitak”. Stoga, građanima Republike, itekako je bila neophodna opća dostupnost električnoj energiji, a time i blagodatima koje je *struja* donosila.³ Međutim, i pored “velikih objektivnih mogućnosti za elektrifikaciju”, početna pozicija 1945. bila je izuzetno teška.⁴

predsjednika Saveza električnih centrala) (Beograd: Planeta Beograd, 1939), 108.

² Osnovni zadatak elektroenergetskog sistema je da proizvodi električnu energiju tamo gdje je to najekonomičnije i da je na isti način prenese onamo gdje je potrebna i gdje će biti utrošena. Sistem pri tome mora osigurati kontinuiran pogon i određene naponske prilike kao i potreban odnos snage i energije. Slobodan Despotović, *Osnovi analize elektroenergetskih sistema* (Beograd: Zajednica jugoslovenske elektroprivrede, 1962), 15-16.

³ Drago Krndija, *Ekonomski izvori Bosne i Hercegovine i putevi njenog iskorištavanja* (Sarajevo: Odjeljenje za agitaciju i štampu Zemaljskog odbora narodnog fronta za BiH, 1947), 12. Vidjeti i: “Elektrifikacija Bosne i Hercegovine i njen značaj za unapređenje poljoprivrede”, *Oslobođenje*, 22. juli 1945, 8. i “Ostvareni plan elektrifikacije značice duboki preobražaj u privrednom i kulturnom razvitku naše republike”, *Oslobođenje*, 11. august 1947, 4.

⁴ O izuzetno teškom stanju elektroenergetskog sistema, devastiranosti centrala (potpuno uništenih 29 većih i 15 manjih električnih centrala) kao i stanju distributivne mreže i slaboj elektrificiranosti u Republici, posebno u Hercegovini (Mostar, Konjic, Jablanica, Čapljina, Trebinje, Stolac i Bileća) tokom 1945. i 1946. godine, vidjeti: Senaid Hodžić, “Historijski preobražaj bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana” (doktorska disertacija, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, 2007), 58, 63. i Adnan Velagić, *Hercegovina 1945–1952. Društveno-političke i privredne prilike* (Mostar: Fakultet humanističkih nauka Univerziteta

Proizvodnja električne energije, kao djelatnost od posebnog društvenog interesa, i elektrifikacija Bosne i Hercegovine vezuju se za konac XIX stoljeća i period austrougarske uprave. Bilo je to vrlo važno pitanje u kontekstu nastojanja monarhističke vlasti da i ovu izrazito agrarnu zemlju uključi u procese industrijalizacije koji je od 1880-ih u austrijskom, a od 1890-ih godina i u ugarskom dijelu carstva, podrazumijevao i snažan zamah elektroindustrije. Pri tome, Zemaljska vlada nastojala je maksimalno iskoristi prirodne resurse uz minimalna finansijska ulaganja. Zbog skromnih budžetskih sredstava, davala je prednost inostranom kapitalu, uglavnom privatnim inicijativama u izgradnji industrijskih i energetske postrojenja koji će potaći proizvodnju električne energije i izgradnju energetske objekata.⁵

Prva centrala na parni pogon pokrenuta je u rudniku uglja Zenica koji je otvoren 1880. (*Jama Barbara* ili *Stara jama*), a proizvedena električna energija služila je za osvjetljenje direkcije rudnika. Električnu rasvjetu u Bosni i Hercegovini 1888. prva je dobila upravo Zenica,⁶ dok će prva javna termoelektrana snage 220 kW u Bosni i Hercegovini biti izgrađena u Sarajevu 1895.⁷

Proizvedena električna energija koncem stoljeća najviše je služila za osvjetljavanje radnih prostorija, djelimično za osvjetljavanje javnih prostora, a najmanje za pogon mašina. O procesu elektrifikacije javnih prostora svjedoče brojni raspisi ponuda i objave općinskih ureda i vijeća u Bosni i Hercegovini u *Sarajevskom listu* početkom XX stoljeća

Džemal Bijedić u Mostaru, 2008), 151-154.

⁵ Amila Kasumović, "Mikroprostor i modernizacija: Planovi Zemaljske vlade u Sarajevu za izgradnju brane na Rami i Doljanki početkom 20. stoljeća", u: *Zbornik radova sa Međunarodnog znanstvenog skupa Rama 1968, od iseljavanja do integracije*, ur. Tomislav Brković i Ivan Markešić (Prozor: Općina Prozor-Rama, 2018), 65-66.

⁶ Iako je postojao prijedlog elektrifikacije grada Tuzle iz 1888, ovaj grad je tek 1906. dobio rasvjetu iz rudarske TE *Kreka*. *Sto godina električne energije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Elektroprivreda, 1988), nema paginacije. Vidjeti i: Kemal Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata* (Beograd: Savez društva ekonomista, 1961), 94.

⁷ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918* (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1960), 125-130.

za “uvagjanje električne struje”, “rasvjetljavanje gradova”, tj. izgradnju elektrana, električnih zavoda, elektrifikaciju postrojenja, “zemaljskih lječilišta”, vjerskih objekata, stanica, željeznice i slično.⁸ Postupno, tokom prvih decenija XX stoljeća, dolazi do znatnije primjene električne energije i u industriji. Velika preduzeća poput Željezare u Varešu, destilacije drveta u Tesliću i slično sve više parni pogon zamjenjuju električnom energijom.⁹

Na razmeđu stoljeća, nerijetko nazivana *elektrikom*, *elektrinom* ili *munjevinom* (a elektrane – *munjarama*), električna energija do 1918. u Bosni i Hercegovini proizvodila se u 40 elektrana od kojih je pet bilo hidroelektrana i 35 termoelektrana. Pri tome, gradskih elektrana je bilo osam, dok su ostale bile sastavni dio pogona pojedinih industrijskih postrojenja.¹⁰ U narednim decenijama, tokom međuratnog perioda (1918–1941) grade se i nove elektrane. Prema prvom, nepotpunom, popisu električnih centrala u Jugoslaviji koji je sačinio Klub strojarskih i elektrotehničkih inženjera i Udruženje jugoslavenskih inženjera sekcije Zagreb na spisku od 298 centrala navode se 44 centrale u Bosni i Hercegovini.¹¹

⁸ Vidjeti npr.: “Raspis ponude”, *Sarajevski list*, 18. juli 1909, 6; “Raspis ponude”, *Sarajevski list*, 1. februar 1910, 5; “Oglasi”, *Sarajevski list*; 12. april 1910, 5; “Gradske novosti. Nova palača za ulema medžlis”, *Sarajevski list*, 18. april 1910, 2; “Električno osvjetljenje i kanalizacija u Zenici”, *Sarajevski list*, 7. august 1910, 4; “Raspis ponude za gradnju elektrane u Bijeljini”, *Sarajevski list*, 9. maj 1912, 8; “Raspis ponude”, *Sarajevski list*, 11. oktobar 1912, 7.

⁹ Hrelja, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 24-25.

¹⁰ Isto, 92-93. Međutim, u monografiji o stogodišnjici električne energije u Bosni i Hercegovini navode se nešto drugačiji podaci i pominje se da je do 1918. bilo izgrađeno 6 hidroelektrana i 41 termoelektrana. *Sto godina električne energije*, np.

¹¹ Tri centrale nalazile su se u Banjoj Luci i to: *Bosansko d.d.* za eksploataciju drva iz 1916. (parni strojevi 2x75 ks); *Industrijska zajednica d. d.* iz 1902. (vodena turbina 2x300 ks) i Državni rudnik iz 1925. (parne turbine 1x700 i 1x295 ks). U Bihaću je radila Gradska električna centrala iz 1914. (vodena turbina 2x140 ks). U Bijeljini Gradska elektrana iz 1914. (lokomobile 2x120 ks), u Bileći elektrana iz 1912. (motor na upojni plin 1x35 ks), Bosanskom Brodu *Danica d. d.* (dizel motori 1x70 i 1x130 ks), Gradska elektrana iz 1925. (dizel motori 2x50 ks) i Željeznička stanica (dizel motori). U Bosanskoj Dubici radila je *Una d.d.* iz 1902. (parni stroj 1x350 ks), Brčkom Gradska elektrana iz 1908. (lokomobile 2x65ks), u Brezi Direkcija državnog rudnika iz 1910. (lokomobile 1x80, 1x150 i 1x120 ks), Derventi *Ukrina d.d.* iz 1910. (lokomobil), Doboju Gradska elektrana iz 1925. (lokomobil 48/60/70), Dobrljinu Šumska ind. d.d. iz 1894. (prani stroj 1x600 i parna turbina

Godine 1938. u Bosni i Hercegovini radilo je 77 elektrana, pri čemu je bilo 12 hidroelektrana i 65 termoelektrana.¹² Dostupni izvori govore da je 1939. u Bosni i Hercegovini u pogonu bilo 90 elektrana ukupne snage od 69,3 MW. Od toga bilo je 16 hidroelektrana ukupne snage 10,7 MW i 74 termoelektrane ukupne snage 58,6 MW. Ukupna proizvodnja električne energije 1939. iznosila je 101.225 MWh od čega je industrija trošila 89,5% (90.509 MWh), a domaćinstva i komunalni potrošači 10,5% ili 10.616 MWh. Djelimično je bilo elektrificirano 80 naselja.¹³ Naredne godine, bilježi se da je u Bosni i Hercegovini bilo elektrificirano 99 mjesta dok će se tokom 1941–1945. taj broj smanjiti na 71.¹⁴

1x45 ks) i *Una* d. d. (parni strojevi 2x150 ks), Dobrunu Industrija drva (lokomobil 1x160 ks), Drvaru Fabrika celuloze iz 1904. (parni strojevi 1x550, 1x420, 1x300 ks) i Šumska industrija iz 1900. (parni strojevi 1x650 i 1x25 ks), Jajcu *Bosansko dioničarsko društvo za elektriku* iz 1900. (vodene turbine 8x1000 i 2x600 ks), Kreki Elektrana iz 1906. (parna turbina 1x1000 i parna mašina 2x500 ks) i Tvornica špirita *M. Fichia sinovi* iz 1896. (parni strojevi ukupno 280 ks), Ljubiji Državni rudnik iz 1917. (parne turbine 1x680 i 1x815 ks), Livnu Gradska elektrana iz 1925. (vodene turbine) i Tvornica *Portland cementa* d. d. iz 1924. (lokomobil 1x60 ks), Lukavcu *Bosansko Solvay* d. d. iz 1895. (4 parna stroja ukupno 95 i 2 ista u rezervi), Mostaru Direkcija državnog rudnika iz 1922. (parne turbine 2x1800 ks) i Gradska elektrana iz 1912. (dizel motori 3x160 ks), Prijedoru *Šumska industrija* d.d (lokomobil 1x120 ks), Rogatici *Karbon* d.d. iz 1925. (lokomobil 1x180 ks), Sarajevu Uprava elektrane iz 1894. (parni strojevi, turbine, vodene turbine sa ukupno 8380 ks, ukupno 7 strojeva), Tesliću *Destilacija drva* d. d. iz 1902. (parni strojevi 1x500, 1x600 i motor na upojni plin 1x300 ks), Travniku Gradska električna centrala iz 1906. (vodene turbine 2x145 i dizel motor 1x60 ks) i Tvornica duhana iz 1925. (lokomobil 1x140 ks), Turbetu *Ugar* ind. drva iz 1913. (parni stroj 1x650 ks), Tuzli Rudarska uprava elektrana iz 1906. (2 parna stroja), Usori *Bosanska industrija šećerana i žeste* d.d. iz 1892. (parni stroj 1x65 i 2x80 ks), Varešu Željezara iz 1899. (parne turbine 2x1000, 1x400 i parni stroj 1x130 ks), Zenici Direkcija državnog rudnika iz 1906. (parne turbine 1x1000, 1x600 i 1x600 ks), Elektro postrojenje grada Zenice i *Industrija gvožđa* d. d. iz 1907. (parni strojevi 1x1200 i 1x270 ks). Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, fond Ministarstvo industrije FNRJ (dalje: MIFNRJ), kutija 176, Popis električnih centrala Jugoslavije (ing J. Ledvinka, ing K. Majcen, Zagreb), Tisak zaklade tiskare narodnih novina u Zagrebu, 1925.

¹² *Sto godina električne energije*, np.

¹³ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, fond Elektroprivreda (dalje: EP), fasikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Program elektrifikacije seoskih naselja u SR Bosni i Hercegovini 1971–1975. g. (Poslovno udruženje elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH Sarajevo), Sarajevo, decembra 1970.

¹⁴ U Bosni i Hercegovini do 1918. bilo je elektrificirano svega 22 naselja ili 3,5% od ukupnog broja, pri čemu je taj postotak 1940. porastao na 15,8%. *Statistički godišnjak NR BiH*

Sredinom 1930-ih, u Kraljevini Jugoslaviji formirali su se manji elektroenergetski sistemi, posebno na području Slovenije, a potom i Hrvatske,¹⁵ čemu je prethodilo organiziranje Saveza električnih preduzeća (decembar 1929). Prvi plan za integralnu elektrifikaciju zemlje izradio je pomoćnik ministra za saobraćaj Živojin Pečić 1937. Međutim, pravna regulativa je bila itekako “manjkava i problematična”, i uz velika trošarinska opterećenja, od 1932. nastupa stagnacija u ovom domenu. Nije postojala “jedinstvena linija”, niti jasan tehnički plan koji bi obuhvatio proizvodnju i prenos električne energije pri čemu su, u uslovim “pomanjkanja električnog zakonodavstva” nerijetko od presudne važnosti bili “politički momenti”, privatna inicijativa ili inicijativa pojedinih gradova.¹⁶

U Kraljevini Jugoslaviji 1935. postojalo je 826 centrala (parne, plinske, dizel, vodene i mješovite, tj. javne, privatne, državne i mješovite), 1936. bilo ih je 713, 1937. taj broj je porastao na 790, dok je 1940. bilo 1.279 centrala.¹⁷ Godine 1939. proizvodilo se 1.173 mil. KWh električne energije pri čemu najviše na području Hrvatske (35,7%), potom Slovenije (29,8%), pa Srbije (23,4%), Bosne i Hercegovine (10,3%), Makedonije (0,7%) i

1945–1953 (Sarajevo: Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1954), 467, 525.

¹⁵ Žarko Srdić, “Elektroenergetski sistem u Jugoslaviji”, u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović (Beograd: Privredni pregled, 1962), 38.

¹⁶ Opširnije: Markovina, *Naša elektrifikacija*, 104-111. Međutim, bile su primjetne pojedine inicijative, “propagandne akcije”, za koje je Markovina smatrao da trebaju nužno pratiti elektrifikaciju. Jedna od takvih bio je i *priložak* Ljubomira Vulovića, načelnika okruga Mostarskog, koji je štampala Zemaljska štamparija Sarajevo u kojem se *ljubaznom čitaocu* objašnjava šta je to elektrifikacija i koje su njene *blagodati*, govori o elektrifikaciji kao “dobro, blagoslovenoj i spasonosnoj stvari, osobito za našu mladu državu”, ukazuje na iskustvo europskih država i mogućnosti njene provedbe u Kraljevini SHS, ulozu države i privatnoj inicijativi u domenu elektrifikacije, potrebi formiranja Domaćeg akcionarskog društva za elektrifikaciju i izrade državnog programa budućih velikih radova u narednih dvije do tri decenije i slično. Vidjeti: Ljubomir Vulović, *Put ka elektrifikaciji zemlje tj. ka blagostanju naroda – ka cvjetanju države. Skroman, popularno napisan prilog za rješenje najzamašnijeg pitanja budućnosti naše narodne privrede* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1922)

¹⁷ Vidjeti: *Statistički godišnjak 1937* (Beograd: Državna štamparija, 1938), 140-141; *Statistički godišnjak 1938–1939* (Beograd: Državna štamparija, 1939), 198-199. i *Statistički godišnjak 1940* (Beograd: Državna štamparija, 1941), 190-191.

Crne Gore (0,1%).¹⁸ Rad, kapacitet i domet ovih izvora električne energije bio je ograničen.¹⁹

Poslijeratna obnova i razvoj elektroenergetskog sistema

Izgrađena postrojenja do konca 1930-ih uglavnom su djelovala kao individualne jedinice, kao izolovani sistemi za lokalne potrebe, pri čemu će tokom Drugog svjetskog rata pretrpjeti značajnu devastaciju. Godine 1945, samo 41 električna centrala u Bosni i Hercegovini je bila u pogonu, dok je 3,2% mjesta u republici bilo elektrificirano, tj. 12,9 % domaćinstava.²⁰ Još prije završetka ratnih dejstava, u martu i aprilu 1945. pod pokroviteljstvom predsjedništva ZAVNOBiH-a i Odjeljenja za trgovinu i industriju (poziv br. 657 od 7. 4. 1945. i poziv br. 299 od 20. 4. 1945), pokrenuta je aktivnost nužne opravke oštećenih elektrana i elektromreže u Bosni i Hercegovini.²¹ U fokusu su, pored ostalog, bili električna centrala u Kreki, hidrocentrala u Kijevu (buduća hidrocentrala *Boriša Kovačević* u Bogatićima), rudnik Ljubija, dalekovodi Bukinje – Banovići, Buknje – Lukavac, Doboj – Puračić, izgradnja dalekovoda Sarajevo – Breza, Breza – Ilijaš, Tušnica – Livno pri čemu je u obnovi postrojenja

¹⁸ *Statistički godišnjak FNRJ 1954* (Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1954), 318.

¹⁹ Kraljevinu Jugoslaviju i njenu elektrifikaciju karakterizirao je veliki broj malih elektrana i nerentabilnih centrala s nekoliko većih i jačih centrala stranog kapitala za pogon njihove industrije, jako loši prenosni i razvodni vodovi i slaba mreže tako da je svaka centrala imala ograničen broj potrošača i malo opskrbno područje. Također, bio je veoma mali broj konzumenata zbog čega je Kraljevina po potrošnji električne energije po stanovniku (65 kWh godišnje) bila među posljednjim zemljama u Evropi. Pored neujednačene cijene energije, u različitim dijelovima Kraljevine, cijena električne energije za rasvjetu i široku potrošnju bila je izrazito visoka. AJ, MIFNRJ kutija 176 (1945/1946), Plan elektrifikacije FNRJ, II dio: konzum I plan, ing. Jerko Jerić (predgovor i plan finansiranja napisao ing. Ivo Bulić), Ministarstvo industrije FNRJ, Beograd, 1946.

²⁰ *Statistički godišnjak NR BiH 1945–1953*, 467.

²¹ Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije (dalje: AHNK/Ž), Mostar, fond Hercegovački okružni narodni odbor (HONO), kutija 34, 22/45, Dopis Delegatu Predsjedništva ZAVNOBiH-a Oblasnom narodnom odboru Mostar, 29. 3. 1945; Isto, kutija 40, 74/45 (bb/45), Izvještaji industrije: električne centrale i gradska mreža, decembar 1945.

Ministarstvo industrije i rudarstva Narodne vlade Bosne i Hercegovine u Sarajevu molilo dozvolu Ministarstva industrije Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ) da angažuje i stručno obrazovane ratne zarobljenike. Prioritet je bila i obnova gradske mreže i priključaka u Mostaru, Sarajevu, Jajcu, Banjoj Luci, Tuzli i Travniku.²²

Tokom prvih poslijeratnih godina, rukovodstvo je nastojalo da prikupe što više podataka o *stanju na terenu* od narodnih odbora.²³ Republičko Ministarstvo finansija (Odjeljenje poreza), svojim dopisom od 29. januara 1946. (br. 892/46) gradskim, sreskim i okružnim narodnim odborima, zahtijevalo je informacije o proizvodnji i proizvođačima *električne struje*, vrsti centrala (prema potrošnji: javne, industrijske ili mješovite), električnim generatorima, glavnim strujomjerima, generatorima i transformatorima, mjesečnoj proizvodnji i “odgovarajućoj državnoj trošarini” iz 1945.²⁴ Proizvodnja električne energije u poratnoj 1946. u Bosni i Hercegovini (elektrane iznad 500 kW) iznosila je 90.042,894 kWh od čega su hidroelektrane proizvele 26.569,754 kWh, a termoelektrane 63.473,140 kWh.²⁵

²² AJ, Beograd, fond Ministarstvo elektroprivrede FNRJ (dalje: AJ, MEPFNRJ), kutija 18 (1945–1947), Finansijski plan za obnovu i proširenje električnih postrojenja u 1945. u federalnoj Bosni i Hercegovini, 1945; Isto, kutija 10 (1945–1947), Stručno obrazovani ratni zarobljenici (Dopis Ministarstva industrije i rudarstva, Odjeljenje za industriju Ministarstvu industrije DFJ, Odjeljenju za elektrifikaciju), Sarajevo, 3. 6. 1945; Isto, kutija 10, Plan rada za 1946 (Dopis Ministarstva industrije i rudarstva BiH upućen Ministarstvu industrije FNRJ Beograd), Sarajevo, 16. 3. 1946.

²³ O stanju industrije na području Oblasnog narodnog odbora za Hercegovinu koncem 1945, tj. stanju 6 električnih centrala i gradske električne mreže (“provizornoj javnoj rasvjeti i crnim priključenjima”) u Mostaru (12 trafostanica i električnoj mreži koja se snabdijevala iz Državnog rudnika Mostar), Stocu (hidroelektrana), Trebinju (elektrana na plin ili naftu), Bileći (hidroelektrana Parež), Konjicu (hidroelektrana u selu Ljuta u vlasništvu ing. Grgića) i Jablanici (hidroelektrana) kao i visokonaponskim dalekovodima Mostar – Čapljina – Metković i Konjic – Jablanica vidjeti: AHNK/Ž, HONO, kutija 40, 74/45 (bb/45), Izvještaji industrije: električne centrale i gradska mreža, decembar 1945.

²⁴ AHNK/Ž, HONO, kutija 65, 21/46 (858/46), Prikupljanje podataka od proizvođača električne energije i odgovori sreskog NO u Čapljini, odgovori gradskih NO u Mostaru, mart 1946.

²⁵ AJ, MIFNRJ, kutija 179 (1945–1947), Pregled proizvodnje električne energije, potrošnje ugljena po republikama i po vrstama elektrana iznad 500 kW za 1946.

Istovremeno, na saveznom nivou, rukovodstvo je nastojalo obnoviti i *spretno uvezati* postojeća, odvojena, preduzeća pri čemu se, u kontekstu etatizacije cijele države, nastojalo centralizirano rukovoditi i planirati proizvodnjom električne energije i svim onim što je podrazumijevala široka elektrifikacija.²⁶ Pitanje energetike i elektrifikacije podrobno se počelo razmatrati još tokom 1945. Od posebnog značaja bila je Konferencija energetskih stručnjaka DFJ održana u Beogradu 16–22. juna 1945. pod pokroviteljstvom Odjeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ na kojoj se razgovaralo o postojećem stanju, problemima i zadacima predstojeće politike i planske elektrifikacije.²⁷ U augustu 1945. pomenuto ministarstvo (Odjeljenje za energiju) zadužilo je inženjera Jerka Jerića da izradi okvirni petogodišnji plan elektrifikacije države. Pri tome, trebao je imati u vidu postojeće sirovine rudarskog i biljnog porijekla, dostupne prirodne izvore energije, raspoloživu stručnu radnu snagu kao i moguća finansijska sredstva određena za dugoročne investicije.²⁸ U februaru 1946. bio je izrađen nacrt u čijem uvodu je Jerić naglasio da elektrifikacija nije sama po sebi svrha već sredstvo da se postigne cilj, a to je industrijalizacija zemlje i viši standard života *čitavog kolektiva*.²⁹

Ovo vrlo važno pitanje u postratnom periodu, bilo je u nadležnosti Ministarstva industrije FNRJ, tj. Glavne uprave za elektroprivredu,³⁰

²⁶ AJ, MIFNRJ, kutija 179 (1945–1947), Perspektivni plan elektrifikacije za period od 15 godina (dr. Šlebinger), 1946.

²⁷ AJ, MIFNRJ, kutija 176 (1945/1946), Energetika i elektro-industrija 1, Izdanje Odeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ, 1945. i Energetika i elektro-industrija 2, Izdanje Odeljenja za energiju Ministarstva industrije DFJ, 1945.

²⁸ Ing. Jerko Jerić u prvobitnom, kratkom planu elektrifikacije naznačio je skorbu izgradnju 9 hidroelektrana i 9 kaloričnih centrala do 1951. čime se trebao obustaviti rad oko 400 malih centrala ispod 500 kW u Jugoslaviji. AJ, MIFNRJ, kutija 176 (1945/1946), Referat o elektrifikaciji države (Kratak referat o elektrifikaciji uopće), 8. septembar 1945.

²⁹ AJ, MIFNRJ, kutija 176 (1945/1946), Plan elektrifikacije FNRJ, (ing. Jerko Jerić, predgovor i plan finansiranja napisao ing. Ivo Bulić), Ministarstvo industrije FNRJ Beograd, 1946; Plan elektrifikacije FNRJ I dio: Izvori energije, Ministarstvo industrije FNRJ Beograd 1946. i Plan elektrifikacije FNRJ, II dio: konzum i plan, Ministarstvo industrije FNRJ Beograd, 1946

³⁰ Glavna uprava elektroprivrede formirana je koncem maja 1946. AJ, fond Komisija državne kontrole FNRJ (dalje: AJ, KDKFNRJ), kutija 31, Rešenje o osnivanju Glavne uprave elektroprivrede (Vlada FNRJ, Ministarstvo industrije) 23. 5. 1946.

koja je uskoro transformirana u Generalnu direkciju savezne elektroprivrede sa sjedištem u Zagrebu. Time su se administrativne stvari i procedure značajno ubrzale.³¹ Međutim, na inicijativu Ministarstva industrije, u augustu 1947. formirano je Ministarstvo elektroprivrede FNRJ kao savezno-republikansko ministarstvo koje je upravljalo elektroprivredom na cijeloj teritoriji FNRJ, neposredno saveznom, a posredno republičkim elektroprivredama. Početkom 1950, u kontekstu obimne reorganizacije državne uprave, njegove nadležnosti preuzimaju republički organi i novoformirani Savjet za energetiku i ekstraktivnu industriju. Savjet je ukinut 10. novembra 1951. i njegovi poslovi dodjeljeni su Savjetu za industriju i građevinarstvo Vlade FNRJ. Time je započelo i rastakanje savezne elektroprivrede u funkcionalnom, operativnom i organizacionom smislu, čime je savezni centar izgubio neprikosnovenu ulogu u elektroprivrednom resoru i on postepeno prelazi u nadležnost republičkih vlada.³²

Vrlo važna odluka, koja je predstavljala začetak republičkih električnih sistema, bila je odluka o formiranju republičkih električnih preduzeća osnovanih posebnim uredbama republičkih vlada. Federalno električno preduzeće za Makedoniju (FEP) osnovano je 3. maja 1945, Električno preduzeće Srbije (EPS) 2. juna 1945, Električno preduzeće Hrvatske (ELPOH) 20. jula 1945, Federalno električno preduzeće (FEP) Crne Gore 22. augusta 1945, Državne elektrane Slovenije i Električno

³¹ Po osnivanju Glavne direkcije savezne elektroprivrede formiraju se i republičke direkcije elektroprivrede. Glavna direkcija je rukovodila saveznom elektroprivredom i bila nadležna za 16 velikih centrala u Jugoslaviji među koje su spadale i Termoelektrana Sarajevo, Termoelektrana Zenica i Hidrocentrala *Hrid* Sarajevo. AJ, KDKFNJR, kutija 33, Zapisnik sa konferencije Generalne direkcije savezne elektroprivrede sa članovima Savezne kontrolne komisije, 10. 5. 1947.

³² Iscrpno o tome: Saša Ilić, "Savezna elektroprivreda 1945–1951. Institucije i značaj arhivske građe fondova iz oblasti elektroprivrede", *Arhiv: Časopis Arhiva Jugoslavije*, br. 1 (2000): 49-71. i Saša Ilić, "Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije: izvori za ekonomsko-istorijsko izučavanje, s osvrtom na dostupnu literaturu", u: *Izazovi izučavanje ekonomske istorije u Srbiji*, ur. V. Aleksić, A. Matković i M. Miljković (Beograd: Centar za ekonomsku istoriju / Institut ekonomskih nauka u Beogradu, 2020), 110-134.

preduzeće Bosne i Hercegovine (ELEKTROBiH) 30. augusta 1945.³³ Preduzeća su, kao prvi povjereni zadatak, imala obavezu popravke postojećih oštećenih centrala, mreže i dalekovoda, koordinaciju nastavka izgradnje započetih centrala, trasiranja općedržavnih dalekovoda od 110 kV kao i potrebna ispitivanja i mjerenja (geološka snimanja i izdrada projekata) za podizanje novih izvora energije.³⁴

³³ Električno preduzeće Bosne i Hercegovine osnovano je *Uredbom o osnivanju električnog preduzeća BiH* od 30. 8. 1945. Narodne vlade BiH što se može tumačiti i kao početak razvoja elektroprivrede u Bosni i Hercegovini. Preduzeće je bilo zaduženo za plansku elektrifikaciju, nadležno za postojeće električne centrale, obezbjeđenje i prodaju električne energije “putem planske elektrifikacije sela i gradova” kao i industriji. Međutim, tek početkom 1946. počinje da “djeluje samostalno” i znatno aktivnije. Sredinom 1946. upravljalo je sa 39 elektrana i podružnica. U aprilu 1947. formirani su Električno preduzeće Sarajevo, Električno preduzeće Mostar, Električno preduzeće Banja Luka i Električno preduzeće Tuzla, a uskoro i Električno preduzeće Jajce. Ova preduzeća će koncem 1948. od ELEKTROBiH-a preuzeti Generalna direkcija elektroprivrede za Bosnu i Hercegovinu Ministarstva elektroprivrede FNRJ. *Uredba o osnivanju električnog preduzeća Bosne i Hercegovine I* (Sarajevo: Državna štamparija u Sarajevu, 1945); AJ, MEPFNRJ, kutija 10, Popis električnih preduzeća u Bosni i Hercegovini, 26. 6. 1946; Isto, kutija 113, Prenos preduzeća iz nadležnosti republikanskog u nadležnosti saveznog organa, 15. 1. 1949. Vidjeti i: Rosa Cvijović, ur., *Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1948. Zapisnici* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1985), 28, 106-107; “Polažu se sigurni temelji za elektrifikaciju Bosne i Hercegovine”, *Oslobođenje*, 17. mart 1946, 5. i “Plan takmičenja radnog kolektiva Električnog preduzeća u Mostaru”, *Oslobođenje*, 26. maj 1947, 2. Jedan od zadataka ELEKTROBiH-a, prema riječima ministra industrije i rudarstva Č. Ugljena bio je i “upoznavanje narodnih masa sa koristima elektrifikacije”. “Put ka elektrifikaciji”, *Oslobođenje*, 30. septembar 1945, 8.

³⁴ AJ, MIFNRJ, kutija 179, Pregled elektrifikacionih radova u 1945. Preduzeća su u početku djelovala u nadležnosti Glavne uprave elektroprivrede, ali će nešto kasnije biti predana na upravljanje vladama narodnih republika. Rješenje kojim se ova preduzeća pa tako i ELEKTROBiH, kao preduzeće općedržavnog značaja, predaje na upravljanje republičkim vladama, tj. Vladi NRBiH, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ donio je 19. jula 1946. Potom je, na prijedlog Glavne uprave elektroprivrede, Vlada FNRJ donijela odluku (u skladu sa Osnovnim zakonom o državnim privrednim preduzećima) o organiziranju četiri “transmisijska bazenska preduzeća” čije se ingerencije nisu pokapale sa granicama republika: Elektrozapad (obuhvatao teritorij Slovenije i Hrvatske bez Dalmacije), Elektrocenar (teritorija Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Dalmacije s centralama: Sarajevo, Hrid, Zenica, Tito, Jaruga i Manojlovac), Elektroistok (teritorij uže Srbije i Vojvodine) i Elektrojug (Makedonija, Kosovo i Metohija). Ona su bila poveznica između Glavne uprave i gradilišta. Ova i brojne slične reorganizacije svjedoče o periodu ozbiljnih poteškoća elektroprivrede, stanju “duplog kolosijeka” bez potrebne koordinacije, nedostatka stručnih kadrova i jasnih, prihvaćenih planova, nejasnih ingerencija, paralelizma i slično. Na

Plan elektrifikacije FNRJ kompletiralo je Ministarstvo industrije, Glavna uprava za elektroprivredu (Plansko odjeljenje) u decembru 1946. Ovaj dokument je detaljno predstavio zamišljenu plansku elektrifikaciju Jugoslavije kroz elektrifikaciju energetske područja – basena koji su se trebali nadograđivati, širiti, povezati i postepeno stvoriti složenu i funkcionalnu elektroenergetsku cjelinu.³⁵

Razvoju je trebala prethoditi obnova postojećeg pa se elektrifikacija u narednih nekoliko godina planirala u nekoliko faza. Prva (1946–1947) je predviđala popravku postojećih centrala i izgrađenog sistema dalekovoda čime su se trebali povezati sistemi Dalmacije i Bosne, Slovenije i Hrvatske, Srbije i Vojvodine, sjeverne i južne Srbije te dovršiti već započete hidrocentrale u Dravogradu (Slovenija), na Mariborskom otoku na rijeci Dravi (Slovenija), Bogatićima (Bosna i Hercegovina), kalorična centrala Kostolac (Srbija) i Rajhenburg (Slovenija). Druga faza, od 1951, predviđala je izgradnju novih velikih postrojenja, kaloričnih i hidrocentrala (npr. HE *Perućac*, dvije hidroelektrane na Cetini, hidroelektrana na Pivi, na Neretvi (*Rama*), dogradnju velikih termocentrala u Velenju i Kaknju, izgradnju termičke centrale u Doboju) kao i nove mreže visokonaponskih dalekovoda. Treća etapa (1952–1954) planirala je završavanje radova na velikim objektima i kompletiranje visokonaponske mreže.³⁶

konferenciji koju je organiziralo Ministarstvo elektroprivrede 8. i 9. februara 1948. predstavnici NR BiH su predložili ozbiljnu reorganizaciju elektroprivrede i Ministarstva na što od nadležnih nisu dobili jasan odgovor. Međutim, Savezna kontrolna komisija koncem 1948. provela je analizu dotadašnje organizacije i djelovanja elektroprivrede i na saveznom i na republičkom nivou i predložila nužnu reorganizaciju. AJ, KDKFNRJ, kutija 31, Izvještaj o razvitku i organizacionom stanju elektroprivrede FNRJ, Ministarstva elektroprivrede FNRJ i predlozi inspektorata za organizovano sređenje elektroprivrede FNRJ (Savezna kontrolna komisije, Inspektorat za elektroprivredu), Beograd, novembra 1948; Isto, kutija 31, Rješenje Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ (Na osnovu člana 7. stav 3. Osnovnog zakona o državnim privrednim preduzećima), Vlada FNRJ, 19. 7. 1946.

³⁵ AJ, MIFNRJ, kutija 175 (1946–1947), Plan elektrifikacije FNRJ (Ministarstvo industrije FNRJ, Glavna uprava za elektroprivredu, Plansko odeljenje, Zagreb, decembra 1946.

³⁶ AJ, MIFNRJ, kutija 176 (1945–1946), Plan elektrifikacije FNRJ, II dio: konzum I plan, ing. Jerko Jerić (predgovor i plan finansiranja napisao ing. Ivo Bulić), Ministarstvo industrije FNRJ Beograd, 1946. Vidjeti i: Velagić, *Hercegovina 1945–1952.*, 151; Srdić, “Elektroenergetski sistem u Jugoslaviji”, 38. i “Put ka elektrifikaciji”, *Oslobođenje*, 30. septembar 1945, 8.

Ministarstvo industrije FNRJ (Odjeljenje za kapitalnu izgradnju) u okviru Generalnog plana industrijalizacije sačinilo je 1947. plan elektrifikacije FNRJ, pri čemu je bila planirana izgradnja većeg broja hidroelektrana i termoelektrana u Jugoslaviji uz izbor 110 kV kao osnovnog mrežnog napona za cijelu zemlju.³⁷ U okviru postojećih planova obnove i razvoja, hidroelektrana *Boriša Kovačević* u Bogatićima na rijeci Željeznici puštena je u rad u junu 1947. kao prva novoizgrađena hidroelektrana u Jugoslaviji.³⁸ Njen investitor bilo je Ministarstvo građevina NRBiH, ali je izgradnja podrazumijevala usku saradnju Ministarstva industrije i rudarstva tj. Glavne direkcije elektroprivrede, Zemaljskog projektantskog zavoda NRBiH, Planske komisije vlade NRBiH i preduzeća Hidrogradnja *Jablanica*, kao izvođača radova. Proizvedena električna energija u ovoj hidroelektrani trebala je da podmiri potrebe Sarajeva, Zenice i cijelog srednjobosanskog industrijskog basena.³⁹

Bosna i Hercegovina se po svojim mogućnostima, ranijim izgrađenim kapacitetima crne metalurgije i hidroenergetskim potencijalom nametnula kao pogodno područje za realiziranje Prvog petogodišnjeg

³⁷ Brza provedba elektrifikacije trebala je, kako je bilo istaknuto, da osigura “energetsku bazu za razvoj industrije, poljoprivrede, saobraćaja, komunalnog života, modernog domaćinstva” pri čemu se akcentiralo iskorištavanje bogatih vodenih potencijala kao i upotreba otpadnih ugljena i ugljena slabije kalorične moći. Plan je podrazumijevao povezivanje svih postojećih bazenskih sistema u jedinstvenu mrežu do 1951. dalekovodima napona od 110 kV. U Bosni i Hercegovini bilo je predviđena izgradnja sljedećih elektrana: *Jajce I* Pliva 27 MW (gradnja 1947–1950/1951), *Jajce II* Vrbas 15 MW (1949–1951), *Jablanica* 162,5 MW (1947–1950/1951), *Prenj* 20 MW (1950–1951), *Rama* 80 ME (1948–1951), *Bogatići* 8 MW (1946–1947) i 60 MW (1947–1950/1951), *Lukavac* 60 MW (1947–1950/1951) i 790 km dalekovoda 110 KV (1947–1951). AJ, MIFNRJ, kutija 161 (1945–1948), Generalni plan industrijalizacije FNRJ, Elektrifikacija I, 1947. O brojnim problemima izgradnje elektroenergetskih objekata 1940-ih i 1950-ih vidjeti opširnije: Drago Mijić, “Izgradnja elektroenergetskog sistema Jugoslavije”, u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović (Beograd: Privredni pregled, 1962), 9-12.

³⁸ “Danas je na svečan način puštena u pogon hidroelektrana Boriša Kovačević u Bogatićima”, *Oslobođenje*, 9. juni 1947, 1.

³⁹ ABiH, fond Ministarstvo građevina NRBiH, kutija Povjerljivi spisi 4083, Izgradnja akumulacionog basena za HE Bogatići (Zemaljski projektzni zavod Bosne i Hercegovine), 26. 10. 1948; Zdravko Antonić i dr., *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, knj. 2 (Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990), 114-115.

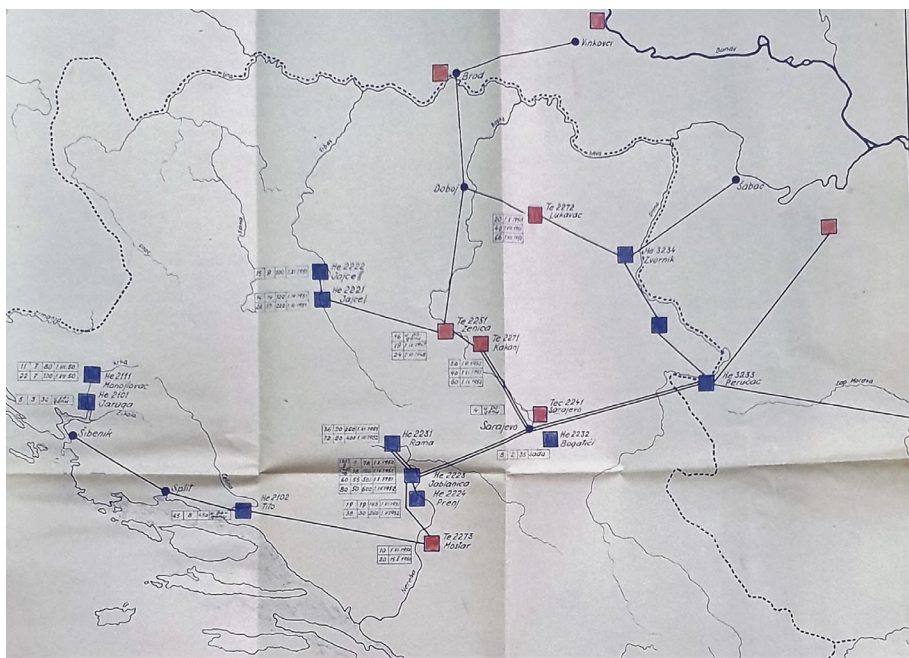
plana (1947–1952) koji je forsirao ulaganje u industriju. Ukupna instalirana snaga 1945. u Bosni i Hercegovini iznosila je 51 MWh, od čega u hidroelektrane 7 MWh i 42 MWh u termoelektrane. Iste godine, proizvedeno je 62 miliona kWh pri čemu su hidroelektrane bile proizvele 19 miliona kWh (31%), a termoelektrane 43 miliona kWh (69%) električne energije.⁴⁰ Potrošnja po glavi stanovnika iznosila je 23 kWh.⁴¹ Godine 1946. bosanskohercegovačka domaćinstva potrošila su svega 4 GWh električne energije, a industrija 40,2 GWh.⁴² Naredne godine, Bosna i Hercegovina je proizvodila 145.000 MWh električne energije, pri čemu je hidroenergija iznosila 90 GWh, a termoenergija 55 GWh. Takav trend će se nastaviti i tokom narednih godina koje su bilježile porast proizvodnje i hidroenergije, a još više termoenergije. Istovremeno, Crna Gora je 1947. proizvela 2.000 MWh, Hrvatska 378.000 MWh, Makedonija 18.000 MWh, Slovenija 523.000 MWh i Srbija 387.000 MWh.⁴³

⁴⁰ *Sto godina električne energije*, np.

⁴¹ *25 godina bosanskohercegovačkog komiteta međunarodnog vijeća za velike električne sisteme CIGRE* (Sarajevo: Bosanskohercegovački komitet Međunarodnog vijeća za velike električne sisteme CIGRE, 2018), 9.

⁴² Poređenja radi, 1987. bosanskohercegovačka domaćinstva trošila su 2.957 GWh, a industrija 6.801 GWh. Međutim, iako su ovi podaci impresivni i dalje je to bio nizak nivo potrošnje u odnosu na evropske zemlje. *Sto godina električne energije*, np.

⁴³ *Materijalni i društveni razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1947–1984* (Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1986), 236.

Karta 1: Snaga i kapacitet hidroelektrana i termoelektrana (Projekciju izradila Generalna direkcija elektroprivrede FNRJ 4. jula 1947)

Prema projekcijama Prvog petogodišnjeg plana 6.414.000.000 dinara se trebalo uložiti u industrijalizaciju i elektrifikaciju, pri čemu se proizvodnja električne energije u Bosni i Hercegovini za pet godina trebala povećati mnogostruko i 1951. iznositi 800 miliona kWh. Akcentat Plana bio je na boljem iskorištavanju hidropotencijala i izgradnji hidroelektrana (na Drini, Uni, Studenom Jadru, Neretvi, Vrbasu, Plivi, Prači i Sani) koje su, pored kaloričnih centrala, trebale jeftino proizvoditi električnu energiju, u prvom redu, za industriju. Istovremeno, bilo je planirano da električna energija *dođe* i do stanovnika, pri čemu su postepeno trebale “nestati petrolejke i lojane svijeće”, a “građani naše republike putem radio-aparata i bioskopa pratiti događaje u cijelom svijetu”. Djelimično se to trebalo postići i gradnjom malih električnih centrala, hidrocentrala koje su trebale obezbijediti električnu energiju za rasvjetu onih mjesta

čije povezivanje dalekovodima nije bilo predviđeno Planom.⁴⁴ Pitanje proizvodnje električne energije i elektrifikacije bilo je postavljeno kao krucijalno u kontekstu “pretvaranja Bosne i Hercegovine iz zaostale agrarne zemlje u naprednu industrijsku zemlju”. Zbog svoje složenosti i uslovljenosti nadilazilo je republičke granice. Pri tome, jedan od zadataka navedenih u Petogodišnjem planu bio je i “razviti propagandu za široku upotrebu električne energije u gradovima i selima”.⁴⁵

Shodno pomenutom planu, u Bosnu i Hercegovinu je do 1956. bilo uloženo 18,5% ukupnih investicija Jugoslavije od čega je najviše sredstva bilo uloženo u industriju, posebno energetiku i bazičnu industriju, a značajno manji dio u prerađivačku. Plan je tokom svoje realizacije u više navrata bio mijenjan. Njegov uspjeh posebno je bio doveden u pitanje političkom situacijom nastalom zaoštavanjem odnosa sa SSSR-om 1948. koja je značajno utjecala na izmjenu planiranog. Izgradnja započetih osam velikih elektrana bila je uslovljena ugovorenim opremom iz istočnih zemalja kao i nedostatkom betonskog željeza, izolatora i armature za planiranu dalekovodnu mrežu i slično. Ipak, nakon perio-

⁴⁴ Za elektrifikaciju brojnih naselja, uz “živo i veliko interesovanje stanovništva”, u Bosni i Hercegovini korištene su male, lokalne hidrocentrale. Pri tome, isticalo se odlično raspoloženje građana, posebno omladine koji su “pristupali svim mogućim radovima, skupljanje potrebne građe, materijala te postavljanju glavnih vodova i kućnih instalacija”. Vidjeti: Velagić, *Hercegovina 1945–1952.*, 178. i AHNK/Ž, HONO, kutija: 49, 52/46 (1400/46), Dopis Hercegovačkom okružnom narodnom odboru, Odjeljenje za industriju (Molba MNO Grab za postavljanje jedne male hidro-centrale), Vitina, 14. 6. 1946.

⁴⁵ Petogodišnji plan predviđao je ulaganje od 1.400 miliona dinara u izgradnju *republikanskih* električnih centrala, dalekovodne mreže (2.440 km) i transformatorskih stanica kao i izgradnju, u prvom redu, hidroelektrana na Prači, Studenom Jadru i Sani. Do konca juna 1947, kada je Narodna skupština NRBiH usvojila Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1947–1951, bila je obnovljena hidrocentrala *Parež* na Trebišnjici i elektrana u Kreki. Istovremeno, započeli su bili pripremni radovi na izgradnji hidroelektrane Mesići na Prači (općina Rogatica) kao i hidrocentrale na izvoru Studenog Jadra nedaleko od Vlasenice, pripremni radovi za hidrocentralu na Sani, a izgrađeni su bili dalekovodi Zenica – Travnik i Jajce – Volari. “Petogodišnji plan razvoja narodne privrede Narodne Republike Bosne i Hercegovine u godinama 1947–1951”, *Oslobođenje*, 29. juli 1947, 9-14; “Radovi na izgradnji elektrana i dalekovoda od republičkog značaja”, *Oslobođenje*, 31. august 1947, 2; Krndija, *Ekonomski izvori*, 13-16.

da usporavanja pa i privremene obustave radova na ovim krucijalnim energetske objektima, slijedile su godine velike izgradnje u domenu elektroenergetskih objekata. Već 1950. u pogon su puštene HE *Mesići* i HE *Vlasenica*, a 1952. i TE *Banovići*.⁴⁶

Istovremeno u Republici su formirana vrlo značajna preduzeća s ciljem ubrzane elektrifikacije: Dalekovod, Elektromont, Glavna radionica elektroprivrede Stup Sarajevo, Elektrocentar, Elektronabavke, Elektroprojekt Sarajevo (kasnije Energoinvest) i slično. Od posebnog značaja za ovaj složeni poduhvat bilo je formiranje preduzeća Elektroprenos 1953.⁴⁷

Uskoro se na 110 kV mrežu priključuju velike elektrane HE *Jajce II* (1954), HE *Jablanica* (1955), TE *Kakanj I* (1956) i HE *Jajce I* (1957). Na drugoj strani, sredinom 1953. u Republici je, od 6.004 naselja, 625 bilo elektrificirano. Od 572.456 domaćinstava bilo je elektrificirano svega 119.370.⁴⁸

Godina	Ukupna potrošnja u GWh		Potrošnja po stanovniku		Prosječni godišnji porast %	
	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH	FNRJ	BiH
1951.	533	36	32	13	14,5	18,5
1955.	914	71	52	24	17,5	21,4
1960.	2052	181	110	57	16,1	19,4

Tabela 1: Potrošnja električne energije u Bosni i Hercegovini

⁴⁶ *Sto godina električne energije*, np.

⁴⁷ *Elektroprenos* je u početku bilo isključivo preduzeće za prijenos i transformaciju električne energije, ali je vremenom proširilo svoju djelatnost. Novi Zakon o elektroprivredi Jugoslavije 1965. donio je značajne promjene i Elektroprenos je preuzeo poslove objedinjavanja rada svih hidro i termo elektrana u Bosni i Hercegovini. U prvom redu formirao je operativnu dispečersku službu za područje Republike, vršio kupovinu i prodaju električne energije na mreži visokih napona i surađivao s elektroprivrednim organizacijama drugih republika i Zajednicom jugoslovenske elektroprivrede, preuzeo obavezu dugoročnog i kratkoročnog planiranja u ovom domenu za Republiku kao i izradu studija za nove elektrane. Posebno se to odnosilo na sliv rijeke Drine jer na toj rijeci Bosna i Hercegovina nije imala izgrađenu ni jednu hidrocentralu. Početkom 1970-ih imao je 630 zaposlenih. ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1969–1975, HE Buk Bijela, rijeka Drina. Kratka studija (Energoinvest Sarajevo / Elektroprenos Sarajevo), Sarajevo, augusta 1973.

⁴⁸ *Statistički godišnjak NR BiH 1945–1953*, 467.

Dok potrošnja električne energije po stanovniku na nivou Jugoslavije, tokom šeste decenije XX stoljeća, nije prelazila 110 KWh, godišnja potrošnja električne energije po stanovniku u Evropi u to vrijeme iznosila je 300 KWh.⁴⁹

Istovremeno, provođena su detaljna *snimanja* prirodnog bogatstva i ekonomskog potencijala po zonama i subzonama u Republici s ciljem utvrđivanja regionalnih mogućnosti. Realizirane studije i projekcije u konačnici trebale su pomoći Republičkom zavodu za planiranje da kreira višegodišnji plan perspektivnog privrednog razvoja tj. racionalnu proizvodnu orijentaciju.⁵⁰ Pri tome se nastojalo dugoročno planirati, prirodnim bogatstvima i postojećem potencijalu pristupiti s više aspekata, sistematično i integrisano što je trebalo doprinijeti svestranom privrednom razvoju kao preduslovu razvoja i napretka bosanskohercegovačkog društva.

Jedno od takvih istraživanja uključivalo je angažiranje Zavoda za geologiju, Zavoda za vodoprivredu, Elektroprojekta Sarajevo, Projektnog biroa Energoinvesta,⁵¹ Hidrogradnje i ŽGP Sarajevo, Zavoda za geomehaniku tla i fundiranje, Zavoda za ispitivanje materijala i konstrukcija,

⁴⁹ ABiH, EP, kutija Izgradnja objekata za proizvodnju i prenos električne energije, Elektroenergetski bilans i izgradnja novih elektrana u našoj zemlji (Zajednica jugoslovenske elektroprivrede), 19. 2. 1963.

⁵⁰ Istraživanja su imala tri osnovna cilja: prikazati i ocijeniti regionalne distribucije prirodnih bogatstava i ekonomskih potencijala kao pretpostavku za određenu strukturu i smjer privrednog razvoja pojedinih regionalnih jedinica, prikazati i ocijeniti stanje i potrebe u elementima infrastrukture po pojedinim regionalnim jedinicama i definirati i delimitirati po različitim kriterijumima nerazvijena područja Republike. *Regionalna komponenta u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Ekonomski institut ekonomskog fakulteta u Sarajevu), 1963.

⁵¹ Vidjeti: ABiH, EP, kutija Trebinje Hidroenergetsko iskorištavanje Trebišnjice. Energetski sistem na Trebišnjici 1962. arhivska dokumentacija, Hidroenergetsko iskorišćenje rijeke Trebišnjice, kratak izvod, 1956; Isto, kutija Buk Bijela. Popuna investicionog plana, Zapisnik sastavljen dana 28. septembra 1962. godine u prostorijama Zajednice elektroprivrednih preduzeća Bosne i Hercegovine u vezi stručnog preuzimanja Energetske osnove sliva rijeke Trebišnjice, 28. 9. 1962; Isto, kutija Buk Bijela, Popuna investicionog plana, Izvještaj o pregledu osnovnog projekta 'Gornji horizonti rijeke Trebišnjice', građevinski dio (Nikola Nikolić), 1962.

Zavoda za eksperimentalnu statistiku kao i instituta i zavoda iz drugih republika s ciljem utvrđivanja mogućnosti energetske korištenja rijeke Trebišnjice koje je započelo tokom prve polovine 1950-ih. Istraživanje je utvrdilo veliki potencijal rijeke Trebišnjice i više varijanti moguće izgradnje. Pokazalo se da je u čitavom sistemu Trebišnjice moguća izgradnja čak 8 elektrana: HE *Trebinje* i HE *Dubrovnik* (etapa I), HE *Dabar*, HE *Cernica*, HE *Fatnica* i HE *Bileća* (etapa II), HE *Fojnica* i HE *Budisavlje* (III etapa izgradnje).

U okviru prve etape 1959. godine, započeli su radovi na izgradnji HE *Dubrovnik* koja je puštena u pogon u maja 1965. pri čemu je 78% proizvedene električne energije pripadalo Bosni i Hercegovini, a ostatak distribuiran za potrebe Hrvatske. Hidroelektrana *Trebinje* s branom Grančarevo puštena je u pogon u decembru 1967. i bila je najveći izgrađeni hidroenergetski objekat u Jugoslaviji. Ovaj složeni poduhvat, pretpostavljao je novi, vrlo važan izvor električne energije za Bosnu i Hercegovinu. Njegova projekcija planirala je obezbjeđivanje energije za budući kombinat za proizvodnju aluminija, izvoz energije, tj. eksport zimske energije u susjedne zapadne zemlje kao i reguliranje hidromelioracije, posebno poplava najvećeg dijela istočne Hercegovine. Izgradnjom brane Grančarevo povećao se plato izuzetno plodnog poljoprivrednog zemljišta Popovog i Trebinjskog polja na 5.500 h i omogućilo natapanje tamo gdje je bilo potrebno.⁵²

Godine 1962. ukupna snaga elektrana u Bosni i Hercegovini iznosila je 446 MW od čega se na hidroelektrane odnosilo 54%, a na termoelektrane 46% snage pri čemu su upravo hidroelektrane proizvodile nešto više od 60 % električne energije.⁵³ Razvoj je trebao biti nastavljen pa su već bili izrađeni investicioni programi za jedanaest novih hidroelektrana

⁵² Vidjeti: Vjekoslav Makovac Dijaka, "Projekat Hidroelektrane Grančarevo na rijeci Trebišnjici", *Elektroprivreda*, br. 8-9 (1957): 416-424. i *Hidrosistem Trebišnjica* (Trebinje: Hidroelektrane na Trebišnjici, 1967).

⁵³ Avdo Đumrukić, "Razvoj elektroprivrede na području republika. NR Bosna i Hercegovina", u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović (Beograd: Privredni pregled, 1962), 28.

(*Rama, Konjic, Salakovac, Grabovica, Bočac, Šipovo, Ključ, Štrbački Buk, Buk Bijela, Višegrad i Prača*) kao i dvije termoelektrane (*Kakanj III* i proširenje *TE Zenica*). One su ušle u sastav Energetskog bilansa i program izgradnje energetskih objekata od 1963. do 1970. koji je izradila Zajednica jugoslavenske elektroprivrede u suradnji s republičkim elektroprivrednim zajednicama, Saveznim zavodom za privredno planiranje i Sekretarijatom za industriju Saveznog izvršnog vijeća koje je za tu namjenu formiralo i poseban Koordinacioni odbor.⁵⁴

Izgradnja ovih elektrana trebala je značajno doprinijeti ukupnoj proizvodnji električne energije, a time i širenju elektrifikacije. Sredinom 1960-ih izgrađene hidroelektrane u Bosni i Hercegovini su proizvodile električnu energiju (u GWh):

	HE Jajce I	HE Jajce II	HE Jablanica	HE Trebišnjica I	Ukupno
1957.	15	123	464	-	602
1958.	154	127	586	-	867
1959.	210	164	720	-	1094
1960.	252	169	742	-	1163
1961.	164	140	586	-	890
1962.	214	149	661	-	1024
1963.	238	167	804	-	1209
1964.	253	175	710	-	1138
1965.	267	185	808	209	1469
1966.	227	167	728	636	1758
1967.	240	166	724	625	1755

Tabela 2: Proizvodnja električne energije (hidroelektrane) u Bosni i Hercegovini 1957–1967.

⁵⁴U odbor, ispred Zajednice elektroprivrednih preduzeća iz Bosne i Hercegovine, imenovani su ing. Karl Huml, ing. Zvonimir Panić (građevinska grupa), ing. Ferida Spahić (elektromašinska grupa), dip. ecc. Muhamed Šlaković, ing. Olivera Radišić (energetska grupa), ing. Olga Lalović-Natević i ing. Miroslav Aksin (grupa za električnu mrežu). ABiH, EP, kutija Izgradnja objekata za proizvodnju i prenos električne energije, Elektroenergetski bilans i izgradnja novih elektrana u našoj zemlji (Zajednica jugoslovenske elektroprivrede), 19. 2. 1963.

Tome treba dodati da je hidroelektrana *Slapovi na Uni* proizvodila 44 GWh tj. 41 GWh godišnje električne energije. Rad i proizvodnja u hidroelektranama bili su u velikoj zavisnosti od hidroloških prilika date godine, a djelimično i posljedica nemogućnosti plasmana već proizvedene električne energije. Usprkos tome, sredinom 1960-ih elektroprivredna preduzeća Hidroelektrane na Neretvi (HE *Rama*, HE *Jablanica* i Direkcija preduzeća u Mostaru), Hidroelektrane na Vrbasu (*Jajce I*, *Jajce II*, Zajedničke službe i Remontna radionica), Termoelektrana *Tuzla*, Termoelektrana *Kakanj* i Elektroprenos (koji je imao posebne pogone u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Lukavcu) i Hidroelektrane na Trebišnjici (HE *Dubrovnik*, HE *Trebinje*, RP *Trebinje* i Zajedničke službe) bilježile su značajne poslovne uspjehe.⁵⁵

Početakom 1970-ih u Republici su u pogonu bile: TE *Kakanj* (blokovi I, 1956; II, 1956; III, 1960; IV, 1960; V, 1969), TE *Tuzla* (blok I, 1963; blok II, 1964; blok III, 1967 i blok IV, 1971) i TE *Kakanj* (blokovi II, 1956; III, 1960; IV, 1960 i V, 1969). Bile su podignute pomenute HE *Bogatići* (1947) i HE *Jablanica* (1947–1955, dograđena 1955–1958) kao najveći objekat Prvog petogodišnjeg plana koji je proizvodio više od polovine ukupne proizvodnje svih hidroelektrana. Također, radile su HE *Jajce II* (1954), HE *Jajce I* (1957), HE *Slapovi na Uni* (1954), HE *Dubrovnik* na Trebišnjici (1965), HE *Trebinje I* (1968) i HE *Rama* (1966–1968). U toku je bila izgradnja HE *Čapljina*.⁵⁶

Izgradnja ovih velikih postrojenja zahtijevala je proširenje elektro-distributivne mreže. Prvi dalekovodi u Bosni i Hercegovini bili su izgrađeni 1920-ih na naponima od 5 kV, 6 kV i 10 kV. Nakon 1945. počela se

⁵⁵ ABiH, EP, fascikla Radovi 1967–1977, Ekonomsko-finansijska i proizvodno-tehnička analiza sa predlogom organizacije elektroprivrede Bosne i Hercegovine, dokumentacija, Sarajevo, novembar 1968 – prva razrada, marta 1969 – druga razrada sa dopunama.

⁵⁶ O osnovnim karakteristikama izgrađenih hidrocentrala, tj. instaliranim turbinama, korisnoj zapremini, konstruktivnom padu i instaliranom protoku od čega je na koncu i zavisio njihov rad i proizvodnja električne energije vidjeti: Miralem Varišić, *Rijeka bez povratka. Ekologija i politika velikih brana* (Konjic: Udruženje za zaštitu okoline Zeleni – Neretva, 2011), 55.

razvijati nova prijenosna mreža od 110 kV napona koja se širila i tokom 1950-ih. Međutim, intenzivni rast potrošnje potakao je dalji razvoj dalekovodne mreže višeg napona pa je 1957. započela izgradnja nove mreže dalekovoda naponske snage od 220 kV. Ova mreža se gradila 1960-ih i na nju su bile priključene TE *Kakanj* 1965, a zatim TE *Tuzla*, HE *Trebišnjica*, HE *Dubrovnik* i HE *Rama*. Ova prijenosna mreža od 220/110 kV s uspjehom je povezivala izvore i veća potrošačka područja kao i elektroenergetske sisteme republika: onog u Bosni i Hercegovini sa sistemom SR Srbije, SR Crne Gore i SR Hrvatske. Dalje povezivanje s drugim centrima i drugim republika nametnulo je potrebu izgradnje još jače naponske dalekovodne mreže, one od 380 kV od 1977, a uskoro i nove mreže, pri čemu dalekovodi instalirane snage od 400 kV ulaze u pogon već 1978.⁵⁷

Istovremeno, na sjednicama republičke Skupštine, Republičkog i Privrednog vijeća koncem 1960-ih i početkom 1970-ih često je razgovarano o izgradnji elektroenergetskih objekata, planovima, projektima i izvorima finansiranja njihove izgradnje, obeštećenju općina na čijem području su izgrađivane hidroelektranske akumulacije tj. naknadi za zemljišta koja su se nalazila pod akumulacijom, cjelovitom programu elektrifikacije i slično. Usvajani su, mijenjani i dopunjavani brojni zakonski propisi, dok su poslanici svojim pitanjima podsjećali na zaključke o nužnom i skorom usvajanju projekcije dugoročnog razvoja energetike 1965–1985. i dugoročnog programa elektrifikacije naselja u Republici te potcrtavali potrebu saradnje republičkih i organa lokalne uprave.⁵⁸

⁵⁷ *Projekcija dugoročnog razvoja elektroprivrede BiH za period 1965–1985* (Sarajevo: Republički zavod za društveno planiranje i ekonomska istraživanja, Grupa za elektroprivredu, Sarajevo), 1968, 6; ABiH, EP, fascikla Radovi 1967–1977, Analiza izvršenja srednjoročnog plana elektrodistributivnih objekata 110 kV, 220 kV i 380 kV u Bosni i Hercegovini, Sarajevo Elektroprenos, Sarajevo, februar 1978; Muris Osmanagić i dr., "Industrija i rudarstvo", u: *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, ur. Muhamed Filipović i Alojz Benac (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983), 176.

⁵⁸ Vrijedi pomenuti Zakon o izdvajanju dopunskih sredstva za izgradnju elektroenergetskih objekata, Zakon o dopunama zakona o deponovanju sredstva za kreditiranje elektroenergetskih objekata, Zakon o ustupanju republičkog poreza na dohodak organizacijama udruženog rada elektroprivrede, Zakon o odlaganju plaćanja otplata po kreditima iz

Godine 1974. ukupna proizvodnja pomenutih termoelektrana i hidroelektrana iznosila je 40 milijardi kWh. Bila je to značajna količina, ali su projekcije predviđale da će industrija, stanovništvo kao i javna potrošnja već za šest do sedam godina zahtijevati duplo više struje. Od 1967. do 1977. bilježio se i značajan porast potrošnje električne energije u Republici od 9,7% godišnje pri čemu je potrošnja u domaćinstvima rasla 15%, a u industriji 7,3% godišnje. Međutim, Republika je i dalje po potrošnji (po stanovniku) bila na posljednjem mjestu u Jugoslaviji.⁵⁹

Koncem 1976. Elektroprivreda BiH je raspolagala s ukupnom instaliranom snagom elektrana od 1.492 MW (HE *Jablanica*, HE *Rama*, HE *Trebinje*, HE *Dubrovnik*, HE *Jajce I* i HE *Jajce II* ukupno 690 MW ili 46,2% i TE *Kakanj* i TE *Tuzla* 802 MW ili 53,8%) i električnom mrežom (380 kV, 220 kV, 110 kV i 35 kV) od 3.048 km. Ukupna proizvodnja električne energije u 1976. iznosila je 7.319,2 GWh što je činilo 97,2% planiranog, pri čemu su hidroelektrane zaostajale za planom, a termoelektrane ostvarile plan proizvodnje sa 105,3%.⁶⁰

Istovremeno Elektroenergetski bilans s programom razvoja izvora, prijenosne i distributivne mreže 1974–1980, prvobitno usvojen u Skupštini SRBiH u decembru 1973, a nešto kasnije izmijenjen u decembru 1975. zajedno s Programom izgradnje izvora, prijenosne i primarne distributivne

sredstava SRBiH za investicije u privredi organizacijama udruženog rada elektroprivrede. Opširnije vidjeti: *Dokumentacija o aktivnosti skupštine SR BiH 1969–1974. Pregled zakonskih i drugih opštih akata donesenih u periodu od maja 1969. do 26. aprila 1974. godine* (Sarajevo: Skupština SRBiH, 1975).

⁵⁹ Situacija se neće značajno izmijeniti ni koncem ove decenije. Godine 1978. potrošnja električne energije u Bosni i Hercegovini iznosila je 1.667 kWh po stanovniku dok je jugoslavenski prosjek bio 2.117 kWh po stanovniku. Osmanagić i dr., "Industrija i rudarstvo", 176.

⁶⁰ ABiH, EP, kutija Elektroprivreda, spisi, izvještaji, platforma 1976–1986, *Izvještaj o rezultativama poslovanje u 1976. godini* (Elektroprivreda BiH – Sarajevo), Sarajevo, 15. marta 1977. Međutim, mogu se pronaći i nešto drugačiji podaci o proizvodnji električne energije koji govore da se u Bosni i Hercegovine 1939. proizvodilo 121 MWh električne energije, 1946. 103 MWh, 1950. 241 MWh, 1955. 661 MWh, 1960. 1.835 MWh, 1965. 3.049 MWh, 1970. 5.619 MWh, 1975. 8.241 MWh dok će proizvodnja 1980. iznositi 11.177 MWh. *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1976), 37. i *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1989), 262.

mreže u SRBiH 1974–1980, kao sastavni dio Osnove politike dugoročnog razvoja SRBiH do 1985. godine, bio je itekako ambiciozan planirajući skoro izgradnju deset tj. sedam novih elektrana.⁶¹

Uspjeh elektrifikacije do sredine 1970-ih godina

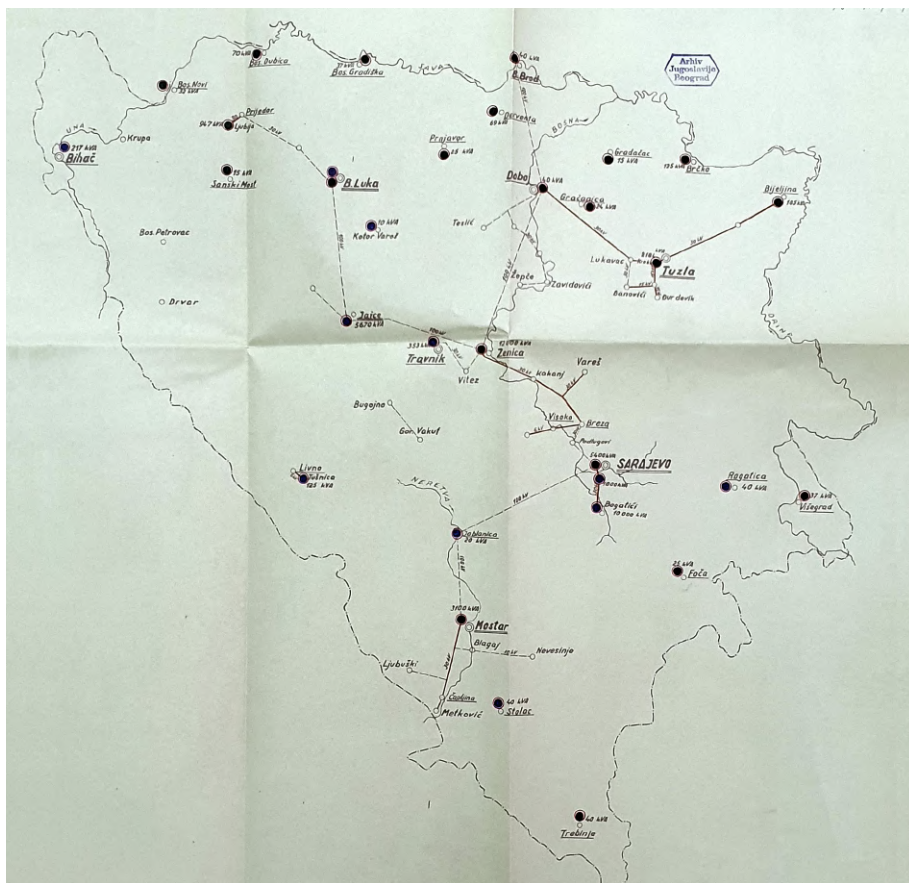
Na drugom redovnom zasjedanju Narodne skupštine NRBiH 26. juna 1947. u diskusiji o prijedlogu Zakona o Petogodišnjem planu razvoja narodne privrede u godinama 1947–1951. predsjednik Planske komisije Hasan Brkić posebno je govorio o industrijalizaciji i značaju elektrifikacije Republike i to u kontekstu općedržavnog plana elektrifikacije.⁶² Međutim, izgradnja i umrežavanje distributivnih elektroenergetskih postrojenja, a posebno *planska elektrifikacija širokih područja*, tj. *elektrifikacija za konzumente široke potrošnje* odvijala se značajno sporijim tempom od očekivanog.⁶³ Iako je, kako je već spomenuto, pri Ministarstvu industrije FNRJ u Odjeljenju za industriju prvobitno postojalo Odjeljenje za elektrifikaciju (Odsjek za plan elektrifikacije, Odsjek za električna preduzeća i Odsjek za električnu industriju), a nešto kasnije i Glavna direkcija za elektroprivredu, a od 1947. godine i posebno Ministarstvo za elektroprivredu, inicijative za široku elektrifikaciju, za *uvođenje struje* u naselja i domove, uglavnom su pokretali mjesni i kotarski

⁶¹ ABiH, EP, fascikla Radovi 1967–1977, Realizacija programa izgradnje energetskih proizvodnih, prenosnih i distributivnih kapaciteta u SRBiH u periodu 1974–1980. godine sa prijedlogom mjera (Republički sekretarijat za privredu / Republički sekretarijat za finansije / Privredna komora BiH) Sarajevo, septembar 1974; “Viza konceptu dugoročnog razvoja. Juče u Skupštini SRBiH”, *Oslobođenje*, 24. decembar 1975, 1-2.

⁶² Brkić je tom prilikom rekao: “Plan je postavljen kao glavni zadatak izgradnje mreže dalekovoda koja će snabdijevati industriju električnom energijom i izgradnju novih malih centrala kao dopunu velikim centralama. Naše republikanske centrale moraće da obezbijede energiju za industriju naročito u periodu dok se ne puste u pogon centrale saveznog značaja. U planu je predviđena elektrifikacija naselja koja do sada nisu imala električno osvjjetljenje.” “Duh smjelosti i stalno živi interes za novo i bolje treba da postane osnovna crta u liku našeg inženjera, tehničara, radnika na svakom mjestu u proizvodnji”, *Oslobođenje*, 27. juni 1947, 3.

⁶³ O problemima realizacije plana proizvodnje električne energije i elektrifikacije 1940-ih i 1950-ih vidjeti: Velagić, *Hercegovina 1945–1952.*, 176-179.

narodni odbori. Pri tome, u dopisu nadležnim organima, nerijetko se isticalo raspoloženje stanovnika, njihova dobra volja, pri čemu se upravo “narod obavezivao da prikupi novac za potrebni materijal”⁶⁴

Karta 2: Stanje elektrifikacije NR Bosne i Hercegovine, 16. juli 1946.

Plansko odjeljenje Ministarstva industrije i rudarstva NR Bosne i Hercegovine izradilo je investicioni plan elektrifikacije za 1947. Dostavljen je Direkciji elektroprivrede i ELEKTROBiH-u koji su bili zaduženi za njegovu implementaciju. Međutim, aktivnosti, kao ni sami planovi

⁶⁴ Boris Obuhov, *Elektrifikacija naših sela* (Zagreb: Izdanje narodne tehnike, 1948), 33. Vidjeti i: “Stanovništvo Olova uz pomoć Šipada ponovo uspostavilo električno osvjetljenje”, *Oslobođenje*, 14. april 1946, 3. i “Kako riješiti pitanje osvjetljenja Fojnice”, *Oslobođenje*, 14. juli 1946, 7.

nisu bili precizirani, niti vremenski niti po objektima, nije postojala jasna podjela nadležnosti, niti rada na terenu što se, pored nestašice materijala, mehanizacije, stručnih kadrova, finansijskih sredstava, odražavalo na pomjeranje rokova i porast sveukupne investicije.⁶⁵

U takvim uslovima, elektrifikacija je uveliko zavisila od interesa, ali i umješnosti lokalne vlasti (mjesne zajednice, općine, društveno-političkih organizacija) i riješenosti stanovnika da se uvede *elektrika*. Javna rasvjeta je bila prvi korak elektrifikacije, a potom se električna energija uvodila u društvene objekte (škole, domove zdravlja, domove kulture, bioskope) i privatne domove.⁶⁶ U početku je isključivo korištena za rasvjetu, a nešto kasnije i za male kućanske aparate pri čemu se, pored

⁶⁵ Hodžić, *Historijski preobražaj*, 127.

⁶⁶ Vrlo indikativan je dopis Mjesnog narodnog odbora Sanski Most iz 1948. upućen republičkim organima, a koji svjedoči o stvaranim problemima elektrifikacije: “Naš grad osvijetljen je pomoću jednog motora, koji je pokretan na plin, a ložen je drveni ugalj. Osim toga on je prilično nejačak da bi mogao da osvijetli čitav grad, tom centralom smo mogli da osvijetlimo samo polovicu grad. U svim mjestima predviđa se i otvaranje pojedinih radionica koje trebaju biti sa električnim pogonom, a mi nismo u stanju sa ovom centralom da planiramo takve radionice. S druge strane imamo i bioskop koji nam ne može raditi sa ovakvim pogonom koji mu daje naša centrala. Zbog tako malog kapaciteta naše centrale sa jedne strane, s druge strane zbog utroška drvenog uglja, koji je vrlo skup, a i neuredne mreže ovaj odbor nije bio u stanju da mrežu preuredi, naša centrala bila je u deficitu od 12 do 15 hiljada dinara mjesečno”. U ovom dopisu Ministarstvu za komunalne poslove NRBiH navodi se da je, pored već pristiglih sredstava Ministarstva i Glavne direkcije elektroprivrede, radi rješavanja problema elektrifikacije grada nužno izgraditi distributivnu mrežu i povezati grad s rudnikom uglja Suhače pri čemu se kao potrebno navodi: “2 komada trofazni uljni transformator za montažu u zatvorenoj prostoriji sa Bucholc zaštitom, 50 KVA, 3x3, 5, 6, 10, 0,4 KV sa regulacijom napona 4 posto, 2800 kg bakrenog užeta 16 mm za realizaciju 6 i pol km, 100 komada jelovih stubova dužine 11 m, debljine pri vrhu 16-18 cm, 300 komada izolatora HDSIO, 300 komada upornica HDS IO, 3 provodna izolatora za 10 KV, 6 komada katodnih odvodnika za 10 KV, 1 trolpolni rastavljač, prekidači i tako dalje”. Za uređenje gradske mreže navodi se potrebno: “110 komada dirjeka, 1200 kilograma žice, 500 komada izolatora, 600 komada sijalica i lampi za sijalice, najmanje 2000 kg izolovane žice i po mogućnosti cijevi za uvod u kuće”. Na kraju dopisa u kojem se moli odobrenje “potrebnog kontingenta” se navodi da će se “sijalice i izolovana žica i cijevi naplaćivati od potrošača kao i da se “narod grada obavezao da na dobrovoljnoj bazi doveze gore navedene dirjeke i postavi ih”. ABiH, fond Ministarstvo komunalnih poslova NRBiH, kutija 90, 1947–1950 razni izvještaji i podaci 329-363, 339/48, O stanju elektrifikacije u Sanskom Mostu, Izvještaj Mjesnog narodnog odbora Ministarstvu komunalnih poslova od 28. 9. 1948.

izuzetno skupog priključka, naplata električne energije vršila u skladu s brojem rasvjetnih tijela. Izgradnja elektrodistributivne mreže i potrebnih postrojenja u prvom redu, vršila se u gradskim i prigradskim, većim naseljima. Prvo je dovedena mreža do centra naselja, a potom se postepeno širila prema domaćinstvima.⁶⁷

Tokom 1950-ih i 1960-ih ključna elektrifikacija – izgradnja dalekovodne mreže i potrebnih pratećih objekata, uglavnom se vršila prema idejnim projektima Elektroprojekta Sarajevo, inženjersko-projektantskog preduzeća za elektro-hidro i termoenergetska postrojenja tj. preduzeća za projektovanje i izgradnju energetskih postrojenja. Kao investitori najčešće se pominju: Elektrodistribucija, Elektroprenos, Elektro-preduzeće Sarajevo, a vrlo često kao izvođač radova Elektrocentar Sarajevo. Tehnički pregled i prijem objekata, tj. dozvolu za upotrebu su vršili i izdavali Državni sekretarijat za poslove narodne privrede NR BiH (Komisija za tehnički pregled ili Građevinska komisija), Sekretarijat za građevinarstvo Izvršnog vijeća (Republički građevinski inspektorat) i Komisija za reviziju projekata Izvršnog vijeća te Sekretarijat za privredne i komunalne poslove (Građevinski inspektorat).

Iako su naponi bili očigledni, rezultati su 1960. pozicionirali Bosnu i Hercegovinu na posljednje mjesto u Jugoslaviji po elektrificiranosti pri čemu je bio elektrificirano svega 30% naselja i 28,8 % domaćinstava.⁶⁸ Evidentno zaostajanje, posebno elektrifikacija domaćinstva, postaje vrlo važno političko pitanje u periodu kada Bosna i Hercegovina počinje da slovi kao jedna od vodećih jugoslavenskih republika u domenu proizvodnje električne energije. Statistički podaci bili su neumoljivi i ukazivali da je

⁶⁷ Godine 1953. u Bosni i Hercegovini je bilo elektrificirano 10,4% mjesta i 20,8% domaćinstava. Sreski i gradski odbori za statistiku i evidenciju koji su bilježili i izvještavali o elektrificiranosti, mjestom su smatrali svako naselje sa posebnom teritorijom kroz koje je bila izgrađena niskonaponska mreža sa priključcima za stambene zgrade. Najveća elektrificiranost bilježila se u Visočkom srezu (iznad 50%) dok su Zenički i Travnički srez bilježili elektrificiranost od 30-50%. Pri tome, manji dijelovi Sarajevskog, Banjalučkog i Tuzlanskog sreza također su imali elektrificiranost iznad 50% dok je 16 od 66 srezova bilježilo elektrifikaciju ispod 5%. *Statistički godišnjak NR BiH 1945–1953*, 456, 467.

⁶⁸ Đumrukić, "Razvoj elektroprivrede", 28.

upravo u Republici bila najmanja elektrificiranost naselja i domaćinstava i najmanja potrošnja električne energije po stanovniku. Ključni predušlovi, tj. izvori električne energije, već su postojali. Slijedio je vrlo važan i složen zadatak izgradnje adekvatne prijenosne i distributivne mreže koja je trebala da poveže i najudaljenija naselja s izvorima električne energije.

U to vrijeme distribuciju električne energije vršilo je pet predušća čija su područja rada uglavnom odgovarala aktuelnoj administrativnoj podjeli Republike na srezove. Bila su to Elektroprivredno distributivno predušće *Slapovi na Uni* (Bihać), Elektroprivredno distributivno predušće *Elektro-Banja Luka* (Banja Luka), Elektroprivredno distributivno predušće *Elektro-Hercegovina* (Mostar), Elektroprivredno distributivno predušće *Vladimir Perić Valter* (Sarajevo) i Elektroprivredno distributivno predušće *Elektro-Tuzla* (Tuzla). Ova predušća bila su udružena u Poslovno udruženje elektrodistributivnih predušća sa sjedištem u Sarajevu. Pored kupovine i distribucije električne energije od velikih elektroenergetskih postrojenja predušća su imala i svoje vlastite izvore.⁶⁹

Elektrificiranost domaćinstava po elektrodistributivnim predušćima 1960. je izgledala:

	Broj elektrificiranih domaćinstava	Ukupan broj domaćinstava	%
Banja Luka	31.587	148.159	21,32%
Bihać	6.849	39.263	17,44%
Mostar	27.451	96.094	28,57%

⁶⁹Naime, 1969. Elektrodistributivno predušće *Elektro-Banja Luka* kao svoje vlastite izvore navelo je: HE *Delibašino selo* (ukupna proizvodnja 2.203 MWh), HE *Bugojno* 999 MWh i HE *Rastoka Ključ* 85 MWh (ukupno 3.287 MWh). Za EDP *Slapovi na Uni* proizvodila je HE *Una Bihać* (46.814 MWh), EDP *Vladimir Perić Valter* dobivalo je struju (ukupno 55.868 MWh) od HE *Bogatići* 34.047 MWh, HE *Hrid* 3.307 MWh, HE *Mesići* 17.500 MWh i HE *Travnik* 1.014 MWh. Elektrodistributivno predušće *Tuzla* navelo je da HE *Vlasenica* proizvodi 5.780 MWh godišnje električne energije. ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Realizacija električne energije distributivnih predušća, stanje na dan 31. 12. 1969. (Poslovno udruženje elektrodistributivnih predušća BiH).

Sarajevo	91.525	203.95	44,88%
Tuzla	46.75	220.931	21,21%
Ukupno	204.162	707.857	28,84%

Tabela 3: Elektrificiranost domaćinstava 1960.

Ukupan procenat elektrificiranih domaćinstava u Bosni i Hercegovini u narednom periodu će rasti, istina, neujednačenim tempom.

	Ukupan broj domaćinstava	Elektrificirano	Elektrificiranost %	Porast
1961.	707.857	240.731	34,1%	5,3
1962.	708.857	278.736	39,6	5,3
1963.	706.099	285.636	40,3	0,9

Tabela 4: Elektrificiranost domaćinstava 1961–1963.

Nekoliko godina poslije, 1964. godine, rezultati su bili nešto povoljniji pri čemu je 42,6% naselja u Republici, tačnije 2.499 od 5.869, bilo elektrificirano.⁷⁰

Srez iz 1961.	Broj naselja 1964.				Broj domaćinstava 1964.		
	Ukupno	Elektrificirano	Neelektrificirano	Procenat elektrificiranih	Ukupno	Elektrificirano	Neelektrificirano
Banja Luka	379	73	306	19,3	69.685	16.554	53.131
Bihać	292	96	196	32,8	38.913	12.981	25.932
Brčko	215	172	43	80,0	56.699	24.352	32.347

⁷⁰ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Elektrifikacija naselja i domaćinstava u SRBiH. Stanje na dan 31. 12. 1964. Na području djelovanja preduzeća *Slapovi na Uni* Bihać 1964. godine bilo je elektrificirano 32,4% naselja i 32,8% domaćinstava, *Elektro-Banja Luka* 27,3% naselja i 33,1% domaćinstava, *Elektro-Hercegovine* 31,4% naselja i 46,1% domaćinstava, EP *Vladimir Perić Valter* Sarajevo 53,4% naselja i 62,1% domaćinstava i *Elektro-Tuzla* 48,3% naselja i 37,7% domaćinstava. Pri tome u Bosni i Hercegovini bilo je elektrificirano 42,9% naselja i 44,3% domaćinstava. ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Zbirni pregled elektrodistributivnih preduzeće BiH sa stanjem 31. XII 1964.

Doboj	319	113	206	35,6	67.699	19.385	48.314
Goražde	750	275	475	36,6	32.124	10.394	21.730
Jajce	379	122	257	32,2	17.182	7.451	9.731
Livno	210	52	158	24,7	19.233	5.633	13.600
Mostar	891	292	599	32,8	76.485	37.167	39.318
Prijedor	328	88	240	26,8	61.292	23.284	38.008
Sarajevo	936	563	373	60,4	110.995	77.634	33.361
Tuzla	665	315	350	47,4	95.803	41.602	54.201
Zenica	505	338	167	49,3	59.989	37.064	22.925
Ukupno	5.842	2.472	3.370	42,6	673.078	313.501	359.577

Tabela 5: Elektrificiranost naselja i domaćinstva 1964.

Iako su rezultati bili značajni, pojedine općine su mnogo zaostajale za republičkim prosjekom koji je istovremeno osjetno zaostajao za jugoslavenskim. Rezultati sumarnog pregleda elektrificiranosti naselja i domaćinstava u SRBiH krajem 1967. ukazivali su da je bilo elektrificirano 48,1% naselja i 48,5% domaćinstava pri čemu je i Poslovno udruženje elektroprivrednih preduzeća u svojim zvaničnim dokumentima isticalo da su rezultati elektrifikacije “dosta skromni” i da procenat porasta od 3% nije zadovoljavajući. Pri tome su, čak 34 općine (od ukupno 103) te godine imale elektrificiranost domaćinstva ispod 21%.

	Naselja				Domaćinstva				Pros. potrošnja u kWh	
	1964.	1965.	1966.	1967.	1964.	1965.	1966.	1967.	1966.	1967.
Banja Luka	27,3	32,1	32,9	33,4	33,1	34,9	42,8	35,5	781	880
Bihać	32,4	39,8	45,5	46,5	32,8	36,1	39,4	34,2	570	585
Mostar	31,4	33,9	40,8	35,4	46,1	51,8	58,8	46,0	855	978
Sarajevo	53,6	49,8	50,1	52,3	62,1	64,1	61,5	67,6	1.165	1.280
Tuzla	48,3	53,7	57,2	62,6	37,6	42,6	47,3	46,0	590	595
Ukupno	42,6	57,2	46,8	48,1	44,3	48,1	51,7	48,5	867	937

Tabela 6: Elektrificiranost naselja i domaćinstava 1964–1967.

Tokom prethodnih nekoliko godina električna *struja* se najbrže širila na području EDP *Vladimir Perić Valter*, a najsporije u Sjeverozapadnoj Bosni, na području EDP *Slapovi na Uni*. Istovremeno, postotak elektrificiranih naselja u SR Hrvatskoj iznosio je 87%, a domaćinstva 83% dok su stanovnici ove susjedne republike prosječno trošili 1.124 kWh električne energije. Rezultati elektrifikacije u SR Srbiji bili su nešto skromniji: 69,7% naselja je bilo elektrificirano kao i 76,5% domaćinstva dok je SR Makedonija bilježila rezultat od 65% elektrificiranih naselja i 83% domaćinstava.⁷¹

Naredne godine, 1968. u Republici bilo je elektrificirano 53,6% naselja i 53,3% domaćinstva.⁷² Pri tome osam općina bilježilo je potpunu elektrifikaciju naselja i to: Bosanski Šamac, Čitluk, Ilidža, Vitez, Banovići, Bijeljina, Gračanica, Orašje, Ugljevik i Grude. Međutim, ni ove općine se nisu mogle pohvaliti visokim procentom elektrificiranih domaćinstava pri čemu je, npr. u općini Ugljevik bilo elektrificirano svega 48,6% domaćinstava.⁷³

Koncem 1969. godine, 58,1% naselja je bilo elektrificirano kao i 58,8% domaćinstava, a 1970. godine 62,8% naselja i 63,7% domaćinstva. Istovremeno rasla je i potrošnja električne energije po domaćinstvu s 1.060 kWh u 1969. na 1.180 kWh u 1970. I dalje, ovi rezultati bili su skromni i značajno su zaostajali za napretkom u drugim republikama. Krajem 1970-te čak šest općina bilježilo je elektrificiranost ispod 30%.⁷⁴

⁷¹ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Stanje elektrifikacije naselja i domaćinstva u SRBiH na dan 31. 12 1967. (Poslovodno udruženje Elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH Sarajevo (bilten broj 20), Sarajevo, juni 1968.

⁷² Godine 1968. u Republici je bilo elektrificirano 3.156 od 5.870 naselja i 459.359 od 860.000 domaćinstava. Pri tome 2.637.960 stanovnika (od ukupno 3.730.000) živjelo je u elektrificiranim naseljima. Istovremeno u SR Hrvatskoj bilo je elektrificirano 90% naselja i 85% domaćinstva dok je godišnja potrošnja po stanovniku iznosila 1.124 kWh. ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Stanje elektrifikacije naselja i domaćinstava u SRBiH na dan 31. XII 1968. (Poslovno udruženje Elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH Sarajevo (Bilten broj 24), Sarajevo, august 1969.

⁷³ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Program elektrifikacije seoskih naselja SRBH u periodu 1971–1975. g. (Poslovno udruženje elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH Sarajevo, Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove Sarajevo), Sarajevo, decembar 1970.

⁷⁴ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Informacija br. 1. O stanju elektrifikacije naselja i domaćinstava u SRBiH na dan 31. decembra 1970. godine (Zdru-

O elektrifikaciji širih područja koja su podrazumijevala i brojne seoske sredine kao pitanju od “vitalnog značaja, i u ekonomskom i društvenom pogledu” s ciljem “podizanja i ekonomskog i kulturnog nivoa stanovništva” i dokidanja “stihije koja je vladala u elektrifikaciji naselja”, u nadležnim preduzećima i republičkim organima, ozbiljnije se počinje razgovarati od sredine 1960-ih. Inicijativu za sistematičnom akcijom i više reda u ovom domenu pokrenuli su Republički sekretarijat za urbanizam, Republički sekretarijat za industriju i trgovinu i Poslovodno udruženje elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH krajem 1967. i početkom 1968. Ovi organi formirali su zajedničku stručnu grupu koju su činili: ing. Fikret Arifhodžić, ing. Miljenko Arežina, ing. Erna Cipra, Vukašin Gluvić, ing. Osman Mešić, ing. Salih Zajimović i Jure Šeremet, a koja je koncem godine izradila elaborat Elektrifikacija seoskih naselja u BiH. Prva dva dijela elaborata odnosila su se na aktuelno stanje i ključne probleme u vezi s distributivnom, posebno seoskom mrežom, dok se treći dio (*smjernice za dalji rad*) odnosio na planove elektrifikacije u predstojećim godinama.⁷⁵

Istovremeno, o elektrifikaciji i sačinjenom programu elektrifikacije naselja u SRBiH raspravljala je i Komisija za privredu Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH kao i Odbor za elektroprivredu Privredne komore BiH. Sugestije pomenutog Odbora za elektroprivredu i Komisije za privredu, rezultirale su novom verzijom Programa elektrifikacije seoskih naselja u SRBiH u periodu 1969–1973. koji je završen u martu 1969. i predat na razmatranje Republičkom sekretarijatu za industriju i trgovinu. Na osnovu ovog programa Republički sekretarijat za industriju i trgovinu pripremio je studiju o izvorima i načinu finansiranja objekata

ženo elektrodistributivno preduzeće Elektrodistribucija BiH Sarajevo), Sarajevo, juli 1971. Na taj način Republika je tek 1975. trebala dostići jugoslavenski stepen elektrificiranosti domaćinstava i naselja od 75% što je i tada trebalo biti za oko 13% manje od već postignutog stepena u cijeloj zemlji 1972. “Uspješan skok bez velikog zaleta”, *Oslobodjenje*, 29. juli 1972, 4. Vidjeti i: ABiH, fond Centralni komitet SK, kutija 16, 1973, Aktivnost SKBiH na provođenju zaključaka Druge i Treće konferencije SKBiH, SKBiH, CKSKBiH, 13. 2. 1973.

⁷⁵ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Elektrifikacija seoskih naselja, Sarajevo, novembra 1968.

koji su bili predviđeni za izgradnju.

Oba ova dokumenta razmatrala je Komisija za privredu Izvršnog vijeća Skupštine SRBiH u februaru 1970. i donijela odluku da njegovu konačnu verziju pripreme Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove i Poslovno društvo elektroprivrednih i distributivnih preduzeća SRBiH i da se takav Program inkorporira u Program razvoja Republike 1971–1975. godine. Preuzevši ovaj zadatak Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove tokom jeseni 1970. održao je brojne sastanke s predstavnicima lokalne uprave, predstavnicima općina, elektrodistributivnih preduzeća (iz Sarajeva, Banje Luke, Tuzle, Bihaća i Mostara) kao i s centralom udruženog elektrodistributivnog preduzeća u Sarajevu. Na tim sastancima razmjenjivane su informacije o stanju elektrifikacije i postojećoj mreži, distribuciji i potrebama elektrodistributivnih preduzeća, planovima i općinskim programima elektrifikacije s kojima je trebao biti usklađen republički Program i predviđen obim i dinamika dalje elektrifikacije. Po ovom pitanju Sekretarijat je blisko surađivao i s Republičkim sekretarijatom za finansije i Investicionom bankom Sarajevo.

Konačan tekst Programa elektrifikacije seoskih naselja u SRBiH u periodu 1971–1975. godine završen je u decembru 1970. te je poslužio kao osnova ukupnog projekta elektrifikacije.⁷⁶ Komisija za privredu Izvršnog vijeća Skupštine je na sjednici 31. marta 1971. donijela odluku da Program bude sastavni dio Programa izgradnje elektroenergetskog sistema Republike u okviru Društvenog plana razvoja SRBiH 1971–1975. godine.

⁷⁶ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Program elektrifikacije seoskih naselja u SRBiH u periodu 1971–1975. godine (Poslovodno udruženje elektroprivrednih i distributivnih preduzeća SRBiH, Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove), Sarajevo, decembar 1970.

Vidjeti i: ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Dokumentacija I uz program elektrifikacije seoskih naselja u SR Bosni i Hercegovini za period 1971–1975. (Spisak naseljenih mjesta koja se obuhvataju programom za period 1971–1975; Spisak naseljenih mjesta po opštinama koja su elektrificirana do 1970; Spisak naseljenih mjesta po opštinama koje se neće obuhvatiti programom za period 1971–1975 (Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove) Sarajevo, januara 1971.

Pri izradi Programa elektrifikacije seoskih naselja, kao što je već rečeno, važna stavka bili su već usvojeni općinski programi elektrifikacije naselja i stanje njihove realizacije do kraja 1970. pri čemu su od posebnog značaja bili i podaci o materijalnim mogućnostima općine, radnih organizacija i domaćinstava datog područja. Programom je bila planirana elektrifikacija 1.866 naselja (od 5.870 ukupno) pri čemu je van programa ostalo 177 naselja (3,3% od ukupnog broja). Kao razlog za to bilo je navedeno “povećano iseljavanje”, “udaljenost i raštrkanost”, “neznatan broj domaćinstva” i slično. Trebalo se elektrificirati 106.540 domaćinstava čime je elektrificiranost u konačnici 1975. godine trebala iznositi 75,2%. Program je također projicirao da će u predstojećoj elektrifikaciji građani učestvovati s 31,3% potrebnih novčanih sredstava, općine s 12,7%, Republika s 34,8%, te elektrodistributivna preduzeća sa 17,4% kao i, kako je bilo navedeno, druga preduzeća sa 3,8%.⁷⁷

Tokom realizacije Programa, posebna pažnja trebala se posvetiti brojnim problemima koji su do tada pratili i otežavali elektrifikaciju. Jedno od njih je bilo pitanje mreže koja do početka 1970-ih nije bila “primljena”. Ključni razlog za to bila je loša kvaliteta i nezadovoljavajući način izgradnje što je bio rezultat nepoštivanja osnovnih uvjeta tehničke ispravnosti i nedostatka finansijskih sredstva. O tako podignutoj mreži, tačnije vodovima 10 kV mreže od 889 km, mreži niskog napona od 2.597 km i 393 trafostanice (10/0,4 kV) niko od nadležnih organa nije vodio brigu.⁷⁸

⁷⁷ ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Dokumentacija I uz program elektrifikacije seoskih naselja u SR Bosni i Hercegovini za period 1971–1975. (Spisak naseljenih mjesta koja se obuhvataju programom za period 1971–1975; Spisak naseljenih mjesta po opštinama koja su elektrificirana do 1970; Spisak naseljenih mjesta po opštinama koje se neće obuhvatiti programom za period 1971–1975, (Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove) Sarajevo, januara 1971.

⁷⁸ U programu je objašnjen ovaj problem koji se prenosio iz godine u godinu: “Do nedavno vodovi niskog, a ponekad i visokog napona građeni su isključivo na neimpregniranim drvenim stupovima. Da bude tragedija još veća, sječa ove drvene građe vršila se još mnogo puta u nevrjeme (u proljeće kad je drvo pod sokom), pa je kvaliteta ovih mreža bio još niži. Trafostanice su građene u najviše slučajeva kao stupne (na drvenim stupovima) sa primitivnom zaštitom. Pri izgradnji seoskih mreža nije rijedak slučaj bio da je investitor, želeći da

Modernizacija postojeće mreže kao i njeno *primanje* trebali su biti sastavni dio Programa. Tome je trebala doprinijeti i izmjena zakonske regulative, tj. usvajanje novog Zakona o elektroprivredi 1974. Član 60. ovog zakona nalagao je da se u roku od dvije godine ovaj složeni zadatak realizira. Samoupravna interesna zajednica elektroprivrede bila je dužna preuzeti “u svoja osnovna sredstva” sva postojeća “elektroenergetska postrojenja, odnosno mrežu i pripadajuće objekte koji služe za široku elektrifikaciju naselja”, i ona za koje prethodno nije dala elektroenergetsku saglasnost. Preduslov je bio da se “obezbijede sredstava potrebna za ispunjenje propisanih tehničkih uslova”.⁷⁹

Istovremeno, u kontekstu forsirane privredne integracije dolazi do *udruživanja sredstava* i *radne snage* preduzeća koja su predvodila elektroindustriju i elektrifikaciju. Prvobitno je u decembru 1973. postignut Samoupravni sporazum o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada (OOUR) iz domena proizvodnje i prijenosa električne energije u Bosni i Hercegovini u Preduzeće za proizvodnju i prijenos električne energije Elektroprivreda Sarajevo.⁸⁰ S ciljem, kako je bilo navedeno, “opti-

prođe jeftinije, angažovao privatnika tako da je kvalitet i sa te strane bio još više umanjen. Činjenica je da danas u Bosni i Hercegovini postoji priličan broj mreža seoske elektrifikacije koje nisu priključene u osnovna sredstva elektrodistribucije, a razlozi su posljedica naprijed navedenog načina izgradnje kao i veoma niskog nivoa potrošnje električne energije.” Valja napomenuti da je slična situacija i u ostalim republikama SFRJ. ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, *Program elektrifikacije seoskih naselja SR Bosne i Hercegovine u periodu 1971–1975. g.* (Poslovno udruženje elektroprivrednih distributivnih preduzeća SRBiH–Sarajevo) Sarajevo, decembra 1970. godine.

⁷⁹ *Službeni list 1974* (Sarajevo: Novinska ustanova Službeni list SRBiH, 1974), Zakon o elektroprivredi, 487-494. Iako je ovim zakonom bilo precizirano da upravo SIZ elektroprivrede BiH osigurava sva sredstva iz programa izgradnje objekata, u članu 39. je data mogućnost da mjesne zajednice u skladu sa zakonom, samodoprinosom građana ili uz učešće organizacija udruženog rada mogu graditi elektroenergetske objekte za elektrifikaciju pojedinih područja.

⁸⁰ Samoupravnim sporazumom bio je definiran i Program izgradnje proizvodnih i prenosnih elektroenergetskih kapaciteta za period od 1973. do 1980. koji je projicirao izgradnju TE *Kakanj IV* (u pogonu je trebala biti od septembra 1975) TE *Tuzla V* (od marta 1976), TE *Gacko* (od decembra 1976), TE *Ugljevik* (od jula 1979), HE *Bočac* (od jula 1976), TE *Gacko*, HE *Salakovac* (od januara 1977), HE *Čapljina* (od oktobra 1977), HE *Grabovica* (od januara 1978), HE *Mostar* (od marta 1978) i HE *Buk Bijela* (od jula 1978) pri čemu

malnog korištenja proizvodnih i prijenosnih elektroenergetskih postrojenja”, “racionalnog i zajedničkog investiranja i izgradnje” kao i “donošenja programa rada na bazi srednjoročnih i dugoročnih elektroenergetskih bilansa” izvršena je integracija 18 OOUR-a: HE *Trebinje I*, HE *Trebinje II*, RP *Trebinje* u Trebinju, Investiciona izgradnja u Trebinju, Zajedničke službe u Trebinju, HE *Dubrovnik* u Dubrovniku, HE *Jablanica* u Jablanici, HE *Rama* u Jablanici, Zajedničke djelatnosti za razvoj hidroelektrana u slivu Neretve *Jablanica*, HE *Jajce I*, HE *Jajce II*, Uslužne djelatnosti u Jajcu, Ribogojilište *Jezero* u Jajcu, TE *Kakanj* u Ćatićima, Radnički restoran TE *Kakanj* u Ćatićima, TE *Tuzla* u Tuzli, Elektroprenos Sarajevo i Projektovanje, montaža i izgradnja elektroprenosnih objekata u Sarajevu. Statut udružene Elektroprivrede iz jula 1974. definirao je da je primarna djelatnost ovog preduzeća proizvodnja, prenos, prodaja i kupovina električne energije, studijski i naučno-istraživački rad i projektovanje, izgradnja kao i održavanje elektroenergetskih objekata.⁸¹

su hidroelektrane trebale proizvoditi 371 GWh, a termoelektrane 4900 GWh električne energije. Bila je predviđena izgradnja 2774 km dalekovoda i 7803 trafostanica. ABiH, EP, kutija Elektrodistribucija BiH 1976–1980 114, Samoupravni sporazum o udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada iz djelatnosti proizvodnje i prenosa električne energije BiH u preduzeće za proizvodnju i prenos električne energije Elektroprivreda, Sarajevo 21. 12. 1973.

⁸¹ ABiH, EP, kutija Elektrodistribucija BiH 1976–1980 114, Statut Preduzeća za proizvodnju i prenos električne energije Elektroprivreda Bosne i Hercegovine-Sarajevo, juli 1974. Prema Samoupravnom sporazumu iz marta 1977. složeno preduzeće Elektroprivrede činile su sljedeće radne organizacije: RO za proizvodnju, prenos i transformaciju električne energije HE na Trebišnjici, RO za proizvodnju, prenos i transformaciju električne energije HE na Neretvi *Jablanica*, RO za proizvodnju, prenos i transformaciju električne energije HE na Vrbasu *Elektrovrbas* Jajce, RO TE *Tuzla* Tuzla, RO TE *Kakanj* Kakanj, RO za prenos električne energije *Elektroprenos* Sarajevo, Elektroprivredna distributivna radna organizacija *Elektro-Krajina* Banja Luka, RO elektrodistribucije *Slapovi na Uni* Bihać, RO za distribuciju električne energije *Elektro-Doboj*, RO za distribuciju električne energije *Elektro-Hercegovina* Mostar, RO *Elektrodistribucije* Sarajevo, RO za distribuciju električne energije *Elektro-Tuzla* Tuzla i RO Elektrodistribucije *Srednja Bosna* Zenica. ABiH, EP, kutija Elektrodistribucija BiH 1976–1980 114, Samoupravni sporazum o udruživanju radnih organizacija u složenu organizaciju udruženog rada za proizvodnju, prenos i distribuciju električne energije Elektroprivreda BiH, Sarajevo 29. 3. 1977. Prethodno je provedena integracija OOUR-a elektroprivrednog preduzeća u Elektrodistribuciju BiH Sarajevo i to *Elektro-Banja Luka*, *Elektro-Brčko*, *Slapovi na Uni*, *Elektro-Bugojno*, *Elektro-Čapljina*, *Elektro-Doboj*,

Pomenuta preduzeća i republički organi koji su radili na izradi Programa, a posebno Elektrodistribucija i Sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne poslove bili su podrobno uključeni u realizaciju projekta elektrifikacije naselja. Konačno, koncem 1975. u Republici bilo je elektrificirano 4.977 ili 86% (pri čemu je bilo planirano 96%), dok je od 559.175 domaćinstava bilo elektrificirano 512.834 ili 91,7% (planirano 75,2%). Ključni problem tokom četverogodišnje realizacije Programa, pored finansijskih sredstava, bila je nepovezanost niskonaponske mreže s dalekovodima, ali i druge objektivne okolnosti poput konfiguracije terena (planinska naselja), *razbacanosti* zaseoka, starosti i siromaštva domaćinstava i slično. Pojedina naselja poput Kalinovika, Bileće i Šekovića bilježila su visoki procenat raseljavanja pa su interes i mogućnosti elektrifikacije u praksi dolazili u pitanje.⁸²

Istovremeno, stopostotna elektrifikacija bila je izvršena u 44 općine dok je elektrifikacija u 16 općina iznosila između 94-99%. Općine u kojima je bila završena elektrifikacija bile su: Banovići, Bijeljina, Bosanski Brod, Bosanska Dubica, Bosanska Gradiška, Bosanski Petrovac, Bosanski Šamac, Bratunac, Brčko, Busovača, Cazin, Centar Sarajevo, Čitluk, Derвента, Doboj, Gradačac, Grude, Hadžići, Kakanj, Kalesija, Kiseljak, Kladanj, Lištica, Livno, Ljubuški, Lukavac, Modriča, Mrkonjić Grad, Novi Travnik, Olovo, Orašje, Posušje, Srebrenik, Tešanj, Tuzla, Vareš, Visoko, Vitez, Vogošća, Zenica, Zvornik, Žepče i Živinice. Na drugoj strani postojale su općine koje su značajno zaostajale u projektu elektrifikacije poput Bileće, Bugojna, Gacka, Drvara, Donjeg Vakufa,

Elektro-Jajce, Elektro-Konjic, Elektro-Livno, Elektro Mesići, Elektro-Mostar, Elektro-Prijedor, Elektro-Travnik, Vladimir Perić Valter, Elektro-Trebinje, Elektro-Visoko, Elektro-Vlasenica i Elektro-Zenica. ABiH, EP, kutija Elektrodistribucija BiH 1976–1980 114, Odluka o usvajanju Samoupravnog sporazuma o udruživanju i korištenju sredstava, realizaciji programa razvoja primarnih kapaciteta i informacionog sistema Elektrodistribucije BiH za period 1976–1980, Sarajevo, augusta 1976. O Elektroprivredi i Elektroprenosu vidjeti opširnije i: *Privreda Bosne i Hercegovine* (Beograd: Privredni pregled, 1974), 57-66.

⁸² ABiH, EP, fascikla Elektrifikacija seoskih naselja 1967–1976, Informacije o elektrifikaciji naselja u SRBiH do kraja 1975. godine (SRBiH Republički sekretarijat za urbanizam i stambene i komunalne poslove Sarajevo) Sarajevo, oktobar 1976.

Kalinovika, Konjica, Kotor Varoši, Ljubinja, Nevesinja, Prozora, Rudog, Skender Vakufa i Šipova.

Veliku pomoć i podršku Republičkom sekretarijatu za urbanizam u izradi projekata, tehničkom nadzoru nad izgradnjom i općenito *elektrifikaciji naselja* pružali su upravo organi lokalne uprave. Oni su mobilizirali stanovništvo koje je na različite načine sudjelovalo, formirali su fondove za elektrifikaciju, odbore za elektrifikaciju, posebne samoupravne interesne zajednice i slično. Na koncu, usvojeni plan elektrifikacije 1971–1975. najvećim dijelom bio je realiziran sredstvima samodopri- nosa građana (66%) i budžeta općine (18,9%), dok su u znatno manjem procentu u tome učestvovala bankarska sredstva, svega 4,5%.⁸³ Učinjeno je rezultiralo pohvalnim uspjehom elektrifikacije u Bosni i Hercegovini sredinom 1970-ih.

Zaključak

Ubrzana industrijalizacija i elektrifikacija nakon 1945. predstavljane su kao okosnica daljeg, svestranog razvoja jugoslavenskog, a time i bosanskohercegovačkog društva. Povezanost i uslovljenost ovih dva- ju procesa učinila je da se nerijetko govorilo, diskutiralo, zaključivalo kao o jedinstvenom procesu. Takav proces, u uslovima kada se planira- nje koristi kao privredni mehanizam, a ustanove, tj. organi planiranja, zamjenjuju tržište i njegove zakonitosti, bio je, istvremeno, i sredstvo ostvarivanja političke moći. Pri tome električna energija je trebala biti značajan generator sveukupne modernizacije, u prvom redu industrijske modernizacije i urbanizacije.

Međutim, uskoro će se pokazati da elektroprivreda i elektrifikacija kasne, značajno zaostaju za planiranim, općim industrijskim razvojem. Razloga je bilo mnogo, od nejasnoća oko ingerencija koje je stvaralo postojeće zakonodstvo, nedostatka finansijskih sredstava, nejasnih,

⁸³ Isto.

nedostatnih pa i pogrešnih procjena i planova, prolongiranja rokova, niske produktivnosti rada, nedostatka stručnjaka i potrebne tehničke potpore, do republičkih specifičnosti, različitih pa i oprečnih interesa što je rezultiralo izostankom konačnih dogovora, nužnih za realizaciju dugoročnih projekata i cjelovitih rješenja.

Na drugoj strani, postojeće prirodne predispozicije, *objektivne mogućnosti*, tj. značajne zalihe uglja i zavidan hidropotencijal Bosne i Hercegovine, uslovili su da se razvojni planovi, i kratkoročni i dugoročni, fokusiraju upravo na izgradnju *velikih tvornica za proizvodnju munjevine*, termoelektrana i hidroelektrana koje su trebale istovremeno djelovati i kao zasebna privredna grana i kao snabdjevači industrije i stanovništva koji su svakodnevno iskazivali sve veće potrebe za *strujom*. S tim ciljem, usvojene su brojne projekcije, programi i bilansi izgradnje energetske postrojenja, elektrodistributivne mreže i neophodnih popratnih objekata. U njihovoj izradi i realizaciji učestvovali su i nadležni republički organi i pozvane privredne organizacije. Međutim, oni su *stalno razrađivani, analizirani i revidirani* u cilju, kako se naglašavalo, *sagledavanja realnih potreba u proizvodnji i potrošnji električne energije*.

Uspjeh elektroprivrede i elektrifikacije u Bosni i Hercegovine do sredine 1970-ih može se promatrati iz više rakursa. Možemo ga ocijeniti u kontekstu snažnog industrijskog razvoja nakon 1945. koji je bilježio značajne uspjehe posebno u odnosu na naslijeđeno stanje i domete bosanskohercegovačke privrede do 1941. godine. Pri tome, Bosna i Hercegovina je 1939. godine proizvela 101.225 MWh, 1947. 145.000 MWh, a 1984. je proizvela 11.806.000 MWh električne energije.

Istovremeno, izgradnja velikih elektroenergetskih postrojenja i proizvodnje električne energije može se promatrati u širem jugoslavenskom kontekstu u kojem je moguće komparirati uspjeh Bosne i Hercegovine s drugim republikama. Godine 1947. Republika je proizvela 145.000 MWh električne energije, dok je Crna Gora proizvela 2.000 MWh, Hrvatska 378.000 MWh, Makedonija 18.000 MWh,

Slovenija 523.000 MWh, a Srbija 387.000 MWh. Izgradnjom velikih hidroelektrana i termoelektrana 1950-ih i 1960-ih, Bosna i Hercegovina počinje da slovi, pored Srbije i Slovenije, kao vodeća republika po proizvodnji električne energije. Pri tome izvozila je značajne količine električne energije. Postaje povremeni ili stalni snabdjevač potreba drugih republika, posebno Crne Gore, Hrvatske i Slovenije. Također, sklapala je međurepubličke ugovore koji su podrazumijevali i saradnju na polju izgradnje elektroenergetskih objekata (npr. TE *Gacko* i TE *Tuzla* blok V) koji su u dogledno vrijeme imali obavezu isporučivati određenu količinu energije za republičke investitore.

Na drugoj strani, program elektrifikacije u smislu opće dostupnosti električne energije, suočio se s *mnogim* i *raznovrsnim* problemima. Bosna i Hercegovina je značajno zaostajala za drugim republikama i jugoslavenskim prosjekom. Ovom problemu, kao privrednom, ali i političkom pitanju, sistematičnije se pristupa tek od 1968, tj. 1971. kada plan forsirane elektrifikacije i uvođenja *struje* u domove postaje sastavni dio srednjoročnog plana razvoja Republike do 1976. godine. Navedeni podaci (brojevi i postotci) svjedoče o uspjehu elektrifikacije sredinom 1970-ih i značajnoj realizaciji planiranog. Koncem 1975. u Republici je bilo elektrificirano 86% naselja. Uspjeh elektrificiranosti domaćinstava bio je još veći i postignutih 91,7% elektrificiranih domaćinstava bilo je znatno iznad projiciranih 75,2 %.

Iako ne u potpunosti realizirana, činjenica je da je elektrifikacija kao *put ka blagostanju naroda, ka cvjetanju države, kao pravi božji blagoslov za našu zemlju*, kako je o elektrifikaciji 1921. pisao Ljubomir Vulović, ostvarila značajne rezultate.⁸⁴ *Elektrifikacija široke potrošnje* kao pretpostavka modernosti značajno je utjecala na morfološku i funkcionalnu strukturu naselja, izmijenila bosanskohercegovačke gradove i sela. Potakla je kumulativne društvene promjene tj. izmijenila demografsku sliku, pokrenula društvenu mobilnost i utjecala na bosanskohercegovačku

⁸⁴ Vulović, *Put ka elektrifikaciji zemlje*, 63.

porodicu. Izazvala je postepenu promjenu kvaliteta života i svakodnevice, običaja i navika građana, izmijenila prostor stanovanja i njegovu dinamiku *obogativši* ga kućanskim aparatima koji su otvorili neke nove horizonte.

O tome svjedoče i podaci Republičkog statističkog zavoda (1984) koji bilježi da je u Bosni i Hercegovini 1968. godine, 28,1 domaćinstvo (od 100 domaćinstava) imalo televizor dok je taj broj 1983. godine iznosio 85,1 ili pak, za razliku od 1968. kada je 10,9 domaćinstava posjedovalo mašinu za veš, taj broj 1983. godine iznosio 60,7.⁸⁵ Pri tome, iz godine u godinu, rastao je udio potrošnje električne energije domaćinstava u odnosu na udio koji je u sveukupnoj potrošnji ostvarivala industrija.

Međutim, bosanskohercegovački građani su se sredinom 1970-ih našli u procjepu između namjenske *reklame* i ozbiljne *štednje*. Istovremeno s promocijom trimilionitog televizora Elektronske industrije Niš, uslijed nedostatka električne energije, građani su upozoravani na nužne mjere štednje. U uslovima povećanja lične potrošnje, jačanja potrošačke kulture i oblikovanja potrošačkog društva koje se značajno oslanjalo na blagodati koje je donijela *struja*, Vlada uvodi redukcije električne energije prvog i drugog stepena i pri tome, putem medija, sugerira kako i na koji način provoditi slobodno vrijeme bez *malih ekrana*. O prisutnosti ove dvojnosti svjedoči komentar objavljen u *Oslobođenju* u februaru 1976. u kojem se kaže da aktuelni uslovi nalažu da se od “potrošnje električne energije kao jednog od elemenata standarda savremenog čovjeka” trenutno “mora odstupiti”.⁸⁶

Ostaje još mnogo u *pravnoj* i *operativnoj regulativi* da se utvrdi vezano za očito ambiciozan, ali izuzetno važan projekat elektrifikacije, posebno *elektrifikacije za konzumente široke potrošnje*. Odgovore na brojna otvorena, neka i u ovom radu pomenuta, pitanja dat će buduća istraživanja koja će znatno biti oslonjena na arhivsku građu *Planske komisije Vlade NR Bosne i Hercegovine* tj. Zavoda za privredno

⁸⁵ *Materijalni i društveni razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1947–1984*, 244.

⁸⁶ “Štednja i reklama”, *Oslobođenje*, 9. februar 1976, 14.

planiranje, Glavne direkcije elektroprivrede, Zemaljskog projektantskog zavoda Bosne i Hercegovine i slično, koja tek treba da bude dostupna istraživačima.

Ilustracija 1: "Oslobođenje", 11. 2. 1976, 5.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Centralnog komiteta SK Bosne i Hercegovine
 - Fond: Elektroprivreda Bosne i Hercegovine (EP)
 - Fond: Ministarstvo građevina NRBiH
 - Fond: Ministarstvo komunalnih poslova NRBiH
- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona/županije, Mostar (AHNK/Ž)
 - Fond: Hercegovački okružni narodni odbor (HONO)

- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ)
 - Fond: Komisija državne kontrole FNRJ (KDKFNRJ)
 - Fond: Ministarstvo elektroprivrede FNRJ (MEPFNRJ)
 - Fond: Ministarstvo industrije FNRJ (MIFNRJ)

Objavljeni izvori:

- Cvijović, Rosa ur. *Narodna vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945–1948. Zapisnici*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, 1985.
- *Dokumentacija o aktivnosti skupštine SR BiH 1969–1974. Pregled zakonskih i drugih opštih akata donesenih u periodu od maja 1969 do 26. aprila 1974. godine*. Sarajevo: Skupština SR BiH, 1975.
- *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*. Beograd: Savezni zavod za statistiku SFRJ, 1989.
- *Materijalni i društveni razvoj Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine 1947–1984*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku, 1986.
- *Regionalna komponenta u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Ekonomski institut ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 1963.
- *Službeni list SR BiH 1974*. Sarajevo: Novinska ustanova Službeni list SRBiH, 1974.
- *Statistički godišnjak 1937*. Beograd: Državna štamparija, 1938.
- *Statistički godišnjak 1938–1939*. Beograd: Državna štamparija, 1939.
- *Statistički godišnjak 1940*. Beograd: Državna štamparija, 1941.
- *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Republički zavod za stastitiku, 1976.
- *Statistički godišnjak FNRJ 1954*. Beograd: Savezni zavod za statistiku i evidenciju, 1954.
- *Statistički godišnjak NR BiH 1945–1953*. Sarajevo: Zavod za statistiku i evidenciju Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1954.

- *Uredba o osnivanu električnog preduzeća Bosne i Hercegovine 1*. Sarajevo: Državna štamparija u Sarajevu, 1945.

Štampa:

- *Oslobođenje*, Sarajevo, 1945, 1946, 1947, 1972, 1975, 1976.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1910, 1912.

LITERATURA

Knjige:

- *25 godina bosanskohercegovačkog komiteta međunarodnog vijeća za velike električne sisteme CIGRE*. Sarajevo: Bosanskohercegovački komitet Međunarodnog vijeća za velike električne sisteme CIGRE, 2018.
- Antonić, Zdravko, i Drago Borovčanin i Ilijas Hadžibegović i Ahmed Hadžirović i Ibrahim Karabegović i Aleksandar Kalmar i Budimir Miličić i Nedim Šarac i Dubravka Škarica i Stojan Tomić. *Istorija Saveza Komunisti Bosne i Hercegovine*, knj. 2. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu, 1990.
- Despotović, Slobodan. *Osnovi analize elektroenergetskih sistema*. Beograd: Zajednica jugoslovenske elektroprivrede, 1962.
- *Hidrosistem Trebišnjica*. Trebinje: Hidroelektrane na Trebišnjici, 1967.
- Hrelja, Kemal. *Industrija Bosne i Hercegovine do kraja Prvog svjetskog rata*. Beograd: Savez društva ekonomista, 1961.
- Krndija, Drago. *Ekonomski izvori Bosne i Hercegovine i putevi njenog iskorištavanja*. Sarajevo: Odjeljenje za agitaciju i štampu Zemaljskog odbora narodnog fronta za BiH, 1947.
- Kruševac, Todor. *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*. Sarajevo: Muzej grada Sarajeva
- Markovina, Darko. *Naša elektrifikacija i njeni problemi (sa predgovorom inž. Božidara Ribića predsjednika Saveza eklektičnih centrala)*. Beograd: Planeta Beograd, 1939.

- Obuhov, Boris. *Elektrifikacija naših sela*. Zagreb: Izdanje nerodne tehnike, 1948.
- *Privreda Bosne i Hercegovine*. Beograd: Privredni pregled, 1974.
- *Sto godina električne energije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Elektroprivreda, 1988.
- Varišić, Miralem. *Rijeka bez povratka. Ekologija i politika velikih brana*. Konjic: Udruženje za zaštitu okoline Zeleni – Neretva, 2011.
- Velagić, Adnan. *Hercegovina 1945–1952. Društveno-političke i privredne prilike*. Mostar: Fakultet humanističkih nauka Univerziteta Džemal Bijedić u Mostaru, 2008.
- Vulović, Ljubomir. *Put ka elektrifikaciji zemlje tj. ka blagostanju naroda-ka cvjetanju države. Skroman, popularno napisan prilog za rješenje najzamašnjeg pitanja budućnosti naše narodne privrede*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1922.

Članci:

- Đumrukić, Avdo. “Razvoj elektroprivrede na području republika. NR Bosna i Hercegovina”. u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović. Beograd: Privredni pregled, 1962, 27-30.
- Ilić, Saša. “Elektroprivreda socijalističke Jugoslavije: izvori za ekonomsko-istorijsko izučavanje, s osvrtom na dostupnu literaturu”. u: *Izazovi izučavanje ekonomske istorije u Srbiji*, ur. V. Aleksić, A. Matković i M. Miljković. Beograd: Centar za ekonomsku istoriju / Institut ekonomskih nauka u Beogradu, 2020, 110-134.
- Ilić, Saša. “Savezna elektroprivreda 1945–1951. Institucije i značaj arhivske građe fondova iz oblasti elektroprivrede”. *Arhiv: Časopis Arhiva Jugoslavije*, br. 1 (2000): 49-71.
- Kasumović, Amila. “Mikroprostor i modernizacija: Planovi Zemaljske vlade u Sarajevu za izgradnju brane na Rami i Doljanki početkom 20. stoljeća. u: *Zbornik radova sa Međunarodnog znanstvenog skupa*

- “Rama 1968, od iseljavanja do integracije”, ur. Tomislav Brković i Ivan Markešić. Prozor: Opština Prozor-Rama, 2018, 65-97.
- Makovac Dijaka, Vjekoslav. “Projekat Hidroelektrane Grančarevo na rijeci Trebišnjici”. *Elektroprivreda*, br. 8-9 (1957): 416-424.
 - Mijić, Drago. “Izgradnja elektroenergetskih objekata Jugoslavije”, u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović. Beograd: Privredni pregled, 1962, 9-12.
 - Osmanagić, Muris, i Sulejman Bakaršić i Jovan Mandić. “Industrija i rudarstvo”, u: *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina, Separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, ur. Muhamed Filipović i Alojz Benac. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983, 172-177.
 - Srdić, Žarko. “Elektroenergetski sistem u Jugoslaviji”. u: *Elektroprivreda Jugoslavije*, ur. Zdravko Milanović. Beograd: Privredni pregled, 1962, 37-39.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Hodžić, Senaid. “Historijski preobražaj bosanskohercegovačkog društva iz agrarnog u industrijsko u vrijeme poslijeratne obnove i prvog petogodišnjeg plana”. Doktorska disertacija, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, 2007.

Summary

Light in the Tunnel: Electricity and Electrification in Bosnia and Herzegovina until the mid-1970s

A crucial issue for the development of the People's Republic (later, Socialist Republic) of Bosnia and Herzegovina was electricity which was supposed to accompany and support the accelerated industrialization that the political leadership insisted on. Industrialization and electrification were the key generators of the modern and urban state and society. The paper points out the importance of electricity in the reconstruction and development of the country after 1945. The author also referred to the beginnings of production and its utilization in Bosnia and Herzegovina from the last decades of the 19th century until 1945. The focus of the article is the post-war period. Existing natural possibilities, i.e., significant coal reserves and the enviable hydro potential of Bosnia and Herzegovina, caused the development plans to focus on the construction of large thermal and hydropower plants. As producers of electricity, they were supposed to act as an individual economic sector but simultaneously as suppliers of industry and the population, which showed increasing electricity needs every day. There were numerous adopted plans and programs for energy plants, electrical distribution networks and necessary accompanying facilities. Despite obviously great efforts, it will soon become clear that the power industry and electrification are significantly lagging behind the planned general industrial development, for many reasons. Nevertheless, the electrification project in terms of electricity production and distribution in Bosnia and Herzegovina achieved significant results until the mid-1970s. In 1984, Bosnia and Herzegovina produced 11,806,000 MWh of electricity, in contrast to 1939, when electricity production was 101,225 MWh. With the construction of large hydropower and thermal power plants in the 1950s and 1960s (TPP Kakanj, TPP Tuzla, HPP Bogatici, HPP Jablanica, HPP Jajce II, HPP Jajce, HPP Una Waterfalls, HPP Dubrovnik on Trebisnjica, HPP Tre-

binje I and HPP Rama), Bosnia and Herzegovina became one of the Yugoslav republics that took the lead in electricity production. At the same time, Bosnia and Herzegovina exported significant quantities to other republics, especially Montenegro, Croatia and Slovenia. The electrification program, in terms of the general availability of electricity, has faced numerous problems. They have significantly influenced Bosnia and Herzegovina in terms of staying behind other republics and the Yugoslav average in electrification. However, if we look at the mentioned statistical data, we can see a significant accomplishment. At the end of 1975, 86% of electrified settlements and 91.7% of electrified households were in this republic. The fact is that electrification significantly stimulated cumulative social changes, i.e., changed the demographic picture, initiated social mobility and influenced ordinary Bosnian family. It caused a gradual change in the quality of everyday life, customs and habits of the citizens, their living space and its dynamics by enriching it with household appliances that have opened up some new horizons. However, the citizens of Bosnia and Herzegovina found themselves in an unenviable position in the mid-1970s. In the conditions of increasing personal consumption and the gradual formation of a consumer society, they were warned about savings measures and faced with restrictions on electricity which, with varying intensity, would be applied during the 1970s and 1980s.

PRIKAZI

Acta Illyrica – Godišnjak udruženja BATHINVS, ur. Edin Veletovac. Sarajevo: Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2021, 274.

Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS u 2021. godini priredilo je peti broj naučnog časopisa *Acta Illyrica*. U pomenutom broju su obrađene teme iz antičke povijesti, klasične filologije i arheologije. Glavni i odgovorni urednik je dr. sc. Edin Veletovac, izvršni urednik je doc.dr. Amra Šaćić Beća, dok je sekretar časopisa Dženana Kahriman, MA. Redakcioni odbor čine eminentni stručnjaci s područja Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije, Austrije, Slovenije, Crne Gore te Italije. Objavljeno je devet radova, od kojih je sedam ocijenjeno kao izvorni naučni rad, dok su recenzenti dva rada prepoznali kao stručne radove. Recenzentski odbor sačinjen je od stručnjaka koji djeluju u istaknutim institucijama: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Arheološki muzej u Zagrebu, Arheološki institut u Beogradu, Macquarie

Univerzitet iz Australije, Institut za klasične studije Univerziteta Sv. Ćiril i Metodije, Univerzitet u Novom Sadu i Sveučilište u Splitu. Pored pomenutih radova, nalazi se i šest prikaza. Bitno je napomenuti da je riječ o jedinom časopisu na području Bosne i Hercegovine koji se bavi isključivo proučavanjem prahistorije i antike.

Prvi rad, a ujedno i najobimniji je rad Adnana Kaljanca na engleskom jeziku pod nazivom *THE LEGEND OF CADMUS – The foundation of the city of Butoa and the possible origin of the name Illyrians*. Autor se bavi jednim od najstarijih mitova – Kadmom i Harmonijom – koji se povezuju s porijeklom imena Iliri. Kaljanac se osvrće i na historiografiju koja je još od XIX stoljeća, odnosno u periodu nastajanja nacija, nastojala utvrditi porijeklo zapadnobalkanskih naroda, a između ostalog i porijeklo imena Iliri. Da bi došao do određenih rješenja, autor se bavi i porijeklom imena

drugih naroda, referišući se na djela grčko-rimskih pisaca. Ideju trgovačkih odnosa i kolonizacije, autor prepoznaje u fragmentima Legende o Kadmu i Harmoniji. Sličnost u značenju imena Enhelejaca i Ilira implicira određenu povezanost koja bi mogla biti rezultat slučajnosti ili identičnih vjerovanja ili prihvatanja vjerovanja Enhelejaca među lokalnim zajednicama kojima nisu bile nepoznate zmije. Legenda o Kadmu i Harmoniji i osnivanje grada Buthoe tj. današnje Budve, prema Kaljancu posljedica je direktnog uticaja stare Grčke na ove prostore. Vidljivo je da, zbog nedostatka izvorne građe, mitska predanja imaju veliko uporište u rasvjetljavanju mnogih pitanja najranije prošlosti.

Naredna tri rada su iz oblasti klasične filologije, a prvi od njih je rezultat istraživanja Dijane Beljan, pod nazivom *Doprinosi mikenskih pločica: PY Eb 297 i PY Ep 704.5.-6.* Riječ je o radu koji se bavi interpretacijama natpisa na pilskim pločicama PY Eb 297 i PY Ep 704.5.-6. Zapravo, na natpisu je prikazan spor oko zemljišta između dvije sukobljene strane. Problem nastaje usljed interpretacije linearnog B pisma. Autorica se bavi detaljnom analizom pojedinih riječi i njihovom deklinacijom, konjugacijom i znače-

njem. I pored navedenih mišljenja koja vladaju u nauci te iznalaženju novog rješenja, autorica ostavlja mogućnost daljnjeg ispitivanja natpisa.

Tajna sudbine i svemoćni Jupiter u Eneidi rad je Drage Župarića. Autor se bavi temom sudbine i Jupitera u Vergilijevom djelu *Eneida*. Obje riječi (sudbina i Jupiter) se, prema autorovoj analizi, spominju ukupno 199 puta. Župarić naglašava da “sudbina je pojam koji je nužan, budući da teži ka nečemu”, tj. autor je ispitivao snagu i moć sudbine i odnos s Jupiterom (Zeusom). Također, ukazano je da sam Jupiter ne može promijeniti sudbinu, ali da bez truda nema uspjeha. Sudbina se u *Eneidi* ne spominje izvorno, ali je prisutna.

Posljednji rad iz klasične filologije je rad Seade Brkan, pod nazivom *Retorička moć uvjeravanja u Ciceronovom govoru Pro Milone*, u kojem se Brkan bavi analizom odbrane Milona od strane jednog od najpoznatijih govornika Cicerona. Brkan koristi diskurzivno-historijsku metodu i detaljno analizira svaki dio odbrane. Pohvalno je što autorica nudi i historijski kontekst dešavanja ubistva, analizirajući motiv i uzroke ubistva Pulhera. Autorica je zaključila da je Ciceron koristio perspektivizaciju na više nivoa.

Veliki vojskovođa Gaj Julije Cezar bio je predmet istraživanja Vjerana Brezaka u radu *Cezarov javni lik prema spisima iz njegova korpusa*. Autor se bavi analiziranjem Cezarovih *virtusa*, referirajući se na pojedine epizode iz Cezarovog života. Glavni fokus Brezaka je na Cezarovim djelima koja predstavljaju najznačajniji izvor za proučavanje mnogih epizoda iz njegovog života. U periodu sukoba dvije frakcije – optimata i populara – Brezak vidi ključni momenat: kada je Cezar počeo da gradi svoj lik u javnom diskursu. Cezar je vojskovođa koji je brilijantnošću uma, šarmom, harizmom i vojnim vještinama uspio da izazove divljenje među onima koji su ga poznavali, ali i među naučnicima koji danas proučavanju njegov lik i djelo i objavljuju obimnu literaturu, posebno u svjetskoj historiografiji.

Dženana Kahrman bavi se hrvatskom historiografijom koja u fokusu svog istraživanja ima Veliki ilirski ustanak, odnosno Batonov ustanak. U radu naziva *Hrvatska historiografija o Velikom ilirskom ustanku* autorica kreće od XIX stoljeća, navodeći djela koja u okviru svojih tematskih cjelina tretiraju pomenuti događaj. Tumačenje historiografije je, posebno, ovisilo o vladajućoj ideologiji određenog

perioda. Zaključeno je da je Batonov ustanak u hrvatskoj historiografiji obrađen na zadovoljavajućem nivou, odnosno, da u odnosu na druge događaje “ilirske” povijesti Batonov ustanak zauzima značajno mjesto u djelima hrvatskih naučnika. Kao preloman trenutak u razvoju historiografije o ovoj tematici, autorica vidi skup koji je održan u Zagrebu 2009. godine, a koji je u cijelosti bio posvećen Batonu i ustanku koji se odigrao od 6. do 9. godine n. e.

Religija predstavlja značajan aspekt istraživanja prošlosti, a to se posebno odnosi na grčko-rimski svijet. Diljem rimskog svijeta, građeni su hramovi pa je tako Almir Marić u radu *Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini* nastojao ukazati na kojim lokalitetima u BiH su postojali hramovi. Autor u nedostatku arheoloških i narativnih izvora prepoznaje razloge neistraženosti pomenute teme. Marić je ukazao da je najveći broj hramova u BiH bio posvećen Jupiteru i Liberu. Liber je posebno bio raširen među vojničkim staležom. Marić se osvrnuo i na pojam hrama u rimskom svijetu i kulturi te je utvrdio da je na teritoriji današnje BiH postojalo otprilike dvadeset hramova. Sudbina ovih hramova je različita.

Posljednji rad je proizašao iz pera Fadila Hadžiabdića koji se svrstava u kategoriju kasne antike pod nazivom *Odnos 'centra' i 'periferije' na primjeru provincije Dalmacije od 454. do 480. godine*. Riječ je o turbulentnom razdoblju te je autor nastojao "uklopiti" Dalmaciju u geopolitička kretanja druge polovine V stoljeća. Hadžiabdić je naglasio visok nivo aktivnosti Marcelina i Julija Nepota. Salona je bila jedna od najvažnijih centara Rimskog Carstva, a period kada je ona, barem simbolički, bila centar Carstva bio je trenutak kada je posljednji zapadnorimski car prebjegao u Salonu. Događaj koji je značio gubljenje te "samostalnosti" je kada je Odoakar porazio Ovidu. Na kraju časopisa, nalazi se ukupno šest prikaza, od kojih su četiri objavljena kao rezultat Nagrade "prof. dr. Esad Pašalić". Porodica prof. dr. Esada Pašalića u saradnji s izdavačem časopisa,

nastoji nagraditi najbolje studente koji se bave proučavanjem antičke povijesti i arheologije. Riječ je o prikazima monografija čija tematika je bliska radu Esada Pašalića.

Sudeći po kvaliteti objavljenih radova, redakcionom i recenzentskom odboru, časopis *Acta Illyrica* zauzima istaknuto mjesto u razvoju bosanskohercegovačke historiografije. Riječ je o usko specijaliziranom časopisu koji se bavi proučavanjem antičke povijesti te, kao takav, predstavlja pravo osvježanje na naučnoj i obrazovnoj sceni. Časopis daje jednu novu dimenziju u razumijevanju mnogih neistraženih tema i upravo su ovim radovima udareni temelji za daljnja istraživanja. Nadati se, da će se u skorijoj budućnosti, časopis početi publicirati dvojezično, kako bi bio dostupan široj čitateljskoj publici.

Dženana Kurtović

Esad Kurtović, Almir Peco, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, I/1-3. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Bošnjački institut Fondacija Adila Zulfikarpašića, Historijski arhiv Sarajevo, 2021, 1351.

Zajedničkim izdavačkim kapacitetima Instituta za historiju, Bošnjačkog instituta i Historijskog arhiva iz Sarajeva, krajem 2021. godine objavljeni su ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku. S obzirom na njihovu obimnost, ispisi arhivske građe iz ovog fonda publicirani su u tri sveske što u ukupnom obimu iznosi oko 1.200 stranica ispisa. Autori ovog izdanja su uposlenici Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu: prof. dr. Esad Kurtović i magistar Almir Peco. Bitno je istaći kako je ovo četvrto u nizu izdanja građe Državnog arhiva u Dubrovniku koje je priredio profesor Esad Kurtović. U prethodnim godinama Kurtović je priredio izdanja ispisa iz knjiga zaduženja u dva sveska (*Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne /Ispisi iz knjiga zaduženja državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521/ I/1–I/2*, ANUBiH, Sarajevo, 2017); zatim ispise iz knjiga kancelarije u tri sveska (*Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne /Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva*

u Dubrovniku 1341–1526/, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Javna ustanova Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2019); te jedan arhivski svezak iz serije tužbi zbog počinjenih kaznenih djela (*Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada sv. IV /1419–1422/*, *Državni arhiv Dubrovnik*, Sarajevo 2020). Posmatrano u kompletu: istraživanje, ispisivanje i priprema za objavljivanje predstavljenih monumentalnih djela univerzalne vrijednosti, predstavlja višedecenijski rad i napor teško razumljiv brojnim pripadnicima historijske struke, a kamoli široj javnosti. Ova djela neprolazne vrijednosti, ne čine jednu zaokruženu cjelinu publiciranja najvažnijih serija za historiju srednjovjekovne Bosne od strane profesora Kurtovića, jer je sasvim izvjesno da će radišni duh vodećeg bosanskohercegovačkog medieviste, i u godinama koje su ispred nas, nastaviti obogaćivati korpus objavljene arhivske građa za historiju srednjovjekovne bosanske države. Time će trajno, kao i do sada,

profitirati historijska nauka, naučni radnici, šira javnost, odnosno biće oplemenjeno i prošireno saznanje o historiji države Bosne i Hercegovine. Uprkos činjenici da se radi o djelima kojima će se služiti i brojne naredne generacije historičara, ostaje nada da će uloženi trud i rad biti konačno adekvatnije priznat i u sadašnjem vremenu.

Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku koje su priredili Kurtović i Peco obuhvataju period od 1370. do 1529. godine. Prvih devet svezaka iz ovog fonda nije uvršteno u okvir ovog izdanja. U okviru ovog izdanja uvršteni su ispisi arhivskih podataka iz ukupno 90 svezaka, zaključno sa stotim svezkom, što podrazumijeva ukupno 2.013 različitih vrsta ugovora i sporazuma koji se u određenoj mjeri odnose na bosansku državu i Bošnjane. Svaki od ovih izvora popraćen je i detaljnim registrom na bosanskom jeziku, što uveliko pomaže budućim istraživačima pri detektiranju onih elemenata koji su im bitni. Radi se u najvećoj mjeri o dokumentima pisanim latinskim, a u manjoj mjeri italijanskim jezikom. Materijal na kojem su načinjeni dokumenti iz ovog arhivskog fonda su papir i pergamena koja u kasnijim vremenima postaje sve učestalija. Iako na određenim mjestima, zbog oštećenja

pojedinih listova, priređivačima nije bilo moguće ispisati određeni izvor do kraja, i u tim slučajevima je primjetna njihova ambicija i želja da pokušaju odgonetnuti i ponuditi potencijalni okvir teksta koji je na tim mjestima vjerovatno bio napisan. Uprkos protoku vremena očuvanost ovog fonda u globalu je na zadovoljavajućem nivou, dok su određeni svesci i restaurirani. Dokumenti su u najvećoj mjeri pisani goticom. S obzirom na veliki vremenski raspon nastanka dokumenata od skoro 160 godina, dokumenti su pisani rukama velikog broja pisara što predstavlja poseban izazov za autore zbog potrebe za prilagodbom na specifičan rukopis svakog pisara. Autori su se potrudili uz svaki dokument koji je ranije objavljen u cjelini, napraviti i uputu na bibliografsku jedinicu u okviru koje je taj dokument objavljen. Iako ovaj fond sadrži i ćiriličnu građu, koja u najvećoj mjeri podrazumijeva prijepise originalnih dokumenata vezanih za slavenske zemlje u neposrednoj dubrovačkoj okolini, ovi dokumenti nisu uvršteni u ovu publikaciju.

Karakter dokumenata koji je upisivan u okvir knjiga notarijata je izuzetno raznolik. Prisutna je potpuna izmiješanost u bilježenju državnih i privatnopravnih ugovora. Kroz ove dokumente definisani i iskazivani su

državni interesi, ali učestaliji su privatnopravni ugovori kojim se regulišu prava i obaveza dva privatna subjekta. Konkretno to su dokumenti poput određivanja diplomatskih misija, ugovora o prodaji, služenju, izučavanju zanata, isplaćivanju duga, prihvatanju očinstva, te dokumenti o sravnavanju poslovnih računa, imenovanju zastupnika, ulaganju i uzimanju novca iz depozita, ugovaranju prevoza, obavezivanju na vjernost, i razne vrste izjava. Bez obzira na njihov karakter svaki od ovih dokumenata za istraživača predstavlja pravu riznicu iz koje crpi nova prijeko potrebna saznanja. Svojom raskošnom sadržinom knjige notarijata nude polazišta za istraživanja raznih tematskih okvira. U okviru ove edicije izvore za svoja istraživanja jednako će pronaći historičari koji nastoje ponuditi prikaz međudržavnih političkih odnosa najvišeg nivoa, ali isto tako istraživači historije određenog roda ili pojedinca, pravnih regulativa, trgovine, socijalne strukture, svakodnevnice, poljoprivrede, privrede, zanatstva. Stoga pored historičara, ovo izdanje se nameće kao vrlo značajno pravnicima, politolozima, lingvistima i brojnim drugim naučnicima. Publiciranje srednjovjekovne građe zahtijeva ogromno znanje iz raznih segmenata historije srednjo-

vjekovne Bosne, Dubrovnika i šireg dalmatinskog zaleđa, te iznimne paleografske i jezičke vještine kako bi se izvršila pravilna transkripcija i dao tačan opis teksta dokumenta. Stoga je ovim izdanjem, put do novih izvornih pokazatelja uveliko skraćen i olakšan, kako mlađim generacijama historičara koji nisu imali mogućnost posjetiti Državni arhiv u Dubrovniku, tako i onim starijim historičarima koji, niti u poznim godinama nisu osposobljeni za rad na građi iz srednjeg vijeka. Ova publikacija predstavlja iznimno kvalitetan doprinos kako domaćim, tako i stranim historičarima, uzimajući u obzir činjenicu kako su latinski i italijanski jezici univerzalni jezici srednjovjekovne epohe, a autori ovog izdanja su obezbijedili i prevod uvodne studije na engleski i italijanski jezik. Naposljetku, bitno je pohvaliti rad autorā na rijetko viđenom kvalitetnom registru koji, pored ustaljenih imena ličnosti i geografskih pojmova, sadrži popis pojmova poput titula, zanata, socijalnih klasa, vrsta umjetnosti i nauka, životinjskih vrsta i slično. Ova publikacija je još jedno od djela u nizu koja nude priliku da prestanemo biti zatočenici okova jednodimenzionalnog pogleda na prošlost vrteći se tako u krugu ustaljenih tematskih okvira. Građa publikovana u ova tri sveska

nudi obilje novih tema za obradu, definira nove polazišne osnove koje omogućavaju približavanje savremenim tokovima medievistike.

Nakon svega iznesenog o ovom izdanju zbroj ispod podvučene crte ukazuje kako se radi o vanserijskom djelu čija će prava ocjena i vrijednost biti valorizirana tek u decenijama i stoljećima koji su pred nama, djelu koje nadilazi trenutno prosječno stanje u bosanskohercegovačkoj medievistici. Dovoljno dobro da bude životno djelo. Ali nije. Radi se o jednom u nizu djela iskusnog profesora Esada Kurtovića i prvog djela ove vrste mladog historičara Almira Pece. Veliki format, tvrdi uvez i natprosječna gramaza ovog izdanja služe na pohvalu izdavačima. Ove karakteristike ujedno govore da je i rad na istraživanju, tran-

skripciji i pripremi za objavljivanje bio skup, veliki, naporan i težak. Kao što je to inače slučaj i objavljivanjem ovih izvora brojne ličnosti, naselja i detalji srednjovjekovne svakodnevnice običnog čovjeka prenijeti su iz arhivskih svezaka u javni diskurs i postali dostupni svima zainteresiranima. Možda ovo monumentalno djelo probudi uspavane duhove koji donose odluke i ukaže na potrebu dugoročnih i sistematskih projekata, objavljivanja građe važne za historiju srednjovjekovne bosanske države iz ovog, ali i drugih, geografski udaljenijih arhiva. Bitno je imati na umu koliko je velika i značajna uloga arhivske građe, na osnovu koje nastaju djela o historiji države i naroda, u determinaciji identiteta jedne savremene države.

Enes Dedić

Enes Dedić, *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402–1459)*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 479.

Plodan rad dr. Enesa Dedića, utemeljen na bogatoj izvornoj građi i stručnoj literaturi, ogleda se baš u ovom djelu čiji je naslov ujedno nosila i autorova doktorska diser-

tacija odbranjena 2017. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Međutim, za razliku od disertacije, ovo djelo je prošireno dodatnim arhivskim materijalima kao i

najnovijim historiografskim saznanjima. Bitno je istaći da je upravo ovakvo djelo nedostajalo bosansko-hercegovačkoj, ali i regionalnoj akademskoj zajednici. Kako i sam autor ističe, monografija ne obuhvata sve spoznaje o Bosanskom Kraljevstvu i Srpskoj Despotovini, međutim ona u osnovnim crtama obrađuje kompletan odnos Bosne i Srbije u srednjem vijeku. Zahvaljujući Dedićevom radu, postavljena je veoma kvalitetna polazna tačka za sva daljnja istraživanja o tematici bosansko-srpskih odnosa u srednjem vijeku.

Za vanjski izgled ove monografije je zaslužna Anela Dedić koja je na simpatičan način oživjela scenografiju tematike. Kada se zaviri unutar monografije, može se vidjeti da je autor djelo podijelio u osam cjelina – gdje svako poglavlje sadrži i potpoglavlja.

U *Uvodnim razmatranjima* autor je ukazao na značaj teme, definirajući glavna pitanja kojima će se baviti. Istakao je da mu je cilj prikazati sveukupnu hronologiju odnosa Bosne i Despotovine u mjeri u kojoj to izvorna građa dozvoljava. Nakon toga, autor se osvrće na savremenike koji su govorili o Bosanskom Kraljevstvu i Despotovini i na dosadašnje domete. Uz to spominje i doprinos historiografije po pitanju njihovih

međusobnih dodira. Na samom kraju uvodnog dijela, autor se retrospektivno vraća i do 10. stoljeća te ukratko prikazuje njihove odnose sve do 15. stoljeća – što je svojevrsni uvod u hronološki okvir koji je obrađen u glavnom dijelu ove monografije.

U prvom tematskom poglavlju *U ozračju ugarske vanjske politike (1402–1415)* (str. 37-73) autor opisuje prilike u Bosni na prijelomu 14. i 15. stoljeća. Zatim govori o posljedicama Bitke kod Angore nakon čega je knezu Stefanu Lazareviću u augustu 1402. godine dodijeljeno despotsko dostojanstvo. Nadalje, autor prikazuje kako je tada despot Stefan iskoristio mirniji period za izgradnju države. Također, ističu se vanjskopolitički potezi ugarskog kralja Sigismunda, kako prema Despotovini tako i prema Kraljevini Bosni. Pored tih odnosa, kroz naredne stranice moguće je analizirati odnos Ugara, Despotovine te Bosanskog Kraljevstva prema osmanskom interregnumu u periodu od 1408. do 1413. godine. Ovdje je prikazan savez Sandalja Hranića Kosače, kralja Sigismunda i despota Stefana Lazarevića kao i raspetljavanje njihovih odnosa, posebice kada je u pitanju rat između Mletačke Republike i zetskog gospodara Balše III. Kroz posljednji naslov ove cjeline,

može se zaključiti da su odnosi Stefana i Sandalja, nakon Sandaljeve ženidbe Stefanovom sestrom Jelenom, bili podignuti na jedan viši nivo.

Drugo poglavlje *Bosna i Despotovina u regionalnom kontekstu (1415–1430)* (str. 77-101), govori o njihovim regionalnim odnosima s Mletačkom Republikom, Osman-skim Carstvom te Ugarskom Kraljevinom. Osmanski napadi na Despotovinu iz 1427. godine su ostavili posljedice i na teritorij Bosne. Prema tome, pritisnuti ugarskim težnjama za osiguranje vlastitog teritorija, a ujedno i osmanskim osvajačkim poduhvatima, Bosna i Despotovina su, kako autor zaključuje na osnovu izvora, prolazile kroz vrlo izazovno razdoblje. No i kroz takva vremena one su i dalje imale solidne odnose.

Već naredno poglavlje pod nazivom *Doba sukoba (1430–1454)* (str. 105-234), govori o zatezanjima odnosa između vojvode Radoslava Pavlovića i Dubrovnika. Na samom početku prikazan je Konavoski rat koji je trajao od 1430. do 1433. godine u kojem je, pored ostalih bitnih faktora u jugoistočnoj Evropi, diplomatsko učešće uzeo i srpski despot Đurađ Branković. Djelovanjem bosanskog kralja Tvrtka II, srpski despot je potisnut iz konavoske problematike. Nakon toga

kralj Tvrtko II je ušao u sukob, kako s Dubrovčanima tako i s despotom Đurđem. Rat između Bosne i Despotovine je trajao od 1432. do 1433. godine, međutim, potencijalne borbe između Tvrtka II i Đurađa je moguće utvrditi samo kroz preklapanje hronologije boravka kralja i despota u Usori jer izvori ne govore detaljno o njihovim sukobima. Značajno je istaći da već u periodu 1432. i 1433. godine, bosanski kralj ima jasnu predodžbu o osmanskim namjerama prema njegovoj državi, dok despot, s druge strane, stvara sliku o sigurnosti vlastite pozicije. U toku sukoba između Bosne i Despotovine, sigurno je to da su se Osmanlije pojavljivale na jednom i na drugom teritoriju. Nakon toga, u periodu od 1434. do 1439. godine, dolazi do pojačanja osmanske prisutnosti koja je uvjetovala obustavu bilo kakvih odnosa Kraljevine i Despotovine. Razlog je bio jer se bosanski kralj borio da sačuva sopstveni život, a despot Đurađ je uživao plodove ugovora s Osmanlijama koji mu je omogućavao lagodniju vladavinu. No, Dedić navodi da u ovom periodu, Đurađ nije pomagao bosanskom kralju, ali nije mu ni nanosio štetu. Međutim, lagodna vladavina despota Đurađa nije potrajala i nedugo nakon toga počeo je bespomoćno gledati osmansko osvajanje

Srpske Despotovine. U nastavku, autor prikazuje kako su se bosanski gospodari odnosili prema osmanskome zaposjedanju Despotovine u periodu od 1439. do 1444. godine. Tu je najveći fokus posvećen situaciji u kojoj se našao despot Đurađ te prilikama u Zeti. Na bosanskom prijestolju 1443. godine se našao kralj Stjepan Tomaš. Despot Đurađ 1444. godine, nakon petogodišnje pauze, nastavlja upravu nad svojom državom gdje dolazi do reanimacije Despotovine. Odnos između bosanskog i srpskog vladara tokom 1446. godine nije bio dobar, međutim zategnuti odnosi nisu potrajali zbog većih previranja koja su zadesila ove prostore. Naime, 1450. godine su vođene akcije izmirenja bosanskog kralja i srpskog despota zbog osmanske prijetnje. Dalje, autor govori o ratu hercega Stjepana i Dubrovnika te o promjenama na balkanskoj političkoj sceni od 1451. godine u kojima su učestvovali kralj Tomaš i despot Đurađ s Dubrovčanima nakon njihovog izmirenja. Do konačnog pomirenja Dubrovčana s hercegom Stjepanom je došlo 1454. godine, a na njega su, između ostalog, uticali bosanski kralj i despot. Ovi sukobi su doveli do formiranja novih savezništava između političkih faktora na prostoru Bosne i Despotovine.

Četvrto poglavlje *Na koncu epohe: pod sjenom osmanske nadmoći (1454–1459)* (str. 235–263), predstavlja cjelinu u kojoj autor govori o učvršćivanju vlasti Osmanskog Carstva na evropskom tlu do koje je došlo 1453. godine – nakon osvajanja bizantske prijestolnice. Godine 1455. dolazi do osmanskih napada na Despotovinu nakon čega je sultan tražio od kralja Tomaša, te hercega Stjepana i Pavlovića da daju vojsku za napad na Smederevo i Beograd, što je kralj Tomaš odbio. Nedugo nakon toga, smrću despota Đurađa, na vlast dolazi njegov sin Lazar koji je uspio dogovoriti primirje s Osmanlijama. Nakon iznenadne Lazarove smrti koji nije imao muškog nasljednika, kralj Tomaš vraća u sastav bosanske države predjele uz Drinu. U tom periodu, političko-teritorijalna slika Despotovine doživljavala je promjene iz dana u dan. Međutim, bitno je naglasiti da su bosanski kralj i vlastela strahovali od Osmanlija koje su se nalazile na gotovo cijelom području dojučerašnje Despotovine, kako ističe Dedić. Kralj Tomaš navodi da je njegov sin Stjepan Tomašević vjenčanjem s Lazarevom kćerkom izabran na vlast u Despotovini, te da ga je ugarski kralj Matija proglasio despotom. Međutim, sultan Mehmed II je

smatrao da je bosanski potez preuzimanja Despotovine nelegitimna. Nedugo nakon toga, Stjepan Tomašević ipak gubi Despotovinu osmanskim osvajanjem. Nakon pada Smedereva i gubitka Despotovine, kralj Tomaš je od rimskog pape i evropskih vladara okarakterisan kao krivac za osmansko osvajanje ove zemlje. Kako bi se dodvorio rimskom papi, kao i ostalim katoličkim evropskim vladarima, od kojih je očekivao vojnu pomoć za borbu protiv Osmanlija, Tomaš je neposredno nakon ovog događaja izvršio progon pripadnika Crkve bosanske sa svog teritorija.

U poglavlju *Srebrenica: jabuka razdora i sukoba* (str. 267-321), autor se retrospektivno vraća nazad te ističe značaj ovog mjesta. Posebna pažnja se pridaje vlasništvu nad Srebrenicom od početka 15. stoljeća. Prvobitno, Srebrenica je bila u rukama bosanskih vladara, zatim od 1405. godine se nalazila pod upravom hercega Hrvoja. Godine 1410. sporazumom između Sigismunda i Hrvoja, Srebrenica prelazi u ugarsko vlasništvo. Svega pet godina kasnije, ugarski kralj Srebrenicu predaje u ruke srpskog despota. Međutim, zbog manjka izvora veoma je teško sa sigurnošću odrediti kada je Srebrenica prešla u vlasništvo srpskog despota. Godine 1425, kada je došlo

do osmanskog napada na Despotovinu, uslijedio je i bosanski atak na Srebrenicu u kojem nije ostvaren uspjeh. Pored toga, autor u ovom poglavlju prikazuje uticaj vlastele Dinjičića u srebreničkoj problematici. Zatim, prikazani su odnosi despota Stefana i Dubrovčana u Srebrenici koji su eskalirali u sukob 1427. godine. Nakon Konavoskog rata, privremeno je obustavljena trgovina preko bosanskog teritorija dubrovačkim trgovcima. Do obustave je došlo jer je kralj Tvrtko II zatvorio puteve što je bio njegov odgovor na činjenicu da se Đurađ umješao u Konavoski rat. Ovim potezom, Tvrtko II je namjeravao da izoluje despota i njegovu zemlju. Devet godina kasnije u Srebrenici je uspostavljena osmanska vlast. Od 1445. godine do 1459. godine u gradu je dolazilo do učestalih promjena vlasti između kralja Tomaša i despota Đurađa. Godine 1459. dolazi do pada Despotovine pod osmansku vlast, a Srebrenica je od kraja 1458. godine potpala pod vlast kralja Tomaša. Međutim, ne zadugo, jer se od 1462. godine nalazila pod osmanskom vlašću.

Privredni kontakti (str. 325-351) jeste naziv šeste cjeline u kojoj autor obrađuje privredne kontakte Bosne i Despotovine koje su egzistirale na sličnim privrednim obrascima. Uz to,

autor govori o tome kako je najveći ekonomski dodir bio uvjetovan činjenicom da se teritorij Bosne nalazio između Despotovine i Dubrovnika, odnosno sva trgovina između ove dvije zemlje prolazila je bosanskim putevima, što je dovelo do toga da su bosanski kraljevi i vlastelini mogli kontrolisati tu trgovačku razmjenu.

Iako je riječ o jednom kraćem poglavlju, sedmom po redu *Odnosi Bosne i Despotovine kroz vizuru religijskih prilika* (str. 355-379), ono predstavlja doista zanimljivo štivo. Autor je interesantno prikazao kompleksne religijske odnose, posebice kroz pitanja Srpske pravoslavne crkve i Bosanske Kraljevine. Taj odnos je veoma značajan pošto su se uspostava i etabliranje svih vjerskih organizacija u Bosni odvijali u različitim političkim i društvenim okvirima. Dedić je definirao konfesionalne prostore u tom periodu te je iznio podatke iz crkvenih spisa i hronika na osnovu kojih je moguće rekonstruisati stavove jednog crkvenog klera prema drugom. Na samom kraju poglavlja, autor obrađuje stanje Srebrenice u 15. stoljeću kada je riječ o religijskom uticaju te navodi da su u Srebrenici egzistirali pripadnici sve tri religije u Bosni: katoličke, pravoslavne i Crkve bosanske.

Posljednje poglavlje nosi naziv *Hod po marginama spoznaje: problematika granica* (str. 383-494). Ovdje Dedić dosta detaljno prikazuje dosadašnja znanja o granicama Bosanskog Kraljevstva i Srpske Despotovine u 15. stoljeću, ali ističe da razgraničenja koja je postavio Mihailo Dinić predstavljaju čvrsto polazište u razmatranju granične linije Bosne i Despotovine. Granice su se mijenjale, posebno u okolini Srebrenice, radi učestalih promjena vlasništva nad ovim mjestom.

Na samom kraju osvrta, bitno je naznačiti da je ovo djelo rezultat osmogodišnjeg istraživačkog rada autora. Kao takva, ova monografija je ujedno i prva o međusobnim odnosima južnoslavenskih naroda u srednjem vijeku. Prema tome, na ovo djelo se može gledati kao na osvježanje naučne historiografije te će zasigurno, kao takvo, poslužiti kao odlična osnova svim budućim istraživačima. *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)* donosi detaljniji prikaz odnosa koji zanimaju širi auditorij, a dijelo krasi i autorov lijepi i lako razumljivi narativni stil. Monografija autora Enesa Dedića predstavlja značajno historiografsko djelo te se kao takvo može toplo preporučiti za čitanje.

Lamija Keso

Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno-privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606–1645)*. Mostar: BZK Preporod – Gradsko društvo Mostar, 2022, 233.

Prošlost Bosne osmanskog razdoblja obuhvata 522 godine: od prvih bosansko-osmanskih kontakata 1386. godine pa sve do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine kada je i *de iure* završena osmanska epoha u našoj historiji. Sama ta činjenica, koja se u savremenom trenutku zanemaruje na više načina i iz više razloga, dostatna je za zaključak da historije Bosne i Hercegovine nema, niti je može biti bez osmanskog razdoblja. Pri tome, valja imati na umu drugu jednako važnu činjenicu, a to je da: nije riječ o nečijoj ili tuđoj tj. *alohtonoj* prošlosti već se radi o našoj izvornoj, *autentičnoj* i *autohtonoj*, što bi zapadni susjedi kazali, samonikloj i samobitnoj, bosanskoj prošlosti.

Jedan od domaćih pregalaca u historijskoj nauci koji posljednjih godina svojim radovima i knjigama obogaćuje historiografsku produkciju osmanskog razdoblja bosanske prošlosti je i dr. Faruk Taslidža, profesor na Univerzitetu “Džemal Bijedić” u Mostaru. U ovoj godini dobili smo

njegov dopunjeni tekst magistarskog rada ukoričen pod naslovom s početka. Monografija se sastoji od: *Sadržaja, Predgovora*, tri poglavlja koja su podijeljena u više potpoglavljaja, *Zaključka* na bosanskom i engleskom jeziku, *Rječnika termina, Izvora i literature, Skraćenica, Popisa slika* te *Indeksa ličnih imena i geografskih pojmova*.

Rukopis je zasnovan na neobjavljenim i objavljenim historijskim izvorima više provenijencija, stručnim i naučnim radovima iz domaćih i stranih časopisa i zbornika, putopisima i hronikama. Osim toga, autor je u tekst unio i 564 podnožne napomene čime je potkrijepio svoja stajališta iznesena kroz tekst knjige.

U prvom poglavlju *Osmanska država i Bosanski ejalet u prvoj polovini XVII stoljeća (do početka Kandijskog rata 1645)* autor Faruk Taslidža, držeći se okvira klasične historiografije, donosi širu historijsku sliku, pišući o promjenama na prijelazu iz klasičnog, u novo razdoblje Osmanske Države, nastalim na vojno-po-

litičkom, ekonomskom, vjerskom planu, poremećaju u radu državnih ustanova, u vojnom i timarskom sistemu te novčanoj politici. Ističe revitalizaciju prilika u drugom dijelu vladavine sultana Murata IV koja je postignuta metodom “čvrste ruke”, disciplinom i uravnoteženom poreskom politikom. Međutim, zaključuje da od 1640. godine ponovo na scenu stupa “haremska politika” koja Carstvo ne vodi u ispravnom smjeru sve do dolaska velikih vezira iz porodice Ćuprić sredinom XVII stoljeća kada se stabiliziraju prilike u državi.

Nadalje, autor prelazi na lokalni nivo te piše o formiranju Bosanskog ejaleta, prilikama u Bosni za vrijeme Dugog rata (1593–1606), promjene socijalne i društvene strukture u Bosni nakon Žitvanskog mira, vojnoj reorganizaciji, konstruktivnim i destruktivnim namjesnicima u Bosni, emigraciji seoskog stanovništva usljed loših poreznih politika, pojavama pljački i drumskog razbojništva, hajdučkim i uskočkim grupama te posljedično tome o nesigurnosti puteva i privrede.

U drugom poglavlju (*Iz društvenog života Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća*), autor tretira administrativno uređenje sandžaka s naglaskom na poziciju i

ulogu sandžak-bega i kadija, posebno mostarskog kadije. Dio rukopisa posvećuje i vjerskim institucijama, posebno instituciji mostarskog muf-tije od druge polovine XVI stoljeća te uticaju i popularnosti halvetijskog derviškog reda kao i njegovih šejhova u urbanim centrima sandžaka. Dr. Tašlidža piše i o ulozi Pečke patrijaršije i vezi s pravoslavnim stanovništvom u Hercegovačkom sandžaku, ističući da je, za razliku od tradicionalno dobrih odnosa crkve s Istanbulom početkom XVII stoljeća, došlo i do zaokreta kursa patrijarha koji su učestvovali u antiosmanskim akcijama. Navodi podatke o obnovi jednog broja crkava i manastira na području sandžaka, zatim o stanju katoličkog življa te njihovoj ulozi, prije svih franjevaca, u vjerskim, ali i političkim prilikama u sandžaku te obnovi Makarske biskupije u XVII stoljeću koja je pored Trebinjske biskupije, predstavljala “bitnu novinu” za hercegovačke katolike. Također, tretira se i pokušaj potčinjavanja katoličkog klera i franjevaca od pravoslavne crkve.

Autor, nadalje, predstavlja i urbanu sliku sandžaka komparirajući srednjovjekovno nasljeđe i novi tip orijentalnog grada koji nastaje dolaskom Osmanlija te ističe urbana jezgra Foče, Tašlidže (Pljevalja) i Mostara

kao tri najrazvijenije sredine. Posebno piše o urbanom, obrazovnom, kulturnom i privrednom razvoju ova tri grada do polovine XVII stoljeća.

Dr. Taslidža potanko objašnjava i monetarnu politiku te vrste novca koji su bili u opticaju na osmanskome tržištu kao i promjene nastale u XVII stoljeću, a koje su dovodile osmanski ekonomski sistem u krizu. Donosi podatke o stanju u Hercegovačkom sandžaku u vezi s time, načinu na koji je devalvacija novca i općenito inflacija utjecala na stanje u timarskom sistemu i među tvrđavskim posadama. Piše i o primanjima osmanskih državnih službenika iz sektora administracije, uprave, vjere, sudstva i obrazovanja, odnosno uleme.

Treće, najopširnije i temeljno poglavlje knjige (*Privreda Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća*) sadrži historiografsku rekonstrukciju više pitanja. Najprije je riječ o trgovinskim odnosima u sandžaku koji su bili u sjeni općih osmansko-dubrovačkih odnosa. Autor ističe novske trgovce i njihovu kompromitirajuću ulogu u korist Dubrovačke republike. Piše o problemu uskočkih napada koji su zadesili sandžak intenzivno u prve dvije decenije XVII stoljeća i posljedica po lokalnu privredu kao i općenito o stanju nesigurnosti na hercego-

vačko-dubrovačkoj granici do sredine stoljeća koje je bilo na tankoj liniji između ozbiljnih sukoba i diplomatskog spuštanja tenzija. Zanimljiva je i skoro trodecenijska trakavica o pokušaju fomiranja sandžaka Konavle o kojoj autor iznosi zanimljive podatke. Navodi podatke o poljoprivrednom radu, položaju muslimanske i nemuslimanske raje, utjecaju migracija na privredu te o pogodnostima za razvoj i stanju stočarstva u osmanskoj Hercegovini i ulozi vlašskog stanovništva u tom kontekstu. Ističe se bogat stočni fond u tom kraju, u prvim decenijama XVII stoljeća. Kada je u pitanju zanatska djelatnost autor piše o mostarskim, fočanskim i pljevaljskim zanatima i zanatlijama koji su bili na vrhuncu svoga razvoja u XVI i XVII stoljeću. U prvom planu je kožarstvo od domaće sirovine, proizvodnja pištolja i pušaka te mlinarstvo.

Dr. Taslidža donosi podatke i o putnoj komunikaciji i tri važna regionalna drumska pravca kroz sandžak te *mostarskoj džadi* prema Sarajevu i *dubrovačkom drumu* bez kojih trgovina ne bi bila u toj mjeri zastupljena i razvijena kakvom je bilježe historijski izvori. Autor na veoma slikovit način opisuje način na koji se odvijala karavanska trgovina, objašnjavajući ulogu kiridžija i kramara u tom procesu kao

i opasnostima koje su prijetile trgovcima i karavanama za vrijeme putovanja do predviđene destinacije, navodeći konkretne slučajeve iz vremena o kojem piše. Također, zanimljiva je pozicija osmanskih i hercegovačkih trgovačkih interesa naspram obostrane negativne i netrpeljive percepcije koja je vladala između Dubrovačke i Mletačke Republike. To je do izražaja došlo posebno kod procesa otvaranja Splitske skele 1592. godine.

Sljedeća tema o kojoj autor iscrpno piše je institucija vakufa kao pokretača gradske privrede u segmentu stimulacije privrednog razvoja putem posebnih novčanih vakufa, kao što su vakuf Sinan-bega Boljanića, Mustafa-age iz Ljubinja, Silahdar Husein-paše iz Stoca, Derviš-paše Bajezidagića i Koski Mehmed-paša iz Mostara te mnogih drugih vakufa.

Autor piše i o “procvatu izvozne trgovine” analizirajući ulogu hercegovačkih trgovaca u izvoznoj trgovini, ekonomsko-trgovinskoj važnosti primorskih skela te ulozi osmanskih službenika emina, nazira i amaldara u tom procesu.

Na završnim stranicama rukopisa, dr. Faruk Taslidža objašnjava vrlo složenu poziciju osmanske Gabele te političke i ekonomske prilike koje su u i oko nje vladale do sredine XVII

stoljeća, s posebnim naglaskom na nesigurnost života i poslovanja te posljedicama zarazne bolesti na tom području. Ovu iscrpnu i vrijednu studiju autor završava donoseći podatke o proizvodnji i prodaji morske soli, sutorinskim i poljičkim morskim solanama, Makarskoj skeli, te o rudarskoj proizvodnji ističući čajničke rudnike željeza koji upravo početkom XVII stoljeća gube na onoj važnosti koju su imali u prethodnom periodu, što je bio specifikum bosanskog rudarstva u tom periodu.

Univerzitetski profesor dr. Faruk Taslidža, pišući ovu studiju na osnovu dostupnih izvora i stručne literature, sintetizira do sada poznate i manje poznate historijske podatke o društvenim i privrednim prilikama u Hercegovačkom sandžaku u prvoj polovini XVII stoljeća. I ovom knjigom, autor učvršćuje poziciju ozbiljnog istraživača i historičara bosanskohercegovačke prošlosti XVII stoljeća, produbljujući naša saznanja o temama i vremenskom periodu koji do sada nisu dobili zasluženu pažnju historiografije.

Vjerujem da će ovo štivo, pisano istančanim stilom koji ne opterećuje čitaoca, naići na opće zadovoljstvo stručne i šire čitalačke javnosti.

Sedad Bešlija

Kemal Bašić, *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 2021, 418.

Historijska monografija *Zvornički sandžak u XVII stoljeću* autora Kemala Bašića, 25. po redu u posebnoj ediciji Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, predstavlja pravo osvježanje za osmanistiku, odnosno “poslasticu” na polju proučavanja osmanskog perioda bosanskohercegovačke prošlosti, posebno za 17. stoljeće koje je u mnogo čemu u zaostatku; prije svega u smislu manje obrađenosti spram drugih perioda bosanskohercegovačke historije pod osmanskom vladavinom.

Knjiga je, u osnovi, Bašićeva doktorska disertacija, odbranjena u aprilu 2018. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Razliku između rukopisa doktorske disertacije i objavljene knjige dr. Bašića, čine mjestimične, ali važne dopune u rukopisu zasnovane na dodatnim autorovim istraživanjima u Osmanskom arhivu Predsjedništva Republike Turske u Istanbulu, a koja je dr. Bašić izvršio tokom 2019. i 2020. godine, čime je došlo do završne faze naučnoistraživačkog procesa, odnosno pripremanja njegove disertacije za štampu. Time je omogućena dostu-

pnost zainteresovanim čitateljima, a prije svega naučnoj i stručnoj javnosti koja će ovo djelo podvrgnuti analizi, kritici i valorizaciji.

Bašićeva knjiga započinje uvodnim razmatranjem teme te predgovorom kojeg je glavni i odgovorni urednik ove monografije i direktor Instituta za historiju dr. Sedad Bešlija napisao kao prigodan spomen u čast iznenada preminulom kolegi historičaru i osmanisti dr. Bašiću. Autor knjige dr. Kemal Bašić je kroz osam poglavlja veoma uspješno razradio naslovljenu temu *Zvornički sandžak u XVII stoljeću*. Knjiga završava zaključkom na bosanskom i engleskom jeziku, spiskom korištenih izvora i literature, indeksom ličnih imena i indeksom geografskih pojmova te biografijom autora. Do sada smo u ovome prikazu ponudili sumarni pregled sadržaja Bašićeve knjige koji ćemo u sljedećim redovima teksta pokušati na što bolji i opširniji način približiti potencijalnim čitateljima ove monografije.

Na početku u Uvodu (str. 17-22) autor nam donosi jednu rečenicu koja predstavlja realno stanje istraženosti

bosanskohercegovačke historije 17. stoljeća, a koja je zapravo konstatacija da je ovaj period relativno slabije istražena dionica, dok je pitanje Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću skoro pa “nedirnuto”. Stoga, prema autorovim riječima “postoji i potreba i obaveza da se piše o ovoj administrativno-upravnoj jedinici Bosanskog ejaleta, njenoj egzistenciji i životu u XVII stoljeću” (str. 17). Autor navodi u kojim je arhivima, naučnoistraživačkim i kulturnim ustanovama (Osmanli Arsivi / Osmanski arhiv u Istanbulu, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Arhiv Tuzlanskog kantona) istraživao određene fondove i zbirke te koje je dokumente koristio u toku pisanja doktorske disertacije. Sva navedena i korištena arhivsko-historijska građa je djelimično prevedena, ali većinom neobjavljena. Također, autor se u pisanju doktorske disertacije oslanjao i na drugu brojnu stručnu i specijaliziranu literaturu, domaćih i inostranih autora te je koristio objavljene izvore i radove dokazanih naučnika i osmanista s prostora današnjeg Zapadnog Balkana. U daljnjem tekstu Uvoda navedene su u radu korištene naučne metode, zatim struktura, odnosno koncepcija doktorske disertacije te, u konačnici, glavni cilj knji-

ge, a on je sljedeći: “Cilj ovog rada je bio rasvijetliti ulogu ovog sandžaka i ponuditi nove odgovore na neka nedovoljno istražena pitanja iz njegove historije XVII stoljeća” (str. 22). Zapravo, autorova namjera bila je na regionalno-lokalnom nivou objasniti tranziciju koju je na globalnom planu Osmansko Carstvo doživjelo tokom 17. stoljeća, upravo na primjeru Zvorničkog sandžaka u okviru Bosanskog ejaleta kao najzapadnije i periferne pokrajine Osmanske Države.

Prvo poglavlje je naslovljeno *Opće prilike u Osmanskom Carstvu sa posebnim osvrtom na Bosanski ejalet u XVII stoljeću* (str. 23-62). U njemu se na početku govori o širem kontekstu, zapravo, autor u ovom poglavlju iznosi opšte prilike koje su vladale u Osmanskom Carstvu i Bosanskom ejaletu u 17. stoljeću. Autor objašnjava da je značaj Zvorničkog sandžaka u okviru Bosanskog ejaleta prvenstveno bio određen vojno-strateškim razlozima na terenu jer su zapravo sandžaci širom Carstva osnivani s obzirom na vojno-stratešku važnost, odnosno, da li je taj sandžak “predstavljao isturenu vojnu krajinu čiji su sandžak-bezi imali široka vojna ovlaštenja ili je činio mirnu pozadinu”. Nakon Karlovačkog mira, Bosanski ejalet se sastojao od četiri sandžaka:

Bosanski, Kliški, Zvornički i Hercegovački, što će ostati, uopšte, upravna podjela do 1851. godine. Kada je u pitanju objašnjenje ili odgovor na pitanje: “Zašto je bila uglavnom krizna situacija u Bosanskom ejaletu 17. stoljeća u odnosu na 16. stoljeće?”, dr. Bašić je stava da su uzroci tome podjednako bili i vanjski i unutrašnji faktori, odnosno, da su se “prilike u Osmanskom Carstvu (...) reflektirale na prilike u Bosanskom ejaletu”, tj. da je bila “velika umiješanost žena u vođenje Osmanskog Carstva, zaptvorenost prinčeva u krugove dvora i nepostojanje prakse da se uče vladarskim vještinama kao namjesnici pokrajina, gomilanje birokratije, nedostatak novih finansijskih sredstava zbog nevođenja ratova koji su donosili prihode i drugo”. Što se tiče značaja Zvorničkog sandžaka u okviru Bosanskog ejaleta u toku 17. stoljeća, on se ogledao u vojnom, privrednom i ekonomskom aspektu.

Drugo poglavlje *Administrativno-upravna podjela Zvorničkog sandžaka* (str. 63-166) autor započinje konstatacijom da u “upravnoj podjeli Zvorničkog sandžaka ne nalazimo neke elemente uređenja, kakvo imamo u Bosanskom i Hercegovačkom sandžaku. Ne vidimo ih ni u najranijem uređenju susjednog Smede-

revskog sandžaka, kome je u početku vladavine Osmanskog Carstva pripadala i prvobitna teritorija Zvorničkog sandžaka” (str. 63). Posebnost Zvorničkog sandžaka se ogleda u činjenici da je on nastao i bio smješten na teritoriji dvije srednjovjekovne države, odnosno da “prirodna granica, rijeka Drina, ustvari nije bila granica” (str. 63). Zapravo, dr. Bašić u ovom, prema broju stranica, najvećem poglavlju knjige donosi opsežne podatke o nahijama i kadilucima Zvorničkog sandžaka u toku 17. stoljeća, s kvalitetnim osvrtima i analizama ranijih razdoblja (srednjovjekovno i ranoosmansko razdoblje). Po sljedećem redoslijedu, autor je na osnovu izvorne historijske građe i literature detaljno opisao nahije Zvorničkog sandžaka s obje strane rijeke Drine: Bijeljina, Šabac (Bogurdelen), Bohorina, Brvenik, Donja Mačva, Donja Tuzla, Dramešin, Gornja Mačva, Gornja Tuzla, Gostilj, Gošćanica, Gračanica, Gradačac, Jadar, Jasenica, Koraj, Krupanj, Kušlat, Ludmer, Nenavište, Ptičar, Rađevina, Sapna, Smoluća, Sokol, Spreča, Srebrenica, Srebrenik, Šubin, Visori, Teočak, Završ i Zvornik (ukupno 33 nahije) te sudsko-upravne jedinice, odnosno kadiluke: Bijeljina, Brvenik, Gračanica, Jadar i Ptičar (Loznica), Krupanj (Bohorina), Srebrenica, Bogurdelen

(Šabac), Tuzla (Memlehatejn) i Zvornik (ukupno 9 kadiluka).

Treće po redu je poglavlje *Vojno ustrojstvo Zvorničkog sandžaka* (str. 167-190) u kojem autor u podnaslovima Sandžakbeg, Sandžak-bezi Zvorničkog sandžaka, Spahije i Gradske posade donosi veoma važne podatke u vezi prvih i kasnijih (do početka 18. stoljeća) sandžak-begova Zvorničkog sandžaka, zatim o vojnom redu spahija Zvorničkog sandžaka i njihovim obavezama, te o gradskim (tvrđavskim) posadama koje su služile u brojnim tvrđavama Zvorničkog sandžaka. Zbog vojno-strateške važnosti Zvorničkog sandžaka u okviru Bosanskog ejaleta jer je tokom 16. stoljeća bio serhad, odnosno krajina u ofanzivnom smislu, a u 17. stoljeću je funkcionisao kao serhad u defanzivnom smislu, autor je s punim pravom uvrstio ovo poglavlje u knjigu, u kojem je naglasio važnost uloge sandžak-begova i osmanskih vojnih redova Zvorničkog sandžaka. Koliko je bio važan Zvornički sandžak, između ostalog, i u vojnom smislu tokom 17. stoljeća govori nam i sljedeća rečenica: "Vojnici iz Zvorničkog sandžaka nisu bili obavezni braniti samo područje ovog sandžaka nego su često bili obavezni ići na vojne pohode u udaljena

područja Osmanskog Carstva" (str. 168).

U četvrtom poglavlju pod naslovom *Stanovništvo* (str. 191-238), autor kroz nekoliko potpoglavlja donosi izvrsnu analizu stanja konfesionalnih zajednica, tj. stanovništva Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću. Dr. Bašić je konkretno predstavio međusobne odnose pravoslavaca i katolika u navedenom razdoblju, zatim migraciona kretanja te detaljno opisao konfesionalne zajednice (muslimani, pravoslavci i katolici) i njihov svjetovni i vjerski život u Zvorničkom sandžaku tokom 17. stoljeća. Autor je u posebnom podnaslovu otvorio pitanje o hamzevijama i Hamzi Orloviću. Iznosi konstataciju da je "pitanje hamzevija i njihovog osnivača Hamze bilo aktuelno u Zvorničkom sandžaku tokom XVI, a nastavilo se i u XVII stoljeću" (str. 207). Međutim, energično su se suprotstavili tadašnji najistaknutiji predstavnici bosanske ortodoksije spram Hamze i njegovih pristalica – hamzevija. Čak je i jedan pripadnik ove sekte izvršio atentat na velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića 1579. godine. Na kraju, na osnovu fetve šejhul-islama Ebu Suud-efendije, Hamza je pogubljen 6. juna 1573. godine u Istanbulu, a argumenti su bili "jer je bezbožnik (mulhid) i da

poziva muslimane u zabludu i bezbožništvo, pošto je utvrđeno da je on iznosio neke nazore kojima se vrijeđa čast našeg pegambara i da je utvrđeno njegovo potpuno nijekanje proživljenja i sudnjeg dana, i to sve s pravednim svjedocima detaljno protiv njega dokazano” (str. 208). Hamzevije su kao pojava i pokret i dalje bili prisutni u široj regiji, posebno u Zvorničkom sandžaku.

Peto poglavlje nosi naslov *Zvornički sandžak u Kandijskom i Bečkom ratu* (str. 239-258), što zorno pokazuje da se autor u ovom poglavlju bavio analizom stanja u Zvorničkom sandžaku u toku velikih ratova 17. stoljeća, vođenih između Osmanskog Carstva, Mletačke Republike, Habsburške Monarhije, Poljske Kraljevine i Ruskog Carstva. Kandijski rat, vođen između Osmanskog Carstva i Mletačke Republike počeo je 1645. godine i trajao je 24 godine. Važnu ulogu u ovom ratu su imali i vojnici iz Bosanskog ejaleta koji su bili angažovani u borbama protiv Mletačke Republike u Dalmaciji i na otoku Kreti. Svoj doprinos u vidu mobiliziranih vojnika dao je i Zvornički sandžak, a autor je izdvojio jedan zanimljiv detalj vezan za dugotrajnost ovog rata: “... djeca naših zaima, koja su ostala iza njih u kolijevci,

zamjenjivala su očeve u tom ratu” (str. 240). Nakon što je Osmansko Carstvo zauzelo Kandiju 1669. godine, završen je rat za otok Kretu, a zbog otvorenog fronta u Dalmaciji, Bosanski ejalet je osjetio značajne posljedice. Bečki rat (1683–1699) predstavlja sraz snaga Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije, a priključile su se Mletačka Republika, Poljska Kraljevina i Rusko Carstvo. Ovaj ratni sukob označio je “početak kraja sultanove vlasti na prostorima srednje Evrope” (str. 243). Nakon završetka Bečkog rata, katastrofalnog po Osmansko Carstvo, “dokumenti o miru potpisani su 26. januara 1699. godine” u Sremskim Karlovcima (str. 246). U odnosu na Kandijski rat, Bečki rat je uzrokovao veće i negativnije posljedice u Bosanskom ejaletu, pri čemu je Zvornički sandžak, također, direktno podnosio posljedice svih ratnih dešavanja krajem 17. stoljeća. Zvornik, kao sjedište Zvorničkog sandžaka, bio je osvojen 15. decembra 1688. godine od strane markgrofa Ludviga Badenskog i ostao je u “vlasti Habsburške Monarhije do ponovnog vraćanja od strane Topala Husein-paše 1. augusta 1689. godine, nakon kratke opsade” (str. 251). Za vrijeme Bečkog rata, Zvornički sandžak je ostao i bez jedne od svojih mnogobrojnih tvrđava, bez tvrđave

Novi na Savi, koja je porušena nešto prije 1700. godine.

U poglavlju *Privredni odnosi* (str. 259-294), šestom po redu, autor donosi iscrpne podatke te analizira stanje privrede u Tuzli i široj regiji, odnosno u Zvorničkom sandžaku. Privredne i ekonomske prilike su “jedno od značajnih pitanja Zvorničkog sandžaka XVII stoljeća” (str. 259). Iako su vođeni veliki ratovi tokom 17. stoljeća, Zvornički sandžak je u tom periodu pokazao svoju ekonomsku i privrednu vitalnost. Kroz tri potpoglavlja: Tuzlanske solane, Rudarstvo, Trgovina i zanatstvo i nekoliko podnaslova, autor je detaljno objasnio navedene teme.

U poglavlju *Značaj vakufa na teritoriji Zvorničkog sandžaka* (str. 295-316) autor donosi vrijedne podatke i rekonstrukciju prilika u oblasti vakufa na teritoriji Zvorničkog sandžaka, dakle, institucije koja je preko Osmanlija i Osmanske Države dospjela i na naše prostore, te naišla na veoma pogodno tlo. Prema tome, vakufi su podizani i u Zvorničkom sandžaku, a zaslužni za razvoj gradova ovoga sandžaka su vakifi: Turali-beg, Behram-beg, Bali-beg, Mustafa džindija, Iskender-beg, Abdullah-paša Budimlija, Bahši-beg, Osman-efendija itd., dok su najveći vakufi nastajali u “stalnim ili po-

vremenim mjestima boravka sandžak-begova ovog sandžaka: Donja Tuzla, Gornja Tuzla i Zvornik” (str. 295). Jedan od značajnijih vakufa na području Zvorničkog sandžaka je Turali-begov vakuf koji je osnovan u drugoj polovini 16. stoljeća, tj. 1572. godine. U naredna četiri podnaslova, autor donosi obilje podataka o mahalama i džamijama Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću, o Bahši-begovom vakufu, o Osman-efendijinom vakufu u Modriči i o Behram-begovoj medresi u Tuzli.

Osmo, odnosno posljednje, poglavlje, pod naslovom *Kulturne prilike* (str. 317-340), sadrži detaljna objašnjenja autora o kulturno-prosvjetnim prilikama u Zvorničkom sandžaku tokom 17. stoljeća. Autor je izdvojio nekoliko istaknutijih ličnosti koje su živjele, radile te kulturno stvarale na području Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću. Uz pomoć nekoliko primjera, odnosno istaknutih ličnosti, poput Muhameda Hevaija Uskufije, Hasana Kaimije, Kadi Ahmeda Čelebije, Nabija Tuzlavija, Matije Divkovića i Stjepana Matijevića, autor je uspješno rekonstruisao sliku kulturnih prilika u Zvorničkom sandžaku 17. stoljeća.

Na kraju, po ustaljenom metodološkom principu u društvenim i

humanističkim naukama, autor Bašić donosi *Zaključak* na bosanskom (str. 341-346) i *Summary* na engleskom jeziku (str. 347-352), u kojem iznosi najvažnije rezultate do kojih je došao na osnovu provedenog istraživanja na temu Zvornički sandžak u XVII stoljeću. Zapravo, autor klasično sumira sve ono što je u prethodnih osam poglavlja napisao: o značaju i ulozi Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću, zatim o njegovom upravnom i vojnom uređenju, o njegovom stanovništvu, velikim ratovima (Kandijskom i Bečkom) koji su imali velikog uticaja i negativne posljedice na ovom području, o privrednoj i ekonomskoj situaciji, o vakufima i njihovom širokom uticaju te o veoma plodotvornom i dinamičnom kulturnom i prosvjetnom životu na području Zvorničkog sandžaka u 17. stoljeću. Autor, u posljednjoj rečenici zaključnih opservacija konstatuje “da

su pripadnici različitih konfesionalnih identiteta mogli živjeti zajedno i na tom području, što je bila, svakako, odlika svakodnevnice u Osmanskom Carstvu” (str. 346).

Za razmatranu Bašićevu knjigu možemo kazati da umnogome rasvjetljava jedan do sada manje poznat period bosanskohercegovačke historije osmanskog perioda, konkretno 17. stoljeće, te još konkretnije 17. stoljeće u Zvorničkom sandžaku. Sa sigurnošću možemo donijeti zaključak i ocjenu da je ova knjiga dala veliki doprinos bh. historiografiji, a posebno osmanističkoj nauci u Bosni i Hercegovini i šire. U skladu s tim, možemo je toplo preporučiti stručnoj i naučnoj javnosti, ali i široj čitalačkoj publici, koja zasigurno neće biti tokom čitanja u stanju “dosade”, što ovom djelu daje dodatnu i širu dimenziju.

Alen Nuhanović

Life on the Ottoman Border, ur. Vjeran Kursar. Zagreb: FF Press, 2022, 374.

Zbornik radova *Life on the Ottoman Border* odraz je časti i zahvalnosti brojnih stručnjaka, a potom i prijatelja Nenada Moaćanina, koji su inicijativom glavnog urednika Vjerana Kursara nastojali obraditi zanimljive i do sada manje obrađivane teme iz prošlosti Osmanskog Carstva. Svoje radove oni su posvetili Nenadu Moaćaninu koji se počeo smatrati doajenom na polju osmanistike. Naime, riječ je o jednom od najvećih istraživača osmanske prošlosti s prostora Balkana koji je u tijeku svoje istraživačke karijere napisao oko 130 radova na polju osmanistike. Uz to, ovaj zbornik produkt je Filozofskog fakulteta u Zagrebu, na kojem je Moaćanin nekada bio student, a od 1993. godine do danas obnaša posao profesora. Sadržaj Zbornika čine *Introduction*, zatim biografija pod nazivom *Professor Moaćanin, the Doyen of Ottoman Studies in Croatia*, te radovi grupirani u tri interesne skupine. Prvu skupinu pod nazivom *Ottoman Bosnia, Turkish Croatia, and Turkey in Europe* čini dvanaest radova koji se uglavnom fokusiraju na društvenu i ekonomsku povijest osmanske Bosne, Balkana i

središnje Europe. *Distant borders and regions* predstavlja drugu interesnu skupinu u zborniku i čine ju tri rada, u kojima je predstavljena osmanska vlast u Siriji, Palestini i na Krimu. Iako na prvu ne djeluje tako, ti radovi vrlo se dobro uklapaju u koncepciju samog zbornika jer omogućavaju povlačenje izvjesnih usporedbi u kontekstu osmanske vlasti s udaljenim regijama. U trećoj interesnoj skupini pod nazivom *Glimpses Beyond the Ottoman Border: Habsburg Croatia and the Republic of Dubrovnik* nalazi se pet radova, koji nastoje prikazati situaciju s druge strane granice, odnosno na koji način se odvijala suradnja s Osmanskim Carstvom i na kojem nivou.

Iz prve skupine radova kao prvi na listi našao se rad *Serving King and Sultan: Pavao Grgurić and his Role on the Hungaro-Ottoman Frontier in Southern Bosnia, c. 1463-1477*, autora Michaela Ursinusa. U njemu se nastojalo pomoću informacija iz osmanskih deftera predstaviti na koji način se odvijao život u Bosni neposredno poslije osmanskog osvajanja kroz primjer života domaćeg plemića Pavla Grgurića. Poznato je

da je na prijelazu iz samostalnosti pod osmansku vlast Grgurić predstavljao utjecajnog dužnosnika u Livanjskom, a kasnije i Neretvanskom kraju. Autor nastoji pobliže utvrditi koja je bila njegova uloga i kakav je položaj imao u vremenu kada je osmanska vlast preuzela incijativu nad Bosnom. Iako je bio kršćanin, Ursinus donosi podatke koji pokazuju da Grgurića nisu porobili neprijatelji, već da je uhićen na zahtjev samog sultana što ujedno predstavlja i najveći doprinos ovog rada.

Kakvi su bili životi i karijere osmanskih namjesnika (sandžak-begova) na primjeru Požege kao pogranične pokrajine u Slavoniji tijekom 16. stoljeća, nastoji prikazati Géza Dávid. On u svom radu *The Sancakbegis of Pozsega (Požega, Pojega) in the 16th Centurys*, koristeći osmanske arhivske dokumente, donosi važne informacije o samim sandžak-bezima, poput onih kolika je dužina njihovog radnog staža, iz kojih mjesta su dolazili, koliki im je bio godišnji prihod, i, ukoliko je moguće otkriti, iz kojih obitelji su potjecali. U radu je autor identificirao 44 sandžak-bega, te naglasio da sumnja da su se još dva vjerojatno nalazila u okviru sandžaka Požege u

razdoblju između 1538. i 1598. godine. Naglašeno je da je prosječni mandat sandžak-bega u Požegi trajao oko trinaest mjeseci što je bilo mnogo kraće nego u ostalim pograničnim krajevima. Ovaj rad može biti vrlo koristan za izučavanje prošlosti same Požege, ali i u smislu usporedbe Požege i ostalih pograničnih krajeva u pogledu teritorijalne podjele vlasti i same osmanske uprave.

Na koji način je izgledalo osmansko uređenje još jedne slavonske pokrajine, pokazuje Fazileta Hafizović koja u tom pogledu analizira područje Pakraca. U radu *Nahiyes of the Pakrac Sanjak: the Unknown Nahije Kontovac*, autorica se koristi podatcima iz deftera pakračkog sandžaka iz 16. stoljeća. Na osnovu dvaju deftera identificirala je, do sada nepoznatu, nahiju Kontovac koja se u drugim radovima spominjala pod netočnim imenima, što predstavlja izrazito velik doprinos za povijest pakračkog sandžaka, ali i otvara čitav niz novih istraživanja kako bi se dobilo što više informacija o samoj nahiji Kontovac.

Slične tematike je i naredni rad pod nazivom *Settlement of Lika and Three Ottoman Nahiyes: Novi, Medak and Bilaj Barlete in the 16th Century*, u kojem autorica Kornelija Jurin Star-

čević ispituje društvenu i ekonomsku strukturu triju nahija s područja osmanske Like (Novi, Medak i Bilaj Barlete) kroz 16. stoljeće. Na osnovu osmanske porezne knjige za sandžake Bosnu, Klis i Krka, kojima je Lika u 16. stoljeću pripadala, autorica nastoji rekonstruirati tijek razvoja naselja. U tom pogledu ističe da su spomenute nahije bile "grupirane" i geografski i administrativno, odnosno riječ je o tri susjedne upravne i sudske jedinice na području gdje se nalazilo središte uprave nad osmanskim Likom. U radu su zabilježene promjene u broju naselja i gustoći naseljenosti, demografskim kretanjima, zemljoposjedničkoj strukturi i poreznim davanjima između popisnih godina. Glavni fokus rada jest na osmanskoj rekolonizacijskoj politici, odnosno na naporima koje je osmanska vlast ulagala da ponovno naseli Liku koja je, kako zaključuje autorica, u području Novog, Medaka i Bilaj Barlete postala jezgro gustoće naseljenosti.

Do sada u historiografiji je uvriježeno mišljenje da je organizacija odžakluk timara karakteristika osmanske Bosne i Anadolije. Međutim, istraživanja Hatice Oruç u radu *Ocaklık Timar in the Sanjak of Smederevo* pokazuju da isti egzistiraju i

na području Smederevskog sandžaka. Organizacija odžakluk timara u Smederevskom sandžaku uspostavljena je prilično kasno, tek u prvoj polovici 18. stoljeća. Timari i zeameti dodijeljivali su se onima koji su imali namjeru stalno boraviti u sandžaku. Uz to, dodijeljeno im je pravo da nakon smrti nositelja timara ili zeameta, ovi mogu biti nasljeđeni od strane njihovih sinova; ako nema sinova onda ih naslijediti mogu i vojno-sposobna braća ili u krajnjem slučaju rođaci. S tim da je praksa da rođaci nasljeđuju timare ili zeamete u Smederevskom sandžaku potrajala samo do početka 19. stoljeća, kada je zvanično ukinuta. Autorica provedbu organizacije odžakluk timara smatra, prije svega, vojnom i političkom mjerom od strane osmanske države.

Rad Machiela Kiela pod nazivom *Margariti/Margaliç: Emergence, Development and Downfall of a Muslim Town at the Edge of the Islamic World (Greek Epirus)* opisuje povijest osmanskog muslimanskog grada s područja osmanske Grčke. Danas Margariti predstavlja selo koje se nalazi na krajnjem sjeverozapadu okruga Chamouria na sjeverozapadu grčkog Epira. Na osnovu uglavnom putopisnih izvora autor zaključuje

da je u periodu od 17. do 19. stoljeća Margariti bio grad znatne veličine i centar albanskog islama.

S fokusom na društveni i kulturni aspekt života, Vjeran Kursar nastoji predočiti kakav su položaj u osmanskoj Bosni imali franjevci. U radu *Monks in Kaftans. Bosnian Franciscans, Robes of Honor, and Ottoman Sumptuary Laws* poseban akcent stavlja na pitanje uključivanja bosanskih franjevaca u osmanski upravni sustav poklanjanjem počasnih haljina (kaftana i biniša). Takva osmanska tradicija predstavljala je ujedno znak odanosti i naklonosti, ali i izraz hijerarhijskog odnosa između davatelja i primatelja poklona. Na osnovu nekoliko primjera davanja počasnih haljina franjevcu, Kursar zaključuje da su osmanske vlasti makar povremeno franjevce tretirale i priznavale kao državne službenike. S obzirom na to da je takva količina raskoši bila u suprotnosti s osmanskim šerijatskim zakonima, on ističe da je status i položaj franjevaca u tom pogledu predstavljao izvjesnu iznimku, odnosno da je između franjevaca i osmanske države postojao poseban dogovor.

Dva istraživača, Anđelko Vlašić i Okan Büyüktapu u radu *Hasan Esîrî's Mi'yârü'dDüvel ve Misbârü'l-Milel as*

a Source for the History of Croatia and Bosnia and Herzegovina analizirajući novootkriveni izvor nastoje predočiti njegov značaj za povijest današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće, Hasan Esîrî je kao osmanski vojnik, službenik i književnik opisao političke, društvene i ekonomske karakteristike Hrvatske, Slavonije, Srijema, Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Dubrovačke Republike. S obzirom na to da su činjenice u velikoj mjeri posuđivane iz *Atlasa Maiora*, informacija za istraživanje suvremenih prostora Hrvatske i Bosne i Hercegovine je veoma malo. U cjelini, riječ je o vrlo vrijednom djelu iz sfere geografije, koje sadrži uvid u svjetonazor jednog osmanskog geografa s početka 18. stoljeća.

Kako je izgledao prijenos znanja u drugoj polovini 19. stoljeća na primjeru djela na turskom jeziku jednog bosanskog franjevca u svom radu *Fra Mate Mikić-Kostrčanac and the Turkish Language: Manuscripts, Copyists, and the Transfer of Knowledge in the Second Half of the Nineteenth Century*, bavi se Ekrem Čaušević. Analizirajući turkološku građu koja se čuva u knjižnicama i arhivima franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini,

Čaušević ističe da se prijenos znanja nije odvijao samo unutar sjemeništa nego i izvan njih. Da su pojedini bosanski franjevci poznavali turski jezik poznato je još od vremena Martina Nedića, a autor ističe da je Mate Mikić, upravo, bio njegov učenik i sljedbenik humanističke ideje, tako da je od njega naučio i turski jezik. Dugo vremena proveli su bosanski franjevci prepisujući različite gramatike i rječnike pa Čaušević zaključuje da je to odraz osmanske cenzure koja se sporvodila na prostoru Bosne i Hercegovine pred opasnošću od dolaska austrougarske vlasti.

U radu *Abd al-Majīd b. Firishte (d. 1459/60) and the Early Turkish Reading of Hurūfī Corpus Canonicum*, Slobodan Ilić ispituje rano tursko čitanje Hurūfī Corpus Canonicuma odnosno egzegetske pokušaje druge generacije Astarabadijevih učenika. Kroz rad se nastoji potencirati kako su u godinama nakon katastrofe u Ankari 1402. godine, područja Male Azije i Balkana postala plodno tlo za sve neortodoksne doktrine, a osobito za one koje njeguju apokaliptična ili mesijanska očekivanja. U zaključku, autor vrši kategorizaciju turske hurufijske književnosti kasnijeg razdoblja, koju, prema njemu, čine: egzegetska

djela, jezična pomoćna djela, prozna djela i poezija.

Na osnovu izvještaja o pomrčini iz poznate *Historije* Ahmed Cevdet-paše, Claudia Römer se u radu *The Annular Eclipse of the Sun of 7 September 1820 – a Report in Tārīḥ-i Cevdet* bavi razvojem astronomije u kasnom osmanskom razdoblju. Na samom početku rada predstavljena je usporedba saznanja o pomrčini između istraživanja Cevdet-paše i onih aktuelnih danas. Analizirajući osmanske spise iz 19. stoljeća, autorica nastoji objasniti na koji način je kod Osmanlija raslo zanimanje za astronomiju i astrologiju, a kao dodatak rada dodane su transliteracija i prijevod odjeljka Cevdet-pašinog djela, s varijantama i drugim komentarima u fusnotama. U kontekstu daljnjih istraživanja na polju razvoja osmanske astronomije i astrologije ovo djelo predstavlja značajan iskorak, a vrlo je važno i za uviđanje svjetonazora o svakodnevnim shvaćanjima o svijetu koja su vrijedila na prostoru Osmanskog Carstva.

Prva skupina radova završava s radom *Presenting the Ottoman Heritage: An Exhibition of Islamic Manuscripts in Zagreb*, autorice Tatjane Paić Vukić. U njemu se pomoću izložbe

islamskih rukopisa održane u Zagrebu 2014. godine nastoji predstaviti način prikaza osmanske baštine u Hrvatskoj. Poseban fokus jeste na reprezentativnosti pojedinih izložaka, važnosti predodžbe o osmanskoj povijesti i kulturi u široj javnosti u Hrvatskoj, te samoj kulturno-obrazovnoj funkciji jedne takve manifestacije. Autorica na osnovu osobnog iskustva zaključuje da način na koji je izložba postavljena, ne nudi nikakve specijalne zanimljivosti za obične ljude koji nisu specijalizirani za osmansku povijest, ali da, s druge strane, prostorna i finansijska sredstva ne omogućavaju da se osmanska prošlost još više približi hrvatskom narodu.

Druga skupina radova započeta je radom na francuskom jeziku. Jean-Louis Bacqué-Grammont u radu *Amœnitates Tauridicæ: La Crimée ou la douceur de vivre selon Evliyâ Çelebî* analizira izvještaj poznatog osmanskog putopisca Evlije Çelebije. U tom izvještaju Çelebija opisuje svoj boravak na Krimu. Posebna pažnja jest na njegovom susretu s neobičnim običajima i egzotičnim ljudima. Autor nastoji objasniti koji događaji su istiniti, a koji ne. U tom pogledu se posebno fokusira na anegdotu vezanu za obraćanje Džingis-kana na islam

od strane izaslanika samog proroka Muhammada.

Kako je izgledala osmanska uprava u Siriji kao pograničnoj provinciji Carstva u destljećima nakon njezina osvajanja opisuje Linda T. Darling u radu *Resource Extraction in a Newly Conquered Province: Ottoman Syria in the Mid-Sixteenth Century*. Analizirajući *mühimme* deftere fokusira se na pitanje iskopavanja i vađenja resursa u Siriji sredinom 16. stoljeća. Ti defteri i registri obuhvaćaju tri široke kategorije: novac, vojsku i administraciju. Na osnovu deftera autorica u prvoj polovici 16. stoljeća zaključuje da je došlo do zaoštavanja veza između provincijske i centralne vlasti. Za nju, registri predstavljaju jaz između ideologije i provedbe i omogućavaju da se na adekvatan način istraži odnos između apsolutizma i pregovaranja u predmodernim uvjetima Osmanskog Carstva.

Mahmoud Yazbak radom *Penetration of Urban Capital into the Palestinian Countryside: The Beginnings, Jaffa in the 1830s* zatvara drugu skupinu radova ovog zbornika. U njemu se otvara pitanje urbanog kapitala u Jaffi koji je u prvoj polovici 19. stoljeća predstavljao palestinski lučki grad u usponu. U tom periodu privlačio je migrante iz različitih palestinskih

područja i iz drugih dijelova Osman-skog Carstva, posebno iz Egipta, Li-banona i Sirije. Sam prodor kapitala, kako to ističe Yazbak, omogućio je snažan razvoj gospodarstva, što je Jaffu sve više približavalo globalnom tržištu. On zaključuje da je otvaranje vrata Palestine zapadnom interesu dovelo do stvaranja nove društvene strukture, predvođene kršćanima.

Radom Borislava Grgina *The Ottoman-Croatian Border at the End of the Middle Ages* otvorena je treća skupina radova. Rad se fokusira na oružane sukobe, pregovore, migracije i razmjenu ideja i dobara na relaciji hrvatsko-osmanskih odnosa u periodu od 1458. do 1527. godine. Riječ je prvenstveno o prostoru srednjovjekovne Hrvatske južno od Kupe i Save odnosno o teritoriji koja je u tom razdoblju pretrpjela značajne demografske i gospodarske gubitke. Područje osmansko-hrvatske granice, ističe Grgin, nije predstavljalo neprobojnu prepreku za razne oblike razmjene informacija i političke pregovore. S druge strane, ta granica s obje strane predstavljala je izrazitu pogodnost da se razvije svijest o "drugom", što je u velikoj mjeri označilo oživljavanje mita, koji je vezuje uz termin *antimurale christianitatis*.

Što se događalo onda kada se diplomatski odnosi između Dubrovni-ka i osmanskih vlasti ne ispoštuju po dogovoru objašnjava Vesna Miović u radu pod nazivom *From Tears to Poison: Ragusan Dealings with the Enemies from the Ottoman Neighbourhood*. S obzirom na to da je Carstvo veoma brzo počelo slabjeti, Dubrovčani su počeli razvijati metode legalnog i tajnog djelovanja. Iako je trovanje bila jedna od najčešćih metoda, Dubrovčani nisu ostavili tragove takvih radikalnih koraka nego su svoje nepoželjne carske dostojanstvenike uklanjali lobiranjem na Porti, a, dakako, su davanjem novca i drugih darova još lakše pridobijali osmanske vlasti. Miović je zaključila da je sva moć Dubrovačke Republike bila, upravo, u toj vještoj diplomaciji, kojom je preko bosanskih namjesnika uspijevala izigrati osmanske vlasti.

S obzirom na to da je već poznato da je dodirnih odnosa između Hrvata i Osmanlija bilo, autorica Zrinka Blažević u svom radu *Inter spem et desperationem: Diplomatic Emotions of the Habsburg Envoys at the Ottoman Court (1553.-1557.)* bavi se emocionalnom analizom odabranih latinskih diplomatskih izvještaja koja je pisao Antun Vrančić (1551.-1617.) i

Franciscus Zaya (1498.–1570.), inače habsburških izaslanika na dvoru sultana Sulejmana i njegovog velikog vezira Rüstem-paše. Osim narativnih prikaza raznih emocionalnih stilova i stanja, autorica fokus rada stavlja na manifestacije, funkcije i značenja termina *simulatio*, *dissimulatio* i *amicitia* kao tipičnih obilježja rane moderne diplomatske prakse. Na taj način rad je ponudio novi nacrt emocionalologije kao potencijalno korisnog heurističkog modela za diplomatske aktere.

U 17. stoljeću Zagreb je predstavljao ključan grad na teritoriji cijelog Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. To u svakom slučaju potvrđuje i rad Hrvoja Petrića naziva *On the Economic History of Zagreb in the 17th Century* u kojem se istražuju gospodarske aktivnosti na području Zagreba. U radu je fokus na demografskoj slici grada, razvoju trgovine, obrta i rudarstva, ali i drugih gospodarskih djelatnosti. S obzirom na to da je razvoj grada ovisio o susjednim pokrajinama unutar Austrije, ali i Italije, snažan val doseljenika pomogao je da trgovina i poduzetništvo ojačaju i, samim time, ožive gospodarske aktivnosti u Zagrebu.

Posljednji, ali ne manje vrijedan, rad u ovom zborniku jest onaj Nataše Štefanec pod nazivom *Arms Race*

on the Habsburg-Ottoman Border in the 16th Century: Arsenal, Small Firearms, Artillery and Ammunition on the Croatian and Slavonian Military Border. U njemu se propituje rekonstrukcija razvoja sustava skladištenja, distribucije i upravljanja oružjem i streljivom na hrvatskoj i slavonskoj granici. Analizom podataka iz registra izrađenog u Beču krajem 1577. godine, nastoje se sustavno prezentirati i komentirati podatci, ali i analizirati predložene promjene u kontekstu vojne povijesti u drugim regijama. Autorica u konačnici zaključuje da se utrka u naoružanju u kontekstu Vojne granice za njezin opstanak u narednim stoljećima pokazala ključnom točkom.

Iako je riječ o zborniku koji je posvećen Nenadu Moačaninu i koji kao takav predstavlja “krunu” na sav njegov akademski i naučni rad, može se konstatirati da nije riječ o publikaciji korisnoj ili, bolje reći, ograničenoj na prostor Balkana, nego da je riječ o publikaciji koja je ujedinila i povezala čitav niz stručnjaka iz cijeloga svijeta. Zajedničkim djelovanjem promatrajući osmansku povijest na tri razine stvorili su zbornik radova jasnom strukturom i ciljem. Posvećujući zbornik jednom od najvećih stručnjaka na polju osmanistike,

jasno je da su željeli područje historiografije obogatiti još jednom kvalitetnom publikacijom koja se bavi onim temama iz osmanske prošlosti, koje su do sada tek sporadično obrađivane. Vremenska i geografska širina od Balkana do Dalekog istoka omogućuje da mnogi stručnjaci iz

polja osmanistike u ovom zborniku pronađu vrijedne i korisne informacije za svoje buduće radove, ali da im pojedini radovi iz ovog zbornika postanu i inspiracija za neki njihov budući rad.

Vedrana Šimić

Bajro Agović, *Turbeta i sahat-kule u Crnoj Gori*. Podgorica: Almanah, 2015, 105.

Višestoljetna osmanska vladavina na prostorima jugoistočne Evrope ostavila je veliki trag u materijalnoj i duhovnoj kulturi. Pored postojećih sakralnih i profanih objekata, Osmanlije su svojom civilizacijom uticale na sve pore života i rada ljudi na ovim prostorima. Rezultat toga je nastanak novih – orijentalnih objekata. Osim džamija, medresa, tekija, mostova, karavan-saraja, zanatskih i trgovačkih radnji, kuća u orijentalnom stilu, u svim mjestima podizana su turbeta, a u većim mjestima i sahat-kule. Tako je bilo i na teritoriji današnje Crne Gore. Dugo vremena se svim navedenim objektima, kao i objektima drugih konfesija, nije poklanjala dovoljna pažnja. Do toga

dolazi tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Zahvaljujući tome, mlađe generacije se upoznaju s brojnim podacima vezanim, ne samo za spomenike materijalne kulture nego i historijat njihovih nastanaka te vremenom, uslovima i ličnostima koje su ih podizali. I dok je to interesovanje i pisanje bilo u nekim sredinama veće, dotle je u Crnoj Gori bilo dugo vremena na margini.

Imajući u vidu nedostatak informacija za ostacima brojnih značajnijih kulturno-historijskih objekata, u posljednje vrijeme sve više pojedine institucije i pojedinci poklanjaju tome veću pažnju. Jedan od vrijednih aktivista na tome polju je i Bajro Agić. On je kroz srednjoškolsko i fa-

kultetsko obrazovanje uočio značaj i vrijednost objekata na tlu Crne Gore iz osmanskog perioda. Pored objavljenih članaka i priloga u više publikacija, posebnu pažnju naučne i šire javnosti privukao je knjigama: *Džamije u Crnoj Gori*, Podgorica, 2001. godine, *Islamska zajednica u Crnoj Gori, istorijski razvoj i organizacija*, Podgorica, 2007. godine i *Islamske obrazovne institucije u Crnoj Gori, od mekteba do medrese*, Podgorica, 2012. godine. Nastavljajući rad na upoznavanju prošlosti orijentalne kulture u Crnoj Gori na Međunarodnom naučnom skupu “100 godina od odlaska Osmanlija sa Balkana” u Podgorici 2012. godine podnio je referat pod naslovom *Sahat-kule i turbeta u Crnoj Gori*. Pod tim naslovom rad je objavljen u časopisu *Almanah* knj. II, Podgorica, 2014. godine. U međuvremenu je članak dopunio novim podacima i literaturom. Pod istim naslovom Bajro Agović je objavio knjigu *Turbeta i sahat-kule u Crnoj Gori*, Podgorica, 2015. godine.

Pored *Predgovora* (str. 5-7) i *Uvoda* (str. 9-11) knjiga se sastoji iz dva dijela: *Turbeta* (str. 13-69) i *Sahat-kule* (str. 71-94), te *Zaključka* (95). Pripadnici islama svoje nadgrobne spomenike nazivaju imenom *turbe*.

Napustivši višeboštvo i prihvativši islam, turkmenska plemena, pa time i Turci-Osmanlije preuzimaju između ostalog i ime za nadgrobne spomenike koji su podizani značajnijim i uglednijim ličnostima, vakifima (zadužbinarima), šejhovima, misio-narima i šehidima. To su građevine kvadratnog, heksegonalnog (šest uglova) i oktogonalnog (osam uglova) oblika. U pravilu su podizani i podižu se pored džamija i u značajnijim mezaristanima. Turbeta su pokrivena kupolom koja je u starija vremena bila pokrivena olovom ili četvorostranim krovom otvorenog ili zatvorenog tipa. Otvorena turbeta imaju četiri do šest kamenih stubova koji su spojeni zidanim lukovima koji nose, u pravilu, nizak šestostrani ili osmostrani cilindrični dio. Na njima su prozori koji osvjetljavaju unutrašnjost mezara (grobnice) i postavljaju se između gornje kape, polulopte i donje osnove koja nosi cijelu konstrukciju. Zatvorena turbeta, kako kvadratna, tako šestougaona i osmougaona imaju četiri noseća stuba na kojima je kupola. U pravilu imaju otvore na zidovima.

Ovakvog izgleda u osmanskom periodu na teritoriji današnje Crne Gore, podizana su turbeta otvorenog

i zatvorenog tipa. Autor je u knjizi donio podatke za ukupno 31 turbe koja su do sada sačuvana ili se zna gdje su se nalazila. Tako u Podgorici navodi dva od kojih je jedno hadži Mehmed-paše Osmanagića, jedne od najpoznatijih ličnosti ovog grada; u Žabljaku kod Crnojevića Rijeke jedno, te dva turbeta šejha Muhameda Užičanina – jedno u selu Balotića gdje je pogubljen, a drugo u Rožajima gdje mu je tijelo ukopano. Na njegovom grobu raste ruža unikatnog mirisa koja, kako autor piše, nigdje ne može da daje takav miris kao na šejhovom grobu. U Ulcinju je sačuvano šest turbeta koja se i sada održavaju. O svakom od njih autor daje informacije koje je prikupio, kao i narodna predanja, te izgled i kada su podignuta. Ukopano je 14 šehida, poginulih u borbi protiv Crnogoraca 1873. godine, u turbetu Hanifi koje se nalazi na putu sela Mile – Katerkol. U susjednom Baru, očuvana su četiri turbeta, na teritoriji Bijelog Polja dva, te Petnice jedno. U Pljevljima kao i u Bukovici, selo Kržava kod Pljevalja, sačuvano je po jedno turbe, dok su date informacije za tri lokacije gdje su bila turbeta u Pljevljima. To su: na velikom groblju u centru grada – Jalija, kod džamije Husein-paše Boljanića i Rizvanije džamije.

Posljednja dva od ukupno 31 turbeta u Crnoj Gori nalaze se u Gusinju.

U drugom dijelu knjige Bajro Agović piše o sahat-kulama. Prije donošenja konkretnih podataka, pregledno, tematski, hronološki upoznaje čitaoca da je u Milanu 1336. godine počeo da radi prvi javni gradski sat. Dalje navodi podatke u kojim evropskim državama, i kada, su počeli da rade javni satovi u većim gradovima. Između ostalog navodi da je u Dubrovniku javni sat počeo da građanima pokazuje vrijeme još 28. 11. 1385. godine, pet decenija iza prvog u Milanu.

Uspostavljanjem sultanove vlasti na teritoriji Crne Gore, zatečene, kao i nove urbane sredine, grade se u osmanskim orijentalnom stilu. Vremenom u svim većim gradovima, pored sakralnih i profanih objekata, podižu se i sahat-kule. U pravilu su to bile visoke građevine četvrtastog izgleda. Zidane su najčešće od kamena i četvrtastog krova. Ispod krova su bili otvori, a na zidovima kule postojali su još manji otvori koji propuštaju svjetlost da muvekitima, koji su se brinuli o satu, pomognu slobodnije kretanje kako bi se popeli do satnog mehanizma. Do Drugog svjetskog rata, ti satovi su na sahat-kulama pokazivali vrijeme *a la turco*, a iza 1945.

godine, kao i sada, vrijeme je *a la franco*. Najviše sahat-kula podignuto je tokom 17. i 18. stoljeća. Sačuvane kule iz navedenih stoljeća postoje i sada u Herceg-Novom, Baru, Ulcinju, Podgorici i Pljevljima. Ukupno ih je pet. Za svaku od njih, autor donosi podatke do kojih je došao. Autor se potrudio da za svaki objekata o kome piše donese slike, kako bi čitaocu pokazao njihov sadašnji izgled ili temelje gdje su postojali.

Na kraju knjige je *Zaključak* (str. 95), *Literatura* (str. 97-98), *Indeks imena* (str. 99-100), *Registar autora* (str. 101), *O autoru* (str. 103-104) i *Sadržaj* (str. 105).

Za ovu knjigu koja zaslužuje pažnju, a do sada se malo o njoj zna, može se konstatovati da stručno i pregledno obogaćuje znanje o turbetima i sahat-kulama općenito, a posebno o postojećim na teritoriji Crne Gore. Posebno je važno to što su sačuvani podaci o njihovom nastanku, vakifima i vremenu kada su podignuti. Time se upoznajemo, ne samo s bogatim prošlošću mjesta u kojima su ovi kulturno-historijski objekti podignuti nego stičemo šira saznanja o osmanskoj kulturi i civilizaciji, kako u Crnoj Gori tako i na širem južnoslavenskom i balkanskom prostoru.

Enes Pelidija

Amir Brka, *Kenotaf za ubijene tešanjске Rome*. Sarajevo, Tešanj: Udruženje za modernu historiju, Centar za kulturu i obrazovanje, 2022, 221.

Romologija u Bosni i Hercegovini ima dugu tradiciju, a radovi istraživača poput Milenka S. Filipovića, Muhameda A. Mujića i naročito Rade Uhlika spadaju u nezaobilaznu literaturu za sve one koji se planiraju baviti nekim segmentom historije, tradici-

je, običaja, kulturne baštine i kulture Roma u cjelini, barem kada je prostor Jugoistočne Evrope u pitanju. Međutim, većina djela pomenutih autora objavljena su prije više od pola vijeka, a danas uopće nemamo istraživača u čijem fokusu se nalaze teme iz

historije najmnogobrojnije nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini. Ipak, to nikako ne znači da se o pojedinim segmentima romske historije nije pisalo, doduše u pravilu samo kao dio drugih istraživačkih poduhvata čiji fokus uopće nije na Romima. Direktna posljedica zapostavljenosti romske historije u istraživačkom, ali i svakom drugom, smislu ostavila je širok prostor za manipulacije i mitologizaciju barem pojedinih momenata iz historije Roma na prostoru Bosne i Hercegovine. Tu prvenstveno mislimo na najtragičnije razdoblje u historiji ove populacije, čija sveukupna prošlost je ionako snažno obilježena progonima i pogromima, a to je period Drugog svjetskog rata, odnosno vremena u kojem je provedeno ono što danas nazivamo *porajmosom* ili još ispravnije *samudaripenom*, na što jasno ukazuje i argumentovano elaborira i autor knjige koju prikazujemo – Amir Brka.

Genocid nad Romima u Drugom svjetskom ratu koji je u značajnoj mjeri zapostavljen, pa i zaboravljen, i to, ne samo na nivou stručnih istraživanja ili akademskih rasprava već i u medijima, političkom i svakodnevnom životu, nalazi se u središtu zanimanja knjige Amira Brke – *Kenotaf za ubijene tešanjske Rome*. Važno je ukazati da, iako naslov sugerše da

se knjiga bavi isključivo temom stradanja Roma na mikroprostoru Tešnja, autor, zapravo, analizira odnos ustaških vlasti prema ovoj populaciji na teritoriji cijele Nezavisne Države Hrvatske, s posebnim fokusom na teritoriju Bosne i Hercegovine, dok prostor Tešnja služi kao pokazatelj rezultata politike koja je vođena prema Romima. Metodologija istraživanja i način prezentiranja dobijenih rezultata koje koristi Amir Brka, predstavlja abecedu mikrohistorijskog pristupa koji, između ostalog, podrazumijeva propitivanje utjecaja i načine manifestovanja globalnih procesa na konkretnim mikroprostorima.

Knjiga *Kenotaf za ubijene tešanjske Rome* sastoji se od *Uvoda*, osam tematskih poglavlja, zaključka u formi *Epiloga* nakon kojeg slijedi iscrpan popis korištenih izvora i literature te kratka bilješka o samom autoru djela. Prva dva pomenuta tematska poglavlja uvode nas u priču o Romima kroz upućivanje na teorije o njihovom porijeklu i ukazivanje na savremeno mišljenje o ovom značajnom pitanju, a u ovom dijelu, kratko, ali jezgrovito, predstavljena je i historija romskih seoba koje su tako snažno obilježile identitet, kulturu i kompletnu sudbinu ove populacije. Prostor Balkanskog poluostrva bio je “odskočna daska”

naseljavanju Roma u ostale dijelove Evrope, a upravo drugo poglavlje opisuje uslove života i načine preživljavanja u novim domovinama. Iako žive u različitim državama, pristup Romima dobrizm dijelom je istovjetan, a autor ga precizno identifikuje i opisuje samim naslovom poglavlja: *Život pod Damoklovim mačem*.

Naredna poglavlja posvećena su historiji Roma u Bosni i Hercegovini, a upravo treće i nosi takav naziv, s opravdanim podnaslovom *Skica za historiju* jer, uprkos činjenici da je Amir Brka vjerovatno uspio sakupiti veliku većinu, do sada objavljene, literature u kojoj se mogu pronaći neki podaci o bosanskohercegovačkim Romima, ostaje ogroman istraživački prostor za buduće zaljubljenike u romsku prošlost i kulturu. U svakom slučaju, autor je uspio rekonstruirati najvažnije dijelove historije ove populacije u Bosni i Hercegovini, s posebnim fokusom na demografske i statističke pokazatelje, ili bolje rečeno procjene, o brojnom stanju Roma zaključno s razdobljem neposredno pred izbijanje Drugog svjetskog rata. Na sličan način oblikovano je i četvrto poglavlje posvećeno osvjetljavanju prošlosti Roma u Tešnju, počevši od prvih sigurnih tragova njihovog bivstvovanja na ovom mikroprostoru

sredinom 18. stoljeća, pa sve do početka ratnih dešavanja i, ispostavit će se, velikih stradavanja i gotovo potpunog uništenja ovog dijela tešanskog stanovništva.

U središnjem poglavlju knjige, pod nazivom *Samudaripen u Tešnju*, autor nas uvodi u rekonstrukciju procesa eliminacije Roma u Tešnju, prethodno opisujući faze realizacije pogroma nad ovom populacijom u Njemačkoj, počevši još od odvođenja na prisilni rad 1926. godine u Bavarskoj, odnosno još prije uspostavljanja nacističkog režima. Nakon dolaska na vlast Adolfa Hitlera proces proganjanja, zatvaranja i, u konačnici, istrebljenja Roma u Njemačkoj i svim onim zemljama koje u narednim godinama dolaze pod nacističku okupaciju, postaje mnogo sveobuhvatniji i sistematičniji i, u konačnici, rezultira *samudaripenom*. Isti šablon primjenjuje se i na području NDH, BiH i samog Tešnja, pa su i na ovim prostorima, uprkos duboko ukorijenim mitovima o kojima će nešto kasnije biti više riječi, rezultati jednaki – romska populacija je dovedena skoro do potpunog nestanka. Važno je naglasiti da Brka, zahvaljujući skoro detektivskom radu, prezentira i poimenični spisak 172 romske žrtve iz Tešnja, što nažalost nije konačna

brojka ubijenih u ovom gradu, ali je sigurno značajan iskorak u odnosu na saznanja koja smo do sada imali.

Zabrinjavajući paradoks naziv je poglavlja u kojem Amir Brka ukazuje na kontinuiranu marginalizaciju stradanja Roma u akademskim diskursima, naučnim istraživanjima, medijima, javnim komemoracijama, podizanju spomen-obilježja i generalno u kulturi sjećanja na području cijele Evrope. U naučnoj literaturi koja se bavi istraživanjima masovnih zločina, jasno je ukazano da negiranje, pa i zapostavljanje ili zaboravljanje, predstavlja zadnju fazu provođenja genocida, a savremena evropska društva dobrim dijelom učestvuju u tom procesu, barem kada je u pitanju *samudaripen*. Naredno poglavlje, pod nazivom *Od manipulacije žrtvom do mita o spašavanju*, zapravo je *case study* analiza odnosa prema genocidu nad Romima u Bosni i Hercegovini, a upravo ova tematika i predstavlja srž kompletne knjige. Naime, u pojedinim krugovima u Bosni i Hercegovini već decenijama se postepeno, ali ustrajno, gradi mit o skoro potpunom spašavanju bosanskohercegovačke romske populacije tokom Drugog svjetskog rata što bi značilo, da je ovaj prostor izuzetak u evropskim i svjetskim okvirima. Ironično je da

primarni cilj takvog narativa nije negiranje genocida nad Romima, nego isticanje navodne hrabrosti, humanosti i požrtvovanosti muslimanske, odnosno bošnjačke elite tokom Drugog svjetskog rata. Zenička rezolucija, ali i neke druge manje “akcije spašavanja” Roma poput inicijative iz Tešnja, središnji su elementi izgradnje priče koju Amir Brka pedantnom i preciznom analizom demistificira i svodi u realne i racionalne okvire.

Posljednja dva poglavlja predstavljaju osvrt na savremenu zbilju Roma na evropskom kontinentu, a iz prezentiranih podataka možemo zaključiti da se položaj ove populacije nije značajnije popravio. U dijelu pod nazivom *Romi u sadašnjoj Evropi* saznajemo da ni danas nemamo precizne podatke o broju Roma u evropskim zemljama, te da postoji ogroman raskorak između statističkih i procijenjenih brojki. I nakon *samudaripena*, Romi su izloženi različitim oblicima diskriminacije i torture, od proganjanja i pokušaja asimilacije do protjerivanja i sterilizacije, a sve ovo se događalo i nastavlja se događati i u savremenoj Evropi, uključujući i zemlje Evropske unije. Autor završava knjigu poglavljem naslovljenim *Epilog: Ka romskoj hipotezi*, u kojem ukazuje na interesantan podatak: da Romi, upr-

kos svojoj brojnosti, nisu imali, niti imaju, ozbiljnu težnju ka formiranju sopstvene države: “Romi su i na svome prvom svjetskom kongresu 1971. godine nedvosmisleno odbacili zamisao o stvaranju romske nacionalne države i proklamirali privrženost romanistanu u romskim srcima”, navodi Brka. Možda su upravo zbog ovakvog poimanja “državnosti” Romi i danas izloženi svim vidovima diskriminacije jer je ono u potpunoj suprotnosti s, još uvijek, dominantnim konceptom nacionalne države kao neraskidive veze “krvi i tla”.

U konačnici, mogli bismo zaključiti da Romi svoju državu doživljavaju pjesnički, a to je vjerovatno i razlog zbog kojeg se pjesnik Amir Brka odlučio pozabaviti njihovom sudbinom.

Međutim, iako su empatija i emocija sigurno bile osnovne vodilje prilikom odabira istraživačke teme, kompletan proces prikupljanja, analiziranja i interpretiranja podataka utemeljen je na svim postulatima historijske nauke. Studije o Nisimu Albahariju i tešanjским Romima definitivno su pokazale da Amir Brka, nije samo jedan od najznačajnijih pjesnika na ovim prostorima već i vrlo uspješan historičar, iako nema formalno obrazovanje iz ove oblasti. Ostaje nada da ovo nije kraj Brkinog putovanja po prošlosti, te da ćemo uskoro uživati u novoj studiji koja će ponovo iz zaborava izvući nekog tragičnog revolucionara ili još tragičniju marginalizovanu populaciju.

Mirza Džananović

Džemail Ibranović, *Porodica Korkut*. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa u Travniku, 2022, 312.

Tokom 19. stoljeća mnogi politički procesi su se dešavali u evropskom dijelu Osmanskog Carstva. Početkom stoljeća, veliki broj ustanaka koji su potresli Osmansko Carstvo u velikoj mjeri su uticali i na stanje u Bosni. Prvenstveno su značajno uticali ustanci

u Srbiji i Albaniji, a naročito docniji ustanak Husein-kapetana Gradašćevića koji je krvavo ugušen te je u narednih nekoliko desetljeća centralna vlast aktivno učestvovala u slabljenju lokalnih elita. Posebno je bila pogođena lokalna elita u Bosni koja je u

značajnoj mjeri bila desetkovana, bilo to otuđivanjem imovine ili čak pogubljenjem njenih uglednih članova.

Drugi vid slabljenja bile su migracije unutar Osmanskog Carstva, ali i migracije unutar Bosne. Jedna od porodica koja je migrirala unutar Bosne, čak i šire, je porodica Korkut. Ova porodica, odnosno njeni poznatiji i ugledniji članovi migrirali su u tri pravca. Prvi je bio usmjeren prema Anadoliji, konkretnije Izniku, drugi prema Zvorniku i treći prema Travniku. Tema knjige *Porodica Korkut* autora hfz. dr. Džemila Ibranića se konkretno bavi posljednjom od ove tri grane porodice Korkut, onom nastanjenom u Travniku.

Ova knjiga prvobitno je nastala kao magistarski rad Džemila Ibranića, odbranjen na Fakultetu islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu. Autor ove studije je hfz. dr. Džemail Ibranić koji obnaša dužnost imama Sulejmanije džamije u Travniku, poznatije kao Šarena džamija. Upravo zbog te geografske povezanosti, autor je poseban akcenat stavio na potomke Derviš Muhameda Korkuta, odnosno rodonačelnika travničkih Korkuta.

Autor svoju knjigu započinje jednim kraćim uvodom i predgovorom koji imaju funkciju pregleda literature

i osvrta na autorovo istraživanje prošlosti porodice Korkut. Iako je Ibranić dao opsežan spisak radova i knjiga koje je koristio prilikom izrade ove knjige, pojedine novije studije o porodici Korkut i njenim određenim pojedincima nisu uvrštene. Najvjerovatnije je knjiga dugo bila u tehničkoj pripremi i čekala štampu pa je u međuvremenu došlo do objavljivanja novih studija.

Knjiga se može podijeliti u nekoliko dijelova. Prvi dio je historijski uvod u kojem Ibranić generalno govori o historiji porodice Korkut prije dolaska u Travnik, ali i prvim generacijama koje su živjele u Travniku. Drugi dio, ujedno i najveći, posvećen je trojici istaknutih članova porodice Korkut u 20. stoljeću: Besimu Korkutu, Dervišu A. Korkutu i Dervišu M. Korkutu, ali autor piše i o Sakibu Korkutu, u znatno manjoj mjeri. Treći dio, ujedno i završni, sadrži zaključak i razne priloge studiji.

Kao što je već spomenuto knjiga započinje hronološki i daje historijski prikaz porodice Korkut: od boravka u Nevesinju pa do njihove migracije u druge krajeve Osmanskog Carstva, s posebnim akcentom na granu koja je završila u Travniku. Posebno, autor se osvrnuo na vjer-

sku ulogu porodice Korkut prilikom dolaska u Travnik i njenog rodonačelnika Derviša Muhameda Korkuta poznatog i kao Sidi. Taj period ujedno se poklapa s uspostavom austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini i periodom Prvog svjetskog rata te Ibranović daje jedan osvrt na ta turbulentna vremena za konzervativne elemente bosanskohercegovačkog društva i način na koji su oni prebrodili te promjene. Ovo je, ujedno, i uvod za glavni dio njegove knjige jer slične opaske i elemente autor je uočio i povezao s periodom u toku i nakon Drugog svjetskog rata.

Dok je prvi dio knjige imao hronološki karakter, drugi dio je zasnovan na komparativnoj analizi tri spomenuta člana porodice Korkut: Besima, Derviša A. i Derviša M. Analiza je veoma jednostavno napravljena tako što su date prvenstveno biografske činjenice ova tri člana porodice Korkut, a kasnije je predstavljen i kompariran njihov vjerski, akademski, kulturološki te intelektualni doprinos bosanskohercegovačkoj zajednici. Isto tako, u ovom dijelu dat je i kraći osvrt na četvrtog člana porodice Korkut – Sakiba koji je bio značajno aktivan u sferi politike između dva svjetska rata. S druge strane, autor je predstavio doprinos Besima Korkuta u prevođenju

mnogobrojnih orijentalnih rukopisa i književnih dijela, a vrhunac njegovog prevodilačkog rada je i danas značajan prijevod Kur'ana.

Što se tiče Derviša M. Korkuta autor se osvrće na njegov značajan doprinos kulturi i održavanja kulturološkog naslijeđa Bosne i Hercegovine i njenih naroda. Posebno se osvrće na njegov doprinos spašavanju Sarajevske hagade i dugogodišnji rad u Muzeju grada Sarajeva te rad u oblasti medicine i zdravstva s ciljem suzbijanja alkoholizma. Autor je također dosta pažnje posvetio Dervišu A. Korkutu ili Ibnul-Ajnu čiji najznačajniji doprinos je bio u oblasti vjerskih nauka i u prevođenju mnogobrojnih radova s raznih jezika.

Ovaj pristup autora veoma je detaljan i iscrpan te je zbog toga u djelu moguće pronaći dosta značajnih informacija i detalja vezanih za mišljenje ovih Korkuta po pitanju zdravlja, alkohola, ovisnosti, kulture, vjere, nauke i mnogih drugih važnih segmenata života. Nažalost, pred kraj knjige i u posljednjim dijelovima rada, Ibranović počinje da u velikoj mjeri prepričava same radove, bez detaljnije analize i komparacije. Kao rezultat ovog pristupa, tekst na posljednjim stranicama knjige postaje suhoparan i repetitivan, za razliku

od prethodnog dijela koji sadrži relevantniji pristup što daje interesantniji i pregledniji sadržaj.

Posljednji dio knjige sadrži *Zaključak* u kojem autor predstavlja doprinos Besima, Derviša A, Derviša M. i Sakiba Korkuta u raznim poljima i naukama: od religijskih i humanističkih do medicinskih, kao i njihov doprinos kulturi i kulturnom naslijeđu te aktivnom učestvovanju u prevođenju orijentalnih rukopisa. Također, daje do sada njihovu najkompletniju bibliografiju te prilaže i njihov značajan arhivski materijal u vidu faksimila: fotografija, pisama

i diploma, uključujući njihovu transkripciju i tekst. Na samom kraju, nalazi se iscrpan indeks imena i toponima te izvori i literatura korištena prilikom pisanja knjige.

Ova knjiga predstavlja značajan i važan doprinos izučavanju porodica i pojedinaca koji su dali enorman doprinos razvoju Bosne i Hercegovine. Jedna od tih porodica koja je dugo vremena bila zanemarena, je, upravo, i porodica Korkut. Ovim djelom dat je značajan poticaj reafirmaciji njihovog rada i podsticanje na njihov doprinos široj zajednici.

Omer Merzić

Nikola Mijatov, *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945–1953*. Beograd: Čigoja štampa, Institut za savremenu istoriju, 2020, 507.

Krajem 19. i tokom 20. stoljeća sport se pozicionirao kao značajan kulturni i društveni fenomen. Razvojem sportskih disciplina razvile su se i nauke poput sportske medicine, sportskog novinarstva i druge. Zahvaljujući sve većoj popularnosti i masovnosti sport je postao sredstvo za ostvarivanje drugih ciljeva koji

nisu primarno vezani za razonodu, popunjavanje slobodnog vremena ili takmičenje. Adolf Hitler i Benito Mussolini su međunarodne sportske manifestacije zloupotrebljavali za širenje nacizma i fašizma. U komunističkom bloku, ideolozi su isticali borbu protiv profesionalizma u sportu, ali ideja svestranog socijalističkog čovjeka

je podrazumijevala zdravlje i fizičku snagu, zbog čega je fizička kultura imala prvorazredni značaj jer podstiče poboljšanje zdravstvenog biltena, ali i fizičkih predispozicija potrebnih za odbranu države i izgradnju komunizma. O tome kako se sport koristio u svrhu izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, na koji način se razvijao u ranom jugoslovenskom socijalizmu i kako su se politička dešavanja manifestirala kroz sport, raspravlja dr. Nikola Mijatov u knjizi *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945 – 1953*. Knjiga, objavljena u Beogradu 2020. godine u izdanju Čigoja štampice i Instituta za savremenu istoriju, predstavlja izmijenjenu i dopunjenu doktorsku disertaciju autora, koju je odbranio na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2019. godine. Djelo se temelji na primarnoj arhivskoj građi, koja je prikupljena u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Srbije, Arhivu grada Beograda i drugim arhivskim ustanovama. Pored toga, autor se koristio memoarima, štampom i intervjuima.

Mijatov je *Uvod* (str. 17-65) knjige iskoristio za diskusiju o teoriji sporta i analizu razvoja sporta od 1918. godine do kraja Drugog svjetskog rata. Autor skreće pažnju na terminologiju i korištenje pojmova “fizička kultura” i “sport”, s obzirom na to da su soci-

jalistički teoretičari sporta napravili distinkciju između navedenih termina. “Fizička kultura” predstavljala je sve ono što nije takmičarski i profesionalni sport, stoga se jugoslovenski fiskulturni pokret nastojao odvojiti od profesionalizma. U medijima iz vremena nakon 1945. godine ističe se da je socijalistički sport “nastao iz pepela”, što Mijatov negira smatrajući da se sport u socijalističkoj Jugoslaviji naslonio na sport Kraljevine Jugoslavije. U razdoblju od 1918. do 1941. godine fizičku kulturu je, po riječima autora, obilježio sokolski pokret. Sokolstvo je u svojoj ideji, pored fizičkog vaspitanja omladine, za cilj imalo i integraciju svih slovenskih zemalja, što je bilo idealno za njegov razvoj unutar Kraljevine. Nakon što je osnovana Banovina Hrvatska, sport se koristio za isticanje samostalnosti i nacionalnog identiteta. Uvodno poglavlje Mijatov završava sa partizanskim pokretom na slobodnoj teritoriji u Foči, gdje su slobodni trenuci korišteni za sportske aktivnosti, čime su pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) podizali svoju fizičku spremu, ali i moral. Kako se bližio kraj rata, tako su komunisti više pažnje posvećivali institucionalnom organiziranju sporta. Već u martu 1945. godine Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugosla-

vije govorio je o sportu u kontekstu predvojničke obuke. Zvanična izgradnja socijalističkog sporta započinje 8. maja 1945. kada je osnovan Fiskulturni odbor Jugoslavije.

U poglavlju *Sport u službi "dikta-ture proletarijata"* (str. 67-94) autor analizira značaj sporta u djelima komunističkih ideologa Karla Marksa, Fridriha Engelsa i Vladimira Iljiča Lenjina, te razvoj sporta u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) Josifa Visarionoviča Staljina. Marks i Engels su fizičko vaspitanje smatrali dijelom cjelokupnog obrazovanja. Mijatov ukazuje da je Marks postavio osnove socijalističke fiskulture, kao što su svestranost i masovnost. Navedeni dvojac nije imao stav o pojavi klubaštva i vrhunskog sporta. Lenjin je u svom djelovanju posvećivao pažnju važnosti opismenjavanja društva, ali autor navodi da je proučavajući *Kapital* došao do zaključka da će produktivni rad, u korelaciji s nastavom i gimnastikom dovesti do izgradnje svestranog čovjeka. Nakon osvajanja vlasti 1917. godine, sport postaje sredstvo kojim se ostvaruje cilj izgradnje novog, potpunog čovjeka, koji je zdrav i svestran. Komunistička omladinska liga postavila je temelj sistema spremnosti za rad i odbranu, a koji se temeljio na sportu. Nakon

Staljinovog preuzimanja vlasti Svesavezna komunistička partija (SKPb) je donijela odluku da se isključivo Partija brine o razvoju sporta, te da bilo kakva nezavisna organizacija ne smije biti upletena u sport.

Nakon pobjede u Drugom svjetskom ratu i preuzimanja vlasti, novu ideologiju je bilo potrebno učiniti dostupnom za društvo, kako bi ista bila prihvaćena. Za širenje ideje bila je potrebna snaga, energija i entuzijazam, a koju je posjedovala omladina. Vladajuće strukture su smatrale da je omladinu najlakše privući preko sporta. Ključne ideološke karakteristike novog jugoslovenskog sporta su socijalističko jugoslavenstvo, masovnost, svestranost i dostupnost sporta. U poglavlju *Ideje nove fiskulture 1945 – 1953* (str. 95-195) Mijatov raspravlja o navedenim karakteristikama i načinu na koji se nastoji ostvariti cilj izgradnje novog socijalističkog čovjeka, koji će čuvati ideje nove države i tekovine NOP-a. Po autoru socijalističko jugoslavenstvo se manifestiralo kroz kult личности Josipa Broza Tita, a koji se gradio kroz Titovu štafetu i Dan mladosti. Simbolično, mladi su trčeći od grada do grada, kroz cijelu državu, prenosili štafetnu palicu, koja je na kraju manifestacije završavala u rukama

predsjednika. Mijatov ističe da ideja nije nova, jer su sokoli prvu štafetu organizirali 1923. godine u čast rođenja Petra II Karađorđevića. Autor smatra, s obzirom na pripremu, propagandu i planiranje, te uključenost svih građana bez obzira na dob i pol, da Titova štafeta predstavlja proces ili pokušaj izgradnje klasne i nadnacionalne ideologije i da je ovo primjer gdje se sport potčinio ideologiji. Fiskulturni pokret je korišten za predstavljanje izgradnje socijalizma, kulta vođe i nove tradicije. Masovnost se nastojala potaknuti raznim propagandnim manifestacijama, kao što su krosevi, sletovi, Titova štafeta, Fiskulturni dan, Dan plivanja i Dan fiskulturnika na vodi, Takmičenja u seoskom i industrijskom višeboju. Mijatov je u svom radu analizirao sletove i kroseve smatrajući ih značajnijim u odnosu na druge manifestacije. Drugi bitan temelj socijalističkog sporta je svestranost, zbog čega se organiziralo takmičenje za fiskulturnu značku “Za Republiku – napred”. Takmičenje je imalo 12 disciplina, a za svaku od njih je bilo potrebno ispuniti normu, koja je prilagođena spolu i uzrastu. Oni koji bi ispunili sve zadatke za nagradu nisu dobijali ništa materijalno, osim značke i ponosa.

Naredno poglavlje naslovljeno je *Realizacija nove fiskulture 1945 – 1953* (str. 197-340). Nekoliko je ključnih problema koji su uticali na razvoj sporta u ovom periodu. Prvi na listi koje je trebalo riješiti bio je nedostatak stručnog kadra, a pored toga problemi su se nalazili i u materijalnim sredstvima, jer je nedostajalo sportskih rekvizita, dok su dvorane i stadioni bili porušeni ili su se koristili za druge potrebe. Organizacija je, također, predstavljala problem, jer su za razvoj sporta bili zaduženi Komitet za fiskulturu, Fiskulturni savez Jugoslavije i Savez za fizičku kulturu Jugoslavije, ali se nije poznavala hijerarhija, odnosno, ko je kome nadređen i koje su nadležnosti ova tri organa. Kadrovska politika je bila izrazito loša. Mijatov je analizirao pozicije na čelnim funkcijama skoro svih Saveza i donio zaključak da je vrh jugoslovenskog sporta bio sastavljen isključivo od članova Komunističke partije Jugoslavije, a da većina njih nije ni dolazila iz svijeta sporta. Neki od funkcionera su bili ministri, pukovnici, generali, te autor s pravom postavlja pitanje koliko su oni imali vremena baviti se problemima fizičke kulture? Izgradnja sportskih objekata bila je predviđena prvim petogodišnjim planom o čemu Mija-

tov raspravlja, ali u prvim godinama Jugoslavije fiskulturnici su se morali nositi sa problemom neadekvatnih svlačionica, loših higijenskih uslova i slično. Za proizvodnju sportskih rekvizita bilo je zaduženo nekoliko fabrika, a to su "Sport" iz Beograda, "Predrag Heruc" iz Zagreba, te "Elan" iz Ljubljane, ali masovnija proizvodnja rekvizita desila se tek nakon što su otvorene i druge fabrike u ostalim republikama. Realizacija fiskulturne politike nije tekla dobro, niti su se načela poput svestranosti dobro provodila. Novoosnovana sportska društva su uglavnom bila usmjerena ka nogometu, dok je nedostajalo i masovnosti. Najveći broj članova bio je srednjoškolskog uzrasta, jer su srednjoškolci imali najviše vremena za bavljenje sportom. Pored osnivanja sportskih društava, vlast je gasila sportske kolektive koji nisu imali partizansku prošlost. Da bi se ostvarile ideje masovnosti, svestranosti i socijalističkog jugoslavenstva osnovano je Sportsko društvo "Partizan". Ovo je bilo društvo pod okriljem Jugoslovenske armije, a samim tim i od interesa države. S obzirom na interes i činjenicu da "Partizan" predstavlja vojni tim, sve njihove sekcije, a naročito nogometna, su uvijek trebale biti prve na takmičarskoj ljestvici ili u

samom vrhu, jer kakva bi to poruka bila da tim Armije nije među najboljim? Da bi se ostvario ovaj cilj u sportski segment se direktno uključila politika na način da je dekretom određeno da najbolji jugoslavenski nogometaši pređu u "Partizan". Na osnovu ovoga autor zaključuje da je profesionalizam u jugoslovenski sport ušao direktno s političkog vrha, iako se sve vrijeme isticala borba protiv ove pojave. Mijatov u ovom poglavlju govori i o problemima fizičke kulture u obrazovnim institucijama i militarizaciji sporta.

Nastojeći napraviti razliku u odnosu na sport u Kraljevini Jugoslaviji, vlast je zabranjivala profesionalizam, ističući da se ne može živjeti od bavljenja fiskulturnom, već od svog rada, a sport je sredstvo za postizanje cilja izgradnje Jugoslavije. Tako je bilo "na papiru", no kako je bilo u praksi autor obrazlaže u poglavlju koji nosi simboličan naziv *Profesionalni amateri: Vrhunski sport i jugoslovenski socijalizam* (str. 341-402). Uspjesi u sportu na međunarodnom nivou svjedočili su izgradnji socijalizma i savršenog socijalističkog čovjeka. Međutim, da bi se došlo do tog sportskog nivoa sportista je trebao profesionalni angažman. To bi značilo da se za uspješnost u određenoj

sportskoj grani treba odreći principa svestranosti i fokusirati se na samo jednu disciplinu, a više treninga značilo je manje rada u tvornici ili na nekom drugom mjestu. Ovo pitanje uzrokovalo je da su se mnogi principi socijalističkog sporta morali pomjeriti u stranu. Odsustvo s posla ili nastave u školi je predstavljalo veliki problem. Mijatov navodi primjere gdje su se odsustva odobraval, ali i primjere kada to nije bio slučaj, jer su u pitanju bili manje bitni sportisti i manje bitna takmičenja. Komitet za fiskulturu je reagirao po ovom problemu i donio odluku da se uskladi kalendar takmičenja i da se forsiraju natjecanja lokalnog karaktera. Odluka nije mogla biti primijenjena kod vrhunskog sporta, zbog čega su izuzeti fiskulturnici koji se pripremaju za savezna i međunarodna takmičenja. Oni su imali pravo na nadnice, fiskulturne rekvizite i mnoge druge privilegije, što autor tumači kao profesionalizam, koji je ulazio u jugoslavenski sport. Na osnovu izvora može se zaključiti da su sportisti vršili transfere iz jednog u drugi klub, čime se rađa nova profesija “profesionalni sportista”. Da bi se izbjegao sukob s principima ideologije za “profesionalne sportiste” izmišljen je novi naziv – “neamateri”, dok se novac koji

su zarađivali nije nazivao platom, već “hranarinom”. Mijatov smatra da su se oni izdvojili kao “poseban sloj stanovništva”, a kao razloge navodi privilegije i povlašten život. Također, u poglavlju je analizirano pitanje sportske kladionice, te problem s navijačkim incidentima. U izvorima je zabilježen veliki broj međusobnih fizičkih sukoba navijača, igrača i sudija. Među najvećim utakmicama u Jugoslaviji bili su susreti “Partizana” i “Crvene zvezde”, te je jako rano nastala podjela među navijačima na “crno-bele” i “crveno-bele”. Partiju je zabrinjavalo skandiranje protiv “Partizana”, te se takvo ponašanje kvalificiralo kao reakcionarsko. Također, autor navodi i druge incidente sa nacionalističkim ispadima, dok se u manjim sportskim kolektivima propagirao lokal patriotizam.

U posljednjem poglavlju *Ogledalo državne spoljne politike* (str. 403-460) Mijatov analizira poziciju sporta dok je Jugoslavije bila dijelom Istočnog bloka, potom u periodu sukoba sa Informbiroom (IB) i okretanja Zapadu, te na posljertku u vrijeme početka procesa formiranja pokreta nesvrstanih. Jugoslavija je prošla put od negiranja olimpijskog pokreta, jer su olimpizam vezali za kapitalizam, do uključivanja u organizaciju Olimpijskih igara (OI)

i prihvatanja olimpijske ideje, a time i olimpijskog sporta. Razloge ove radikalne transformacije možemo tražiti u političkim odnosima, s obzirom na to da je za učešće Jugoslavije na OI u Londonu 1948. godine bilo bitno šta će kazati zemlje narodne demokracije, dok je na OI u Helsinkiju 1952. godine Jugoslavija bila motivirana da izgradnju socijalizma pokaže upravo na nogometnoj utakmici protiv SSSR-a. Za prvu poslijeratnu Olimpijadu Jugoslavija je prekršila svoje ideološke principe slanjem u London samo onih koji su mogli ostvariti značajan rezultat. To je bilo potrebno objasniti javnosti, što se uradilo predstavljanjem učesnika na način da oni nisu izabrani takmičari, već borci za Jugoslaviju. Sigurno da je najznačajniji sportski događaj za državu u ovom vremenskom periodu bila već spomenuta nogometna utakmica sa SSSR-om, što autor predstavlja na osnovu novinskih izvještaja iz jedne i druge zemlje, gdje je pobjeda Jugoslavije proslavljena u Beogradu, Splitu, Zagrebu i raznim drugim gradovima širom države. Za to vrijeme u Sovjetskom Savezu vlada drugačije raspoloženje. Vojni tim "CDKA" je raspušten, a onim sportistima koji su je posjedovali bila je oduzeta titula "master sporta". Jugoslavija je sa zemljama

Istočnog bloka, do sukoba sa IB-om, imala dobru sportsku saradnju. Mijatov govori o Balkanskim igrama koje su osnovane za integraciju socijalističkih zemalja i koje su bile pandan Zapadnom bloku. Sredinom 1948. godine Jugoslavija ulazi u političku, ali i u sportsku izolaciju. Međusobna ranija zakazana takmičenja su otkazana, a države su uskraćivale izdavanje viza jugoslovenskim sportistima. Komitet Balkansko-srednjoevropskih igara je prebačen iz Beograda u Bukurešt. Međutim, autor navodi kako je izolacija veoma brzo prebrođena, jer su već 1949. godine jugoslovenski klubovi igrali svoje utakmice u Belgiji, Austriji, Francuskoj, Alžiru, Maroku. Jugoslavija sada pristupa međunarodnim organizacijama i federacijama koje su "s one strane" željezne zavjese i time grade nove sportske veze. Dobar primjer povezanosti sporta i politike autor predstavlja kroz Balkanski pakt, koji je bio dio geostrateškog približavanja Jugoslavije, Turske i Grčke. Između ove tri države su odigrane nogometne prijateljske utakmice, a prihod s utakmica bio je namijenjen za izgradnju spomenika u koji bi bio uklesan tekst sporazuma. Prve naznake nesvrstanosti u sportu, prema Mijatovu, desile su se 1952. godine u Helsinkiju, kada se reprezentacija

Jugoslavije susrela sa reprezentacijom Indije, gdje je predložena turneja jednog prvorazrednog jugoslovenskog kluba po Indiji i njoj susjednim zemljama. Indonezija je također pozvala fudbalsku reprezentaciju na gostovanje. Autor smatra da navedeni primjeri pokazuju da je gostovanje fudbalera bio dio međunarodne diplomatije, koja je prethodila Titovoj posjeti Indiji i Burmi. Fudbalski klubovi su također igrali svoje utakmice diljem svijeta, te se može zaključiti da je sport pratio vanjsku politiku Jugoslavije i bio saveznik međunarodne diplomatije. Na kraju knjige nalazi se *Zaključak*, potom popis citiranih izvora i literatura, *Skraćenice*, te *Registar ličnih imena i Bilješka o autoru*.

Posljednjih decenija u evropskoj i svjetskoj historiografiji započet je trend istraživanja nešto drugačijih tema, od uobičajenih na koje smo navikli poput vojne i političke historije, a jedna od takvih je i historija sporta. Objavljeno je nekoliko značajnih djela, a pokrenuti su i časopisi koji se bave pitanjima odnosa sporta politike i ideologije, uticaja na društvo i slično. Na našim prostorima fenomenu sporta najviše pažnje su posvećivali sociolozi. Knjiga dr. Nikole Mijatova *Sport u službi socijalizma: Jugoslovensko iskustvo 1945 – 1953*,

je prva monografija na ovim prostorima koja na ovakav način analizira odnos i razvoj sporta u cjelini, a koji je isprepleten s potrebama ideologije socijalizma na prostoru bivše Jugoslavije. U prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata Jugoslavija je imala svog uzora u SSSR-u, tako da je i sport bio organiziran po njihovom modelu. Iako su vlasti isticale da je fiskulturni pokret nastao “iz pepela”, autor je u knjizi dokazivao da neke aktivnosti nisu bile nove, već da su se ranije mogle vidjeti u Kraljevini Jugoslaviji i SSSR-u. Nastojeći da se odmakne od sporta iz vremena Kraljevine, proklamirane su ideološke karakteristike novog jugoslovenskog sporta, kao što su socijalističko jugoslavenstvo, masovnost, svestranost i dostupnost sporta. Navedeni principi su bili teško ostvarivi, a naročito kada je Jugoslavija trebala sportsko međunarodno predstavljanje. Smatramo da se na ovom posljednjem primjeru najbolje oslikava sva zamršenost sportskog života u prvih osam godina države, jer je vlast zabranjivala profesionalizam, ali je morala pronaći druge izlaze ukoliko je razvoj socijalizma bilo potrebno predstaviti na međunarodnim sportskim takmičenjima, a u isto vrijeme ne dirati načela fiskulturnog pokreta. Ovo je

period u kojem je vrh države mijenjao političke pravce što se odrazilo i na sport, gdje se možda najznačajnija promjena može vidjeti na poimanju Olimpijskih igara. Djelo predstavlja značajan iskorak u istraživanju histo-

rije sporta na prostoru socijalističke Jugoslavije i dobar temelj za dalja istraživanja razvoja sporta unutar jugoslovenskih republika.

Alen Borić

Jugoslavija: poglavlje 1980–1991. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2021, 963.

Krajem 2021. godine u Beogradu je izašla druga knjiga iz projektnog poduhvata Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji naziva *Jugoslavija: poglavlje 1980–1991*. Kao što je u djelu naznačeno, prije deset godina je Helsinški odbor u okviru osmišljavanja i koncipiranja projekta *Yu-historia* okupio grupu autora iz svih zemalja nasljednica Jugoslavije u nastojanju da se fenomen državne zajednice prouči što svestranije i sveobuhvatnije. Knjiga sadrži radove koji nastoje proširiti istraživačku osnovu o temama iz ovog perioda, zbog toga se, pored historijskih izvora prvog reda, u djelu mogu pronaći i ostali izvori poput: dnevnika, memoara, autobiografija, dokumentacija o zaboravljenim ljudima i događajima. U tematsko središte knjige je posta-

vljen sukob između dva koncepta jugoslavenske države; da li se ona raspala zato što nije bilo rješenja ili se raspala jer je njena najveća republika Srbija, jednostrano odbacila kompromisno rješenje – Ustav iz 1974. godine.

Radovi, njih ukupno 27, podijeljeni su u dvanaest tematskih skupina. U *Uvodnoj studiji* (str. 15-94) kojeg je napisala politologinja i historičarka Latinka Perović, u obzir su, pored historijskih fakata, uzeta i ona saznanja koja je sama autorica doživjela, kroz lično učešće u omladinskom i ženskom pokretu Jugoslavije (1950–1960), a u drugoj polovini šezdesetih i početkom sedamdesetih godina kroz učešće u Savezu komunista Srbije. U prvom poglavlju svoga teksta, autorica je odlučila da objasni zašto su se autori ovog djela

odlučili da odaberu baš Jugoslaviju osamdesetih godina.

Kao jedan od jako bitnih segmenata, prema nekima i najbitniji, Petrović navodi efekt smrti Josipa Broza Tita. Koliko je Jugoslavija ovisila o Titu, govori i činjenica da su kompletne generacije pripadale tzv. Titovom dobu, a pod tim je autorica mislila na razne aspekte, od ideologije, politike pa sve do psihološkog stanja stanovništva. “Pojedinci, pripadnici pojedinih društvenih slojeva i naroda mogli su se osećati različito, ali svi su pripadali tom istom dobu.” Autorica je objasnila kako su za vrijeme Titovog života objektivno različiti interesi usaglašavani njegovom arbitražom, ali da je nakon njegove smrti, nastupila potpuna paraliza jedne cjeline i otvoren je put parcijalnom odlučivanju u republikama i pokrajinama, što u suštini nije bila posljedica narušene discipline ili interesa pojedinaca, nego je to bila nužnost.

Prva tematska skupina u knjizi nosi naziv *Savezne institucije* (str. 95-258) u kojem su svoje radove objavili Božo Repe, Aleksandar R. Miletić i Vlaho Bogišić. Riječ je o segmentu rada u kojem je potpuni fokus stavljen na pojedine institucije jugoslavenske države. U svom prvom od četiri rada, koliko ih je Božo

Repe napisao u ovom poglavlju, koji nosi naziv *JNA: Pretenzija na status posljednjeg čuvara Titove Jugoslavije* (str. 95-122), autor je fokus stavio na osnivanje, organizaciju, reorganizaciju Jugoslavenske narodne armije te njen uticaj na sveukupna dešavanja nakon smrti Josipa Broza Tita. Repe je mišljenja kako je JNA mogla spriječiti sukobe 80-ih i 90-ih godina i tako osigurati uslove za mirno političko dogovaranje. Dogovori bi svejedno doveli do raspada zemlje, ali na jedan drugačiji način.

Predsjedništvo CKSKJ: Mesto sučeljavanja svih glavnih konflikata (str. 123-163) je naziv drugog rada kojeg je napisao Božo Repe. Kao što i sam naziv kaže, riječ je o periodu nakon 1969. godine kada je i ustanovljena institucija Predsjedništva CKSKJ odlukom koja je donesena na IX kongresu SKJ. Tokom 1988. i 1989. godine su se unutar Predsjedništva CKSKJ odvijala dva glavna konflikta na koje je autor posebno ukazao. Riječ je o sukobima oko Kosova i Slovenije, gdje je Predsjedništvo odlučilo da stane na stranu Armije. Od tada pa sve do potpunog kraha na XIV kongresu, Predsjedništvo je, prema riječima Repe samo opstajalo u životu koje je na kraju rezultiralo i raspuštanjem ove institucije.

Sljedeća dva rada koja je napisao Božo Repe jesu *Predsedništvo SFRJ: Bez autoriteta i harizme* (str. 164-188) te *Jugoslavenske vlade: (Ne)premostivi različiti interesi* (str. 189-228). U prvom je fokus stavio na činjenicu da se pitanje nasljednika Josipa Broza Tita u Jugoslaviji moglo uveliko pratiti još tokom šezdesetih godina. U sljedećem radu koje se bavi pitanjem jugoslavenske vlade i djelovanjem iste, autor u uvodnim pasusima objašnjava proces stvaranja institucije te njeno djelovanje u poslijeratnoj Jugoslaviji. Također, hronološki se osvrnuo i na sve ljude koji su se nalazili na njenom čelu.

Aleksandar R. Miletić u svome radu *Arbitrarni konstitucionalizam: Ustavni sud Jugoslavije, 1988-1991.* (str. 229-245) prvo daje pregled osnivanja i uvođenja u sistem saveznih institucija Ustavnog suda Jugoslavije te njegovog djelovanja i uticaje sve do 1988. godine. Autor se ne slaže sa konstatacijom Ivana Kristana koji je u svojim memoarima iznio stav da je Ustavni sud Jugoslavije bio potpuno lišen profesionalnog integriteta te da je krajnje bio instrumentalizovan u političke svrhe. Štaviše, Aleksandar Miletić navodi da je o tim elementima pisao i sam Kristan, ali da nije najjasnije zašto je odbacio svoje zapise. U

konačnici, Miletić zaključuje da je veoma teško dati jednoznačan odgovor u kontekstu profesionalnog integriteta ove ustanove, a na to ukazuje dosta propusta u smislu neutemeljenosti odluka.

Posljednji rad prve cjeline je rad Vlahe Bogišića *Jugoslovenski leksikografski zavod: Izlazak na glavna, enciklopedijska vrata* (str. 246-255). Tekst govori, najprije, o Društvenom ugovoru iz 1980. godine i o izradi i finansiranju drugog izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*. Autor navodi da je ovo bio iznimno važan akt pa je u narednih nekoliko pasusa objasnio historijat postojanja Jugoslovenskog leksikografskog zavoda čije je sjedište bilo u Zagrebu tvrdeći da se borba unutar Jugoslavije zapravo odrazila na kulturni i na naučni segment države.

Druga tematska cjelina knjige nosi naziv *Socijalističke republike i autonomne pokrajine* (str. 257-307). Riječ je o poglavlju u kojem je za svaku nekadašnju republiku i pokrajinu napisan po jedan članak kojeg su pisali autori i autorice iz zemlje o kojoj piše. Iz tog razloga, u ovom dijelu knjige, otvorene su pojedine ključne teme krize jugoslavenskog društva za svaku od republika i pokrajina. U konačnici, autor u ovom dijelu knjige navodi kako je smrću Josipa

Broza Tita, najizravniji gubitnik bio Savez komunista Jugoslavije, a sve što je poslije uslijedilo je vodilo neizbježnom krahu Jugoslavije. “Raspad jugoslavenske državne zajednice još uvijek nije stavljen *ad acta*, iako vjerovatno nikome, neovisno o nostalgijama, nije stalo do njezine obnove”, riječi su kojima je autor zaključio ovo poglavlje (str. 305).

U trećoj tematskoj cjelini *Međurepublički odnosi* (str. 309-373), svoj doprinos su dali Husnija Kamberović, Milivoj Bešlin, Aleksandar R. Miletić i Adnan Prekić koji su pisali o odnosima jugoslavenskih republika i pokrajina. Kao ključni segment cjeline jeste period nakon 1980. godine kada dolazi do novih izazova s kojima se jugoslavenska država morala suočiti. Jedan od problema koji je naveden u tekstu jeste da su susreti pojedinih republičkih rukovodstava sve češće poprimali karakter “međudržavnih posjeta”. Ovakvo “svođenje interesa i moći republičkih vladajućih elita na republičke” je vodilo ka drugačijim odnosima među republikama, što je rezultiralo nemogućnošću da se stvore kompromisi. Kao dominantno pitanje, autori su naveli ustavnu reformu što je dovelo do podjele na one koji su podržavali veću centralizaciju i one koji su težili ka većoj decentra-

lizaciji. Postavlja se pitanje: kakvi su, zapravo, onda bili odnosi između republika i pokrajina? Šta tačno nije funkcionisalo? Autori su ukazali na to da nije postojalo mnogo međusobnog povjerenja u jugoslavenskoj federaciji, i to nije bilo samo u odnosima među republikama i pokrajinama nego i među republikama.

Četvrto poglavlje jeste *Kriza i raspad* (str. 375-407) u kojem je Vladimir Gligorov svojim radom pod nazivom *Pogrešni politički odgovori na privrednu krizu* dao svoj doprinos. Navedeno je kako se privreda i njen opstanak nikako ne smiju zanemariti kada se govori o raspadu Jugoslavije. Naravno, privredni razlozi nisu ključni faktor koji je uticao na potpuni raspad Jugoslavije, ali, kako je autor naveo, “nesposobnost da se 80-ih godina na odgovarajući način odgovori na privrednu krizu je doprinio gubitku povjerenja u održivost zemlje”. Iako ne vidi to kao ključni problem i ne želi detaljnije razmatrati uticaj ideologije na privrednu krizu, autor ga ne može zanemariti.

U petom poglavlju koje naziva *Kratka hronologija ključnih događaja osamdesetih godina u slici* (str. 409-432), može se pronaći veliki broj fotografija koje prikazuju smrt Josipa Broza Tita, reakciju građana na tu vijest,

te koje najavljuju nove sukobe Slobodana Miloševića. Na fotografijama se mogu pronaći i kulturni i naučni aspekti poput jugoslavenske muzike, štampe i novina.

U idućem poglavlju, pod nazivom *Uspješna diplomacija malih rezultata* (str. 433-483), svoj rad je napisao Tvrtko Jakovina. U svome tekstu, pod naslovom *SFRJ i svijet od Titove smrti do smrti Jugoslavije*, Jakovina se osvrnuo na nekoliko ključnih događaja koji su se desili nakon smrti Josipa Broza Tita. Jedan od njih jeste odnos Evropske zajednice (EZ), Gorbačova i Jugoslavije. Autor je naveo da je EZ veoma brzo postala krojač budućnosti Jugoslavije. Jakovina navodi da je “diplomacija Titove Jugoslavije svoje najveće uspjehe zapravo ostvarila puno prije posljednjeg desetljeća postojanja države” te naslućuje da je možda jedan od bitnih razloga destabilizacije, a samim time i raspada Jugoslavije, nepostojanje vidljive vanjske politike.

Sljedeća tematska cijelina nosi jednostavan naziv *Društvo* (str. 485-629), a u njemu je svoje radove napisalo nekoliko autora. Prva među njima jeste Vesna Pusić sa svojim tekstom *Društvene promjene: Zavidna dinamičnost i kreativnost* (str. 487-524) koji je započela vlastitim sjećanjima

o periodu života u Jugoslaviji. Kroz vlastiti primjer života u tom periodu između 50-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća, autorica je navela prednosti i nedostatke svakodnevnog života. To je predstavljalo uvod u ono što je Pusić otkrila, spoznala i napisala tokom svog studija, a kasnije i istraživačkog rada, a to je realnost tadašnjeg života. Kroz nekoliko podnaslova, autorica se dotaknula bitnih događaja ovog perioda. U jednom od njih je govorila o rušenju stubova države i njenog identiteta gdje je navela kako je liberalizacija stvorila ogromne probleme, a samim time i dala slobodu mnogim kritičarima sistema. Kao zaključno razmatranje, Pusić je navela kako je društvo kroz medije, kulturu, znanost pa i privredu išlo u korak s vremenom, ali da se dosta stvari počelo mijenjati uvođenjem novog pojma – civilno društvo. Dotaknula se autorica i feminizma, ekološkog pokreta, pojave “manager” u ekonomiji, nacionalističkog populizma te za kraj nasljedstva osamdesetih godina.

Alemka Lisinski je napisala rad *Novinarstvo i mediji: Izazovi osvojenih sloboda* (str. 525-552) u kojem se dotaknula historijata medija i perioda od ukidanja krojnog Arka do “krojenja” nove medijske scene. Kada su u pitanju mediji, autorica smatra

kako su “osamdesete” donijele dosta slobode s obzirom na to da je komunistički režim počeo sve više opadati, pa je tako Jugoslavija, nakon smrti Josipa Broza Tita prolazila kroz liberalizaciju svih aspekta života, a time su bili pogođeni i mediji. Međutim, autorica navodi jednu veoma bitnu stavku, a to je da su mediji prošli svojevrsnu drastičnu promjenu u svega deset godina. Pa se tako od novinarskog procvata vrlo brzo došlo do stvaranja ratnohušačkih medija.

Kvadratura osamdesetih (str. 553-589) je tekst koji je napisao Dejan Kršić u kojem govori o pojavi domaćeg stripa. Historijat domaćeg stripa, kako je to naveo Kršić, razmjerno je dobro dokumentiran nizom publikacija, ljudi koji su profesionalno povezani sa stripom kao kritičari i izdavači. Kroz tekst, autor se osvrnuo na činjenicu da strip u ovom periodu uopšte nije ozbiljno shvaćen, a niti prihvaćen u “ozbiljnijim” akademskim krugovima. Dotaknuo se Kršić perioda osamdesetih, mada se mogu pronaći i podaci o devedestim godinama prošlog stoljeća, ali i o današnjim savremenim događajima prikazanim kroz stripove.

Posljednji rad ove tematske cjeline napisao je Zlatko Gall, a nosi naziv *Jugoslavenska glazba – Između novog vala i novog ‘narodnjaka’* (str. 590-629).

Autor je svoj tekst započeo pričom iz 60-ih godina prošlog stoljeća, nazvavši ga burnim desetljećem koji svijet, uglavnom, pamti po Hladnom ratu, ekonomskim problemima, buntovnim studentima, tehnološkim inovacijama. Cilj autora je prikazati pojavu i uzlet u tzv. visokoj kulturi u koju spada i muzika, a veliku ulogu u tome je imao proces modernizacije. Ovakav jedan pristup kojeg je imao Gall u svome radu, svakako približava čitatelju kulturološki ambijent muzike u Jugoslaviji tog perioda.

Osma tematska cjelina nosi naziv *Intelektualci* (str. 631-745), a u njoj se nalazi sedam radova koje su napisali razni autori. Nadežda Čaćinović je u svome tekstu *Uloga intelektualaca: Između ‘moći istine’ i ‘istine moći’* (str. 633-645) pokušala objasniti ko su zapravo intelektualci, šta je njihova uloga i koliko su oni bili značajni u svim tim godinama postojanja Jugoslavije. Kao ključnu misao, navela je bitnost shvatanja 60-ih godina i činjenice da djelovanje intelektualaca nije bilo slobodno. Čaćinović smatra da je u stvaranju prostora za intelektualne inovacije pomoglo pomanjkanje jedinstvene politike suzbijanja kritike.

Aleksandra Đurić Bosnić je u radu *Odgovori intelektualaca na društvenu i političku krizu u Srbiji* (str. 646-565)

fokus stavila na podatke koji govore o tome na čijoj strani i uz koju ideju su zapravo ostali odani određeni intelektualci u Srbiji. Tako je navela kako su postojali oni koji su više naginjali ka ideji jugoslovenstva, a oni su se udružili s ostalim intelektualcima iz drugih republika. *Pokušaj marginiliziranja intelektualaca u Bosni i Hercegovini* (str. 657-683) je tekst kojeg je napisala uvažena Vera Katz. Navela je kako 80-e godine predstavljaju duboku krizu kroz koju je prošlo jugoslavensko društvo. Na primjeru Bosne i Hercegovine, Katz je analizirala “utjecaj inteligencije na javno mnijenje” povodom nekoliko veoma bitnih događaja koji su zahvatili jugoslavensku državu u ovom periodu.

Sljedeći rad djelo je Vladimira Milčina pod nazivom *Makedonija: Nezavršena prošlost* (str. 684-704) u kojem se osvrnuo na djelovanje intelektualaca u Makedoniji tokom pret-hodnog perioda. On navodi kako su Makedonci oduvijek osuđeni na privremenost, tako navodi primjer da je Makedonija u posljednjih nekoliko godina promijenila ime svoje države nekoliko puta kako bi napredovala; da li im je to donijelo napredak? Marko Zajc je napisao dva teksta unutar ove cjeline. Prvi nosi naziv *Slovenački kritički intelektualci i jugoslavenska*

javnost (str. 705-725) u kojem iznosi činjenice i zaključke o “aferi Rupel” i procesu “Mastnak”, odnosno zbog čega su one bile moguće. Drugi rad nosi naziv *Nova Revija i odnosi sa Srbijom* (str. 726-730) u kojem govori o dotičnom magazinu i postojanju opozicionog tona u njemu. Glavni adut ovog magazina bio je kritički odnos prema postojećem sistemu. *Crnogorski intelektualci i njihov odnos prema Jugoslaviji osamdesetih* (str. 731-745) je rad koji je napisao Radenko Šćekić. On tvrdi da se za intelektualnu elitu Crne Gore može sa sigurnošću reći kako je ona predstavljala isključivo branitelje aktualne vlasti. No takvo djelovanje crnogorske intelektualne elite oslabilo je tokom 1988. godine jer je došlo do potrebnih promjena, a samim time je počelo odbacivanje prijašnjih ideologija.

Deveta tematska cjelina u ovoj knjizi jeste *Verske zajednice* (str. 747-797) unutar koje je svoj rad napisao Srđan Barišić pod nazivom *Tradicionalne verske zajednice i dezintegracija Jugoslavije*. On je naveo kako se razdoblje od 1945. do 1970. godine dijeli na dva potpuno različita perioda. Jedan period u kojem su vjerske zajednice na margini i sukobu s državom, i drugi period u kojem se teži ka razgovoru i pronalasku rješenja.

Za njega veoma bitna stavka jeste činjenica da je značaj religijskih tradicija u očuvanju etničkog i kulturnog identiteta doveo do toga da se religija kasnije pojavljuje kao izuzetno bitna politička činjenica.

Naredna tematska cjelina koja je obrađena jeste *Kultura* (str. 799-853.) gdje su svoje tekstove napisali Nenad Makuljević *Ideološki i društveni konteksti umetnosti i kulture* (str. 801-824) te Tomislav Marković *Kulturni pluralizam i monizam* (str. 825-853). Makuljević je naveo kako je život i razvoj kulturnih koncepcija i umjetničkih praksi tijesno povezan s društvenim i državnim kontekstom. Marković je svoj fokus stavio na pluralizam i okrenutost prema Zapadu.

Pretposljednja tematska cjelina obrađena u knjizi nosi naziv *Istoriografija Jugoslavije* (str. 855-891). Šerbo Rastoder je napisao rad *Istoriografija i Jugoslavija* u kojem se razmatranje pitanja odnosa historiografije i Jugoslavije može posmatrati kroz nekoliko pravaca i pitanja. Autor je u svoj rad uvrstio i historioografske obrasce za koje je rekao da su prožeti ideologijom marksizma-lenjinizma. Pored toga se osvrnuo i na odnos književnosti i historije, odno-

sno književnu obradu historijskog razdoblja koja je, prema njemu, za cilj imala mitologizaciju uloge Srbije u ratu i stvaranju Jugoslavije.

Posljednje poglavlje knjige nosi naziv *Epilog* (str. 893-927) u kojem je svoj tekst pod nazivom *Poezija posle Srebrenice? Kulturna refleksija jugoslovenskih osamdesetih* napisao Mitja Velikonja. Autor je naveo da je danas veoma teško razumjeti i shvatiti potpuno jugoslavenske osamdesete godine. Kako je to moguće uraditi i kako vrednovati sve ono što se desilo 80-ih godina nakon onoga što se desilo devedestih? Kroz primjere dešavanja u Srebrenici, Ahmićima, Vukovaru, Sarajevu i na stotinama drugih lokalnih *Aušvica*, Velikonja smatra da je jednostavno veoma teško "pisati poeziju" i da se to sve može smatrati "varvarskim". Nakon ovog poglavlja, slijede *Biografije autora* (str. 929-941) u kojima su pojedinačno doneseni biografski podaci svih ljudi koji su radili na kreiranju jedne ovakve studije, te *Indeks imena* (str. 943-960).

Tridesetak autora učestvovalo je u kreiranju ove knjige te analiziranju brojnih tema. Posebno je značajno što se unutar knjige nalaze razni članci i razne teme koje mogu

pobuditi svakog čitaoca da pročita ono što ga posebno zanima. Knjiga, svakako, predstavlja jedan važan korak u bavljenju temom Jugoslavije između 1980. godine pa sve do 1991. godine jer su potpuno jasno identificirani problemi i razne kontroverze, dok je naglasak stavljen na multiperspektivno i kritičko čitanje

historiografije u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije. Zaključno, može se reći kako ova knjiga svojom ozbiljnošću analiza i mnoštvom aktualnih podataka, zainteresiranom čitatelju omogućava zanimljiv uvid u državu koja je postojala i oko koje i dalje postoje mnoge polemike.

Edin Huseinović

Zlatko Jovanović, *A Cultural History of the 1984 Winter Olympics. The Making of Olympic Sarajevo*. Palgrave Macmillan (e-book), 2021, 265.

Četrnaeste zimske olimpijske igre koje su se održale u Sarajevu od 8. do 19. februara 1984. godine jedan su od ključnih događaja koji su obilježili historiju grada XX, ali i XXI stoljeća. Sarajevska olimpijada bila je prekretnica u razvoju grada, njegovom infrastrukturnom, ekonomskom, sportskom i kulturnom razvoju. Stoga, nije iznenađujuće da o ovoj temi postoje brojni radovi i knjige naučnog i publicističkog karaktera koji osvjetljavaju prvenstveno sportski, politički i ekonomski značaja Igara za grad, ali i šire. Olimpijske igre, kao globalni fenomen, bile su prili-

ka za socijalističku Jugoslaviju, ali i Sarajevo, da se pozicionira na svjetskoj mapi zimskog sporta, ostvari ekonomski napredak kroz razvoj turizma, prezentira na globalnoj geopolitičkoj sceni u vrijeme zategnutih odnosa između istočnih i zapadnih sila, ali i da na unutarpolitičkom planu učvrsti ideju jugoslavenstva u vrijeme jačanja etnonacionalističkih snaga u svim dijelovima zemlje.

Uprkos brojnoj literaturi, još uvijek su nedovoljno rasvijetljeni pojedini dijelovi historije grada tog vremena. Zbog potrebe sagledavanja ovog pitanja iz šire perspektive, s akcentom

na lokalne specifičnosti i događaje dugog trajanja, ostali su neistraženi ili nedovoljno istraženi momenti infrastrukturnog i društveno-političkog razvoja grada u odnosu na organizaciju i održavanje Olimpijskih igara. Stoga prošlogodišnje izdanje čuvene izdavačke kuće Palgrave Macmillan u serijalu *Modernity, Memory and Identity in South-East Europe*, pod naslovom *A Cultural History of the 1984 Winter Olympics. The Making of Olympic Sarajevo* predstavlja djelo vrijedno pažnje. Autor pomenute studije je Zlatko Jovanović, istraživač u Centru “The Many Roads in Modernity” – University of Copenhagen, Danska koji je svoj višegodišnji istraživački rad ukoricao u knjigu i predstavio naučnoj, ali i široj zainteresiranoj javnosti.

U knjizi, na ukupno 256 stranica, podijeljenoj na tri dijela i pet poglavlja, Jovanović predstavlja historiju olimpijskoga Sarajeva iz ugla povjesničara kulture. Za ovakvu organizaciju knjige, vrijedno je napomenuti, autor je inspiraciju pronašao u sociološkoj studiji Maurica Roche *Mega-events and Modernity: Olympics, Expos and the Growth of Global Culture* koji je postavio tezu da se Olimpijske igre mogu istraživati na osnovu tri dimenzije od kojih svaka

polazi od dva suprotna stanovišta: moderna/nemoderna, nacionalna/nacionalna i lokalna/nelokalna dimenzija.¹ Primjenjujući Roscheov istraživački aparat, autor je donekle prilagodio postojeći model istraživanja i njegov konceptualni okvir konkretnoj studiji slučaja o Olimpijskim igrama u Sarajevu 1984. godine.

Jovanović u ovoj studiji postavlja za cilj da ispita i prezentira različite kulturne implikacije sarajevske Olimpijade kao i promjene reprezentacije grada Sarajeva od konca 1960-ih do sredine 1980-ih godina u vezi s održavanjem XIV zimskih olimpijskih igara na makro i mikro nivou, nudeći istovremeno uvid u jugoslavensko društvo kasnog socijalizma, ali i uzimajući u obzir i posebnost jugoslavenske geopolitičke pozicije u to vrijeme. U knjizi se akcent stavlja na istraživanje odnosa infrastrukturnog razvoja i društveno-političkih promjena u gradu u navedenom periodu. Ovako postavljen cilj istraživanja naveo je autora, kako i sam navodi, da se metodološki vodi teorijskom pretpostavkom *intertek-*

¹“(…) the modern/non-modern dimension, the national/non-national dimension and the local/non-local dimension” u: Roche, Maurice. 2000. *Mega-events and Modernity: Olympics, Expos and the Growth of Global Culture*. London: Routledge, str. 11.

stualnosti, odnosno da “tekst može prenijeti svoje značenje samo kada je postavljen u odnosu na druge tekstove i veće probleme”² jer značenje teksta “nastaje između tekstova i često se odnosi na veća pitanja od onih kojima se izravno obraća”³ (prev. A. L. R). To svakako ne znači da ne može postojati i drugačija interpretacija teksta, već je ovo, Jovanović potcrta, njegova interpretacija koja za cilj ima da ukaže na generalne trendove.

Pored brojne literature, različitih publikacija, naučnih studija i članaka na koje se Jovanović oslanja u knjizi, a nerijetko otvoreno i argumentirano diskutira s njima u tekstu, istraživanje za ovu studiju bazira se na širokom spektru izvornog materijala. Autor je konsultirao arhivsku građu Arhiva Jugoslavije i Historijskog arhiva Sarajeva, brojnu domaću, regionalnu i stranu štampu, zvanične objavljene publikacije i izvještaje o Olimpijskim igrama, statističku građu te audio i videomaterijale.

Sarajevo se u manje od dvije decenije, tokom 1970-ih i 1980-ih godina, transformira od grada koji nije po-

²“(…) that a text can only communicate its meanings when placed in relation to other texts and the larger issues”, str. 10

³“(…) arises between texts and is often relating to issues larger than those directly addressed”, str. 10

sjedovao infrastrukturne, ekološke, ekonomske niti bilo koje druge kapacitete za organizaciju jednog svjetskog događaja kao što su Olimpijske igre, u grad koji se pozicionirao na svjetskoj mapi zimskog sporta. Bosanskohercegovačka politička elita prepoznala je značaj Olimpijskih igara kao ogroman turistički, a samim time i ekonomski potencijal za razvoj grada, ali i regije. Ono što je Jovanović podvukao u prvom poglavlju knjige *Sarajevo, ‘The Place’ (Local/ Non local Dimension of the Sarajevo Olympics)*, jeste da je uprkos jasnom ekonomskom cilju, koji je stajao iza organizacije Igara, sam događaj imao puno dublje posljedice koje su se ogledale u transformaciji poimanja grada. Ovaj događaj postao je ključna odrednica u transformaciji globalne slike Sarajeva kao “grada zimskog sporta”. U tom kontekstu, kulturna reprezentacija grada se značajno promijenila što je Jovanović vješto pokazao interpretativnom analizom tri turistička vodiča grada Sarajeva iz 1966, 1975 i 1983. godine.

Grad domaćin organizacijom događaja svjetskog značaja ima priliku da izgradi globalnu sliku o sebi, ali istovremeno i ojača “svijest” o svojim posebnostima. Olimpijada kao globalni događaj uvijek je i lokalizirana

u određenom prostoru i vremenu. Jovanović navodi kako je jedinstvenost Sarajeva spoj istoka i zapada te da je orijentalno naslijeđe u tim godinama prepoznato, prvenstveno od stranih, a potom i lokalnih medija, kao nešto što je potrebno brendirati i iskoristiti u turističke svrhe. Stoga, ne čudi da je u godinama pred Olimpijadu, uz ostale projekte, pokrenuta rekonstrukcija i restauracija većeg dijela starog grada – Bašćaršije. Olimpijada je postala važan događaj, kako za građane Sarajeva tako i za predstavnike subkulture mladih koji su se u to vrijeme uspinjali jugoslavenskom ljestvicom popularne kulture, da sebe doživljavaju kroz poimanje svog grada, kao grada domaćina Olimpijskih igara. Premda je prvenstveno dominantan infrastrukturni i ekonomski značaj Igara, promjene koje su nastale, utjecale su i na preobražaj slike, odnosno imidža grada kroz izgradnju i kulturne reprezentacije Sarajeva kao centra zimskog sporta – olimpijskog grada.

Pitanje koje čini srž drugog dijela ove knjige, pod naslovom *Sarajevo, the Modern (Modern/Non modern Dimension of the Sarajevo Olympics)*, jeste: kako su to Olimpijske igre učinile Sarajevo modernom metropolom? U centru interesovanja, nisu

samo infrastrukturne promjene koje je grad doživio 1970-ih godina, a koje jesu najvidljivija promjena prostorne transformacije grada, već i društvena transformacija stanovništva i njihovog svakodnevnog života u skladu sa *zamišljenom* slikom grada kao domaćina Olimpijskih igara.

Određeni procesi preobražaja Sarajeva počeli su prije zvanične kandidature za Olimpijske igre 1977. godine. Naime, od konca 1960-ih godina, kada se javila ideja o postojanju potencijala za razvoj zimskog turizma na prostoru sarajevske regije, nekoliko važnih momenata koincidiralo je i na koncu dovelo svjetski zimski događaj u Sarajevo. Zahvaljujući sinergiji privredne i političke elite 1970-ih godina u Sarajevu je pokrenut projekat “Zaštita čovjekove okoline” koji je finansirala Međunarodna banka iz Vašingtona. Ovaj Projekat je predstavljao odgovor na goruća pitanja i probleme Sarajeva tih godina, a koji su se ticali ekološkog preobražaja grada. Projekat je na koncu, uz dobro osmišljenu prijavu, bio jedan od glavnih razloga za osvajanje kandidature za Olimpijadu, a kasnije njegova realizacija se uveliko vezala uz relativno brzu pripremu za organizaciju Igara. Jovanović veoma dobro uočava da je centralna tema olimpijskoga

diskursa u Sarajevu upravo bila politika izgradnje ekološki progresivne metropole, a takva politika je bila već onda daleko ispred svoga vremena.

Pored infrastrukturnih i ekološki promjena koje je grad doživio u tom periodu, neminovno su nastupile i određene društvene promjene. Olimpijske igre bile su odlična prilika da se i stanovništvo “pripremi” za novu ulogu grada. U tome su, pored partijskih organa, ali i brojnih društveno-političkih organizacija, jednu od ključnih uloga imali mediji čija se aktivnost intenzivirala kako se Olimpijada približavala. Potcrtavalo se, kako je uspjeh Olimpijade “kolektivna odgovornost” te da je ovo bila jedinstvena šansa za sveukupnu modernizaciju grada.

Olimpijske igre bile su prilika za socijalističku Jugoslaviju da se na svjetskoj pozornici još jednom predstavi i potvrdi kao jedan od ključnih i najistaknutijih lidera Pokreta nesvrstanih. Vješto se gradila slika Jugoslavije kao “miroljubive zemlje”, posebno u vrijeme izuzetno napetih odnosa između Istočnog i Zapadnog bloka, odnosno zemlje kojoj je “prirodno” pripala uloga domaćina Olimpijskih igara. Ovo su neke od tema kojima je Jovanović posvetio posebnu pažnju u okviru trećeg dijela knjige pod naslovom *Sarajevo*,

‘An Oasis’ (National/Non national Dimension of the Sarajevo Olympics).

Pored globalnoga geopolitičkog konteksta u kojem se Jugoslavija našla početkom 1980-ih godina i koji joj je omogućio da izgradi jedinstven nacionalni imidž u okviru olimpijske priče, jednako važna je i slika koja je poslana iz Sarajeva o gradu koji je čak dva puta u toku XX stoljeća bio centar svjetskih dešavanja. Nakon smrti nadvojvode Franca Ferdinanda i početka I svjetskog rata, ovo je bila prilika da se Sarajevo svijetu prezentira kao grad mira i prijateljstva. Jovanović ističe kako je tada bio važan raskid između stare slike i slike grada u nastajanju – s naglaskom na to šta Sarajevo više nije.

Olimpijada je ujedno bila i prilika da se još jednom istakne i ojača politika jugoslavenstva u skladu sa zvaničnom politikom bratstva i jedinstva. Ovo je posebno došlo do izražaja u toku izvođenja ceremonija: otvaranja i zatvaranja Olimpijskih igara u Sarajevu, ali i kroz cjelokupnu politiku organizacije Igara s ciljem predstavljanja Sarajeva kao “istinski jugoslavenskog grada”. Vodeći se tezom kako je ekonomska kriza koja je tih godina uveliko “nagrizala” jugoslavensko društvo i doprinijela slabljenju i, u konačnici, raspadu Jugoslavije, Jovanović zaklju-

čuže kako su Olimpijske igre kao ekonomski uspjeh ovaj proces odgodile za Sarajevo u tim godinama, te da su u velikoj mjeri doprinijele da Sarajevo bude “posljednja oaza jugoslavenstva” u ranim 1990-im.

Ako ovu knjigu posmatramo u širem kontekstu do sada objavljenih naučnih monografija i radova o historiji olimpijskoga Sarajeva, možemo reći da donosi jedan novi i osvježavajući pristup temama koje razmatra. Polazeći od pretpostavke da je danas Sarajevo nemoguće zamisliti bez “olimpijskog identiteta” autor je kroz tri pomenuta dijela i pet poglavlja u ovoj knjizi predstavio infrastrukturnu, društveno-političku, ekonomsku i ekološku transformaciju koju je grad doživio u godinama koje su prethodile Olimpijadi i u olimpijskom periodu. Vremenski okvir koji je Jovanović postavio u radu, od konca 1960-ih do sredine 1980-ih godina, otvorio mu je mogućnost da sagleda brojna pitanja uzročno-posljedičnih odnosa koji su (in)direktno utjecala na promjenu slike grada. Uzimajući u obzir globalni značaj Olimpijskih igara, one su bile prilika za Jugoslaviju da se na svjetskoj geopolitičkoj sceni početkom 1980-ih dodatno učvrsti kao jedan od glavnih predstavnika politike “nesvrstanosti i miroljubive koegzistencije”. Posebnu

vrijednost ove knjige predstavlja činjenica da je autor organizaciju Olimpijskih igara u Sarajevu posmatrao, ne samo kao ekonomski, infrastrukturni i kulturološki fenomen već je ukazao i na ekološku dimenziju značaja ovog događaja za grad. Ovaj aspekt Olimpijskih igara održanih u Sarajevu ostao je uglavnom manje poznat u domaćoj, ali i stranoj stručnoj i široj javnosti. Jovanović je u svom radu objedinio dosadašnja istraživanja, naučnu i ostalu literaturu, brojne i raznovrsne izvorne materijale i ponudio nam knjigu o kulturnoj historiji sarajevske Olimpijade koja je, u suštini, i više od toga. Metodološki pristup omogućio mu je da ponudi svježije interpretacije, ali i da otvori neke nove teme, ne samo u svjetlu historije Sarajeva kao olimpijskoga grada već i u kontekstu razmišljanja i razumijevanja Olimpijade kao globalnog svjetskog događaja.

Ipak, za nas ostaje činjenica da je Olimpijada bila i ostala referentna tačka u historiji grada, ne samo u prostornoj kategoriji već i za njegovo stanovništvo i njihov svakodnevni život koji je obilježen činjenicom da je Sarajevo 1984. godine bio grad domaćin Zimskih olimpijskih igara – svjetska metropola.

Aida Ličina Ramić

IDEJE o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina,
ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Udruženje za modernu
historiju, 2021, 186.

Raspad Jugoslavije, zemlje koja je doživjela toliko različitih interpretacija kroz tri decenije od svoje disolucije, predstavlja i danas dosta aktuelnu temu koja ostavlja prostora polemici. Prisutnost ljudi i procesa koji su bili dijelom te disolucije i danas, diskusiji o takvoj temi daje dosta drugačiju dimenziju od čisto historijske. Uplitanje i neupitna povezanost trenutne političke situacije postjugoslavenskih zemalja u diskusiju o Jugoslaviji, daje jednu dodatnu težinu tim diskusijama, kao i obilje različitih interpretacija čiji se broj umnožava. U vezi s tim, Zbornik radova *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina* u izdavaštvu Udruženja za modernu historiju, okuplja najeminentnije i najaktivnije historičare iz svih postjugoslavenskih zemalja poput Husnije Kamberovića, Dubravke Stojanović i Milivoja Bešina. Kako se to navodi u predgovoru knjige, ideja autora bila je da govore o pokušajima pronalaska mirnog rješenja za krizu u Jugoslaviji, nešto što je dosta marginalizirano u javnoj sferi.

Nakon predgovora, Zbornik započinje radom Dubravke Stojanović

pod naslovom *Duge devedesete: Decenija koja se nije završila* (str. 9-20). Autorica konstatira kako "i dalje živimo u devedesetim" iz jer je dosta stvari, ali i direktnih aktera iz tog vremena, fokusirajući se na primjeru politike i političke scene, danas prisutno. Međutim, autorica postavlja i pitanja: zašto nakon tri decenije nema napretka i zašto su zemlje i dalje u stanju "zaleđenosti"? Nakon uvodnih razmatranja, autorica prelazi na suštinu rada, a to je pripremanje stanovništva za razaranje Jugoslavije, kroz nekoliko faza. Kao nultu tačku, autorica ističe pojavu nacionalizma u Jugoslaviji 80-ih godina prošlog stoljeća, a u slučaju Srbije, nemiri na Kosovu 1981. godine označavaju početak prve faze pripremanja "terena" za razaranje Jugoslavije. U toj fazi dolazi do kreiranja jednog čitavog sistema mišljenja koji se temeljio na zloupotrebi historije i historijskom revizionizmu, poglavito prema Drugom svjetskom ratu i četnicima, što autorica prati kroz nosioce te promjene koji su najprije bili "izvan historije", odnosno u književnosti i pozorišnoj umjetnosti. Druga faza

počinje dolaskom Slobodana Miloševića na političku scenu 1987. godine i traje sve do 1990. godine i tada je već izvršena ideološka priprema, a kroz čuvene mitinge “Dogaćanje naroda” te se “noviformirane” ideje “spuštaju” u narod. Nakon što narod usvoji te ideje kreće i posljednja faza koja je obuhvatila višestranačke izbore 1990. godine i krvave ratove koji su uslijedili nakon toga. Dakle, članak Dubravke Stojanović, na jedan pregledan način, predstavlja transformaciju srpskog nacionalizma u Srbiji u periodu od Titove smrti pa sve do početka ratova, a cilj toga jeste pružanje neke vrste odgovora na pitanje: zašto su postjugoslavenske zemlje i dalje u stanju “zaleđenosti” 30 godina nakon raspada Jugoslavije?

Nakon članka Dubravke Stojanović, slijedi rad Bože Repe *Raspad Saveza Komunističke Jugoslavije* (str. 21-50) u kojemu analizira dešavanja u SKJ povodom krize na Kosovu i Sloveniji. Naime, 13. kongres SKJ održan u Beogradu bio je “prazna kulisa koja je skrivala period agonije Jugoslavije”, što je autor odlično ilustrirao rečenicom radnika “Zastave”, Radoslava Jeremića: “Potrošili smo sve fraze, sve smo zaključke donijeli, a kako napred?” Iako je na tom kongresu izabrano “podmlađeno” rukovodstvo, znača-

jan broj tih izabranika neće dočekati sljedeći kongres u tom zvanju uslijed raznih afera i zloupotrebe položaja. Iako prvenstveno, s fokusom na slovensku perspektivu, Repe analizira i borbu unutar SK Srbije 1987. godine, iz koje kao pobjednik izlazi Slobodan Milošević. Vraćajući se na SKJ, glavni sukobi su bili povodom situacije na Kosovu i Sloveniji gdje predstavnici Slovenije koriste stav Srbije povodom krize na Kosovu i ističu kako je situacija u Sloveniji isključivo njihova unutrašnja stvar i kako to samo oni mogu riješiti. Međutim, ozbiljan sukob unutar SKJ počinje kada Slovenija biva protiv uvođenja vanrednog stanja na Kosovu, što je Milošević protumačio kao “nož u leđa” i ubrzo nakon toga kreće ekonomski rat dvaju republika koji dodatno produbljuje krizu. Svoj rad autor zaokružuje 14. kongresom SKJ, kada su svi amandmani predstavnika Slovenije odbijeni, što je dovelo do njihovog, a ubrzo zatim i hrvatskog napuštanja Kongresa, čime je definitivno stavljena tačka na nade građana: da su politička rukovodstva sposobna doći do rješenja za dobrobit svih.

Odnos Srbije i Vojvodine u posljednjoj deceniji Jugoslavije (str. 51-64) naslov je rada Milivoja Bešlina koji se fokusira na odnos SK Srbije spram

autonomnih pokrajina u svjetlu krize na Kosovu. Upravo je ona označila početak akcije Srbije na ograničavanje autonomije pokrajina, te kako su objektivni problemi unutar Republike korišteni za jačanje javnog raspoloženja protiv pokrajina i njihove autonomije. Najprije su uslijedili napadi Nikole Ljubičića i Dušana Čkrebića, koji su u pokrajinama prepoznali veliku opasnost po Srbiju, što uz pomoć beogradskih medija, krizu dodatno produbljuje. Bešlin posebno ističe “Slučaj Martinović” gdje Albanci zlostavljaju jednog srpskog seljaka na Kosovu koji dodatno potpiruje antipokrajinsko raspoloženje među stanovništvom, a kriza svoj vrhunac dostiže ubistvom nekolicine vojnika JNA u kasarni u Paraćinu 1987. godine, čime pitanje pokrajina prerasta u prvorazredni problem. Uprkos tome što su pregovori dvaju rukovodstava išli dobrim tokom i što su dogovorene ustavne promjene s ciljem boljeg funkcioniranja Srbije kao federalne jedinice, želja Srbije da se te promjene sprovedu što prije dovodi do pokretanja ozbiljnije kampanje protiv rukovodstva Vojvodine i optužbi za separatizam. Kao završni čin “lomljenja pokrajina”, Bešlin ističe 1988. godinu i mitinge koji su održani u Vojvodini, a na protivljenje Saveza

komunista Vojvodine, odgovoreno je “Jogurt-revolucijom” u Novom Sadu, što je u konačnici dovelo do ostavke rukovodstva Vojvodine i kasnijom čistkom nekih 40.000 ljudi kako ističe Milivoj Bešlin.

Odnos komunističke i postkomunističkih političkih elita u Bosni i Hercegovini prema Jugoslaviji (str. 65-78) pitanje je kojim se u svome radu bavio Husnija Kamberović. Imajući u vidu etnički sastav Bosne i Hercegovine za vrijeme Jugoslavije, jasno je zašto se kriza u Jugoslaviji manifestirala na drugačiji način u Bosni i Hercegovini. Naime, partijsko rukovodstvo u tim teškim vremenima za Jugoslaviju zauzima jasan stav koji je glasio: “Naša trajna orijentacija je jedinstvena Jugoslavija”, te Kamberović ističe da je prevelika preokupacija samim sobom dovela to isto rukovodstvo u lošu pregovaračku poziciju kasnije. Tokom 1989. godine održan je sastanak između rukovodstava Srbije i BiH, na kojem se pozivalo na očuvanje Jugoslavije, iako Kamberović postavlja pitanje da li su pri tom pozivanju mislili na isti sadržaj. Pored toga, oba rukovodstva su saglasna kako je državi potreban novi ustav te bosansko-hercegovačko rukovodstvo ističe da se nikada neće svrstati uz nacionalni program. Međutim, kako ističe Kam-

berović, prvi višestranački izbori odvesti će BiH u sasvim drugom pravcu gdje tri nacionalne stranke formiraju koaliciju temeljenu isključivo na antikomunizmu, uprkos razlikama po svim ostalim pitanjima. Također, navodi kako je SDS bio za jače veze sa Srbijom, HDZ za rušenje Jugoslavije, a SDA za očuvanje Jugoslavije samo u slučaju da Srbija i Hrvatska budu dio nove Jugoslavije. Na samom kraju rada, autor se osvrće na referendum o nezavisnosti i načinu formuliranja referendumskeg pitanja, gdje je postojalo nekoliko prijedloga, ali je na kraju usvojeno ono sada već poznato: “Jeste li za suverenu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine – Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda koji u njoj žive?” Kako zaključuje Kamberović, time je Bosna i Hercegovina krenula putem nezavisnosti, ali je vrlo brzo bila suočena s krvavim ratom.

Za razliku od ostalih autora, koji prate neke “šire” okvire ili aktere u kriznom periodu za Jugoslaviju, Branimir Janković se kroz rad pod naslovom *Intelektualne intervencije Branka Horvata: Hrvatsko proljeće 1971. i Kosovo 1989.* (str. 79-100), osvrće isključivo na jednu značajnu ličnost. Nije u pitanju neka politička

figura nego intelektualac i ekonomista Branko Horvat, kroz čiji primjer autor pokazuje držanje intelektualne zajednice u kriznom periodu. Janković najprije ističe kako se danas, u kontekstu *hrvatskog proljeća* pominju isključivo oni koji su bili na strani tog pokreta. S druge strane, ličnosti poput Branka Horvata sklonjene su na marginu prošlosti, zbog svojih kritika na račun *hrvatskog proljeća*. Horvat je bio predan socijalizmu, ali se nije libio da ga kritikuje, a kada je u pitanju *proljeće*, isticao je eksploziju nacionalizma. Međutim, naglašavao je kako se nacionalizam ne može obuzdati silom, niti da to treba biti izgovor za provođenje represije. Osvrtao se i na navode hrvatskih proljećara o ekonomskoj oštećenosti Hrvatske i na njihovu tezu o ugroženosti hrvatskog jezika te je tvrdio da proljećari «brane nacionalne interese tako da im istovremeno nanose veliku štetu». Također je predlagao da se udovolji zahtjevima proljećara. Smatrao je da bi nastupanjem krize zbog implementacije tih zahtjeva, došlo do odustajanja od tvrdnji da je federacija kriva. Svoje mišljenje o krizi na Kosovu, Horvat je glasno isticao, za razliku od većine intelektualne zajednice u Hrvatskoj. Za razliku od kolega, Horvat je smatrao kako

problem Kosova nije nerješiv i da se može naći nacionalno rješenje. Mnogi intelektualci su odali priznanje djelovanju Horvata povodom krize na Kosovu, poput Shkelzena Maliqia koji je istakao da je Horvat “uradio više nego svi plenumi i kongresi” zbog otvaranja mogućnosti na različite poglede o kosovskom pitanju. Janković na kraju zaključuje kako su ipak naponi Horvata bili uzaludni jer je Jugoslavija krenula putem koji ju je odveo u rat, a i Horvatovo predviđanje o rješenju problema Kosova za pet godina se pokazalo netačnim jer je dvije godine nakon Kosova, u fokus došla kriza u Sloveniji.

Pogled iz bosanskohercegovačke perspektive na prijedlog platforme Izetbegović-Gligorov u kontekstu raspada Jugoslavije (str. 101-140) rad je Vere Katz u kojem prati različite prijedloge u pogledu uređenja Jugoslavije, ali se više fokusira na prijedlog predsjednika Alije Izetbegovića i Kira Gligorova. S obzirom na to da se nalazio između dvije potpuno suprotstavljene političke opcije, Izetbegović odlučuje da ponudi i treću opciju, svojevrsni kompromis u obliku asimetrične federacije. To je najprije kritikovao MBO i Adil Zulfikarpašić, koji su takav prijedlog vidjeli kao “izdaju interesa”. Upravo je 1991. godine

zakazan i sastanak predsjednika republika u Splitu što su svi najavljivali kao “povijesni sastanak”, ali nikakvog pomaka nije bilo. Ubrzo nakon toga, uslijedio je drugi sastanak u Beogradu na kojem je bilo zabrinutosti o SAO Krajini i Bosni i Hercegovini, ali je Izetbegović istakao kako takav scenario nije moguć u Bosni i Hercegovini jer su Srbi odlično zastupljeni na političkoj sceni. Treći po redu sastanak održan je u Sloveniji te je na konferenciji za medije istaknuto kako je došlo do značajnog pomaka u pregovorima. Naime, pojavile su se dvije glavne mogućnosti, a to su: zajednica suverenih republika u državi ili zajednica suverenih država, povezanih interesima, od kojih svaka ima međunarodni suverenitet, ali da odluku o sudbini zemlje treba prepustiti građanima na referendumu. Četvrti “YU Samit” kako su ga mediji prozvali, održan je u Makedoniji iza zatvorenih vrata, a po završetku tog samita, Izetbegović je za *Oslobođenje* rekao kako nije optimista kada je u pitanju dijalog šestorice predsjednika. Po završetku četvrtog susreta, održana su još dva i to u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, ali nikakav značajniji pomak nije postignut. Drugi dio članka Vera Katz posvetila je sjećanjima Kire Gligovora i Alije Izetbegovića o tim susretima

i ponuđenim rješenjima za Jugoslaviju. Zanimljivo je bilo prisjećanje Gligovora koji je rekao kako su Alija Izetbegović i on dosta saradivali na sastancima Predsjedništva SFRJ te da mu je Izetbegović predložio prijedlog asimetrične federacije koji je on prihvatio. Prisjetio se i sastanka s predstavnicima Evropske zajednice komentaramin ministra Poosa, nakon odbijanja svih prijedloga EZ, a koji je glasio: “Vama još jedino Bog može pomoći”. Osvrćući se na prijedlog Izetbegovića – Gligorova, Paddy Ashdown je istakao kako su u pogledu tog prijedloga, razum i kompromis ostali po strani. Na kraju rada, u zaključku, autorica se osvrće na dosadašnje viđenje ovog prijedloga u mnogobrojnoj literaturi u kojoj je dosta kratko i usputno pomenut ovaj prijedlog te ističe kako su ga neki ocijenili kao iluziju, neki kao očajni pokušaj da se spasi Bosna i Hercegovina od rata, a neki su ga vidjeli kao naivan pokušaj iznalaženja mirnog rješenja krize.

Adnan Prekić autor je idućeg rada u ovom zborniku pod naslovom *Mirovna konferencija u Hagu 1991. godine – Crnogorska perspektiva* u kojemu se prati držanje i djelovanje Crne Gore u kontekstu krize u Jugoslaviji. Autor konstatira kako je prekidanje 14. kongresa SKJ bio početak po-

sljednje faze raspada Jugoslavije, što dodatno ilustruje otcjepljenje Hrvatske i Slovenije kada ozbiljniju ulogu u posredovanju preuzima i Evropska zajednica. Ubrzo je potpisan i Brionski ugovor koji je predviđao stavljanje moratorija na odluke Hrvatske i Slovenije, čime se nastojalo dati vremena za nastavak pregovora predsjednika republika. Taj moment upravo označava internacionalizaciju jugoslavenske krize, prema riječima Prekića, u kojoj Crna Gora načelno podržava mirno rješenje krize, ali da su svi njeni stavovi bili u skladu sa stavovima Beograda. U kontekstu djelovanja Momira Bulatovića i Mila Đukanovića u toku pregovora, Prekić ističe kako je Đukanović djelovao opreznije od Bulatovića i njegov stav je bio da je kriza rezultat sistematskih nelogičnosti poslijeratnog perioda. Kroz daljnu aktivnost predstavnika EZ-a, dogovorena je mirovna konferencija u Hagu, a za prvog čovjeka odabran je Lord Karington te autor detaljno prati cjelokupni tok konferencije. Karington je također na toj konferenciji najavio posjetu Jugoslaviji i susret s Miloševićem, Kadijevićem i Tuđmanom koje je nazvao “ključnim igračima za rješavanje krize”. S druge strane, rukovodstvo Crne Gore afirmiše tezu o prekraja-

nju republičkih granica u slučaju raspada Jugoslavije, što je u suprotnosti sa svim dosadašnjim stavovima i zaključcima EZ-a. Autor, nadalje, prati razvoj stavova crnogorskog rukovodstva u vezi s dešavanjima na konferenciji u Hagu 1991. godine, kao i reakcije na Karingtonov nacrt sporazuma za Jugoslaviju. Odmah po predlaganju nacrtu sporazuma, rukovodstva Srbije i Crne Gore održavaju sastanak, te Crna Gora odlučuje prihvatiti sporazum. Borisav Jović, pomoćnik Miloševića, isticao je kako su oba rukovodstva bila protiv sporazuma i da ih je iznenadilo što je Crna Gora prihvatila sporazum, ali Prekić to odlučno demantira ističući kako te tvrdnje nisu tačne pozivajući se na zvanično saopštenje s toga sastanka. Polazeći od te tačke, Bulatović dobija podršku Skupštine, ali tada stiže vijest da će Milošević odbiti sporazum i da on treba učini isto. Međutim, procedura u Skupštini je već krenula i Bulatović je istakao da je to nemoguće sada uraditi i on na plenarnoj sjednici prihvata sporazum te je u medijima prozvan "Momir Haški". Međutim, nakon daljnjih pritisaka, Bulatović popušta i Crna Gora odbija ponuđeni sporazum. Na kraju članka autor se osvrće na razloge odustajanja Miloševića od

sporazuma. Bulatović je isticao da je do odustajanja došlo nakon razgovora Miloševića sa Srbima u Hrvatskoj, a Đukanović je razlog vidio u strahu reakcije JNA na prihvatanje sporazuma. Prekić zaključuje da je ovo bio prvi sukob dva rukovodstva s jasnim upozorenjem Bulatoviću i Đukanoviću da će biti smijenjeni ako ne budu radili kako im se kaže.

Posljednji rad u ovom zborniku je djelo autora Petra Todorova naslovljen *Teškoto ili tri decenije nezavisnosti Makedonske republike: Savremene perspektive političkih i intelektualnih elita o makedonskoj nezavisnosti 1991/1992. godine* (str. 173-186). U uvodnom dijelu rada, Todorov ističe kako političke elite u Makedoniji često ističu da se Makedonija jedina odvojila od Jugoslavije bez prolijevanja krvi, čime se želi istaći da je makedonsko rukovodstvo u tim vremenima bilo veoma sposobno. S druge strane, ističe i kako je ipak bilo određenih struktura koje su željele dovesti ratno stanje i u Makedoniju, u vremenu visokih nacionalnih tenzija između Makedonaca i Albanaca. Vraćajući se na put Makedonije ka nezavisnosti, Todorov ističe kako je put trasiran početkom 1991. godine deklaracijom za nezavisnost Makedonije,

a da je formalno završen međunarodnim priznanjem Makedonije 1993. godine. Autor također identificira tri ključne tačke koje su obilježile razvoj nezavisne Makedonije, a to su: ekonomske prilike, međunacionalni odnosi i međunarodno priznanje. Daljnji tekst analizira tri decenije makedonske nezavisnosti kroz prizmu načina obilježavanja istih. Prva decenija nezavisnosti je, prema riječima, autora prošla u sjeni sukoba između vladinih snaga i Albanaca koji je završen Ohridskim okvirnim ugovorom i nizom amandmana na ustav, čime su Albanci dobili više prava. Druga decenija nezavisnosti je obilježena raznim manifestacijama, poput vojne parade i govora mnogih državnih rukovodioca u kojima je kritikovan prijašnji režim. Treća decenija nezavisnosti obilježena je u sličnom maniru kao i prethodna, s ključnom promjenom na političkoj sceni, u vidu dolaska opozicije na vlast. Održano je i mnoštvo debata u kojima su učestvovali akteri tih događaja iz 90-ih godina. Na kraju, autor konstatira kako je obilježavanje godišnjice nezavisnosti postalo sredstvo političara za vlastite ciljeve, dok historičari o tome veoma malo govore i pišu. Todorov ističe da i tekstovi koji su o tome napisani sadrže

dosta historiografskih grešaka. U zaključku svoga rada, put socijalističke Makedonije 1991. godine upoređen je s makedonskim narodnim kolom “Teškoto”, koje u početku kreće teškim koracima, što autor poistovjećuje s izazovima s kojima se Makedonija susrela 1991. godine.

Zbornik radova *Ideje o transformaciji Jugoslavije 1990-ih godina* u izdavaštvu UMHISA, predstavlja značajan doprinos, ne samo historiografiji o Jugoslaviji, njenom raspadu i krizi 90-ih godina nego i širem razumijevanju procesa koji su obilježili taj period. Kao što je naglašeno i u predgovoru: cilj autora je da “osvijetle” pokušaje i ideje za mirno rješavanje krize u kojoj se našla Jugoslavija, pritom pružajući jedinstvenu perspektivu svake republike glede tih procesa. Radovi koji su se našli u ovome zborniku analiziraju pokušaje i ideje o transformaciji Jugoslavije, te prate, ne samo procese nego i ličnosti, njihove doživljaje tih događaja i na jedan multiperspektivan način dočaravaju ozbiljnost i širinu problema pred kojima se Jugoslavija našla, kao i ideja koje su nuđene za njihovo rješavanje.

Nedim Pustahija

INDEKS AUTORA

BEŠLIJA, Sedad

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sedad.beslija@iis.unsa.ba

BORIĆ, Alen

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alen_boric@hotmail.com

DEDIĆ, Enes

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enes.dedic@iis.unsa.ba

DŽANANOVIĆ, Mirza

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
mirzadzanan_89@hotmail.com

DŽINIĆ, Amir

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amir.dzinic@iis.unsa.ba

HUSEINOVIĆ, Edin

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
edinhuseinovic01@gmail.com

IMAMOVIĆ, Merjema

Istanbul, Republika Turska
merjema.imamovic@stu.fsm.edu.tr

KESO, Lamija

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
lamijakeso@gmail.com

KURTOVIĆ, Dženana

Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenanakahriman96@hotmail.com

LIČINA RAMIĆ, Aida

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aida.licina-ramic@iis.unsa.ba

LILA, Amina

Istanbul, Republika Turska
amina.lila@ogr.iu.edu.tr

MERZIĆ, Omer

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
omer.merzic@gmail.com

NUHANOVIĆ, Alen

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
alenuhanovic@hotmail.com

PELIDIJA, Enes

Emeritus Univerziteta u Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
enes.pelidija@gmail.com

PUSTAHIJA, Nedim

Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
nedim.pustahija997@gmail.com

SARAČ-RUJANAC, Dženita

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
dzenita.sarac-rujanac@iis.unsa.ba

ŠIMIĆ, Vedrana

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
vedrana.simic22@gmail.com

VRANA, Sead

Federalna uprava civilne zaštite
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sead.vrana@fucz.gov.ba

TASLIDŽA, Faruk

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru
Mostar, Bosna i Hercegovina
faruk.taslidza@unmo.ba

UPUTE AUTORIMA/AUTORICAMA

Časopis *PRILOZI* Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u rubrici Članci i rasprave objavljuje radove koji prethodno nisu objavljeni i mogu biti kategorisani kao izvorni naučni rad, prethodno priopćenje, pregledni rad i stručni rad. Pored navedenog u časopisu *PRILOZI* objavljuju se i naučno-polemički tekstovi i osvrti, informativni prikazi knjiga i periodike, izvještaji sa naučnih skupova i konferencija, historijska građa, bilješke i vijesti o radu Instituta i slično.

Rukopisi radova za *PRILOGE* dostavljaju se na bosanskom, hrvatskom ili srpskom jeziku uz prijevod apstrakta, sažetka i ključnih riječi na engleski jezik. Radovi moraju biti obima do 32 kartice teksta (jednu karticu teksta čini 1800 znakova sa razmacima) i pisani fontom Times New Roman, veličine slova 12 i proredom 1,5, dok je u fusnotama veličina slova 10, a prored jednostruk. U iznimnim slučajevima glavni i odgovorni urednik može odlučiti da se prihvate i radovi većeg obima od preporučenog.

Rukopisi radova za časopis *PRILOZI* dostavljaju se u elektronskoj formi putem e-maila na adresu prilozi@iis.unsa.ba. Radove ispisane na CD-u moguće je dostaviti i poštom ili lično na adresu Instituta s naznakom "ZA ČASOPIS *PRILOZI*".

U trenutku predaje rukopisa rada autor pristaje na recenzentski postupak. Glavni i odgovorni urednik i redakcija mogu u skladu sa važećim Pravilnikom o izdavaštvu Instituta za historiju odbiti rad i bez provedenog recenzentskog postupka ukoliko smatraju da tema rada ne odgovara profilu časopisa, ako se autor ne pridržava Uputa za autore/autorice objavljenih u javnom pozivu za dostavljanje radova ili ako se ne pridržava etičkih normi, te ako je članak loše kvalitete. Glavni i odgovorni urednik osigurava standardni recenzentski postupak dvostruke slijepe recenzije u kojoj se ne otkriva identitet ni autora ni recenzentata.

Glavni i odgovorni urednik i redakcija odlučuju kojim će recenzentima pristigli radovi biti poslani na ocjenjivanje. Svaki rad će biti poslan na najmanje dvije recenzije. Po potrebi rad može biti poslan i trećem recenzentu ukoliko rad obuhvata više razdoblja/područja ili ako u dvije recenzije bude različito ocijenjen ili kategoriziran. Recenzenti pišu recenzije na unaprijed pripremljenim obrascima. Kategorizaciju članka predlaže autor prema kategorizaciji koja će biti objavljena u javnom pozivu za dostavljanje radova, a recenzent predloženu kategorizaciju prihvata ili predlaže novu. Nakon ocjenjivanja rada autor je dužan unijeti eventualne promjene koje su sugerisane od strane recenzenata ili prema uputama glavnog i odgovornog urednika.

U časopisu *PRILOZI* bit će objavljeni samo oni radovi za koje budu napisane dvije pozitivne recenzije.

Radovi koji se dostavljaju redakciji časopisa *PRILOZI* moraju imati slijedeću strukturu i dolje navedeni redoslijed se mora poštovati:

- predložena kategorizacija rada (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- titula, ime i prezime autora/autorice, naziv, mjesto i država institucije, e-mail adresa autora/autorice (ravnanje lijevo, malim slovima, font 12, prored 1,5)
- naslov rada (centrirano, malim slovima, bold, font 16, prored 1,5)
- eventualne napomene uz naslov rada (podaci o projektu u okviru kojeg je realiziran, zahvalnosti, finansijeri itd.) staviti u prvu nenumerisanu fusnotu
- apstrakt na bosanskom ili hrvatskom ili srpskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,5)
- ključne riječi (do 10 termina, malim slovima, font 11, prored 1,15)
- abstract na engleskom jeziku (malim slovima, font 11, prored 1,15)
- key words na engleskom jeziku (do 10 termina, malim slovima, font

- 11, prored 1,15)
- tekst sa fusnotama
 - zaključak ili rezime
 - popis izvora i literature (prema priloženom uputstvu i abecednim redom, font 12, prored 1,5)
 - summary na engleskom jeziku (naslov centriran, malim slovima, bold, font 14, prored 1,5; tekst font 12, prored 1,5)
 - osnovni tekst rada može sadržavati poglavlja i potpoglavlja (njihovi naslovi se ravnaju lijevo, pišu malim slovima, bold, font 14)
 - fotografije, karte, tabele, grafikone i druge priloge treba dostaviti na određenom mjestu u tekstu i obilježiti rednim brojem i opisom, odnosno legendom

DETALJNE UPUTE ZA CITIRANJE U FUSNOTAMA I BIBLIOGRAFIJI

(The Chicago Manual of Style)

Citiranje neobjavljene arhivske građe:

Kada koristimo arhivsku građu podatke navodimo od općeg ka pojedinačnom poštujući i koristeći specifična pravila pojedinačnih arhiva. Ako se radi o sređenom fondu navodimo naziv arhiva, mjesto arhiva, naziv i broj fonda/serije ili knjige, broj kutije ili fascikla, broj arhivske jedinice ili signatura/broj folije ili stranice. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Sarajevo, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (dalje: ZVBiH), opći spisi (dalje: opća), kut. 62, sign. 87/198/1.

² ABiH, ZVBiH, opća, kut. 62, sign. 87/198/1.

³ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Dubrovnik, Diversa Cancellariae (dalje: Div. Canc.), XX, 24, (14.02.1415).

⁴ DAD, Div. Canc., XX, 24, (14. 02. 1415).

⁵ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Sarajevo, Zbirka fotografija i razglednica, 574 (dalje: ZFR-574), sign. 1666 (10).

⁶ HAS, ZFR-574, sign. 1666 (10).

⁷ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Beograd, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije, 66 (dalje: MPKJ), sign. 66-1611-1718.

⁸ AJ, MPKJ, sign. 66-1611-1718.

⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalje: BOA), Istanbul, Muhimme defteri (dalje: MD), broj 108, strana 15.

¹⁰ BOA, MD, br. 108, 15.

Kada koristimo nesređene arhivske fondove, podatke koji nedostaju mi-jenjamo sa nazivom ili opisom dokumenta te upisujemo datum nastanka.

Primjer u fusnoti:

¹¹ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Titov fond za stipendiranje mladih radnika i radničke djece SR Bosne i Hercegovine 1974-1986 (dalje: TFMSRRD SR BiH), Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

¹² ABiH, TFMSRRD SR BiH, Zapisnik o primopredaji arhivske građe Titovog fonda za stipendiranje mladih radnika i radničke djece u BiH (1974-1986) sastavljen 19. 3. 1991. godine.

U popisu izvora i literature treba navesti naziv arhiva, mjesto i skraćenicu u zagradi. U drugom redu navodimo naziv fonda:

Primjer u bibliografiji:

– Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

– Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)

Prilikom citiranja arhivske građe Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, Haag – ICTY) treba navesti zvaničan naziv suda, te podatke o samoj građi. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

¹³ ICTY, Predmet: Br. IT-08-91, Predmet pretresnog vijeća II, Tužilac protiv Miće Stanišića i Stojana Župljanina, Presuda – tom I, Den Haag, 27. mart 2013, paragraf 523.

¹⁴ ICTY, CSB Banja Luka, *Izveštaj o zatečenom stanju i pitanjima u vezi sa zarobljenicima, sabirnim centrima, iseljavanju i ulozi SJB u vezi sa aktivnostima*, Banja Luka, 18. august 1992.

Citiranje objavljene arhivske građe:

Kada koristimo zbirke objavljene arhivske građe navodimo ime i prezime urednika/glavnog i odgovornog urednika/priređivača/prevodioca, *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁵ Andrej Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa* (Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008), 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

¹⁶ Rodinis, ur., *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu*, 25. Zapisnik o sjednici održanoj kod Narodne vlade 26. XII 1918, 247-250.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime ur. *naslov zbornika dokumenata/ostalih publikacija*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.

Kod navođenja putopisne ili memoarske građe navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige*, ime i prezime urednika/prevodioca (mjesto: izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁷ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović (Beograd: Čigoja štampa, 2001), 21-22.

¹⁸ Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu*, 21-22.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*, ime i prezime prevodioca ili urednika. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Čigoja štampa, 2001.

Kada nije poznat urednik/priređivač publikacije navodimo *naslov publikacije* (mjesto: izdavač, godina), broj i/ili naziv dokumenta, stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

¹⁹ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920* (Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921), 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

²⁰ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*, 10. Uredba o privremenom ukidanju § 32. Zakona o ustavu za sudove u Bosni i Hercegovini, 12.

U popisu izvora i literature navodimo *naslov publikacije*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Citiranje članaka iz štampe:

Navodimo ime i prezime autora članka, “naslov članka”, *naziv novine/ lista*, datum izdavanja, stranica. U slučaju da nije poznat autor članka fusnotu započinjemo sa naslovom članka.

Primjeri u fusnotama:

- ²¹ Albert Baer, "Hanuka", *Židovska svijest*, 25. kisleva 5679/29. novembra 1918, 2.
²² R. Kolar, "Brčkanje po košticama", *Oslobođenje*, 23. oktobar 2000, 6.
²³ "Razbijači", *Narodno jedinstvo*, 26. mart 1919, 3.

U popisu izvora i literature navodimo samo *naziv novine/lista*, mjesto, godine koje su korištene.

Primjer u bibliografiji:

– *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.

Citiranje intervjua:

Kada koristimo video ili zvučne zapise te pisane bilješke razgovora sa pojedinim osobama (oral history) navodimo ime i prezime ili inicijale intervjuirane osobe, datum obavljenog intervjua (mjesto pohranjenog zvučnog ili pisanog zapisa). Na isti način intervjue navodimo u popisu izvora i literature.

Primjeri u fusnotama i bibliografiji:

- ²⁴ Razgovor sa Muhamedom Čengićeom, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
²⁵ Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

Citiranje ličnih prepiski:

Kada kao izvor koristimo ličnu prepisku, uključujući elektronsku poštu, tekstualne (sms) poruke ili poruke upućene preko društvenih mreža navodimo ime osobe koja je uputila poruku, način slanja, kome je upućena i vrijeme slanja. Navedene prepiske se rijetko uključuju u popise izvora i literature.

Primjeri u fusnotama:

- ²⁶ Enes Omerović, e-mail poruka poslana Sonji Dujmović, 2. 2. 2020. godine.
²⁷ Sonja Dujmović, facebook poruka poslana Enesu Omeroviću, 21. 2. 2019. godine.

Citiranje iz knjiga:

Kada koristimo knjigu jednog autora navodimo ime i prezime autora, *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

²⁸ Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica* (Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003), 51-61.

²⁹ Kemura, *Narodna uzdanica*, 77.

U popisu izvora i literature navodimo prezime i ime autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

U slučaju dva ili tri autora knjige navodimo ime i prezime i ime i prezime autora, *naziv knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³⁰ Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović, *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2015), 47.

³¹ Hasanhodžić i Rustemović, *Tragovima naših komšija*, 47.

Kada knjiga ima četiri ili više autora navodimo ime i prezime autora i dr., *naslov knjige* (mjesto izdanja: izdavač, godina izdanja), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjer u fusnoti:

³² Ivan Božić i dr., *Istorija Jugoslavije* (Beograd: Prosveta, 1972), 82.

³³ Božić i dr., *Istorija Jugoslavije*, 82.

U slučajevima kada knjiga ima dva, tri, četiri ili više autora u popisu izvora i literature navodimo prezime, ime prvog autora, i imena i prezimena ostalih autora. *naslov knjige*. mjesto: izdavač, godina.

Primjer u bibliografiji:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.

Citiranje članaka iz zbornika radova, enciklopedija ili dijelova knjige:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika (mjesto, izdavač, godina), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁴ Seka Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za istoriju, 2012), 14.

³⁵ Brkljača, “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata”, 14.

³⁶ Tomislav Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998), 305.

³⁷ Išek, “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti zajedničke države”, 305.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. u: *naslov knjige/zbornika/enciklopedije*, ime i prezime urednika. mjesto: izdavač, godina, broj stranica.

Primjer u bibliografiji:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović. Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.

Citiranje članka iz časopisa:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov teksta”, *naziv časopisa*, broj (godina izdanja): stranica. U slučaju više autora prilikom navođenja njihovih imena koristimo pravila koja se primjenjuju kod knjiga. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

³⁸ Fatima Hadžić, “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”, *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005): 68-87.

³⁹ Hadžić, “Češki muzičari”, 67-87.

⁴⁰ Vlatka Dugački, “‘Manjinska posla’ - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 394.

⁴¹ Dugački, “‘Manjinska posla’”, 394.

⁴² Hatidža Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”, *Prilozi*, br. 37 (2008): 40.

⁴³ Čar-Drnda, “Integracija nekih Egipćana”, 40.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov teksta”. *naziv časopisa*, broj (godina): stranica.

Primjer u bibliografiji:

– Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.

Citiranje neobjavljenih magistarskih i doktorskih radova:

Navodimo ime i prezime autora, “naslov rada” (vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina odbrane), stranica. U svakom narednom citiranju treba koristiti skraćenu verziju.

Primjeri u fusnotama:

⁴⁴ Edin Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih kru-

gova od 1991. do 1996” (magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013), 55.

⁴⁵ Omerčić, “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova”, 55.

⁴⁶ Enes Omerović, “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)” (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017), 173.

⁴⁷ Omerović, “Nacionalne manjine”, 173.

U popisu izvora i literature navodimo prezime, ime. “naslov rada”. vrsta rada, institucija gdje je rad odbranjen, godina.

Primjer u bibliografiji:

– Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.

Citiranje e-knjiga i članaka:

Prilikom citiranja knjiga ili članaka koji su objavljeni u elektronskoj verziji, uključujući i one koji su objavljeni u različitim oblicima (štampana i elektronska verzija) treba primjeniti ista pravila kao za štampane knjige ili članke, ali u produžetku dodati (pristup ostvaren datum, internetska adresa).

Primjeri u fusnotama:

⁴⁸ Oleg Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”, u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog (Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013), 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [⁴⁹ Rumjancev, “Pitanje nacionalnog identiteta”, 301-311.](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKewiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDM-QQBQggKAA&biw=1366&bih=599)”)</p>
</div>
<div data-bbox=)

⁵⁰ Salmedin Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba* (Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011), 58. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SM-RIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

⁵¹ Mesihović, *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA*, 58.

U popisu izvora i literature primjenjujemo ista pravila kao kod navođenja štampanih knjiga ili članaka uz dodavanje podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi.

Primjer u bibliografiji:

– Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)

Citiranje drugih sadržaja sa www. (World Wide Web):

Prilikom citiranja sadržaja sa interneta koristiti ista pravila kao za štampane publikacije uz dodatak podataka o datumu pristupa i internetskoj adresi. Kada nisu dostupni detaljni podaci (autor, mjesto, datum objave) treba napisati “naslov teksta”, naziv stranice ili institucije koja objavljuje sadržaj, datum pristupa i internetsku adresu. U popisu izvora i literature primjenjivati isti model.

Primjer u fusnoti i bibliografiji:

⁵² “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

PRIMJER PRAVLJENJA POPISA IZVORA I LITERATURE

Popis izvora i literature korištenih u radu treba navesti prema dolje navedenoj shemi. Unutar odvojenih cjelina popis mora biti urađen abecednim redom. U popisu izvora i literature sve bibliografske jedinice moraju biti navedene latiničnim pismom. Sve bibliografske jedinice

objavljene ćirilćnim pismom (na srpskom, ruskom, ukrajinskom, makedonskom i drugim jezicima) trebaju biti transliterirane na latinicu prema pravilima za transliteraciju tih jezika, a na kraju bibliografske jedinice u zagradi staviti (ćirilica). Isti model primijeniti i na bibliografske jedinice objavljene drugim pismima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)
 - Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBiH)
- Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ):
 - Fond: Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije (14), (MUPKJ, 14)

Objavljeni izvori:

- Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, prevod Đ. Pejanović. Beograd: Ćigoja štampa, 2001.
- Rodinis, Andrej ur. *Narodno vijeće SHS za Bosnu i Hercegovinu. Narodna vlada i Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za Bosnu i Hercegovinu: inventari i građa*. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine, 2008.
- *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1920*. Sarajevo: Zemaljska štamparija, 1921.

Štampa:

- *Narodno jedinstvo*, Sarajevo, 1919.
- *Oslobođenje*, Sarajevo, 2000.
- *Židovska svijest*, Sarajevo, 1918.

Intervju:

- Razgovor sa Muhamedom Čengićem, 18. juli 2011. godine (u arhivi autora).
- 22 Intervju sa H. K. obavljen u Sarajevu 30. aprila 2011. godine (tonski zapis u posjedu autora).

LITERATURA

Knjige:

- Božić, Ivan, i Sima Ćirković i Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer. *Istorija Jugoslavije*. Beograd: Prosveta, 1972.
- Hasanhodžić, Anisa, i Rifet Rustemović. *Tragovima naših komšija. Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2015.
- Kemura, Ibrahim. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003.

Članci:

- Brkljača, Seka. “Bosna i Hercegovina u prvim godinama Drugog svjetskog rata od 1939. do 1941. godine”. u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogled*, ur. Husnija Kamberović, Sarajevo: Institut za istoriju, 2012, 9-29.
- Čar-Drnda, Hatidža. “Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo”. *Prilozi*, br. 37 (2008): 31-43.
- Dugački, Vlatka. “‘Manjinska posla’ - Političko organiziranje češke i slovačke manjine na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine”. *Časopis za suvremenu povijest* 44, br. 2 (2012): 389-413.
- Hadžić, Fatima. “Češki muzičari u Bosni i Hercegovini”. *Muzika: časopis za muzičku kulturu* IX, br. 2 (juli-decembar 2005), 68-87.
- Išek, Tomislav. “Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941)”. u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, redaktor Ibrahim Tepić. Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998, 299-337.

Neobjavljeni magistarski i doktorski radovi:

- Omerčić, Edin. “Bosna i Hercegovina u političkoj projekciji intelektualnih krugova od 1991. do 1996”. Magistarski rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2013.
- Omerović, Enes. “Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918-1941)”. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2017.

E-knjige i članci:

- Mesihović, Salmedin. *RIMSKI VUK I ILIRSKA ZMIJA. Posljednja borba*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2011. (pristup ostvaren 2. februara 2020, http://ff-eizdavastvo.ba/Books/SMRIMSKI_VUK_I_ILIRSKA_ZMIJA.Posljednja_borba.pdf)
- Rumjancev, Oleg. “Pitanje nacionalnog identiteta Rusina i Ukrajinaca Jugoslavije”. u: *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Zbornik radova*, priredio Jevgenij Paščenko - prijevod sa ukrajinskog. Zagreb: Hrvatsko-ukrajinsko društvo, 2013, 301-311. (pristup ostvaren 11. aprila 2016, [https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+\(prijevod+sa+ukrajinskog\).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599](https://www.google.ba/search?q=%E2%80%9EUkrajinci+na+teritoriju+biv%C5%A1e+Jugoslavije+do+1890%E2%80%9C.+u:+Zakarpatska+Ukrajina:+povijest+%E2%80%93+tradicija+%E2%80%93+identitet.+Zbornik+radova+(prijevod+sa+ukrajinskog).+Zagreb:+Hrvatskoukrajinsko+dru%C5%A1tvo.+2013.&spell=1&sa=X&ved=0ahUKEwiljLbgodnTAhXsFJoKHY4YDMQQBQggKAA&biw=1366&bih=599))

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- “Nacionalne manjine u BiH”, Organization for Security and Co-operation in Europe (pristup ostvaren 28. decembra 2019, <https://www.osce.org/hr/bih/110233?download=true>)

Rukopisi radova koji se dostavljaju za časopis *PRILOZI* moraju biti priređeni prema navedenim detaljnim uputama. Rukopisi koji nisu uređeni prema uputama iz javnog poziva za dostavljanje radova bit će vraćeni autorima na doradu.

Rukopisi dostavljeni redakciji *PRILOGA* se ne vraćaju.

Autori objavljenih radova dobivaju po tri primjerka aktuelnog broja *PRILOGA*.

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju. Za sve dodatne informacije obratite se na navedenu e-mail adresu.

KONTAKTI:

Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Podgaj 6,

71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63 fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba> e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

PRILOZI
UNIVERZITET U SARAJEVU – INSTITUT ZA HISTORIJU

Izdavač
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju

Za izdavača
Sedad Bešlija

Glavni i odgovorni urednik
Sedad Bešlija

Lektura – bosanski, hrvatski, srpski jezik
Jasmina Mujezin

Lektura – engleski jezik
Damir Bešlija

UDK
Igor Mišković

DTP
Amra Mekić

Štampa
Štamparija Fojnica

Za štampariju
Mirsad Mujčić

Kontakti izdavača:

Podgaj 6, 71000 Sarajevo Bosna i Hercegovina

tel.: ++387 33 21 72 63

fax: ++387 33 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

e-mail: prilozi@iis.unsa.ba

ISSN 0350-1159 (Print) ISSN 2744-1172 (Online)

Časopis izlazi godišnje.
Časopis Prilozi je indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Index Copernicus i ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)

ISSN 2744-1172

